

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari kafedrası

Muhammadjon Imomnazarov

MILLIY MA'NAVIYAT BOSQICHLARI

Toshkent - 2010

*Meni dunyoga keltirib, tarbiyalab, voyaga etkazgan, o'qitgan,
ammo yorug' kunlarimni ko'ra olmay, armonda ketgan ota-onam
Sultonboy Imomnazar o'g'li va Rahbaroy Ortiq qizi, hamda mehribon
buvijonim Hojaroy Sodiq qizining porloq xotiralariga bag'ishlayman.*

Tahrir hay'ati:

*R.S. Qosimov (rais), X.Sultonov, Q. Nazarov, M. Quronov, A.Qayumov, N.
Komilov, A. Hasanov, S.Ashurboev, E. Nabiev, Z. Islomov, A. Mansurov.*

Mas'ul muharrirlar: **Najmiddin Komilov,**
filologiya fanlari doktori, professor
Muhammadjon Quronov,
pedagogika fanlari doktori, professor

Taqrizchilar: **Mirsodiq Ishaqov,**
tarix fanlari doktori, professor
Xushboq Rahimov
falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Ushbu o'quv qo'llanma muallifning oliy o'quv yurtlaridagi ko'p yillik pedagogik ish tajribasi va ilmiy izlanishlari mahsuli bo'lib, unda milliy ma'naviyatimiz rivojlanish tarixining dolzarb masalalari izchil bayon qilingan.

O'quv qo'llanma 15 bobdan iborat bo'lib, ular o'z navbatida fasllarga taqsimlangan. Boblar oxirida talabalarga mustaqil tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar (chizmalar, jadval va xulosalar, qo'shimcha matnlar), o'tilgan mavzu bo'yicha savollar berilgan. O'quvchilarga qulaylik tug'dirish uchun matn ichida shu matnda uchrovchi asosiy timsol-tushunchalarning ta'rif-izohlari berib borilgan. Kitob oxirida tavsiya etiluvchi va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati ilova qilingan.

O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning milliy ma'naviyat va ma'naviy meros masalalariga oid risola va nutqlarida bildirilgan fikrlar ushbu darslikning nazariy-uslubiy yo'nalishiga asos qilib olindi. O'quv qo'llanma asosan ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlarining "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" maxsus bo'limlarining bakalavriat bosqichi talabalariga mo'ljallangan bo'lib, ehtiyoj darajasida fan o'qituvchilari, magistratura talabalari, soha tadqiqotchilari, mutaxassisleri va keng kitobxonlar ommasi ham foydalanishi mumkinligi e'tiborga olingan.

“O‘z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo‘q”.

“Bizning qadimiy va go‘zal diyorumiz nafaqat Sharq, balki jahon tsivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo‘lganini xalqaro jamoatchilik tan olmoqda va e‘tirof etmoqda. Bu tabarruk zamindan ne-ne buyuk zotlar, olimu ulamolar, siyosatchi va sarkardalar etishib chiqqani, umumbashariy tsivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, islom dini bilan bog‘liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko‘tarilishida ona yurtimizda tug‘ilib kamolga etgan ulug‘ allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g‘urur va iftixor bag‘ishlaydi.”

**Islom Karimov,
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti**

**(“Yuksak ma‘naviyat – engilmas kuch”
kitobidan)**

MUNDARIJA

1-bob. Kirish. Ma'naviyatning takomil tarixini nega o'rganamiz? Ma'naviyatni shakllantiradigan asosiy mezonlar.....	5
2-bob. Bashariyat tarixi va ma'naviy takomil. Jahon madaniyati va milliy ma'naviyatimiz rivojining o'zaro nisbatlari. Milliy ma'naviyatimiz takomilining asosiy davrlari. Ibtidoiy jamoa davrida ilk ma'naviyat unsurlarining shakllanishi.....	18
3-bob. Ilk shahar ma'naviyati va «Avesto» kitobi.....	34
4-bob. Turkiy toshbitiklar ma'naviyati.....	44
5-bob. Tavhid e'tiqodi va Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyati.....	50
6-bob. Islom mintaqa madaniyati doirasida milliy ma'naviyatimiz takomili. Sunna bosqichi.....	56
7-bob. Islom ma'rifatchiligi va ratsionalistik tafakkur rivoji.....	64
8-bob. Tasavvuf tariqatlarining shakllanishi va irfon.....	88
9-bob. Milliy ma'naviyatimiz rivojida «Majoz tariqi» bosqichi.....	101
10-bob. Alisher Navoiy ma'naviy olami va yangi davr o'zbek millati ma'naviy qiyofasining shakllanishi.....	135
11-bob. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri ma'naviyati.....	175
12-bob. Chor Rossiyasi hukmdorligi va bolshevizm qatag'onlari sharoitida milliy ma'naviyatimiz ahvoli. Milliy Uyg'onish va Jadidchilik ma'naviyati.....	183
13-bob. Mustaqillik davrida milliy ma'naviyatimizning mohiyatan qayta tiklanish jarayoni. Globallashuv jarayonlari va ma'naviyatga tahdid.....	194
14-bob. Shaxs va millat ma'naviy takomilining uyg'unligi.....	219
15-bob. Ma'naviyat tarixini o'rganish sohasidagi muammolar.....	232
Tavsiya etiluvchi va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	249

Ibob.

Kirish. Ma'naviyatning takomil tarixini nega o'rganamiz? Ma'naviyatni shakllantiradigan asosiy mezonlar.

1-fasl. Ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy va madaniy boyliklar millat ma'naviyatini shakllantiradigan asosiy mezonlar sifatida.

Mustaqillik davrida O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning bevosita tashabbusi bilan barcha darajadagi ta'lim tizimida "Ma'naviyat asoslari" alohida va maxsus fan sifatida o'qitila boshlandi. Keyinchalik shu sohada kadr tayyorlash masalasi yo'lga qo'yilishi munosabati bilan oxirgi yillarda bu fan ham tarmoqlanib, "Ma'naviyatning diniy asoslari", "Axloqning ma'naviy asoslari", "San'atning ma'naviy asoslari", "Oila ma'naviyati" "Milliy mustaqillik va ma'naviyat" kabi yangi-yangi kurslar maxsus yo'nalishning bakalavriat va magistrlik o'quv rejalariga kiritilmoqda. Shulardan biri, balki eng muhimi "Ma'naviyatning rivojlanish tarixi" kursidir. "Nega eng muhimi?" degan savol tug'ilishi mumkin. Nazarimizda, suhbatni ushbu savolga javob qidirishdan boshlash kerak bo'ladi.

"Ma'naviyat asoslari" (Osnovyi duxovnosti) – Ma'naviyat sohasining asosiy masalalarini nazariy tadqiq etuvchi yangi fan. Bugungi kunda, hanuz jahon ilmi darajasida tadqiqotlar o'tkazilmaganligini hisobga olib, **"Milliy ma'naviyatimiz asoslari"** deb atalishi asli mohiyatga muvofiqroq bo'lur edi. Ma'naviyatning inson va jamiyat hayotidagi o'rni, uning ruhiyat, madaniyat, axloq kabi hodisalarga nisbati, Inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg'unlik darajalari (Vatan, Shaxs, Millat, Adolat, Haqiqat), Shaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari (imom, ilm, mas'uliyat, mehr), Milliy ma'naviyatimizning tarixiy takomili va boshqa masalalar bu fanning asosiy mavzusi (predmeti)ni tashkil qiladi. Hozirgi paytda bu fanning qamrovi borgan sari kengayib, uning mavzu doirasiga kiruvchi qator masalalar alohida fan tarmoqlari sifatida o'rganilmoqda.

Ahli bashar ma'naviyatsiz bo'lmaydi, chunki aslida inson mohiyati moddiy va ma'naviyatning tutashuvidadir. Har bir shaxs, har bir ijtimoiy guruh yoki toifa, har bir elat, millat va mintaqa xalqlarining o'ziga xos ma'naviy olami mavjud. Ushbu ma'naviy olamlar doimo bir xil saqlanmaydi, zamon va makonda o'zgarib, goh kamolot sari yuksalib, goh qashshoqlashib turadi. Lekin **ma'naviyat** hodisasini tadqiq etish oson ish emas, bu hozirgi kunda ushbu ilmni rivojlantirishga urinishlar o'ta qiyinchilik bilan samara berayotganida ham sezilmoqda. Masalan, O'zbekistonda barcha oliy o'quv yurtlarida "Ma'naviyat asoslari" maxsus fan sifa-tida 1997 yildan o'qitila boshlagan bo'lsa, shundan beri bu mavzuda qator tadqiqotlar, o'quv qo'llanmalari, ma'ruza matnlari tayyorlandi va

nashr etildi. Ularning har biri fan rivojiga ozmi-ko'pmi muayyan hissa qo'shganligini inkor etmagan holda, tan olish kerakki, **ma'naviyat** hodisasining mohiyatini teran ochib beruvchi, sohaning ko'pchilik xodimlarini har jihatdan qoniqtira olgan ta'riflar hanuz keng iste'molga kirmadi. Buning turli sabablari bor. Ammo, bizning nazarimizda, eng birinchi sabab shu kungacha **millat ma'naviyatini shakllantiradigan asosiy mezonlar** biror kitobda aniq belgilab olinmaganida edi. Ayni shu vazifa O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning

“**Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch**” asarida birinchi marta aniq va mukammal amalga oshirildi.

Ma’naviyat hodisasi asosan ikki ko’rinishda namoyon bo’ladi: **shaxs ma’naviyati** va **millat ma’naviyati**. Ma’naviyat ko’ngil ko’zgidan taralgan nur, u inson qalbida yashiringan. Demak, ma’naviyatni tadqiq etish aslida **Shaxs ma’naviyatini** o’rganishdan boshlanmog’i zarurdek ko’rinadi. Darhaqiqat, har bir insonning ma’naviy dunyosi o’ziga xos hududsiz bir olam. Ammo har bir inson muayyan bir jamiyatda, muayyan bir insonlar jamoasi ichida yashaydi, muayyan bir millatga mansub bo’ladi.

Tabiiyki, har bir alohida inson o’sib-ulg’ayar ekan, unga atrof-muhitida yashayotgan insonlarning ta’siri bo’ladi. Insonning ma’naviy kamoloti ayni shu muhitning ta’siridan boshlanadi. Har bir shaxs, o’zi buni chuqur idrok qiladimi, yo’qmi, qat’i nazar, biror elat yo millatga mansub bo’lmay iloji yo’q, hech bir inson eldan butkul ajralib yashamaydi. Prezidentning g’oyatda hikmatli iborasi bilan aytganda,

Ma’naviyat – inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan (yo’nalishidan) biri, har bir insonning Haqqa, Borliqning mohiyatiga bo’lgan munosabati. Ma’naviyat – o’z mazmuniga ko’ra ko’p qirrali murakkab botiniy hodisa bo’lib, mohiyatan Inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg’unlikni anglatadi. Shu ma’noda uni Insonning, Xalqning, Jamiyatning, Davlatning kuch-qudrati, insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da’vat etadigan, uning ichki olamini boyitadigan, iymon-irodasini, e’tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg’otadigan qudratli botiniy kuch, Haqiqat nurining inson qalbida aks etishi, yoki baqoning fanoda zuhuri, dunyoviy va uxraviy maqsadlarning uyg’unligi, insonning o’z mohiyati oldidagi mas’ulligi, o’zligini anglashi deb ham ta’riflash mumkin. Insonning Borliq abadiyatiga daxldorligi ayni uning ma’naviyati tufaylidir.

har bir inson “o’zini xalqining bir zarrasi deb sezgandagina, u haqda o’ylab, mehnat qilib yashagandagina ma’naviyat bilan tutashadi”¹. Buning ma’nosi, **shaxs ma’naviyati** voqelikda millat ma’naviyatidan ayru, undan tashqarida bo’lmaydi. Shunday ekan, millat ma’naviyati haqida muayyan tasavvurga ega bo’lmay turib, alohida shaxs ma’naviyatini ham o’rganish imkondan tashqari. Agarchi, tarixan va nazariy jihatdan **millat ma’naviyati**, tom ma’noda olganda, ushbu millatga qaysidir bir tarzda aloqador hisoblanuvchi o’tmish, bugun va kelajakdagi barcha shaxslar ma’naviyatining majmuidan iborat bo’lsa-da, voqelikda har bir shaxs ma’naviyati **millat ma’naviyatidan** oziqlanadi, uning asosida kamol topadi.

Agar bir millat vakili o’z ajdodlarining ma’naviy merosidan butkul bebahra qolgan bo’lsa va muayyan sharoitda to’liq boshqa millat madaniyati ruhida tarbiya olsa, uni endi o’z millatining to’laqonli vakili deyish qiyin. Ammo eng yomon holat Sho’rolar davrida yuz berdi. Bu davrda sun’iy birlashtirilgan ulkan bir hududning barcha aholisi, millatidan qat’i nazar, kuchli va har taraflama taziyo ostida muayyan maqsadlarda maxsus ishlab chiqilgan yolg’on mafkura ruhida majburiy “tarbiya” qilindi. Bu zug’umga barcha ham birday bo’y bergani yo’q, ammo afsus bilan e’tirof qilishga to’g’ri keladiki, bunday vahshiyona va makkorona “ta’lim-tarbiya” tizimi juda ko’p insonlar ongida og’ir asoratlar qoldirdi. Eng achinarlisi, bugungi aksariyat ijtimoiy-gumanitar sohaga mansub

¹ Islom Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 81

ziyolilarimiz bunday mafkuraviy tazyiqdan eng ko'p ziyon ko'rdilar. Mustaqillik tufayli biz bugun endi ushbu noxush asoratlarni ongimizdan bartaraf qilishning qulay imkoniyatlarini qo'lga kiritdik. Ammo bor imkoniyatdan unumli foydalanish uchun ham inson o'z holatiga to'g'ri baho bera bilmog'i, o'z ustida jiddiy mehnat qilishga havsala qilmog'i kerak bo'ladi.

*Shaxs ma'naviyati – har bir inson ruhidagi **Borliq haqiqati bilan uyg'unlik** darajasi. Bu uyg'unlik har bir shaxsning imoni, ilmi, mas'uliyati, mehri orqali namoyon bo'ladi va Vatan, Shaxs, Millat, Adolat, Haqiqat tuyg'ularida ifodalanadi.*

Hech bir xalq dunyoda yakka yashamaydi, yolg'izlikda rivojlanmaydi ham. Elat va millatlar doimo o'zaro turlicha munosabatda bo'ladilar va tarix davomida bir-birlariga ta'sir o'tkazib, o'zlarini ham, o'zgalarni ham ma'naviy boyitib boradilar. Ammo hech qachon, hech bir xalq o'zligidan butkul kechib, boshqa xalq ma'naviyati hisobidan o'zini boyita olgan emas. Yakka bir shaxs butkul o'zga bir ma'naviy muhitda tarbiya topib, unga to'liq moslashishi mumkin. Bu inson tabiatiga xos narsa. Ammo bir xalq to'lig'icha o'zligidan kechib, o'zga xalq ma'naviy dunyosini qabul qilsa, demak, unday xalq yo'q bo'ladi, o'z ma'naviy qiyofasini yo'qotgan millat yo'qolgan millatdir. Shu sababli ham milliy mustaqillik poydevorini **ma'naviy muctaqillik** tashkil etadi, deymiz. Milliy ma'naviyatning takomili esa o'sha millatga mansub har bir shaxsning ma'naviy kamoloti bilan bevosita bog'liq va ushbu zaminga tayanib yuksaladi.

Milliy ma'naviyat nazariyasini yaratish uchun qaysi manbalarga tayanish, uning asoslarini qaerlardan qidirish kerakligi Prezident asarlarida avvalboshidanoq aniq ko'rsatib va qayta-qayta ta'kidlab kelinmoqda. Bu manbalardan eng birinchi va asosiysi buyuk ajdodlarimiz merosidir. Buyuk ajdodlarimiz bizga qoldirgan ulkan meros – milliy ma'naviyatimiz nazariyasini shakllantirish uchun butun kerakli unsur va tarkiblarni yaratib qo'yipti, faqat uni xolis nazar bilan astoydil qidirsak, kifoya. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab muntazam davom etib kelayotgan qutlug' an'ana – ulug' bobolarimiz, dunyoga dong taratgan, jahon jamoatchiligi allaqachon o'z muqaddas mulki deb tan olgan ma'naviy meros sohiblarining yubileylarini mamlakat va jahon miqyosida nishonlash haqidagi farmonlar va ularning ijrosi ayni shu masala – milliy ma'naviyatimiz sarchashmalariga butun xalqimiz va, birinchi navbatda, yosh avlod e'tiborini jalb etish maqsadini ko'zda tutadi.

Islom Karimov xalq ma'naviyatini yuksaltirish deganda nimani ko'zda tutganligini hali mustaqillikka erishmasimizdan - 1990 yili O'zbekiston Prezidenti sifatidagi birinchi nutqidayoq ochiq-oydin bayon etgan bo'lib, ushbu ma'ruzada inson ruhiyatining nozik va murakkab tomonlari bilan, *“xazinalarga to'la milliy-tarixiy an'analar bilan, umuminsoniy ma'naviy boyliklar bilan hisoblashmaslik”* yaqin o'tmishimizda jamiyatimizga qanchalar zarar keltirganligi qayd etilib, bu sohada yangicha vazifalar olg'a surilgan edi:

“Birinchi navbatda milliy madaniyatimiz, xalq ma'naviy boyligining ildizlariga e'tibor berish lozim. Bu xazina asrlar davomida misqollab to'plangan. Tarixning ne-ne sinovlaridan o'tgan. Insonlarga og'ir damda madad bo'lgan. Bizning vazifamiz - shu xazinani ko'z qorachig'imizdek asrash va yanada boyitish,

so'zda emas, amalda har bir kishining vijdon erkinligini, e'tiqodining erkinligini ta'minlashimiz kerak"².

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov yangi kitobida o'zining ushbu fikrlarini yanada rivojlantiradi va muayyanlashtiradi. Unda ajdodlarimiz merosiga birinchi darajali ahamiyat ajratilib, Yurtboshimiz ulkan g'urur va iftixor bilan shunday deb yozadi: *"Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og'zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo'lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me'morlik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma'naviy boyligimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo'lgan xalq dunyoda kamdan-kam topiladi."*

Prezidentning yangi asarida bu to'g'ridagi qarashlarini umumiy ifodasi bilan cheklanib qolmay, ushbu mavzuga alohida fasl bag'ishlab, unda milliy ma'naviyatimizning shakllanishiga asos bo'lgan, bugungi kun yosh avlod ma'naviy olamini shakllantiradigan asosiy mezonlarni birma-bir batafsil ta'riflab beradi. Biz bu o'rinda kitobning tegishli qismini to'liq takrorlashga harakat qilmasdan undagi eng muhim jihatlarga diqqatni qaratib o'tamiz.

Milliy ma'naviyat – har bir millatga qaysidir bir tarzda aloqador hisoblanuvchi o'tmish, bugun va kelajakdagi barcha shaxslar ma'naviyati majmuini muayyan bir tizim sifatida anglanishi. Milliy ma'naviyatimiz ham tarixiy hodisa, ham zamonaviy voqelik bo'lib, millatning o'tmishi, buguni, hamda kelajagini o'zida mujassam etadi. U millatimizning ma'naviy takomil jarayoni bilan bog'liq va nafaqat ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy merosda, balki bugungi kun va kelajak avlodlarning hayotga munosabatida, orzu-istaklarida o'z aksini topgandir. Uning teranligi va ko'lami ajdodlarimizning ming yillar davomida to'plagan yaxlit tarixiy-ma'naviy tajribasi bilan belgilanadi, shu bilan birga xalq donishmandligining turli suratlarda zuhur etishi ham u haqdagi nazariy xulosalarning manbai bo'lib xizmat qiladi.

2-fasl. Qadimgi bitiklar, xalq og'zaki ijodi va milliy bayramlar millat ma'naviyatini o'zida yorqin aks ettiruvchi noyob boyligimizdir.

Kitobda birinchi navbatda mintaqa xalqlarining eng qadimgi yozma merosi "Avesto" tilga olinadi. Ushbu bebaho ma'naviy obidada "borliqning yaxlitligi va bir butunligi, inson hayotining tabiat bilan uyg'unligi masalasi odamning ruhiy olamiga chambarchas bog'liq holda ko'rsatilganligi" ta'kid etiladi. Ayniqsa, undagi ulug' axloqiy tamoyil "ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" birligi bugungi kunimizda ham ma'naviy ahamiyatini to'liq saqlab kelayotganligiga alohida e'tibor qaratiladi.

² Islam Karimov. Istiqloq va ma'naviyat. T.-«O'zbekiston»- 1994, s. 65-66

Xalq og'zaki ijodi va uning noyob durdonalari ham millat ma'naviyatini o'zida yorqin aks ettiruvchi noyob boylik ekanligini Prezident kitobida «Alpomish» dostoni misolida hayajonli satrlarda ochib berilgan. Bu dostonning “*ko'p asrlik milliy davlatchiligimizning xalqona badiiy ifodasi*” ekanligi haqidagi mulohazalar xalq ardoqlagan bahodir alplar timsoli naqadar ulug'vor ramzlarni o'zida yashirganiga bizning diqqatimizni tortadi. Muallif mustaqillik tufayli bor hashamati bilan qayta tiklangan Navro'z bayramining chuqur falsafiy mazmuniga ham alohida e'tibor qaratadi. Bu qadim bayramimiz “biz uchun hayot abadiyligi, tabiatning ustivor qudrati va cheksiz sahovatining, ko'p ming yillik milliy qiyofamiz, olijanob urf-odatlarimizning betakror ifodasi” bo'lib kelayotganligi ta'kidlanadi. Shu o'rinda “Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch” kitobining bir noyob xususiyatini alohida ajratib ko'rsatishni xohlar edik. Muallif nazariy teranlikni yorqin misollar, ehtirosli ifodalar bilan ajoyib uyg'unligiga erisha bilgan va bu bilan bizga o'xshagan ko'pgina darslik va qo'llanmalar yozishga bel bog'laganlarga ibratli namuna ko'rsatgan. U qadim bitiklar, xalq og'zaki ijodi, marosim va urf-odatlarimizni ma'naviyatni shakllantiruvchi muhim mezonlardan ekanligini oddiy sanab o'tish bilan cheklanmaydi, balki ularning har biriga bir yorqin misol keltirib, ushbu tasnifdagi har bir asarda alohida bir ma'naviy olam mavjudligini ko'z oldimizda yaqqol gavdalantirib beradi.

Ma'lumki, yurtimizdagi bizga ma'lum ilk shakllangan yaxlit ma'naviyat tizimi “Avesto” kitobida o'z aksini topgan. Bu kitob mustaqillik sharofati bilan hozirgi o'zbek tiliga to'liq tarjima qilinib nashr etildi. Bir paytlar bu kitob muqaddas “mazdayasna” diniga asos bo'lgan bo'lsa, bugun biz unga yirik adabiy yodgorlik sifatida qaraymiz. “Avesto” matnlari shakllangan, yig'ilgan va qayta yig'ilgan davrlar asotir tafakkur davri bo'lgani sababli bu kitobda bayon etilgan ma'naviy qadriyatlar tizimi keyinchalik boshqa yurtlarga tarqalib, turli siyosiy, g'oyaviy ta'sirlar ostida ko'p joylarida mushriklik aqidalari bilan chalkashib ketdi. Masalan, Zardusht gohlarida tilga olingan 7 **amshosipandlar** mohiyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, qadim avesto tilida **Spinta Maynyu** (Sipand Miynu) - “tafakkur olami”, **Ashah Vahishta** (Ardabehešt) – “go'zal haqiqat”, “mukammal nizom”, **Vuhuvmana** (Bahman)– “ezgu niyat”, **Spinta Ormaitiy** (Ispandormaz) - “komil aql”, **Zashra Vayrayah** (Shahriyor)– “umid dunyosi”, **Amirmitota** (Amurdod) – “umrboqiylik”, “abadiyat”, **Xavravatot** (Xo'rdod) – “komillik”, “to'g'rilik” ma'nolarini anglatib kelgan. Keyinchalik koinlar talqinida bularning harbiri ilohiy xilqat sifatida tasavvur qilinib, ularga sig'inish qoidaga aylangan, ya'ni Zardusht da'vatidagi yagona Parvardigor - Axura Mazda (ilohiy bilim egasi, ma'nosida)ga e'tiqod qilish o'rniga yuqoridagi kabi ma'naviy qadriyatlarni ilohlar, ya'ni sig'inish ob'ektlariga aylantirish holati yuz bergan.

Islom dini bu sohada masalani oydinlashtirdi. Qur'oni karimning nozil bo'lishi bilan umumbashariy miqyosda uzil-kesil asotir tafakkurdan ilmiy tafakkurga o'tishning e'tiqodiy asoslari mukammal tus oldi. Keyinroq borib ma'naviyatga oid fanlarning umummetodologik asosi - **naqliy va aqliy bilimlar uyg'unligi** mustahkam poydevorga ega bo'ldi. Prezident asari diqqat bilan o'qilganda ayni shu jihatlar ham e'tibordan chetda qolmagani ma'lum bo'ladi.

3-fasl. Milliy ma'naviyatimizning shakllanishida imon-e'tiqodimiz va islom ma'rifatining beqiyos ahamiyati.

Prezident I.A.Karimov o'z asarida *“ma'naviyatning yuksalishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan yana bir mezon”* - **islom dini** haqida maxsus to'xtalib o'tishni zarur deb hisoblaydi. Chunki *“ko'p asrlar mobaynida xalqimiz qalbidan chuqur joy olib, hayot ma'nosini anglash, milliy ma'naviyatimiz va turmush tarzimizni, qadriyatlarimiz, urf-odat va an'analarimizni bezavol saqlashda muqaddas dinimiz qudratli omil bo'lib kelayotganini alohida ta'kidlash joiz. Nega deganda, insoniylik, mehr-oqibat, halollik, oxiratni o'ylab yashash, yaxshilik, mehr-shafqat singari xalqimizga mansub bo'lgan fazilatlar aynan shu zaminda ildiz otadi va rivojlanadi”*.³ Kitobda yana shunday deyiladi: *“... xalqimizning ma'naviyatini shakllantirishga, har qaysi insonning Olloh marhamat qilgan bu hayotda to'g'ri yo'l tanlashi, umrning mazmunini anglashi, avvalambor, ruhiy poklanish, yaxshilik va ezgulikka intilib yashashida uning ta'sirini boshqa hech qanday kuch bilan qiyoslab bo'lmaydi”*.⁴

Ma'lumki, sho'rolar davrida *“din xalq uchun afyundir”* degan haqoratli tamg'a ostida xalqimizning imon-e'tiqodi, ming yillik ezgu qadriyatlari toptab kelindi, imon ilmga zid qo'yildi. Afsuski, bunday qarashlar bugungi kunda ham ba'zi o'zini *“ziyoli”* hisoblovchilar, hatto ma'naviyat sohasiga aloqador kishilar ongini to'liq tark etgani yo'q. Ular bugun ham Imom Buxoriy, Imom Moturidiy, Abu Iso Termiziy, Burhoniddin Marg'inoniy, Mahmud Zamahshariy kabi butun jahon tan olgan zotlarning e'tiqodi, demakki, islom ma'rifatiga qo'shgan beqiyos hissalariga bepisand nazar bilan qarashga, ya'ni shunday ulug' zotlardan ko'ra o'zlarini *“bilimdonroq”*, *“ongliroq”* hisoblashga uyalmaydilar. Hanuz diniy bilimlarni dunyoviy bilimlarga zid qo'yishga moyillik bildiradilar. Prezidentning quyidagi e'tiroflari ayni shunday tamoyillarga munosib javob sifatida jaranglaydi: *“Bizning qadimiy va go'zal diyorumiz nafaqat Sharq, balki jahon tsivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganini xalqaro jamoatchilik tan olmoqda va e'tirof etmoqda. Bu tabarruk zamindan ne-ne buyuk zotlar, olimu ulamolar, siyosatchi va sarkardalar etishib chiqqani, umumbashariy tsivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, islom dini bilan bog'liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko'tarilishida ona yurtimizda tug'ilib kamolga etgan ulug' allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g'urur va iftixor bag'ishlaydi.”*

Kitobda, shuningdek, islom ma'rifatining uzviy qismi bo'lmish tasavvuf irfonining buyuk namoyandalari Abduxoliq G'ijduvoni va Bahouddin Naqshbandlarning muborak siymolariga chuqur ehtirom izhor qilinib, ularning millatimiz ma'naviyatini shakllantirishdagi umrboqiy hissalarini tilga olinadi. Agar biz bu e'tiroflarni I.Karimovning yana Ahmad Yassaviy, *“shayxi valitarosh”* deb nom taratgan Najmiddin Kubro kabi buyuk ma'naviyat pirlari haqida turli sabablar bilan bildirgan mulohazalari bilan qiyoslaydigan bo'lsak, umuman

³ I.Karimov. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T., *“Ma'naviyat”*, 2008. S.36.

⁴ Shu kitob, s. 36-37.

Prezidentimizning tasavvuf ta'limotiga nisbatan bo'lgan ulkan e'tiborlari aniq-ravshan bo'ladi. Bu behuda emas. Aslida nafaqat milliy ma'naviyatimiz takomilida, balki umumbashariy miqyosda ma'naviy qadriyatlar ustivorligini ta'minlashda tasavvuf irfonining tarixiy xizmati allaqachon o'z isbotini topgan. Buyuk murshidlar ishlab chiqqan irfoniy takomilning 4 bosqichi (**shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat**) haqidagi tasavvurlar tizimi, darhaqiqat, shaxs ma'naviyatini shakllantirish borasida katta siljishlarga olib keldi. Agar Forobiy, Biruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib singari islom ma'rifatchiligi namoyandalarining yosh avlod tarbiyasiga oid qarashlarida aqlga, bilimga tayanish ustunlik qilgan bo'lsa, tasavvuf ta'limoti ko'ngilni poklash, ilm va amal uyg'unligi, umumbashariy mehr, har ishda niyat xolisligi masalalariga e'tibor qaratdilar. G'azzoliydan boshlab "inson vujudida ko'ngil – podshoh, aql – vazir" degan qarash etakchi o'ringa o'ta boshladi va Alisher Navoiy ijodida bu tamoyil o'zining mukammal ifodasini topdi.

Shuningdek, Prezident asarida islom ma'rifati va diniy aqidaparastlik jaholati butkul ikki qarama-qarshi qutb ekanligining juda ishonarli isbotlari keltirilgan. Darhaqiqat, ulug' ajdodlarimiz doimo taqlidiy imonga, aqidaparastlik jaholatiga ayovsiz tanqidiy munosabat bildirib kelganlar. Yurtimizda 70-80 yillardan boshlab kommunistik aqidaparastlikdan "nusxa ko'chirish" asosida yuzaga kelgan ba'zi oqimlarning kelib chiqish makonlari surishtirib borganda xorijiy ta'sirlarga borib taqalishi bejiz emas, bizning yurtimizda ularning "ildizlari" mutlaqo topilmaydi.

4-fasl. Buyuk allomalarimizning ilmiy, falsafiy, axloqiy va badiiy meroslari olamshumul ma'naviy mezonlar sifatida.

Shunday qilib, Prezident I.A.Karimov milliy ma'naviyatimizni shakllantiruvchi asosiy mezonlar haqida gapirar ekan, oldingi asarlarida ham qat'iy turgan printsipini rivojlantirib, ulug' ajdodlarimiz merosida aks etgan diniy va dunyoviy bilimlar majmuiga teng ko'z bilan qarash, ularni uyg'unlikda olib o'zlashtirish lozimligini, faqat shundagina ma'naviy mukammallikka erishish mumkinligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Chunki bundan boshqacha yondoshuv albatta biryoqlamalikka, demakki, ma'naviy noto'kislikka sabab bo'lishi aniq. Kitobda xalqimizning o'tmishda islom ilmlari rivojiga qo'shgan ulkan hissalarini jahon tan olgan ulug' allomalari **Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy, Burhoniddin Marg'inoniy**, buyuk tasavvuf pirlari **Abduxoliq G'ijduvoniy** va **Bahouddin Naqshband** kabi tabarruk siymolarning millatimiz ma'naviy takomiliga qo'shgan xizmatlari bilan bir qatorda, matematika va astronomiya singari aniq fanlar; meditsina, farmakognoziya, mineralogiya kabi tabiiy fanlar; logika, filologiya va jamiyatshunoslik fanlari sohalarida jahon ilmi rivojiga barakali ta'sir ko'rsatgan qomusiy allomalar **Muhammad ibn Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Zamahshariy, Mirzo Ulug'bek** kabi mo'tabar zotlarning har biri xususida alohida to'xtalib, ularning nafaqat milliy ma'naviyatimiz, balki bashariyat

ma'naviy takomiliga ko'rsatgan ta'sirlarini birma-bir qayd etib o'tilishi bu soha olimlari uchun muhim nazariy-metodologik namuna sifatida qabul qilishga arziydi.

Prezident I.A.Karimov bu buyuk siymolar shaxsiyatiga nega bunchalik ahamiyat qaratayotganligini shunday izohlaydi: ***“Bizning o'z oldimizga qo'ygan maqsadimiz bunday ulug' zotlarning hayot yo'li va qoldirgan merosini to'liq tasvirlash emas, balki ularning eng buyuk namoyandalari timsolida ma'rifat, ilmu fan, madaniyat, din kabi sohalarining barchasini o'zida uyg'unlashtirgan xalqimizning ma'naviy olami naqadar boy va rang-barang ekanligini isbotlab berishdan iboratdir. Bunday noyob va bebaho boylikni har tomonlama chuqur o'rganish, uning ma'no-mazmunini farzandlarimizga etkazish masalasi barchamiz, birinchi galda, ziyolilarimiz, butun jamoatchiligimiz uchun ham qarz, ham farz bo'lishi shart, deb hisoblayman”***.⁵

Kitobda *“tengsiz azmu shijoat, mardlik va donishmandlik ramzi bo'lgan”* Sohibqiron Amir Temurning mumtoz siymosi, uning nabirasi olim va hukmdor Mirzo Ulug'bekning ilmiy jasorati chuqur ehtirom bilan yodga olinadi. Kitob muallifi o'z hissiyotlarini shunday bayon qiladi: *“Shaxsan men “Temir tuzuklari”ni har gal o'qir ekanman, xuddiki o'zimga qandaydir ruhiy kuch-quvvat topgandek bo'laman...”*

Ma'lumki, o'z vaqtida 1991 yil Alisher Navoiy yili deb e'lon qilingan va o'sha yil to'kin kuzning birinchi oyida o'zbek milliy ma'naviyatining quyoshiga bag'ishlanadigan asosiy tantana va tadbirlarni o'tkazish belgilangan edi. Ollohning inoyatini qarang-ki, xuddi ushbu tantanalar boshlanishi oldidan mamlakatimiz siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritdi va sentyabrning birinchi kuni Mustaqillik bayramiga aylandi. Prezidentimiz ***“millat bayrami”*** deb atagan Mir Alisher Navoiyning qutlug' to'yi, shunday qilib, *“O'zbekistonimiz hayotiga alohida fayz, tarovat baxsh etdi”, “yurtimiz, elimiz tarixida qutlug' keldi, unutilmas sana bo'lib qoldi”*⁶.

Prezidentimizning Alisher Navoiy siymosi va badiiy-ma'naviy merosiga cheksiz ehtiromi ushbu yangi kitobda yanada yorqin aks etgan: *“O'zbek xalqi ma'naviy dunyosining shakllanishiga g'oyat kuchli va samarali ta'sir ko'rsatgan ulug' zotlardan yana biri – bu Alisher Navoiy bobomizdir... Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyandasi, millatimizning g'ururi, sha'nu sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir... Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir”*⁷. Muallif buyuk ajdodimizning bebaho merosidan *“xalqimizni, ayniqsa, yoshlarimizni qanchalik ko'p bahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarini kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz”* deb qat'iy ishonch bildiradi.

Alisher Navoiy ijodi turkiy tilda badiiy tafakkur qudratini mislsiz yuksaklikda namoyon etuvchi jozibali bir timsol. Shunga bog'liq ravishda

⁵ I.Karimov. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T., “Ma'naviyat”, 2008. S.44.

⁶ O'sha kitob, s.100

⁷ Shu kitob, s. 47.

masalaning yana bir jihatiga qisqacha izoh berib ketish zarur. Sobiq totalitar mafkura ta'sirida yaqin-yaqinlargacha bizdagi ijtimoiy fanlar sohasida adabiyotshunoslikka, umuman filologiyaga ma'lum darajada mensimay qarash mavjud edi. Bunga, albatta, yaqin o'tmishdagi adabiyotshunosligimizning qusurlari ham ancha-muncha sabab bo'lgan. Chunki marksizm mafkurasi hukmron bo'lgan zamonda adabiyotshunoslarimizning aksariyati milliy ma'naviyatimizga butkul yot bo'lgan va hatto dunyo tsivilizatsiyasi ham mohiyatan inkor etgan «sotsialistik realizm» deb nomlanuvchi soxta «nazariya» domiga tushib, XX asrda yaratilgan barcha adabiy merosni ushbu qolipga moslashtirish yo'lidan bordilar. Bu haqda jild-jild «ilmiy tadqiqotlar» yaratildi, odamlar doktor, professor, xatto akademiklikgacha daraja va unvonlarga sazovor bo'lishdi. Mumtoz adabiyotimiz bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda bu illat bevosita va ochiq namoyon bo'lmasada, marksistik mafkura ta'siriga berilish bu sohada ham sezilarli edi.

Aslida agar masalaga xolis yondoshilsa, ilmiy adabiyotlarga nisbatan badiiy adabiyotda Borliq haqiqatini uyg'un his etish tamoyili ustun turadi. Ayniqsa, bu holat Navoiy she'riyati darajasidagi falsafiy teranlikda ham biki bo'lgan badiiyat namunalarida yaqqol o'zini namoyon etadi. Shu sababli ham Alisher Navoiy badiiy olami millatimiz ma'naviyati uchun doimo hal qiluvchi mezon, o'sha davr tili bilan aytsak, mahak toshi⁸, vazifasini bajarib kelgan va kelgusida ham shunday bo'lib qoladi.

Prezident o'z asarida XX asr boshlarida el-yurt manfaati uchun jonlarini tikkan ma'rifatparvarlarimiz Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy, Ishoqxon Ibrat, Abdurrauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Usmon Nosir kabi yuzlab fidoiy insonlarning ma'naviy jasoratini, ulardan keyin xalq orasida nom qozongan Qori Niyoziy, Toshmuhammad Sarimsoqov, Habib Abdullaev, Sa'di Sirojiddinov, Obid Sodiqov, Yahyo G'ulomov, Ozod Sharafiddinov kabi ilm-fan arboblari, Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Zulfiya, Said Ahmad singari shoir va adiblar, Lutfixonim Sarimsoqova, Halima Nosirova, Olim Xo'jaev, Razzoq Hamroev va boshqa atoqli san'atkorlarning xizmatlarini minnatdorlik bilan eslab o'tadi. Shu bilan birga Yangi Davr, ya'ni XVII – XX asrlarda ona zaminimiz – Turkistonda yuz bergan siyosiy parokandalik, hukmron kuchlarning uzoqni ko'rolmasligi va ma'naviy zaifligi, bularning oqibatida xalq boshiga tushgan baloyu kulfatlarni ham taassuf bilan qayd etishni unutmaydi. Kitobning ushbu faslida yana asosiy tarbiya maskanlari – oila, mahalla va ta'lim-tarbiya muassasalari haqida ham mufassal mulohaza yuritiladi.

Shunday qilib, yosh avlod ma'naviyatini shakllantiradigan asosiy mezonlar, yoki ma'naviy hayot mezonlari deganda nimani tushunish kerakligi haqida Prezidentimizning yangi kitobida aniq ko'rsatmalar berilgan. **“Mezon”** tarozu degani, ya'ni aniq o'lchov, meyor, Evropa terminologiyasida “kriteriy”. Demak, biz yoshlarning ma'naviy tarbiyasida nimalarga tayanishimiz kerak, yoshlarga kimlarni ibrat qilib ko'rsatishimiz durust bo'ladi, qaysi o'lchov, qanday meyorlarni

---

⁸ Qimmatbaho metallarning saraligini aniqlovchi mineral jism «mahak toshi» deb ataladi.

asos qilib olishimiz lozim – bular, yuqorida ko’rib o’tganimizdek, hammasi kitobda aniq ko’rsatib, nomma-nom sanab berilgan. Bular – ulug’ ajdodlarimiz yaratgan ulkan va qutlug’ ma’naviy (ilmiy, badiiy, falsafiy) meros, ularning ibratli hayotlari, muqaddas dinimiz, qadriyatlarimizda ifodalangan **buyuk va boqiy haqiqatlar, yuksak tuyg’ular**. Ushbu kitobda bayon qilingan **milliy ma’naviyatimizning rivojlanish tarixi**, uning takomil bosqichlari haqidagi dastlabki kuzatishlar ayni shu **boqiy haqiqatlardan** yosh avlodni imkon qadar ogoh etishni nazarda tutadi. “Ma’naviyatning rivojlanish tarixi” kursining o’ta muhimligi ham shu bilan izohlanadi.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. MA’NAVIYATSIZ KELAJAK YO’Q.

(O’zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning ma’naviyat masalalariga alohida e’tibori va buning sabablari)

1. Kommunistik aqidaparastlar diktaturasi 70 yil davomida, izchil sur’atda million-million xalqlarni **yalpi manqurtlashtirish siyosatini** olib bordi. Bu tuzum turli millat, turli o’lkalarni majburiy ravishda bir partiya izmiga bo’ysundirgan qurama mamlakat aholisini millatsiz, ma’naviyatsiz, mustaqil o’y-fikrsiz “kommunizm quruvchilari” atalmish qiyofasiz mavjudotlarga, dunyoga hukmdorlik orzusida bo’lgan kichik bir guruhning irodasini quloq qoqmay ijro etuvchi ulkan mexanizmning “parrak” va “vintcha”lariga aylantirish niyatida edi. Va, aytish mumkinki, ushbu manfur niyatlar ancha-muncha amalga oshib ulgurdi, ya’ni, XX asrning 70-yillariga kelib «Sovet Ittifoqi» atalmish ulkan bir hududda voqean **«manqurtlar saltanati»** shakllandi. Mustaqil O’zbekiston Respublikasi Oliy majlisining birinchi yig’ilishida Prezident I.A. Karimov bu haqda shunday fikr bildirgan edi: *“Bu tuzum o’z xalqining tarixini, uning ruhi va urf-odatlarini, o’z avlod-ajdodini bilmaydigan manqurtlarga tayanar edi.”* Darhaqiqat, o’sha davrda xalq ongiga “markscha-lenincha” totalitar mafkurani singdirish, uning barcha faoliyatini markaz izmiga so’zsiz bo’ysundirish ishonib topshirilgan aksariyat rahbarlar va ijtimoiy fan vakillari ayni shunday **manqurtlarga** tamomila aylanib bo’lgan edi.

2. Insonlar ongining eski aqidalar asoratidan poklanishi oson savdo emas. Ayniqsa, yurtning etakchilari bo’lishi lozim bo’lgan ziyolilarimiz ruhiga singib ketgan ko’nikmalarni engib o’tish mashaqqati har qadamda sezilib qolyapti. Insonlar tafakkurini eski andazalar, tor qoliplar tugal tark etishi qiyinchilik bilan amalga oshmoqda. Tafakkurimiz, qarashlarimizdagi yangi tamoyillar hanuz ancha yuzada, ongimizning sirtqi qatlamlarida qolib ketmoqda, ba’zan yangi qadriyatlarni ham eski o’lchovlar bilan baholashga urinmoqdamiz. Shunday ekan, **yangicha, mustaqil tafakkur zarurati hanuz dolzarb, milliy mafkurani shakllantirish, xalq ma’naviyatini yuksaltirish bugunning ham eng muhim vazifasidir**. Sababi insonlar ongida tub o’zgarishlar yuz bermas ekan, O’zbekistonning buyuk kelajagini qurish orzusi shirin xayoligicha qola beradi.

*“O’z istiqlol va taraqqiyot yo’limiz,- deb yozgan edi I.A.Karimov mustaqilligimizning dastlabki yillaridayoq, - bu gul bilan qoplangan yo’l emas, totalitarizm merosidan xalos bo’lish va poklanish, mafkuraviylik illati etkazgan ziyon-zahmatlarni bartaraf etishning qiyin, uzoq davom etadigan yo’lidir”.*⁹

---

⁹ I.Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 359

3. Mustaqillik ma'naviyatining bosh mezon, asos-poydevori mas'uliyat tuyg'usidir.

Ushbu tuyg'u, afsuski, ko'pchiligimizda etishmaydi. Bu masalada mustaqillikning dastlabki qadamlaridan barchaga namuna bo'lib kelayotgan shaxs O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov bo'lib, bu lavozimga ilk saylangan kunlaridan beri xalq ma'naviyatini yuksaltirishga birinchi darajali e'tibor qaratib kelmoqda. Hali sho'rolar tuzumi to'la barham topmasidan 1990 yil 24 mart Oliy Kengash sessiyasida O'zbekistonda birinchi marta prezident lavozimi joriy etilib, Islom Abdug'anievich Karimov ushbu lavozimga munosib topilgach, O'zbekiston Prezidentining birinchi nutqidayoq *"xalqni ma'naviy yuksaltirish, insonni axloqiy va ma'naviy yuksaltirish"* masalasi davlat rahbarining eng muhim vazifalaridan ekanligi alohida ta'kidlab o'tgan edi.¹⁰ Ma'naviyat degan so'zni yuqori doiralarda ishlatish mutlaqo urf bo'lmagan o'sha zamonlarda bu mutlaqo yangicha yondoshuv, katta jasorat edi.

Milliy mustaqilligimizning ikkinchi yilida Prezident *"O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li"* risolasini e'lon qildi. Ushbu kitobning alohida bobi *"Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy negizlari"* deb nomlandi va unda ilk bor xalq ma'naviyatini rivojlantirish masalalari batafsil tahlil etildi.¹¹

1995 yil fevral oyida ilk bor ko'ppartiyaviylik asosida o'tkazilgan erkin va demokratik saylovlar hosilasi bo'lmish O'zbekiston respublikasi birinchi chaqiriq Oliy majlisining birinchi yig'ilishida Prezident I.A.Karimov *"O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari"* mavzuida katta ma'ruza qilib, mamlakatning siyosiy va iqtisodiy rivojiga oid muhim masalalar bilan bir qatorda millatning ma'naviy takomili yo'nalishida ham yangicha yondoshuvlar, dolzarb muammolarning puxta o'ylangan echimlarini xalq namoyandalari muhokamasiga havola etdi. Ma'ruzaning *"Yuksak ma'naviyat - kelajak poydevori"*¹² deb nomlangan faslida mustaqillikning dastlabki to'rt yilida bu sohada erishgan yutuqlarni tilga olish barobarida kelajak yo'nalishlarni ham batafsil tahlil etib berdi. *"Endigi asosiy vazifa,-deb fikrini izhor etdi yurtboshimiz,-kishilarimizning mustaqil fikrlashga o'rganishi, o'ziga ishonchining orta borishidir"*¹³. Buning uchun har birimiz *"bosib o'tgan yo'limizni tanqidiy baholab"*, *"buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz ildizlariga qaytib, o'tmishimizdagi boy an'analarni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etmog'imiz kerak"*.¹⁴

1994 yilda I.A.Karimovning *"Istiqlol va ma'naviyat"* nomli kitobi, 1997-98 yillarda bu mavzu yanada mukammallashib, *"Ma'naviy yuksalish yo'lida"* (*"Na puti duxovnogo Vozrojdeniya"*) kitobi o'zbek va rus tillarida nashr etildi¹⁵. Prezidentning ushbu kitoblari tarkibida va undan keyin e'lon qilingan *"Xalqni Vatan manfaatlarini birlashtiradi"* (Yozuvchilar bilan suhbat), *"Yuksak malakali mutaxassislar – taraqqiyot omili"* (O'zbekiston respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasining ochilishi marosimida so'zlangan nutq), *"Vatan –hamma narsadan mo'tabar"* (Mustaqillikning besh yilligidagi bayram tabrigi), *"Ma'naviy qadriyatlar va milliy o'zlikni anglashning tiklanishi"* (*"O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari"* kitobida), *"Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin"* (*"Tafakkur"* jurnali bosh muharriri savollariga javoblar), *"Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q"* (Tarixchi olimlar bilan suhbat), *"Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir"* (*"Fidokor"* gazetasi muxbiri bilan suhbat), *"Egali yurt erkini bermas"* (2000 yil avgust Oliy majlis sessiyasida so'zlangan nutq), *"Alloh qalbimizda, yuragimizda"* kabi qator asarlarida ma'naviyat masalalariga oid muhim fikrlar, yangicha g'oyalar olg'a surilgan.

1994 yil bahorida "Ma'naviyat va ma'rifat" respublika jamoatchilik markazini tuzish haqida Prezidentning Farmoni chiqdi. 1996 yil sentyabrda ushbu markaz faoliyatini yanada

¹⁰ I.Karimov. Istiqlol va ma'naviyat. T.-«O'zbekiston»-1994, s. 65

¹¹ I. Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 76-85

¹² O'sha kitob, s. 33-42

¹³ O'sha kitob, s. 34

¹⁴ O'sha kitob, s. 7

¹⁵ I.Karimov. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.-«O'zbekiston»-1998 (I.Karimov. Na puti duxovnogo Vozrojdeniya. T.-«O'zbekiston»-1997)

takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida yana alohida Farmon bo'ldi va uning asosida Vazirlar Mahkamasi maxsus qaror qabul qildi. Nihoyat, 1999 yilga kelib, bu markaz Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashiga aylantirildi.

2008 yili "Ma'naviyat" nashriyotidan O'zbekiston Prezidentining Islom Karimovning "*Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch*" nomli ma'naviyat masalalariga bag'ishlangan alohida risolasi bosilib chiqdi. Kitob 4 bobdan iborat bo'lib, "*Ma'naviyat – insonning ulg'ayish va kuch-qudrat manbaidir*" deb nomlangan birinchi bobida "ma'naviyat" tushunchasi, ma'naviyatli va ma'naviyatsiz insonlar, ma'naviyatni shakllantiruvchi mezonlar ma'naviy va moddiy hayot uyg'unligi kabi masalalar keng omma uchun tushunarli tilda batafsil bayon qilingan. Kitobning ikkinchi bobi "*Mustaqillik – ma'naviy tiklanish va yuksalish*" deb atalgan va unda avvalo milliy g'oyaning ma'naviy hayotdagi o'rni, mustaqillik davri jamiyatimizdagi milliy-ma'naviy tiklanish va yuksalish jarayoni, tilimiz va dinimiz, milliy va diniy bayramlarimiz mavqeining qayta tiklanishi, islohotlarning ma'naviy ahamiyati haqida so'z boradi. Uchinchi bobga "*Ma'naviyatga tahdid – o'zimiz va kelajagimizga tahdid*" deb nom qo'yilgan bo'lib, unda ma'naviyat va ma'naviy tarbiya masalalari bugungi kunda jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari sharoitida naqadar dolzarblashgani va endi bu masalalar faqat milliy hududda chegaralanib qolmay umumbashariy muammoga aylanayotgani tahlil etiladi. Dunyodagi eng buyuk jasorat ma'naviy jasoratdir, deb xulosa qiladi I.Karimov "*Vatanimiz taraqqiyotining mustahkam poydevori*" deb nomlangan oxirgi bobda. Prezidentning chuqur ishonchiga ko'ra ma'naviy tarbiyaning ibtidosi har bir inson qalbiga quloq tutish va ko'ngliga yo'l topishdan boshlanadi va bu sohada ziyolilarimizning o'rni va mas'uliyati o'ta muhimdir.

Kitob muqaddimasida muallif shunday deb yozadi:

"Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmasligi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va, albatta, baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan ekanmiz, bu borada ma'naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi. Agar biz bu masalada hushyorlik va sezgirligimizni, qat'iyat va mas'uliyatimizni yo'qotsak, bu o'ta muhim ishni o'z holiga, o'zibo'larchilikka tashlab qo'yadigan bo'lsak, muqaddas qadriyatlarimizga yo'g'rilgan va ulardan oziqlangan ma'naviyatimizdan, tarixiy xotiramizdan ayrilib, oxir-oqibatda o'zimiz intilgan umumbashariy taraqqiyot yo'lidan chetga chiqib qolishimiz mumkin."

Yurtboshi xalqdan ayru emas. Chunki xalqning, millatning nihoniy tilagi, istagi bugun Yurtboshining ko'nglidagi tilakdir, istakdir. Prezidentning barcha nutq va risolalarini ma'naviyat mavzusi nuqtai nazaridan birma-bir ko'zdan o'tkazib chiqqan odamni hayratga soladigan narsa shuki, ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy meros, xalqimizning dilida saralanib kelayotgan, uning og'zaki ijodi, hikmatlari, matal va maqollarida aks etgan ezgu aqidalar va O'zbekiston Prezidentining ma'naviyat masalalariga munosabati, mulohazalari, fikr yo'nalishi o'zak-o'zagidan o'zaro muvofiq va uyg'unidir.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

- 1. "Milliy ma'naviyatimizning rivojlanish tarixi" fanining "Ma'naviyat asoslari" fanlar tizimidagi o'rni.*
- 2. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning ma'naviyat masalalariga alohida e'tibori va buning sabablari.*
- 3. Ma'naviyat nima?*
- 4. Milliy ma'naviyat nima?*
- 5. Shaxs ma'naviyati va milliy ma'naviyat nisbati.*
- 6. Milliy ma'naviyat nazariyasini yaratish uchun qaysi manbalarga tayanish kerak?*

7. *“Milliy ma’naviyatimizning rivojlanish tarixi” fanini nega o’rganamiz?*
8. *Milliy meros taraqqiyotimizning ma’naviy asosi ekanligi.*
9. *Ma’naviy boyliklar deganda nimalarni tushunasiz?*
10. *Sho’rolar davri ilm va san’at arboblari munosabat.*
11. *Din va ma’naviyat nisbati. .*
12. *Buyuk allomalarimiz ilmiy merosi ma’naviyatimiz mezon.*

2-bob.

Bashariyat tarixi va ma’naviy takomil.

Jahon madaniyati va milliy ma’naviyatimiz rivojining o’zaro nisbatlari

1-fasl. Milliy ma’naviyat tarixiy hodisa sifatida.

Xalq ma’naviyatini, millat ma’naviyatini sun’iy ravishda, qandaydir o’ylab topilgan aqidalarga, dogmalarga tayanib, yuzaga keltirib ham, keskin o’zgartirib ham bo’lmaydi. Chunki ma’naviyat tushunchasining mazmuni bir kunda, bir yilda, hatto bir asrda shakllanadigan narsa emas, u har bir xalqning juda uzoq tarixi qa’ridan oziq olib, teranlik kasb etib keladi.

Bugungi kunda milliy ma’naviyatimiz tadqiqotchisiga oson emas, u endi sho’rolar davri faylasuflaridan farqli o’laroq, o’z mulohazalarini mavjud dogmalar qolipida, mavhum mantiqiy mulohazalar tarzida emas, balki millatning ma’naviy merosiga, bu sohada ming yillar davomida ajdodlar erishgan beqiyos yutuqlarga asoslangan holda olib borishi talab etiladi, ya’ni ma’naviyatga oid fanlar, ma’lum ma’noda, **tarixiy-nazariy fanlar** bo’lib, ularning teranligi va ko’lami ajdodlarimizning ming yillar davomida to’plagan yaxlit tarixiy-ma’naviy tajribasi bilan belgilanadi, shu bilan birga xalq donishmandligining turli suratlarda zuhur etishi ham undagi nazariy xulosalarning manbai bo’lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, milliy ma’naviyat, avvalo, **tarixiy hodisa**dir. O’rta Osiyo xalqlari tarixining ibtidosi asrlar qa’riga singib ketgan bo’lib, ular bosib o’tgan necha ming yillik ma’naviy kamolot pillapoyalarini aniqlash bugun uchun muhim muammodir. Biz bugungi kunda milliy ma’naviyatimiz nazariyasini yaratish uchun avvalo uning tarixiy takomilini batafsil ko’zdan kechirib chiqishimiz kerak bo’ladi. Ayni shu masala bilan shug’ullanuvchi fan “Ma’naviyatning rivojlanish tarixi” bo’lib, uning asosiy mavzu doirasi - mustaqil O’zbekiston uchun eng dolzarb muammolardan biri bo’lgan milliy ma’naviyatimizning takomil tarixi, asosiy qadriyatlari, shakllanish yo’llari xususidagi milliy ma’naviy merosimiz an’analariga tayanuvchi nazariy xulosalar va qarashlar tizimidan iborat.

Ammo milliy ma’naviyat tarixi bilan siyosiy, ijtimoiy, hatto madaniy hayot tarixi orasida muhim farqli jihatlar mavjud. Avvalo milliy ma’naviyat tarixi

millatning ma'naviy takomil jarayoni bilan bog'liq. Unda ba'zan asrlar kunlarga, va aksincha, kunlar asrlarga teng bo'lishi mumkin. Millatning ma'naviy kamoloti zamonda, ya'ni uning butun tarixi davomida yuz beradi, ammo u ba'zan shiddat bilan yuksalib borsa, ba'zan esa ma'lum darajada tanazzulga yuz tutishi ham mumkin. Bir narsa ayonki, tarix hodisalari, shaxslar, voqealar o'tib ketadi, moddiy madaniyat unsurlari emiriladi, ma'naviyat esa yuksalib, boyib, tobora kengroq ko'lam va teranroq mazmun kasb etib boraveradi. Millatning aksariyati ma'naviy tanazzulga yuz tutgan fojeiy sharoitlarda ham milliy ma'naviyat yo'qolmaydi, ko'lam va mazmunda o'zi etishgan kamolot bosqichini yo'qotmaydi. Chunki buning uchun ajdodlar yaratgan barcha ma'naviy merosni mahv etish, insonlar xotirasini, hatto irsiy xotirani ham barbod qilish kerak. Unday kundan Alloh o'zi asrasin!

Demak, milliy ma'naviyat hodisasi ham tarixiy (o'tmish tarix jarayonida yuz berib borgan), ham bugungi kunda mavjudligini saqlab turgan ko'p o'lchamli voqelik bo'lib, Albert Eynshteyn kashf etgan to'rt o'lchamli(zamon va makonda bir paytda mavjud bo'lgan) voqe olam ushbu ma'naviy olam bo'lsa ajab emas. Balki ma'naviy olam o'lchamlari cheksiz bo'lib, to'rt o'lchamli qolipga ham sig'mas.

2-fasl. Bashariyat tarixi va ma'naviyat. Milliy ma'naviyatimizning teran tomirlari.

«Milliy ma'naviyat desak, milliy biqlikka yo'l qo'yamiz, umuminsoniy ma'naviyat haqida fikr yuritish kerak», degan gapni na ma'naviyat nimaligini, na milliylik va umuminsoniylik orasidagi nisbat qanday bo'lishini to'g'ri tasavvur eta olmaydigan, ilmiy savodi chala odamlargina aytishi mumkin. Bir insonga o'z milliy ma'naviyatini tugal anglab etish uchun ham, Alloh yuz yil umr bersa, kamlik qiladi. Hindiston madaniyatidan bir chimdim, Evropa ilmidan ikki jumla, islom dunyosi ma'naviy merosidan ikki cho'qim olib, «jahonshumul» ma'naviyat nazariyasiga da'vo qilgandan ko'ra, o'zbek yurtida yashab o'tgan buyuk allomalar ijodini imkon darajasida izchil o'rganib, shu bilimlar asosida milliy ma'naviyat haqida fikr yuritgan afzal emasmi? Biz «ma'naviyat nima?» degan savolga nemis yohud ingliz, rus yoki polyak, hind yoki yapon qanday javob berishi mumkinligini bashorat qila olmaymiz. Umr bo'yi o'z milliy ma'naviyatini, uzoq asrlar davomida o'z millati mansub bo'lgan mintaqa madaniyati vakillari ijodini asl manbalardan o'rganib kelgan odam ham milliy ma'naviyatimizni mukammal anglab etdim, deb da'vo qilishga xijolat bo'ladi. Bu ish aslida ko'pchilikning ishi. Millat ma'naviyati uchun butun millat qayg'urishi kerak.

Parijda, YuNESKO ijroiya kengashida so'zlagan nutqida Prezident Islom Karimov aytganidek: “vatanimiz asrlar mobaynida jahon tsivilizatsiyasining beshiklaridan biri hisoblangan”¹⁶. Ammo yurtimizda 70 yil hukmronlik qilgan sobiq totalitar tuzum makkorlik bilan o'z asoratiga olgan xalqlarning buyuk

---

¹⁶ Islam Karimov. Asarlar. 4-jild, s. 332

o'tmishini avlodlar xotirasidan o'chirmay turib manfur maqsadlariga eta olmasligini yaxshi bilar edi. Shu sababli tinimsiz kurash g'oyasini hayot ma'nosi deb e'lon qilgan "dohiyalar"ning sodiq shogird va izdoshlari nafaqat tirik "dushmanlar" bilan kurashdilar, balki millatlarning o'tmish ma'naviy merosi bilan ham tinimsiz "jang" qildilar. "Din - afyun", diniy ilm peshvolari, tasavvuf ulamolari "ashaddiy reaktsoner", barcha o'tmishdagi hukmdorlar - qonxo'r, bosqinchi (faqat ayrim rus podshohlari bundan istisno etildi), o'tmish allomalar - dunyoqarashi cheklangan, shoirlar - maddoh va hokazo da'volar qilindi. Bunday qora tamg'alar qaramlik asoratiga tushgan barcha xalqlarning boy ma'naviy merosiga bosib chiqildi. Hatto uyidan eski arab yozuvida kitob topilgan odamlar davlatga qarshi jinoyatda ayblangan davrlar bo'ldi.

Mustaqillik tufayli bizning ma'naviy qadriyatlarimiz, o'tmish ajdodlarimiz qoldirgan meros, o'zining butun mukammalligida, qaychilanmasdan, "progressiv-reaktsion" atalmish zo'raki qoliplarga tiqishtirilmasdan tiklana boshladi. Qur'oni karim, hadisi shariflar birinchi marta o'zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etildi, Nosiriddin Rabg'uziy, Ahmad Yassaviy, Ubaydiy, Muhammad Rahimxon Firuz, Burxoniddin Marg'inoniy, Abu Mansur Moturidiy, Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon va boshqa "sovet davrida" hatto nomlarini eslash man qilingan allomalarimizning asarlari birin-ketin nashr etilib, chanqoq kitobxonlar qo'lga etib kela boshladi. Davlat tili haqidagi qonun qabul qilindi. Tasavvuf pirlari - Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahovuddin Naqshband yubileylari millatimizning ruhida poklanish tuyg'ularini uyg'otdi. Poytaxtimizning qoq markazida sohibqiron bobomiz Amir Temurning ulug'vor mujassamasi o'rnatilishi o'zbek xalqining har bir farzandi ruhida haqli iftixor hislaridan o'chmas yog'du paydo qildi. XX asr boshlarida millatni ma'rifat, adolat, hurriyat sari etaklagan jadid allomalarimiz xalq dilidan yana munosib o'rin ola boshladi. "Bosmachi" deya yoppa qoralangan milliy ozodlik harakati ishtirokchilari o'z qadrlariga loyiq baholandi.

Sovet davrida bizda, birinchi navbatda, falsafa, qolaversa, boshqa barcha inson va jamiyatga oid fanlar ham Evropa madaniyati an'analari asosida, uning ham asosan bir yo'nalish - marksistik materializm yo'nalishi bilan bog'liq holda shakllandi. Hatto o'z ma'naviy merosimizni ham begona qoliplarga moslab o'rganishga urindik. Shunday ekan, bugungi kunda milliy ma'naviyatimizni nazariy asosda jiddiy o'rganishga kirishishimiz bejiz

Jahon madaniyati - turli o'lka va mintaqalarning o'ziga xos madaniyatlari majmuidan iborat bo'lib, mavhum bir shakldagi umuminsoniy madaniyat hayotda asli mavjud emas. Insoniyat tarixiy taraqqiyoti jarayonida avval muayyan kichik jamoalar doirasida shakllangan madaniyat unsurlari bora-bora kengroq

emas. O'zbek xalqining madaniyati, ma'naviyati hech qachon **jahon madaniyati**, ma'naviyatidan tamomila ayru, alohida bir yo'ldan rivojlangan emas. Hamisha boshqa xalqlar ma'naviy boyligini ijodiy o'zlashtirib, o'zi ham jahon madaniyatini boyitib borgan. Shu bilan birga millatimizning o'z mustaqil ma'naviy qiyofasi mavjud, u asrlar, balki ming yillar davomida shakllangan, u **umuminsoniy qadriyatlarga** yot emas, ammo Borliqning oliy haqiqatiga nisbatan o'z talqinlari, o'z yondoshuvi, o'z tushunchalariga ega.

miqyos kasb etib, turli elat va millatlar, mintaqalar madaniyati darajasiga ko'tarilib bordi va nihoyat Yangi davrga kelib yaxlit bir voqelik sifatida idrok etila boshladi.

Ijtimoiy sohada asl haqiqatni anglab etish tabiiy va aniq(matematik) fanlarga nisbatan bir necha barobar mushkulroqdir. Chunki ijtimoiy sohadagi tushunchalar tarixan shakllanadi. Ularni anglab etish uchun millat tarixini, uning madaniy merosini chuqur o'rganish kerak. Evropa mamlakatlari boshidan kechirgan davlatchilik tarixini o'rganish asosida Osiyodagi ushbu soha muammolarini anglab etish mumkin deb o'ylagan odam qattiq yanglishadi. Markschilar butun insoniyat tarixiy takomiliga tatbiq etmoqchi bo'lgan formatsion nazariya ham ayni shu sababdan o'zini oqlamadi.

Har bir millat, har bir xalq o'z hayot tarzini, kelajagini ajdodlarining tarixiy tajribasi asosiga quradi, hech bir xalq begona qoliplar, begona andozalar asosida emin-erkin yashab, taraqqiy eta olmaydi. "Odamzod bironing bo'yiga qarab o'ziga to'n bichmaydi", deydi Yurtboshimiz¹⁷. Har bir xonadonning o'z tartib-qoidalari bo'lganidek, har bir yurt hayotini tashkil etishning ham o'z andoza-o'lchovlari, qonun-qoidalari bo'ladi. Ular o'sha yurtning tabiiy-jug'rofiy shart-sharoiti, tarixiy tajribasi, milliy fe'l-atvori bilan bog'liq tarzda shakllanadi.

Mavhum bir shakldagi umuminsoniy madaniyat, umuminsoniy ma'naviyat hayotda asli mavjud emas, jahon madaniyati turli o'lka va mintaqalarning o'ziga xos madaniyatlari majmuidan iborat. Qanday millat, qanday xalq bo'lmasin, baribir, uni muayyan insonlar tashkil etadi. Insonlarning har biri o'z qiyofasi, o'z fe'l-atvori, fikr-andishalari, o'z hayot yo'li va orzu-niyatlariga ega. Ammo ularning barchasi Alloh yaratgan mahluqotning bir toifasi - bani odamga mansub bo'lgani tufayli ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan muayyan qadriyatlar majmui ham mavjuddir. Bu qadriyatlar har bir millat, har bir inson uchun alohida ahamiyatga ega bo'lib, ularning ko'r-ko'rona inkor etilishi, tan olinmasligi butun bashariyat uchun halokatli bo'lishi mumkinligini jahon tarixi tajribasi ko'p marta isbotlagan.

Umuminsoniy qadriyatlar - ularni biror-bir alohida xalq yaratmaydi, aslida dastlab har bir millat ma'naviy qadriyatlari o'ziga xos tizim shaklida namoyon bo'ladi, keyinroq har bir xalq, har bir elat o'z tarixiy tajribasi davomida

¹⁷ Islam Karimov.Asarlar. 1-jild, s.12

asta-sekin shakllanti-rib borgan bunday tizimlar turli elat va millatlarning o'zaro munosabatlari tufayli bir-birini tushunish, barcha xalqlar uchun umumiy bo'lgan jihatlarni tadrijiy anglab borish jara-yonida asta-sekin umuminsoniy mohiyat kasb etib boradi. Zotan, milliy ma'naviyatimiz zamirini bizni o'zgalardan ajratib turuvchi mohi-yatlar emas, balki birlashtiruvchi omillar tashkil etadi.

Ming yillar davomida er yuzidagi turli mintaqalarda yashagan xalqlarning o'zaro siyosiy, madaniy, ijtimoiy aloqalari hozirdagidek yaqin bo'lgan emas. Asrlar mobaynida er yuzida turli madaniy mintaqalar shakllangan. Evropa xalqlarining umummintaqa madaniyati, janubi-sharqiy Osiyo xalqlari mintaqa madaniyati, Hindiston yarimoroli va unga qo'shni hududlarda yaratilgan umumiy madaniyat va boshqa bir qator mintaqalar madaniyati - ularning har biri

o'zgasidan farq qiluvchi qator diniy e'tiqod, falsafiy maktablar, san'at va adabiyot, urf-odat va an'analarning o'ziga xos uyg'un bir tizimlarini vujudga keltirgan-ki, ahli basharning bunday bebaho mulkini, ma'naviy xazinalarini befarqlik bilan bir-biriga qorishtirib yuborishimiz mutlaqo ijobiy natijalar bermaydi.

Hech qachon bir inson haqiqatning tagiga etgan emas. Chunki_Borliq haqiqati – cheksiz. Uni anglab etish uchun, birinchidan, shu kungacha insoniyat erishgan barcha yutuqlarni o'zlashtirish lozim bo'ladi. Ammo butun insoniyat yaratib qoldirgan ilmiy merosni mukammal o'zlashtirish bir kishi uchungina emas, hatto kattaroq ilmiy jamoalar uchun ham og'irlik qiladi. Ikkinchidan, barcha insoniyatning etishgan bilimlari ham Borliq haqiqati oldida ummondan tomchidek emas. Shunday ekan, voqe' dunyo haqidagi tasavvurlarimizni qanday shakllantirganimiz maqsadga muvofiqroq?

Umuminsoniy ma'naviyat bo'lmaydi, umuminsoniy qadriyatlar esa har bir millat ma'naviyatida o'ziga xos va maxsus tizim shaklida namoyon bo'ladi. Chunki milliy ma'naviyat tarixiy hodisa, o'zbekning ma'naviy takomili nemis yoki xitoy xalqi boshidan kechirgan tarixiy jarayonlardan butkul farq qiluvchi siyosiy-madaniy makon va zamonda yuz bergan. Har bir xalq mohiyatan umuminsoniy bo'lgan qadriyatlarni tamomila o'ziga xos shaklu shamoyilda ifoda etishining siri shu erda.

Turli millatlar ma'naviyatining o'ziga xosligi kamalakdagi turli ranglar tovlanishiga monand bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi, boyitadi, ammo inkor etmaydi, bir so'z bilan aytganda, ma'naviyat ellarni zidlashtirmaydi. Butun dunyo xalqlari bir-birini tushunib yashashga intilmog'i lozim. Dushmanlik, g'ayr ko'zi bilan qarash emas, mehr bashariyatni birlashtiradi. Bu ulug' haqiqatni bizning ajdodlarimiz allaqachon anglab etganlar. Ammo o'zgani tushunish uchun, o'zgaga mehr ko'zi bilan boqish uchun, avvalo, inson o'zligini anglab etmog'i kerak. O'zligini anglamagan zot hech qachon o'zgani tushunmaydi, uni xolis qabul qilmaydi.

Ma'naviyat doimo milliy bo'ladi, shu bilan birga unda umuminsoniy qadriyatlarga zid narsa ham bo'lmaydi, chunki har bir millatning mustaqil ma'naviy dunyosi, ma'naviy qiyofasi bir paytning o'zida ichki mohiyatiga, o'zak tomirlariga ko'ra, o'zga xalqlar ma'naviyati bilan umumiy jihatlarga, butun bashariyatni birlashtirib turuvchi mushtarak unsurlarga ega bo'ladi. Ma'naviyatning ta'rifini millat ma'naviyatiga tatbiq etadigan bo'lsak, uni **millat ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg'unlik**, deb atash joizdir. Shunday ekan, **ayni**

millatimizni o'zga millatlardan ajratib turuvchi mohiyatlar emas, balki birlashtiruvchi omillar milliy ma'naviyat zahirini tashkil etadi. Faqat buni jo'n tushunish ham, jo'nlashtirib talqin etish ham –xato. Ma'naviyatimizdagi eng umuminsoniy g'oyalar ham nihoyatda milliy bir tarzda o'zligini namoyon qiladi, ular boshqa millat ma'naviyati unsurlaridan nusxa ko'chirish shaklida namoyon bo'lmaydi.

Milliy ma'naviyatimiz an'analari me'yor qonuniga tayanadi. Murakkab voqelikning turli jihatlari aro mutanosiblik, uyg'unlik bo'lishigina insoniyat taraqqiyoti uchun, hayot mukammalligi uchun asosiy shart ekanligini ulug'allomalarimiz o'z davridayoq anglab etganlar va o'z asarlarida ifodalab berganlar.

Bugun mustaqil O'zbekistonning birinchi Prezidenti jahon tajribasi va milliy an'analarimizga tayangan holda mutlaqo yangi model yaratmoqda va u amaliy hayotga tatbiq etilib, shu kungacha o'zini oqlab kelmoqda. Uning asosida mustaqil davlatchiligimiz, iqtisodimiz, ma'naviy qadriyatlarimiz rivojlanib va taraqqiy topib bormoqda. Demak, bizning ijtimoiy sohalaridagi izlanishlarimiz ayni shu umummetodologik asosga tayanmog'i zamon va makon ruhining taqozosidir.

3-fasl. Milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilini davrlashtirish muammolari. Milliy ma'naviyatimiz tarixini o'rganishda manbaalar ahvoli.

Milliy ma'naviyatimizning tarixiy takomil jarayoni o'ta murakkab hodisa bo'lib, uni chuqur va hartaraflama tadqiq etish uchun birnecha avlod jiddiy ter to'kishi kerak bo'ladi. Bizning ushbu qisqa kursdan maqsadimiz esa hadd-ul-imkon bu yo'ldagi dastlabki urinish bo'lib, faqat milliy ma'naviyatimizning tarixiy takomil jarayoniga engil bir nazar tashlab o'tish harakati sifatida baholash mumkin. Albatta, barcha asosiy jihatlarni qamrab olish qiyin. Masalan, xalq og'zaki ijodi deb ataluvchi behudud ma'naviyat ummoni haqida, ko'chmanchilik madaniyatida aks etgan ma'naviyat unsurlari haqida maxsus to'xtalish imkonini topmadik. Urf-odatlarimiz, marosimlarimiz ma'naviyatining tarixiy takomili haqida ham maxsus tadqiqotlar lozim. Biz asosan yozma merosga tayandik, ammo shu ham to'liq qamrovda emas. Albatta, qo'limizdan kelganicha, aqlimiz etganicha harakat qildik.

Insoniyat tarixiy takomili hozirgi Evropa ilmida 4 asosiy davrga ajratiladi:

1. Ibtidoiy jamoa. 2. Qadimgi dunyo. 3. O'rta asrlar. 4. Yangi davr.

Ammo qadimshunoslar (arxeolog va paleontologlar) masalaga biroz o'zgacha qaraydilar. Ular 1) **tosh asri**, 2) **bronza asri**, 3) **temir asri**, deb ibtidoiy jamoa va qadimgi dunyoni uch bosqichga bo'lib o'rganadilar.

Yuqorida ham aytib o'tilganidek, har bir xalq ma'naviyatining rivojlanish tarixi turli sabablarga ko'ra o'ziga xos qonuniyatlarga ega bo'ladi. Bundan tashqari ma'naviyatimizning tarixiy takomil jarayoni siyosiy tarixdan ham, iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish bosqichlaridan ham, madaniyat tarixidan ham muayyan darajada farq qiladi. Bugungi kun jahon ilmining tajribasi ko'rsatib turibdiki, avvalo, yaxlit tarixiy-ma'naviy jarayonning har qanday tasnifi shartli va

noto'liq bo'lishi o'z-o'zidan ma'lum. Ammo, baribir, bu borada qandaydir o'zak tomirlar, asosiy bo'g'inlar ajratib olinmasa, umuman ilmiy mulohaza yuritib bo'lmaydi.

Milliy ma'naviyatimizning tarixiy takomili o'lkamiz xalqlari madaniy taraqqiyot jarayoni bilan bevosita bog'liq va ushbu sahnda yuz beruvchi hodisadir. Faqat madaniy taraqqiyot o'ta murakkab tarixiy hodisalar majmuini tashkil etsa, millatning ma'naviy kamoloti bugungi kungacha o'z dolzarbligini saqlab kelayotgan asosiy o'zak unsurlarga tayangan holda belgilanadi. Shu sababli milliy ma'naviyatimizning necha ming yillik takomilini birqator mavjud alomatlariga ko'ra dastlabki tarzda uch asosiy davrga ajratib ko'zdan kechirishni maqbul bildik:

1. Islomgacha milliy ma'naviyatimizning shakllanishi.

2. Islom mintaqa madaniyati doirasida milliy ma'naviyatimiz takomili.

3. Yangi davrda jahon madaniyati va milliy ma'naviyatimiz nisbati.

Bu davrlar o'z ichiga olgan muddatlariga ko'ra o'zaro aslo teng emas. Birinchi davr necha ming yilni qamrasa, ikkinchi davr 8-9 asrni o'z ichiga oladi, uchinchi davr esa bizning o'lkamiz - Turkiston uchun 5 asr chamasi davom etib, oxirgi 200 yili ko'proq fojialarga to'liq bo'ldi.

Ushbu davrlashtirishning asosida ko'proq tashqi belgilar yotadi. Ularning eng muhimi manbalar ahvoli bilan bog'liq. Islomgacha ma'naviyatimiz takomili haqidagi eng muhim manbalar o'lkamizning bugungi milliy hududlaridan tashqarida topilgan bo'lib, asl matnlarning yaxlit va nisbatan mukammallari «Avesto» kitobi va turkiy toshbitiklardir. Ikkinchi qismi bilvosita ma'lumotlar bo'lib, qadim Shumer, Bobil va Ashshur, qadimgi Misr va Yunon, Hind va Xitoy manbalarida, Eron shohanshohlaridan qolgan toshbitiklarda aks etgandir. Uchinchi guruh manbalar arxeologik yodgorliklar bo'lib, ular bevosita yurtimiz hududidan yoki atrof-mintaqadan topilgan moddiy ashyolar va inshootlar bilan bog'liq. To'rtinchi guruh manbalar so'nggi davrlargacha og'zaki an'ana holda etib kelgan xalq adabiyoti, urf-odat va marosimlar, o'yinlar, bayramlar, xurofiy irim-sirimlar bo'lib, ular yuzasidan uzil-kesil xulosalar chiqarish, ayniqsa, murakkabdir.

Umuman, bunday turli guruh manbalar o'zaro jiddiy qiyosiy tahlilni talab qiladi va oxir-natijada ham ko'pincha muayyan darajada taxminiy xulosalar chiqariladi. Islomgacha ma'naviyat haqidagi tasavvurlarimiz, shu sabablarga ko'ra, baribir uzil-kesil bo'lishi qiyin va qancha qadim zamonlarga kirib borsak, shu qadar tarixiy haqiqat va afsonalar qorishib, chatishib ketadi.

Islom davri manbalari qadim davrga nisbatan beqiyos darajada boy va ishonchliroqdir. Islom davridan boshlab, aytish mumkinki, masalaga ilmiy yondoshuv imkoni jiddiy tarzda oshadi va millatning ma'naviy kamolot bosqichlari mintaqa madaniyati doirasida aniq tarixiylik kasb etadi.

Uchinchi davr bizga eng yaqin bo'lgani sababli uni o'rganish masalalari tadqiqotchilarning ancha keng doirasini qamrab olgan, chunki manbalar asosan o'zbek, rus va qisman boshqa qardosh xalqlar tillarida saqlanganligidan bu sohada imkoniyatlar etarli. Mustaqillikkacha ba'zi arxivlar davlat siri hisoblanib, tadqiqotchilar nazaridan pinhon tutilgan bo'lsa, bugun ularning eshiklari ochildi va tabiiyki, matbuotimizdagi eng ko'p nashrlar ushbu Yangi davr ma'naviyati muammolariga aloqador bo'lmoqda.

4-fasl. Islomgacha milliy ma'naviyatimizning shakllanish bosqichlari.

Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni birinchi qismida Chin xoqonining o'g'li Farhod tilsimlangan ko'zgu sirini bilish qasdida Yunon yurtiga safarga chiqadi. Bu yo'lda u avval dahshatli ajdahoni, so'ng zardushtiy dinidagi yovuzlik ruhi Axrimanni va nihoyat temirtanli tilsimni engib o'tib, donishmand Suqrot suhbatiga etishadi. Suqrot eng baland tog' bag'ridagi g'ordan joy olgan edi. Navoiy shularni alohida ta'kidlab deydi:

*Bu uch manzildan o'tkarganga mahmil
Deyilgan tog' erur to'rtinchi manzil.18*

Demak, Farhod Suqrotga etishguncha **uch manzilni** bosib o'tganligi ma'lum bo'lmoqda. Navoiyning majoziy tasvirida **birinchi manzildagi ajdahoni** - ibtidoiy tosh asri ma'naviyatida inson tabiatidagi yovvoyilik timsoli, **ikkinchi manzildagi Axrimanni** - bronza davri «Avesto» madaniyatidagi asotir tafakkurga xos xurofotlar timsoli, **uchinchi manzildagi temir odamni** - o'z nomi bilan **temir davri** - harbiy demokratiyaga asoslangan ulkan imperiyalar davrida olib borilgan ayovsiz qirg'in urushlar va shafqatsizlik timsoli deb talqin qilish mumkin. Shahzoda Farhod timsolida buyuk turk elati asta-sekin o'zining ichidagi dushmanlari - yovvoyilik, xurofot, shafqatsizlik xislatlarini bir-bir engib o'tib, ma'naviy kamolot bosqichlaridan donishmandlik sari ko'tarilib bordi. Bular - badiiy adabiyotdagi majoziy timsollar talqini. Ammo voqe hayotda ham **millatimizning ma'naviy takomili** deyarli shunday izchillikda rivoj olgan deb tasavvur qilsak, haqiqatdan uzoq bo'lmaydi.

Ma'lumki, inson jamoa bo'lib yashaydi. Islom mintaqa madaniyatining buyuk nazariyotchilaridan, XIV asrning yirik faylasuf-tarixchisi va siyosatshunosi, Amir Temurga zamondosh va suhbatdosh bo'lgan Ibn Xaldun (1332-1406) inson jamoalarini ikki toifa yoki bosqichga ajratadi. Birinchisi - **ibtidoiy jamoa**, ya'ni urug' va qabila jamoasi bo'lib, bunda insonlarning bir jamoaga uyushuvi qonqardoshlik munosabatlariga asoslangan bo'ladi. Bu davrda aksariyat insonlar o'zligini faqat o'z jamoasi, nari borsa, qabila va elati miqyosida anglab etgan. Shu sababli o'zi bilan nasliy qon-qarindoshlik munosabatlarida bo'lmagan yoxud shunga teng bitimlar hosil qilmagan begona jamoa, urug' va elat vakilini nafaqat qabiladoshlari bilan teng sanamagan, balki uning inson darajasidagi qadrini ham idrok etmagan. Qadim johiliya arablarining hayotidan xabar beruvchi manbalar, masalan, "Ayyomi arab"da tasvirlangan qabilalar orasidagi ayovsiz jangu jadallar, o'zga qabila a'zolari mulkini toroj qilib, ayollari, bolalarini qul-cho'riga aylantirib, shuning hisobidan qabiladoshlariga ziyofat berishlar odatiy hol hisoblanib, yana bunday bedodliklarning "qahramonlik" sifatida she'riyatda vasf etilishi kabi holatlar bunga dalil bo'la oladi.

---

18 Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 8-jild. T.-«Fan»- 1991, s. 125

Ma'naviy kamolotning yuqoriroq bosqichiga ko'tarilgan insonlar uchun xos bo'lgan ikkinchi bosqichdagi jamoani allomalarimiz "**shahar jamoasi**" deb ataganlar. Asli bu tushuncha faqat "shahar" emas, "davlat" ma'nosini ham bildirgan. Yunonlarning "polis" so'zi bugun biz tushungan "shahar"ni emas, Afina, Sparta kabi **shahar-davlat**larni anglatganligini dunyo tarixidan bilamiz. Insonlar jamiyatida ilk davlatning paydo bo'lishi asl ibtidoda shaharlar shakllanishi bilan bog'liq. Shu sababli yunonlardagi "polis" (shahar) so'zidan Evropa mintaqasida "politika" (siyosat, ya'ni insonlar aro muomala tartib-qoidalari) tushunchasi shakllangan bo'lsa, islom dunyosida arabcha "madina" (shahar) so'zidan "madaniyat" tushunchasi shakllandi. Bu tushunchalar kelib chiqish mohiyatiga ko'ra tutash ekanligi shundan ham ma'lum.

Ilk shaharlarda urug' o'rniga mahalla, qabila o'rniga elat shakllana boshladi. Ammo ibtidoiy jamoadan o'sib chiqqani sababli, unda qabilachilik davrining ko'p xurofotlari saqlanib qolgan edi. Masalan, o'zlarini yuksak madaniyat egasi deb bilgan qadim yunonlar o'zga xalqlarga past nazar bilan qarab, aslo ularni o'z millatdoshlari darajasida ko'rmas edilar. Ularni o'ldirish, erlarini bosib olish, mulklarini o'zlashtirish jinoyat emas, balki jasorat namunasi sifatida qabul qilinardi. Xatto qadim Yunon elining eng ulug'allomasi Aristotel ham barcha huquq va imtiyozlarni faqat o'z xalqiga - yunonlarga lozim ko'rgan, dunyodagi o'zga elat vakillariga "varvar" (yovvoyi) deb qarab, ularga faqat qullikni ravo bilgan. Yunon demokratiyasi xuddi shu dunyoqarashga muvofiq bo'lib, faqat ozod ellinlarga taalluqli edi, qullar bu demokratiyadan tashqari hisoblanardi.

Shunday vaziyatda engilgan qabila vakilini qatl etmay, qul sifatida saqlab qolish g'oliblar nazarida balki mag'lubga nisbatan himmat ko'rsatish deb baholangandir. Quldorlik tartib-qoidalari ilk imperiyachilik davri mahsuli bo'lib, ibtidoiy urug'-jamoasida paydo bo'lgan ilk shahar-davlatlardan ba'zilarining o'zgalari ustidan qudrat kasb etishi bilan bog'liq. Bu davrda ahli bashar muayyan darajada rivojlangan madaniyat bosqichiga erishgan bo'lsada, aksariyat xalqlar ongida hanuz **asotir tafakkur** hukmron edi.

Asotir tafakkur Borliq mohiyatini idrok etishga dastlabki urinish bo'lib, unda aksariyat insonlar mavhum tushunchalarni moddiy voqelik narsa-hodisalaridan ajratib tasavvur qila olmaydilar. Mushriklikning kelib chiqishi ham inson ongi rivojining ayni shu darajasi bilan bog'liq. Islomgacha hukmron bo'lgan **johiliya davri** deganda ham inson ongining asotir tafakkur darajasidagi holati nazarda tutiladi.

Ibtidoiy jamoa inson hayotining iqtisod, siyosat, ma'naviyat kabi turli sohalarini bir-biridan ajralmagan holda tasavvur etgan, hayotiy taomil, huquq va axloq, din va e'tiqod bir-biridan alohida, mustaqil holda mavjud bo'lgan emas. Shunday sharoitda siyosiy

hukmronlik, iqtisodiy mulkka egalik, ma'naviy qudrat bir-biri bilan chatishib, bir sohada qudratli bo'lgan inson boshqa sohalarini ham tasarruf etishga intilar edi.

***Asotir tafakkur** - Borliq mohiyatini idrok etishga dastlabki urinish bo'lib, ibtidoiy jamoa, qisman qadimgi dunyo va o'rta asrlar odamining fikrlash tarziga xosdir. Bu davrlarda aksariyat insonlar g'ayb olamiga oid narsa-hodisalar va mavhum tushunchalarni moddiy voqelik ashyolaridan ajratib tasavvur qila olmaydilar, mushriklikning kelib chiqish sababi ham shunda.*

Siyosiy hukmronlik qo'lida bo'lgan odam ma'naviy, iqtisodiy sohalarda ham o'z qudratini yoyishga harakat qilar yoki iqtisodiy qudrat - **mulk egasi** siyosiy, ma'naviy sohalarga ham da'vo qila boshlardi.

Imperiyalar davrida qabilalar va shahar-davlatlar aro hokimiyat uchun kurashlar avj olib, unda g'olib chiqqan sulola atrof-voqelikni, tabiat unsurlarini va moddiy boyliklarni qanday tasarruf etsa, o'zga qabila, urug', jamoa vakillari bo'lmish insonlarni ham shunday tasarruf etishga urindi. Natijada «mulk» tushunchasi siyosat yo'nalishiga ham kirib keldi, u nafaqat er-suv, hayvonot va buyumlarga, balki engilgan urug', qabila, elat vakillariga nisbatan ham qo'llanila boshlandi. Yurt **mulk** ataldi, hukmdor **malik** bo'ldi.

“**Avesto**” kitobi mazmunida **asotir tafakkur** keng miqyosda o'zligini zohir etgan. Jumladan, hukmdorlik huquqining belgilanishida “farr” (“Avesto” tilida “xvarno”) printsipli qonuniy asos sifatida qabul qilingan. Uning ma'nosi shuki, oliy dunyoviy hokimiyat sulolaning bir vakilidan ikkinchisiga o'tishida muayyan ilohiy belgi sodir bo'ladi, ya'ni muayyan bir jonivor, qush yoki yog'du shu'lasi hukmdorlikka tanlangan kishini ajratib ko'rsatadi.

Xalqimiz orasida tarqalgan “falanchining boshiga baxt qushi qo'nipti” iborasi ushbu qadim an'ananing izlariga ishora etadi. “Farr” odatda hukmdor sulola vakillari bilan bog'liq tasavvur etilgan. Erondagi Ahmoniylar, Sosoniylar davrida ushbu printsipga izchil rioya etilgan.

Asotir (mif) – ibtidoiy inson ongida Borliq haqiqatining xayoliy timsollar vositasida ifodalanishi. Hozirgi zamon odami asotirni afsona sifatida tushunadi, ammo qadimgi dunyo odamlari asotirning Borliq haqiqatini ifodalashiga shubha qilmaganlar. Masalan, qadimgi yunonlar Zevs, Apollon, Afrodita kabi turli sanamlarni Olimp tog'ida abadiy yashaydi deb tasavvur qilganlar va ular sharafiga ibodatxonalar qurib, qurbonliklar keltirganlar. Asotir va badiiy asarning umumiy tomoni Borliq haqiqatini timsollar vositasida anglash va anglatishga urinish bo'lib, ularning o'zaro farq qiluvchi tomoni - asotirni o'z davrining odami haqiqat deb qabul qilgan, san'at asarini esa insonlar mutlaq haqiqat deb o'ylamaydi, balki ibrat maktabi sifatida tushunadi.

Oliy ilohiy hukmdor nomidan yurtni boshqaruvchi «farr» egasi – monarx (shohanshoh, qirol, xalifa, sulton, malik) statusi mintaqada shunday paydo bo'ldi. U mutlaq hukmdor bo'lib, faqat Tangri hukmlariga itoat qilardi. Johiliya davrida “farr” sohibining hukmi mutlaq bo'lib, unga hech kim e'tiroz bildirishga haqqi bo'lmagan. “Xalq hukmi”, “xalq irodasi” degan tushunchalar u davr uchun butkul notanish edi. Demak, johiliya davrida barcha insonlar teng qadr topgan emas edi.

Bu tartib-qoidalarning jiddiy o'zgarishi Iso alayhissalom da'vati bilan boshlandi, deyish mumkin. Iso alayhissalomgacha yuborilgan payg'ambarlar har biri bir qavmga Alloh haqiqatidan xabar bergan bo'lsalar, Ruhulloh barcha insoniyatga tegishli **Haqiqat** xabarini

keltirdi. U birinchi bo'lib, barcha insonlar yagona Tangri oldida teng, o'zaro og'a-
ini, opa-singil, birodar deb, Alloh hukmini e'lon qildi. Ammo bu Oliy haqiqat osonlikcha qabul qilingani yo'q. Avvalo, bunday ulug' xabarni bergan payg'ambarni siyosiy hukmronlikni qo'ldan berishni istamagan yunon hukmdorlari va yahudiy ulamolari birlashib, chormixga hukm etdilar. Keyinchalik ham, Iso da'vati ilk cherkov otalari talqinida o'zgarishga uchrab, adolatli jamiyat erdan osmonga ko'chirildi, inson ruhining ozodligi esa cherkov hukmlariga bog'lanib qoldi. Butun O'rta asrlarda xos va avom, zodagon va fuqaro orasidagi real farq

saqlanib qolaberdi. Evropada cherkov va feodallar o'zaro ziddiyatlaridan qutula olmagan bo'lsalar ham, avomga nisbatan imtiyozlarini saqlab qoldilar. "O'rta asrlar" degan tushuncha behuda emas, bu davr insoniyat uchun Qadim dunyodan Yangi tafakkur tarziga **o'tish** bosqichidir.

VII asrga kelib, Muhammad(S.A.V.)ga nozil etilgan Qur'oni karim oyatlarida nihoyat uzil-kesil haq botildan judo etildi, insonlar yagona Allohning er yuzidagi xalifalari ekani ochiq-oydin bayon etildi. Xalq hokimiyati, ozod fuqarolar jamiyatiga tayanuvchi tuzumning umumbashariy ma'naviy asoslari, shunday qilib, Tavhid ta'limotida mujassam bo'ldi.

5-fasl. Ibtidoiy jamoa davrida ilk ma'naviyat unsurlarining shakllanishi.

Shunday qilib, milliy ma'naviyatimiz takomilining eng qadimgi davrini 3 bosqichga ajratib o'rganish ma'qul ko'rindi. Ularning birinchisi **ibtidoiy jamoa** (Ibn Xaldun iborasi bilan «badaviya jamoasi») davrida **inson ma'naviyatining ilk shakllanish jarayonini** o'z ichiga olib, uni **eng qadimgi ma'naviyat bosqichi** deyish ham mumkin. Qur'oni karimning «Tin» surasi 4-oyatida aytiladi: «Laqad xalqna-l-insana fi ahsani taqvim. Summa radadnahu asfala safilin...». (so'zma-so'z tarjimasini: «Darhaqiqat, biz insonni eng ko'rkam shaklu shamoyilda yaratdik. So'ngra uni asfala sofilinga qaytardik...». «Asfala sofilin» so'zi «eng tuban holat» deb tarjima qilinadi). Alloh taolo insonni yaratar ekan, unga nihoyatda ulug' risolat taqdir etdi, ammo jannatdan erga tushgan inson kamolot yo'lini eng tuban holatdan asta-sekin yuksak ma'naviy ufqlarga intilish bilan boshladi.

Moddiyunchilar **insonning** boshqa biologik mavjudotlardan farqlanishini ming yillar davomida yuz bergan uzoq muddatli takomil jarayoni sifatida tasavvur qiladilar. Natijada o'z-o'zidan insonni hayvondan aniq farqlovchi chegara masalasi muammoga aylanadi. Aslida

marksistlar da'vo qilganidek, insonning hayvondan farqi mehnat tufayli emas (ko'plab uy hayvonlarini Inson mehnat qilishga majbur qiladi), balki nikohning tartibga solinishi bilan boshlanadi, desak to'g'ri bo'ladi. Tarixchi olimlar bashariyat tarixining boshlanishi haqida yozganda ibti-doiy gala va urug' jamoani o'zaro farq qiladilar. Ularning tasavvurlariga ko'ra, ilk odamsimon mavjudotlar

ibtidoiy gala sifatida umr kechirganlar, keyinroq urug' jamoa shakllangan. Ushbu ikki guruhning asosiy farqi shundaki, ibtidoiy galada barcha hayvon galalari kabi erkak va urg'ochi orasidagi munosabatlar muayyan tartibga solinmagan, urug'

***Inson** - ma'naviy kamolot imkoniga ega bo'lgan (yagona) moddiy (biologik) mavjudot. Qur'oni karim oyatlarida ta'kidlanishicha, har bir inson Alloh tomonidan "er yuzining xalifasi" qilib yaratilgan, shunday ekan, butun moddiy olam uning tasarrufida va u dunyodagi barcha mavjudot taqdiri uchun mas'uldir. Insonning irodasi erkin va shu sababli har bir xatti-harakati uchun Alloh oldida javob beradi. Inson o'z ma'naviy kamolot imkoniyat-larini yuzaga chiqara boshlagan sari tom ma'noda **Shaxs**ga aylana boradi.*

jamoada esa muayyan nikoh qoidalariga qat'iy rioya qilingan. Ma'lumki, insondan o'zga mavjudotlarda ushbu qoidalarga rioya qilish urf bo'lgan emas. Biologik jihatdan buning qat'iy zarurati ham yo'q. Demak, bu farqlanish asosan

ma'naviy ahamiyatga ega. Shunday ekan, bashariyat tarixi, ma'naviyat nuqtai nazaridan qaraganda, ibtidoiy galadan emas, urug' jamoaning shakllanishidan boshlanadi.

Inson ma'naviy kamolotida eng uzoq davom etgan bosqich **tosh asri** bo'lib, bu davrda inson va tabiat orasidagi munosabat nihoyatda yaqin bo'lgan. «Avesto»ning bizgacha saqlanib etib kelgan to'rt qismidan biri «Vendidad» kitobining ikkinchi bobida Jamshid (asli Yima vaxishta - go'zal Yima) haqidagi asotir (mif) bayon qilinadi. Ushbu asotir mazmuni quyidagicha:

Butun olamlar parvardigoridan Zardushtga payg'ambarlik rutbasi inoyat bo'lgach, u tangriga murojaat qilib so'raydi: «Ey, butun dunyoning yaratuvchisi, muqaddas zot Axura Mazda (Oliy bilimlar egasi)! Sen mendan ilgari insonlardan qay biri bilan suhbat qilgansan, kimga ilk bor Axura Mazdaning muqaddas dinidan ta'lim bergansan!»

Oliy bilimlar egasi bo'lmish yagona tangri unga shunday javob qiladi:

«Ey, Haq bandasi Zardusht! Sendan ilgari men ilk bor insonlardan Yima (Jamshid)ga, chorva va yilqi podalari egasi o'shal go'zal insonga xabar yo'lladim. Men unga: «Ey, Vivaxvanta o'g'li go'zal Yima! Sen mening dinimni o'rganib, uni himoya etishga tayyorgarlik ko'rgin», dedim. Ammo, ey, Zardusht, ul go'zal Yima shunday javob qildi:»Men bunday vazifa uchun yaratilmagan bo'lsam, o'qimagan bo'lsam, men din-e'tiqodni chuqur o'zlashtirish va himoya qilishga qodir emasman». Shunda, ey, Zardusht, Men - Axura Mazda - unga buyurdim: «Agar sen, ey, Yima, mening dinimni o'zlashtirish va himoya qilishga tayyor bo'lmasang, unda men yaratgan dunyoni obod qil, kengaytir. Sen ushbu er yuzini himoya qilishga, ehtiyotlashga va boshqarib turishga mas'ul bo'l!» Va, ey, Zardusht, ul go'zal Yima menga javob qildi: «Men sen yaratgan dunyoni obod qilaman, uni kengaytiraman, uni himoya qilishga, ehtiyotlashga, boshqarib borishga men tayyorman.»¹⁹ Shundan so'ng 900 yil davomida Yima (Jamshid) er yuzini obod qilib, turli hunarlarni joriy qildi. Boy moddiy madaniyat bunyod etildi. Ammo umrining oxirida Jamshid yutuqlardan g'ururlanib ketib, kibrga berildi. O'zini «yaratuvchi» e'lon qilib, butun xalqdan o'ziga sajda qilish, sig'inishni talab qila boshladi. Shungacha, rivoyat qilishlaricha, o'lim ham, kasallik ham, sovuq ham, ochlik ham bo'lmagan ekan. Jamshid o'zini «xudo» deb e'lon qilgach, er yuziga o'lat tarqaydi, ochlik va qahraton sovuq boshlanadi. Va shundan keyin dahshatli yovuz kuch - Aji Dahaka yurtga bostirib kirib, o'z hukmronligini o'rnatgan va ming yil yurtni zulmat qoplagan ekan.

Qur'oni karim Haqni botildan ajratish uchun nozil etilgan kitob bo'lib, shu sababdan Furqon (farqlab beruvchi) deb ham ataladi. Unda haqiqatlar ba'zan juda qisqa, ba'zan bir ishora bilan eslab o'tilgan. «Avesto» kitobida esa inson aqliy takomilidagi asotir tafakkur bosqichi ifodasini topgan. Shu sababli undagi voqealar bayoni ham asotir (mif) shaklida bo'lib, tarixiy voqelik o'ziga xos talqin etiladi. Qanday bo'lganda ham Alisher Navoiy qahramoni Ajdaho (Aji Dahaka)ni engib o'tgan birinchi manzil yoki «Avesto»ga ko'ra Jamshid davri shartli ravishda ajdodlarimiz ma'naviy kamolotining birinchi bosqichi - **tosh asriga** ishora, deb

---

19 Braginskiy I. S. Iz istorii tadjikskey i persidskoy literatur. M.-«Nauka»-1972, s. 50-51

qabul qilish joizdir. Bu davr qancha muddat davom etgani haqida hozir fanda turli bahslar ketmoqda, lekin bir necha ming yillar davom etgani shubhasiz. Bu davrda inson turli tosh qurollar yasash va ulardan foydalanishni o'rgandi, kamon va o'q yoy, ibtidoiy sopol idishlar kashf etildi, ibtidoiy chorvadorlik va dehqonchilik shakllandi, ilk uy hayvonlari va madaniy o'simliklar paydo bo'la boshladi. Bu davrda ajdodlarimiz asta-sekin **tabiat va inson aro uyg'unlik mavjudligini his eta boshlashdi, yaratuvchilik mehnati zavqini tuyishdi.**

Ushbu ma'naviyat unsurlari «Avesto» matnlari tarkibida o'z aksini topgan. «Avesto» matnlari G'arbiy Evropa, Sibir yoki Afrika, Janubiy Hindiston mintaqalari sharoitini emas, bevosita bizning mintaqa iqlimi, obi-havosi, er-suv sharoitida tabiat va atrof-voqelikka nisbatan inson ongida shakllanishi mumkin bo'lgan munosabatlarni aks ettiradi. «Avesto» matnlari mazmunidan biz otabobolarimizning ona zaminga, xalqimiz uchun asosiy tiriklik manbai bo'lgan oqar suvga, olovga ixlosi, e'zozini aniq his qilamiz. Yana amaliy yaratuvchilik faoliyati, ayniqsa, erga ishlov berish va chorva hayvonlarini parvarishlash, ajdodlarimiz tarafidan nihoyatda muqaddas bir yumush, oliy ibodat deb qabul qilinganining ham guvohi bo'lamiz.

Darvoqe, ibodat masalasi. Ushbu masalaga kelganda ilk insoniyat ko'p adashdi, to'g'ri yo'lni idrok etish juda qiyin bo'ldi, masalan, dastavval inson tabiatdagi ayrim buyumlar yoki hodisalar qudratini aniqlay olmay, ularga sig'ina boshladi, hozirgi zamon Evropa fanida «fetishizm» deb nom olgan yanglish e'tiqod shakli paydo bo'ldi. Jamshid fojiasi birinchi - tosh davri ma'naviyatidagi noqislik natijasidir, yangi ma'naviy bosqichga o'tish ehtiyojidan tug'ilgan inson ongidagi bo'hrondir. Insonni bu bo'hrondan qutqarish uchun yana vahiy lozim bo'lgan. Nazarimizda, ibtidoiy odam shuurini ilk bor ilohiy nur yoritgan.

Shunday qilib, insoniyat asosan tosh qurollaridan foydalangan ilk ibtidoiy jamoa davri ajdodlarimiz ma'naviy takomilida juda muhim bosqich bo'lib, Turkiston o'lkasi hududida kamon va o'q-yoy ixtiro qilingan 10-12 ming yil ilgarigi o'tmishdan boshlab, bir necha ming yillarni o'z ichiga oladi. Uning so'nggi 4-5 minginchi yillaridan sug'orish asosidagi dehqonchilik va uy hayvonlarini maxsus parvarishlashga asoslangan chorvadorlik faoliyatining dastlabki shakllanish jarayonlari rivoj oldi va shu bilan bog'liq ravishda **bu davrdagi inson ruhida uning hayoti uchun muhim bo'lgan Ona tabiatga mehr, er, suv, olovni e'zozlash, yaratuvchilik mehnatini ulug'lash kabi ma'naviy fazilatlar paydo bo'ldi.** Buning izlari birinchi navbatda mintaqamizda ilk bora yaratilgan mukammal yozma manba «Avesto» kitobida o'z aksini topgandir.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. MILLATNING MA'NAVIY KAMOLOTI.

Millatning ma'naviy kamoloti uning butun tarixi davomida yuz beradi, u ba'zan shiddat bilan yuksalib borsa, ba'zan ma'lum darajada tanazzulga yuz tutishi, unda ba'zan asrlar kunlarga, va aksincha, kunlar asrlarga teng bo'lishi mumkin. Ma'naviy takomil jarayonining o'ziga xosligi shundaki, agar tarix hodisalari, shaxslar, voqealar o'tkinchi bo'lsa, moddiy madaniyat unsurlari vaqt o'tishi bilan emirilsa, ma'naviyat esa yuksalib,

boyib, tobora kengroq ko'lam va teranroq mazmun kasb etib boraveradi. Millatning aksariyati ma'naviy tanazzulga yuz tutgan fojey sharoitlarda ham milliy ma'naviyat yo'qolmaydi, ko'lam va mazmunda o'zi etishgan kamolot bosqichini yo'qotmaydi.

Ushbu chizma murakkab voqelikni shartli ravishda aks ettiradi. Chunki, barcha xalqlar va mintaqalar ma'naviyati o'ziga xos bo'lib, ularning barchasini bir chizmada aks ettirish imkoniyati yo'q.

2. MILLIY MA'NAVIYATIMIZNING TARIXIY TAKOMILI

Milliy ma'naviyatimiz millatimizning ma'naviy takomil jarayonida tashkil topgan va bugungi kunda ham mavjudligini saqlab turgan ko'p o'lchamli voqelik bo'lib, ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy merosda o'z aksini topgandir.

Milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilining *uch davri*:

1. Islomgacha milliy ma'naviyatimizning shakllanishi (eng qadimgi davrlardan - VIII asr boshlarigacha).

2. Islom mintaqa madaniyati doirasida milliy ma'naviyatimiz takomili (VIII - XV asrlar).

3. Yangi davr jahon madaniyati miqyosida milliy ma'naviyatimiz ahvoli (XVI - XX asrlar)

Bu davrlar qamrab olgan muddatlariga ko'ra o'zaro teng emas. Birinchi davr necha ming yilni qamrasa, ikkinchi davr 8-9 asrni o'z ichiga oladi, uchinchi davr esa bizning o'lkamiz - Turkiston uchun 5 asr chamasi davom etib, oxirgi 200 yili ko'proq fojialarga to'liq bo'ldi. Bu davrlar o'z navbatida yana qator bosqichlarga bo'linadi.

3. MILLIY MA'NAVIYATIMIZ TARIXIY TAKOMILINI O'RGANISHDA MANBALAR AHVOLI

1. Islomgacha ma'naviyatimiz takomili haqidagi eng muhim manbalar o'lkamizning bugungi milliy hududlaridan tashqarida topilgan bo'lib, asl matnlarning yaxlit va nisbatan mukammallari "Avesto" kitobi va turkiy toshbitiklardir.

(Ikkinchi guruh bilvosita ma'lumotlar bo'lib, qadim Shumer, Bobil va Ashshur, qadimgi Misr va Yunon, Hind va Xitoy manbalarida, Eron shohanshohlaridan qolgan toshbitiklarda aks etgan.

Uchinchi guruh manbalar arxeologik yodgorliklar bo'lib, ular bevosita yurtimiz hududidan yoki atrof-mintaqadan topilgan moddiy ashyolar va inshootlar bilan bog'liq.

To'rtinchi guruh manbalar so'nggi davrlargacha og'zaki an'ana holida etib kelgan xalq adabiyoti, urf-odat va marosimlar, o'yinlar, bayramlar, xurofiy irim-sirimlar bo'lib, ular yuzasidan uzil-kesil xulosalar chiqarish, ayniqsa, murakkabdir.

Islomgacha ma'naviyat haqidagi tasavvurlarimiz, shu sabablarga ko'ra, baribir uzil-kesil bo'lishi qiyin va qancha qadim zamonlarga kirib borsak, shu qadar tarixiy haqiqat va afsonalar qorishib, chatishib ketadi).

2. Islom davri manbalari qadim davrga nisbatan beqiyos darajada boy va ishonchliroqdir. Islom davridan boshlab, aytilish mumkinki, masalaga ilmiy yondoshuv imkoni jiddiy tarzda oshadi va millatning ma'naviy kamolot bosqichlari mintaqa madaniyati doirasida aniq tarixiylik kasb etadi.

3. *Uchinchi davr bizga eng yaqin bo'lgani sababli uni o'rganish masalalari tadqiqotchilarning ancha keng doirasini qamrab olgan. Bu davr manbalari asosan o'zbek, tojik, rus va qisman boshqa qardosh xalqlar tillarida saqlangan. Ammo bu davr manbalarini o'rganishda ham muammolar etarli.*

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Millatning ma'naviy takomil jarayoni.
2. Bashariyat tarixi va ma'naviy takomil. Umuminsoniy qadriyatlar va milliy ma'naviyat uyg'unligi.
3. Jahon madaniyati va milliy ma'naviyatimiz rivojining o'zaro nisbatlari
4. Turli mintaqa madaniyatlari va ularning o'zaro munosabatlari.
5. Milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilini o'rganishning siyosiy, ijtimoiy, madaniy hayot tarixini o'rganishdan farqli jihatlari.
6. Milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilini davrlashtirish muammolari.
7. Milliy ma'naviyatimiz tarixini o'rganishda manbaalar ahvoli.
8. Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonida turk eli ma'naviy takomilining ramziy ifodasi.
9. Qadim ma'naviyatimizni anglab etish qiyinchiliklari.
10. Ibtidoiy jamoa davrida shakllangan ilk ma'naviyat unsurlari.
11. Urug' jamoaning paydo bo'lishi - dastlabki ma'naviyat nishonasi.
12. Ibn Xaldun ibtidoiy jamoa va shahar jamoasi haqida.
13. «Avesto»da ibtidoiy jamoa ma'naviyati unsurlarining aks etishi.
14. Jamshid (Yima vaxishta) haqidagi asotir va uning mohiyati.
15. «Avesto»da tabiatga munosabat va hozirgi ekologik muammolar.
16. Asotir va asotir tafakkur.
17. Insonning boshqa mavjudotlardan farqi.

3-bob.

Ilk shahar ma'naviyati va «Avesto» kitobi.

Tarixan birinchi ziyolilar - payg'ambarlardir. Chunki ular o'z davri ijtimoiy muhiti sharoitida muayyan ustozlar murabbiyligida muayyan matnlarda bitilgan munazzam bilimlar tizimini o'zlashtirish imkoniga ega bo'lmaganlar. Ularga Oliy haqiqat sirlari bevosita vahiy tarzida nuzul etgan. Mintaqamiz an'alarida Muhammad (s.a.v.)gacha necha ming nabi va rasullar, yuzlab ilohiy kitob va suhufklar nozil bo'lgani qayd etiladi.

«Avesto»da tosh asri ma'naviyati unsurlari aks etganini ko'rdik. Ammo bu kitobda ular asotir ko'rinishida aks etgan o'tmish xotiralari, xolos. «Avesto» ma'naviyatining asl mohiyati ularda emas. «Avesto» kitobida ajdodlarimizning necha ming yillik madaniy merosi o'z aksini topgan. Ammo uning yaxlit tizimga uyushuvi, bizgacha etib kelgan asos mohiyati Zardusht nomi bilan bog'liq.

Zardusht «goh»lari necha ming yillar davomida uni tabarruk tutgan insonlar tomonidan ilohiy vahiy, deb tan olib kelindi. Bugun bu haqda aniq bir narsa deyish imkondan tashqari. Qur'oni karimda Zardusht payg'ambar sifatida, «Avesto» yoki uning uzviy bir qismi ilohiy kitob sifatida esga olinmagan. Ammo shuni ham alohida qayd etish lozimki, ilohiy kitobda Zardusht yolg'on payg'ambarlar sifatida fosh etilgan emas, «Avesto» haqida ham maxsus raddiya bildirilmagan. Ushbu sir yolg'iz Allohga ayon. Biz esa aqlimiz etgan darajada mulohaza yuritimiz.

Har qanday bo'lganda ham Zardusht gohlari «Avesto» matnining umumiy ruhidan ma'lum darajada farq qilishi allaqachon ushbu soha bilimdonlarining diqqatini tortgan. «Avesto» matnlarining ko'pchilik qismi, yuqorida aytib o'tganimizdek, insoniyat ongi takomilida asotir tafakkur bosqichini aks ettiradi. Zardusht «goh»lari esa **tavhid** g'oyalari asosiga qurilgan, ya'ni olam va koinotning yagona Parvardigoridan xabar beradi, uni Oliy va muqaddas (aniqrog'i, mutlaq) bilim egasi - Axura Mazda deb ulug'laydi. Shundan kelib chiqib, ikkinchi bosqich ibtidosida haqiqatda ham ilohiy kalom (ilohiy nur) turgan emasmikan, degan tasavvur paydo bo'ladi. Tosh asri, hatto Bronza asri odami ham o'z-o'zidan Koinotni his qilgan, Koinot sirini o'sha davrda anglab eta olgan deb o'ylashga aql bovar qilmaydi. Zardusht «goh»lari esa koinotdan, cheksiz borliq va uning mohiyatidan so'zlaydi, bir so'z bilan aytganda, «g'ayb siri»dan ogoh etadi. Zardusht ta'limoti qaysi zamonga, qay tarixiy muddatga to'g'ri keladi, degan savolga hanuz bir xil aniq javob yo'q.

Yuqoridagi ilovadan ham ma'lum bo'ladiki, Qadim Yunon va Rim madaniyati vakillari Zaratushtrani hatto Troya urushidan 5-6 ming yil qadim o'tgan deb hisoblaganlar. Darhaqiqat, Zardusht «goh»lari til jihatidan «Avesto»ning asotir tafakkur aks etgan qismidan qadimiyroqdir. Bu Zardushtning tafakkurda o'z zamondoshlaridan bir necha asr yoki ming yillar ilgarilab ketib qolganini anglatadimi yoki «goh»lar matni vahiy bo'lib, Zardusht payg'ambarlik rutbasiga sazovor etilganmi? Bu savollarga javob topish imkondan tashqari. Ammo bizning mintaqada milodiy eradan 3-4 ming yil ilgari hozirgi Turkmaniston hududida va miloddan ilgari XVIII-XVII asrlar Janubiy O'zbekistonda ilk (ibtidoiy) shahar jamoalari paydo bo'la boshlaganini arxeologlarimiz dalillab berishdi. Turkmaniston janubida Namozgohtepa, Oltintepa, O'zbekistonda Sopollitepa, Jarqo'ton yodgorliklari bu ilk shahar madaniyatining namunalaridir. Metallurgiyaning kashf etilishi, tosh qurollar o'rnini mis va bronza qurollari egallay boshlashi, tarixchilar shahodatiga ko'ra, ilk shahar jamoalari paydo bo'la boshlagan davrga to'g'ri keladi. Bu bosqichda o'troq dehqonchilik asosida vujudga kelgan doimiy manzilgohtar asta-sekin ilk shaharlar darajasiga qarab yuksalib bordi. Shaharda hunarmandchilik rivojlanib, turli kasbdagi kishilarning alohida mahallalarga birikuvini yuzaga keldi.

Mintaqamiz hududidagi qadimshunoslarning kashfiyotlariga tayangan holda islomgacha ajdodlarimiz ma'naviy kamolotining ikkinchi bosqichi bugungi kundan kamida 4-5 ming yil ilgari boshlanib, to Iskandar Maqduniy zamonigacha yoki, aniqrog'i, Eronda Haxomanishiylar (Axmoniylar) sulolasi imperiya tuzgan VI asrgacha davom etgani haqida taxmin qilish mumkin. Bu bosqich dunyoni asotir tafakkur doirasida yaxlit tasavvur qila boshlash davri bo'ldi. «Avesto» kitobi ushbu

tasavvurning mevasi, hosilasidir. Bu davrda qadim Dajla va Furot daryolari oralig'ida (Mesopotamiyada) hamda Nil daryosi quyi oqimida qudratli yozma madaniyat yaratildi, ilk davlat tizimi shakllandi. Ajdodlarimiz bir payt o'sha yirik davlatlar bilan turli munosabatlarga kirishganlar. Ular yaratgan «Avesto» madaniyati ma'naviy mazmuniga ko'ra, shumer va akkad tillarida Bobil va Ashshur davlatlari hududida yaratilgan asotir madaniyati yodgorliklaridan aslo kam emas, balki ortiq bo'lishi mumkin. Ammo, afsuski, Iskandar Maqduuniy bosqini tufayli yurtimizning eng qadimgi yozma yodgorliklari shafqatsiz yo'q qilindi, bizgacha mukammal etib kelmadi. Bizning bu davr haqidagi tasavvurlarimiz «Avesto» kitobidan bizgacha etib kelgan juzvlar (qismlar), o'zga o'lkalar qadim yozma madaniyat yodgorliklari ichidagi ma'lumotlar va arxeologik topilmalarni qiyosiy o'rganish natijasidagina shakllanib bormoqda. Bu davrda ilk shaharlar madaniyati vujudga keldi, turli hunarmand toifalari ajralib chiqa boshladi, yaxlit e'tiqod yuzaga kela boshladi, inson ilk bor Koinot nuridan bevosita bahramand bo'ldi. Asotir tafakkurni, qabilachilik xurofotlarini engib o'tishga ilk qadam - ikkilanish, toyishlar bilan og'ushta birinchi tetapoya qadam - qo'yila boshlandi. «Avesto» kitobida aks etgan voqelik yaxlit olganda ko'proq shu davrga mos keladi. Bu davrning eng buyuk **ma'naviy yutug'i** ilk bor, garchi asotir tafakkur bilan qorishiq bir darajada bo'lsa ham bobolarimiz ruhida **ilm va imon uyg'unligi** shakllana boshlagani, deyish mumkin. Agar «Mazdayasna», «Axuramazda» so'zlarida yashiringan ma'nolarni Qur'oni karim «Baqara»

Imon – shaxs ma'naviyati-ning muhim tarkibiy jihati, o'zi anglab etgan va to'g'ri deb bilgan Borliq haqiqatiga samimiy e'tiqod. Imon-e'tiqod ma'naviyatning o'zak tomiri bo'lib, shaxs ma'naviyati imondan boshlanadi. Xalqimiz tilida “imonsiz” degan so'z eng og'ir haqorat sanalishi bejiz emas.

surasining 255-oyati («Oyat al-kursi») mazmuni bilan ma'lum darajada muvofiq kelishiga e'tibor qiladigan bo'lsak, o'sha paytda ham insoniy bilimlar manbai yolg'iz ilohiy boqiy bilim deb tasavvur qilinganini sezamiz. Ammo u davrlar odamining aksariyati asotir tafakkur darajasida dunyoni tasavvur qilganliklari sababidan, Zardusht «goh»lari (munojotlari)dagi tavhid g'oyalari mushriklik adashuvlari bilan qorishib ketdi.

«Mazdayasna» e'tiqodining axloqiy tamal toshi – «ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu amal» **birliqi** qoidasi ham shu davrdan kelayotgan yana bir ulug' ma'naviy qadriyat deyish mumkin.

Islomgacha butun bashariyat, jumladan, o'lkamiz xalqlari juda uzoq tarixiy jarayonni boshdan kechirdilar, buyuk ma'naviy kamolot yo'lini bosib o'tdilar. Ajdodlarimiz avvalo tabiat bilan munosabatda ma'lum urug', qabila jamoasi tarkibida o'zligini anglab etgan bo'lsalar, so'ng mintaqa miqyosiga chiqdilar. «Avesto» ma'naviyati Hindistonning «Veda» madaniyati, qadim Shumer, Bobil va Ashshur madaniyatlari, qadim Yunon va Rum antik madaniyatlari mohiyatiga monand bo'lib, ular singari tosh asridan boshlab shakllanib kelgan

Ilm – shaxs ma'naviyati-ning muhim tarkibiy jihati va milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, Borliq haqiqatini anglab etishda bilimga, aql va tafakkurga tayanish. Ilm nuri bilan yorishmagan e'tiqod “taqlidiy imon” hisoblanadi va takabburlik bilan birlashsa, aqidaparast-likka olib boradi.

asotir tafakkur asosidagi ma'naviyat edi, unda dunyoni, atrof-muhitni idrok etish o'ziga xos tarzda kechardi. Inson ma'naviy kamolotining dastlabki bosqichlarida bu idrok tarzi ancha-muncha ijobiy ahamiyatga ega bo'lgan esa-da, keyinchalik uning cheklanganligi, ichki qusurlari bilinib qola boshladi. Bu ma'naviy kamolotda bo'hron holatini yuzaga keltirdi, mintaqa xalqlari taraqqiyotida ma'naviy turg'unlik xavfi paydo bo'ldi. Navoiy timsollaridan foydalanib ta'bir etganda, ajdahoni engib o'tgan Farhod oldida endi Axriman-devni engish zarurati paydo bo'ldi. Mazdayasna e'tiqodi asotir tafakkur qobig'idan chiqib keta olmadi.

Turon o'lkasida asotir tafakkurning mutlaq hukmronligi aslida qay davrgacha bo'lganligini hozir aytish qiyin, ammo milodiy era boshlanishidan ancha ilgariyoq bu o'lka xalqlari tafakkurida yangilanish boshlangan edi. Iskandar Maqduniy davridan Sharq va G'arb madaniyatlari uyg'unligining yorqin timsoli - ellinizm yo'nalishi shakllangan bo'lsa, keyinroq Mazdayacna e'tiqodini qayta isloh qilish orqali monaviylik bid'ati vujudga keldi. Kushonlar davrida Hindistondan Buddha e'tiqodi tarqalib, Vizantiyadan nasroniylar ko'chib kela boshladilar. Sibir va Mo'g'uliston turkiy xalqlari Ko'k tangri e'tiqodini takomillashtirib bordilar. O'lkamizda milliy birlik tamoyili kuchayib borishi e'tiqodlar xilma-xilligi bilan bir paytga to'g'ri keldi. Bunday murakkab ma'naviy vaziyatning ham ijobiy, ham ma'lum darajada salbiy oqibatlari o'zini ko'rsatmoqda edi. Ijobiyligi shunda ediki, ajdodlarimiz ongidan asotir tafakkur unsurlari asta-sekin siqib chiqarilib, milliy tafakkur etakchi mavqega ko'tarilib bordi. Salbiy jihati shunda ediki, e'tiqodda sobitlik, dunyoni idrok etishda yaxlit tasavvurlar tizimi yo'q edi. Eski asotir tafakkurning inson ongidagi mutlaq hukmronligi boy berilgach, faqat milliy birlik, yagona davlatchilikka intilishgina ma'naviyatdagi umumiylikni ma'lum darajada saqlab turar edi.

Inson dunyoni, voqelikni, borliq mohiyatini to'liq va to'kis, muayyan va ravshan idrok etishi uchun yana bir ilohiy inoyat lozim bo'ldi. Insoniyat hayotidagi bu ulug' ma'naviy yangilanish Arabiston yarim orolidan dunyoga tarqaldi. Johiliya (ya'ni islomdan avvalgi davr) arablarini ba'zan yalpi ibtidoiy jamoa tuzumida yashagandek talqin etishadi. Bu to'g'ri emas. Arab tili qadim Bobil xalqi akkadlar va qadim yahudiylar tili bilan bir guruhdagi qardosh tillardan bo'lib, shuning o'zi arab xalqining qadimiyligiga ishoradir. Janubiy Arabistondagi Yaman va Xadramavt o'lkalarida miloddan avvalgi ming yillik boshida yozma madaniyat va davlatchilik an'analari yaxshi rivojlanganligi fanga ma'lum. Keyingi davrlarda ham Arabistonda turli podsholiklar mavjud bo'lgan. Faqat o'zgalar singari arablar ham Qur'oni karim nozil bo'lishidan oldin ma'naviy va ijtimoiy jihatlardan bo'hronli holatda edilar.

Yana bir narsani qayd etib o'tmoq lozimki, arablarda to VII asrgacha «Avesto» yoki «Vedalar» singari mukammal shakllangan asotir dunyoqarash tizimi mavjud emas edi, bu holat, aytish mumkinki, yangi yaxlit e'tiqod tizimini qabul qilishni ma'lum darajada osonlashtirar edi. Aksincha, mintaqada va uning chegaralarida tavhid ta'limotiga asoslangan yahudiy va xristian e'tiqodlari keng tarqalganligi ham birmuncha jarayonni osonlashtirar edi. O'sha davrda arab qabilalarining holati turkiy qavmlarning Buyuk turk xoqonligi tuzilishidan biroz

oldingi ahvoliga yaqin bo'lib, ular oldida ham qabilachilik ziddiyatlarini engib o'tib, yagona milliy davlat tuzish zarurati ro'y-rost ko'rinib qolgan payt edi.

Ilova:

«Avesto» kitobi va «Mazda yasna» e'tiqodi

(Tarix fanlari doktori Mirsodiq Ishoqov va falsafa fanlari nomzodi

Muhammadjon Qodirovlarning materiallari

asosida talabalarga qo'shimcha foydalanish uchun matn)

Ushbu e'tiqodning asl kelib chiqishi, uning payg'ambari va «Avesto» kitobi haqida turlicha fikrlar mavjud. Kitobning asli nomi «Apastak» bo'lib, parfiyoncha «matn», yoki boshqa talqinlarga ko'ra «tayin etilgan», «muqarrar qilingan» «o'rnatilgan» ma'nolarini bildiradi. Bu kitob payg'ambar Zardusht («Avesto»da Zaratushtra) nomi bilan bog'lanadi. Qadim yunon tarixchisi Plutarx Zaratushtra Troya urushidan 6 ming yil ilgari tug'ilgan deb ta'kidlaydi. Agar Troya urushi milodiy eradan 1200 yil ilgari yuz berganini nazarda tutsak, Zardusht yashagan davr bugungi kundan 9 ming yil oldin bo'lib chiqadi. Aristotel Zardusht vafotini Platon (mil. avv. 428-348 y.) vafotidan 6 ming yil ilgari bo'lgan deb ko'rsatadi. Germodor va Germini Zoroastr (yunoncha talaffuz) Troya urushidan 5 ming yil ilgari yashagan, deb hisoblaydilar.

Zardushtiylik dini va uning tarixini jiddiy o'rgangan olim Meri Boys bu dinning shakllanish davrini milodiy eradan ilgarigi XIV-XII asrlarga taalluqli deb topadi. Qator olimlar Zardusht payg'ambarlik e'lon qilgan davrni milodiy eradan oldingi VII asrga oid deydilar.

Har holda o'lkamizga Iskandari Maqduniy lashkarlari bilan ellinizm ta'siri etib kelgunga qadar bo'lgan eng qadimgi mukammal shakllangan diniy e'tiqod «Avesto» kitoblarida aks etgan «Mazdayasna» e'tiqodi bo'lib, uni Yangi davr fanida ko'pincha payg'ambari nomi bilan «zardushtiylik» deb kelishgan. Dunyoda keng tarqalgan yana bir yanglish tasavvur zardushtiylikni faqat Eron bilan bog'lab, «Avesto» madaniyatini shu hududgagina aloqador deb bilishdir. To'g'ri, sosoniylar imperiyasi davrida (melodiy 224-651 yillar) Eronda zardushtiylik davlat dini darajasida bo'lgan. Ammo bu dinning kelib chiqishi sosoniylardan emas, hatto Iskandar Maqduniydan ham ilgarigi davrga to'g'ri kelishi nazarda tutilsa, sosoniylar davri zardushtiyliги mutlaqo ikkilamchi hodisa ekanligi ayon bo'ladi.

Zardushtiylikning haqiqiy vatani haqida «Avesto» kitobining o'z ma'lumotlariga suyanish, bizningcha, eng maqbul yo'ldir. «Avesto»ning bugungacha saqlanib qolgan qismlaridan biri «Vendidat» ning birinchi bobida Axura Mazda yaratgan o'lkalar sanaladi:

1)Ariyana Vaeja, 2)Gava, 3)Mouru (Marg'av), 4)Baxdi, 5)Nisaya, 6)Xaroyiva, 7)Vekerta, 8)Urva, 9)Xnenta, 10)Xaraxvaiti, 11)Xetumant, 12)Raga, 13) Chaxra, 14)Varna, 15)Xapta Hindav, 26)Upa Aodshu Rangxaya.

Olimlarning tadqiqotlari natijasida bular taqriban hozirgi quyidagi o'lkalarga to'g'ri kelishi ma'lum bo'ldi: 1)Xorazm yoki Amu va Sir oralig'i, 2)Sug'diyona, 3)Marg'iyona, 4)Baqtriya(Balx), 5)Nisa (Parfiya poytaxti- hozirgi Turkmanistonning janubi g'arbida), 6)Hirot, 7)Kobul, 8)Tus(hozirgi Eronning Xuroson viloyati), 9) Go'rgon (Astrobod), 10)Horut, 11)Gilmand(hozirgi Afg'oniston shimoli), 12)Rey (Tehron), 13)Chehra(Xurosonda), 14)Varna(Kaspiy dengizi janubi), 15)Hind daryosi bo'ylari, 16)Rangha daryosi kelib chiquvchi joy. Albatta, ba'zi joy nomlari hanuz bahsli. Ammo «Avesto» kitobida sanab o'tilgan erlar butun Movarounnahr va Xuroson (jumladan, hozirgi Eron va Afg'onistonning shimoliy o'lkalari)ni qamrab olganligi ko'rinib turibdi. «Avesto»da Orol dengizi (Vorukasha yohud Vurukasha) va Amudaryo (Doytiya) ham ta'rif etiladi. Demak, dastlabki davrlardanoq zardushtiylik yoki aniqrog'i, «Mazdayasna» e'tiqodi, eroniy va turoniy xalqlar qadimdan aralashib yashagan yaxlit bir mintaqani qamrab olgan va shu hududda tarqalgandir. «Avesto» tili o'sha davrlardayoq juda qadimiy til hisoblanar va Eron imperiyasining rasmiy tili bo'lmish qadim fors tilidan ham farq qilar edi.

«Avesto» tili sharqiy Eron tillar guruhiga kiruvchi sug'd, xorazmiy va boxtariy tillari bilan ko'pgina umumiy jihatlarga ega. Bu asar Iskandar istilolaridan ancha ilgari 12 ming buzoq terisiga yozilganligi ko'p manbalarda yod etiladi. «Avesto»eng qadimgi hisoblangan qismlarida temir qurol haqida ma'lumot yo'q, ammo sariq rangli bolta haqida eslab o'tiladi. Shu kabi dalillar asosida holda «Avesto» kitoblar majmuasida aks etgan madaniyatga **bronza asri** madaniy qatlamidan bizgacha etib kelgan buyuk meros sifatida qarashimiz mumkin. Milodiy eradan ilgarigi V-I ming yilliklar orasida shakllangan bu madaniy yaxlitlik, albatta, o'z ichki takomil bosqichlariga ega bo'lgan. Bashariyat takomilidagi bu madaniy bosqichlarning birinchisini «Avesto»ning o'z mazmunidan kelib chiqqan holda Jamshid (Yima) davri, ya'ni **tosh asri** madaniyatiga oid deb hisoblasak, undan keyingi bosqichni shartli ravishda **bronza asri** yoki ilk shahar madaniyati bosqichiga to'g'ri keladi, deb qayd qilish mumkin. Bu kitobda turli qabila asotirlari bilan tavhid e'tiqodidan ta'lim beruvchi qarashlar o'zaro chatishib ketgani seziladi. Bu bashariyat ongidagi murakkab tafakkur jarayoni bir necha ming yillarni tashkil etishi mumkin. Namozgoh va Oltintepa, Sopolli va Jarqo'rg'on ilk shaharlarida istiqomat qilgan aholi ushbu murakkab ma'naviy jarayonni boshdan kechirganligi ko'pgina ashyoviy dalillarda ko'zga tashlanadi. Albatta, arxeologik qazilma natijalarining tadqiq va talqini, qadim matnlar tadqiq va talqinidan jiddiy farq qiladi va ularni qiyosiy o'rganishda ba'zan deyarli hal qilib bo'lmaydigan muammolar paydo bo'ladi. Ammo na iloj, biz Alloh inoyatiga umid bilan o'z o'tmishimizni bilish uchun astoydil urinsak, ajab emas, yashirin haqiqatlar biroz oydinlashsa.

Biz zardushtiylik deb o'rgangan e'tiqod tizimi asli manbada «Mazda yasna daena» (Mazdaga sig'inish dini) deb atalgan.»Mazda so'zi «bilim», «bilimdonlik»,»donolik»,»donishmand», «oqil» ma'nolariga to'g'ri keladi. Bu so'z oldiga «Axura»(«parvardigor»,»butun borliqning egasi, hukmroni») so'zi qo'shilsa-Axura Mazda ismi hosil bo'ladi. Shunday qilib, «oliy, ilohiy bilimlar egasi» ma'nosidagi Axura Mazda «Mazdayasna» dinida yagona tangri, borliqni yaratuvchi qudratli zotning nomlanishidir.

IX asrda tuzilgan «Avesto» sharhiga oid «Denkart» kitobida bayon etilishicha, qadim zamonda Navro'z bayramiga tayyorgarlik kunlarida muqaddas xaoma ichimligi tayyorlayotgan kohinlardan biri Zardusht sahar pallasida daryo yoqasiga suv olish uchun tushadi. Shu payt daryoning o'rtasida nurli siymo- Axura Mazdaning Vohu Maana (Ezgu fikr) ismli malagi paydo bo'ladi. Voxu Maana Zardushtni etaklab Axura Mazda huzuriga olib boradi. Borlig'i ezgu nur bilan yo'g'rilgan Axura Mazda zaminu osmondagi barcha ezgu narsalarning yaratuvchisi ekanini Zardushtga bildiradi. Odamlar orasida Axura Mazdaga sig'inish e'tiqodini yoyishga Zardushtni mas'ul qilib, uni «payg'ambar», ya'ni xabar etkazuvchi qilib tanlaganini e'lon qiladi.

Bu tasvir asosida bir qator tadqiqotchilar «Mazda yasna» dini vahiylar orqali bildirilgan ilk samoviy e'tiqod bo'lsa kerak, deb taxmin qilmoqdalar.

Zardusht yashagan davrda ajdodlarimiz hali yozuvga ega emas edilar. Zardusht Axura Mazda payg'ambarligiga musharraf bo'lib, u haqida, uning dini haqida turli qavmlarga xabar etkazgan zamonlarda o'sha davrning turli qabila va urug' ma'budlariga bag'ishlangan madhiya-alqovlar, afsun va asotirlar keng tarqalgan bo'lgan. «Avesto» kitobini to'laligicha Zardushtga nisbat berish durust emas. Asli «Avesto» tarkibida bevosita Zardusht nomi bilan bog'liq matnlar «Yasna» kitobi tarkibiga kiritilgan 17 qo'shiqdan iborat «Goh»lar bo'lib, ilmiy adabiyotlarda ularni «Gate» yoki «Gose» ham deyishadi. «Gose»so'zining so'nggi undosh tovushi o'ta yumshoq tish oralig'i, til oldi sirg'aluvchi tovush bo'lib, talaffuzi ingliz tilidagi th harflari bilan ifodalanuvchi tovushga yaqindir. Bu tovush tilning tarixiy rivojida keyinchalik h harfi bilan ifodalanuvchi tovushga aylangan va bugungi kundagi «dugoh», «segoh», «chorgoh» atamaları tarkibida uchrovchi «musiqiy ohang»,»qo'shiq» ma'nosiga mos keluvchi «goh» tushunchasi o'sha qadimgi «gose»dan kelib chiqqandir. Zardusht «goh»lari madhiya va pand yo'sinidagi munajatlardan iborat bo'lib, «Avesto» tarkibidagi «Yasna» kitobining 28-34, 43-51 va 53 boblarini o'z ichiga oladi.Ular asosan Axura Mazda dinini targ'ib etishga bag'ishlangan.

«Goh»larda Axura Mazda vahiysi bilan tinch-osoyishta yaratuvchilikka qaratilgan hayot, oqil va adolatli hukmdor rahnamoligi, ijtimoiy va ma'naviy uyushish g'oyalari tashviq etiladi. Turli xurofotlar, yolg'on va talonchilik, huda-behuda hayvonlar qonini to'kib, qurbonliklar

o'tkazish qattiq qoralanadi. Har bir qabila, har bir urug' o'zi o'ylab topgan yolg'on ma'budalarga sig'inib, befoyda qurbonliklar keltirib yurgan bir paytda, Axura Mazdaning yakka-yagona parvardigor, Borliqning donishmand, odil va oqil mutlaq yaratuvchi va idora etuvchi ekanini e'lon etish, insonlarni yagona tangriga e'tiqod etishga chaqirish ilk bor inson qalbini ilohiy nur yoritganligining dalolati bo'lishi mumkin.

Agar Zardusht insoniyat tarixidagi minglab payg'ambarlarning birinchilaridan bo'lgan bo'lsa, uning taqdiri ham o'sha qadim davrlarda o'tgan o'zga nabilar hayoti singari murakkab va mashaqqatli bo'ldi. «Goh»larda Zardusht o'zi bunga ishora etadi:

Boshim olib qayga ketay, qaydan topay panoh,
O'z qavmimda tan olmaslar, quvlar urug'doshlarim...

Umuman «goh»larda hayotiy voqea- hodisalarga ishoralar juda ko'p. Ularda uy hayvonlarini, moddiy ne'matlarni etishtirish targ'iboti juda izchil bo'lib, tabiat boyliklarini nest-nobud etish, talonchilik, inson mehnatiga bepisandlik yovuzlik sifatida talqin etiladi. Hamma yovuzliklarning boshi yolg'onchilik va beboshvoq hayotdadir.

Bu davr, tarix nuqtai nazaridan, milodiy eradan bir necha ming yillar ilgari bashariyat madaniy-ma'naviy takomilida yuz bera boshlagan evrilish bilan bog'liq bo'lib, ibtidoiy urug'-jamoalar o'rniga ilk sug'orma dehqonchilik va xonaki chorvadorlik zaminida shakllana boshlagan ilk shahar madaniyati, davlatchilik asoslarining vujudga kelishi, yaxlit mafkuraviy tizimga ehtiyoj tug'ilishi kabi hodisalar bilan bevosita aloqadordir.

Zardusht ta'limotining axloqiy qarashlari nihoyatda ibratlidir. Mazda yasna e'tiqodiga amal qilgan har bir inson ibodat oldidan quyidagi niyat so'zlarini baralla ovozda aytmog'i lozim edi:

«Quvonsin Axura Mazda, eng loyiq Haq taoloning irodasi ro'yobga chiqib, Angra Maynyu daf bo'lsin. **Ezgu o'y, ezgu so'z va ezgu amal**ni alqayman. O'zimni butkul ezgu o'y, ezgu so'z va ezgu ishlarga bag'ishlayman. Qabih o'y, qabih so'z va qabih ishlardan yuz o'giraman... Haqni sharaflab deyman: «Haqiqat oliy ne'mat, bu ne'matdan ul kishi bahramand va savob unga bo'lg'ayki, u agar eng ezgu Haq yo'lida savob ishdan qolmasa». Mazdaga sig'inaman, Zardusht yovlari bo'lgan devlarga yovman. Axura Mazda so'ziga da'vat etaman, deb imon keltiraman... Nurafshon Axura Mazdaga sig'inishim tufayli uning sevinchiga topinchi hamdlarim, suyunchu olqishlarim bo'lsin. «Ezgulikda benazir egam...» deya boshlayman ushbu ibodatimni...»

Zardusht davrida «Avesto» kitobi biror bir tartibga solib yig'ilganmidi, buning aniq javobi yo'q. Har holda Zardusht yagona Axura Mazda nomidan payg'ambarlik qilgani, faqat uning xabarini elga yoyishga uringani e'tiborga olinsa, dastlabki ta'limot keyin shakllangan «Avesto»dan farq qilgan, uning tarkibidagi muqaddas duo va takbirlar yolg'iz Axura Mazdaga bag'ishlangan bo'lishi kerak.

Zardushtdan keyingi asrlarda uning ta'limoti yoyilgan yurtlarda mahalliy elatlar, qabila va urug'lar orasida tarqalgan asotir tasavvur asosidagi mushriklik unsurlari, har bir elatga xos ibtidoiy ma'budalarga topinish xurofiy an'analari asta-sekin Mazdayasna e'tiqodi bilan murosaga keltirilgan. Natijada sof yakka xudolik tizimi qobig'iga qadim xurofiy marosim va udumlar ham joylasha borgan. «Avesto» kitobining takomil yo'li ushbu jarayonni butun ichki mukakkabligida aks ettiruvchi ziddiyatli va ko'p qatlamli asotir tasavvurlar va yagona tangriga e'tiqodning qorishiq ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu haqda ilmiy adabiyotda V.A.Livshits, S.N.Sokolov singari taniqli mutaxassis olimlar ham fikrlarini bayon qilishgan.

«Avesto» kitobida o'z aksini topgan g'oyalarni dualistik talqin qilish ham fanda keng tarqalgan. Bunga ma'lum darajada «Yasna» kitobining 30-bobidan o'rin olgan fanda «axloqiy dualizm» deb nomlanuvchi insonlar olamiga xos Yaxshilik va Yomonlik orasidagi kurash tasviri ham sabab bo'lgan, deyish mumkin. Keyinchalik, milodiy III-asrda yashagan Moniy zardushtiylikni ushbu ruhdagi talqiniga urg'u berib, o'zining mashhur monaviylik bid'atini yaratdi. Unga ko'ra bu olam ikki asosning, ikki ibtidoning, ya'ni yorug'lik va zulmat, yaxshilik

va yomonlik orasidagi to'xtovsiz kurashdan iboratdir. Moniy Axuramazda(Xurmuz)ni yorug'lik va yaxshilik ilohi, Anxramaynu(Axriman)ni zulmat va yomonlik ilohi deb talqin qiladi va ular o'rtasidagi kurash abadiy davom etadi, deb hisoblaydi. Avestoning ba'zi joylarini ilohiy uchlik ruhida talqin qilishlar ham uchrab turadi.

«Avesto» kitobi dastlab 12 ming oshlangan buzoq terisiga yozilganligi haqida ma'lumotlar borligini eslab o'tdik. O'sha qadim kitobda 1200 bob (fragard) mavjud bo'lib, qadim yunon tarixchilari xabar berishicha, 2 million misra (satr)ni tashkil etar ekan. Bu kitobning bizgacha yaxlit etib kelishiga Iskandari Maqduuniy istilolari monelik qildi. Rivoyatlarga ko'ra, Iskandar kitobning bir nusxasini Yunonga jo'natib, qolganlarini yoqib yuborgan. Keyinchalik arshakiylar shohi Valaxsh «Avesto» kitobining koinlar yodida qolgan barcha qismlarini to'plab, asl matnini tiklash haqida farmoyish bergan. Sosoniylar sulolasining asoschisi Ardasher Popokon(227-243) davrida donishmand vazir koin Tansur rahbarligida «Avesto» matnini qonunlashtirilgan. Ardasherning o'g'li Shopur (243-273) ushbu kitobga kirmay qolgan ilmi nujum, tib, riyoziyot, falsafaga oid qismlarini to'plab, qayta ko'chirtirgan. Keyingi shohlar davrida matn yana bir necha marta boyitib ko'chirilgan. Ushbu ikkinchi qayta yig'ilgan matn-«Denkard» kitobida berilgan ma'lumotlarga ko'ra, 348 bobni o'z ichiga oluvchi 21 kitobdan iborat bo'lgan. Har bir kitob «nask» deb atalgan. «Denkart» kitobida ushbu har bir kitobning mavzu va mazmuni qisqacha bayon etilgan. Jumladan, 1-nask - sahovat, valiylik, savob ishlarning mazmun va mohiyati; 2-nask - diniy marosim amallari; 3-nask – Mazdayasna e'tiqodi mohiyati va aqidalari; 4-nask - olamning yaralishi, fano va baqo, ruhlarning qayta tirilishi, qiyomat; 5-nask - samovot, osmoniy jinlar, 6-nask - poklanish qonun-qoidalari; 7-nask - koinlar hayoti tartib-intizomi; 8-nask - huquqiy masalalar;10-nask- Vishtaspning shohlik zamoni, uning Zardusht da'vatini qabul qilishi; 11-nask - bashariyat tarixi; 12-nask - Zardushtning ezgu ishlari va bolalik davri; 13-nask – har bir ishda adolat, o'zgarlar haqidan qo'rqish, tosh-tarozi o'lchovida halollik, avliyolar tarixi; 14-nask - adliyaviy va harbiy qonunlar, nikohda qondoshlikka qarshi qonunlar, din ahkomlari; 15-nask – koinlar ta'limi, munajjimlik va folbinlik; 16-nask - mulk va oila huquqi; 17-nask - devlar va jinlarga qarshi amallar, rasm-rusum, tahorat va boshqa poklanish qoidalari (ushbu qism mavjud «Avesto»matnida «Videvdat» ataluvchi bugungacha to'liq etib kelgan kitoblardan birining mazmunini tashkil etadi); 18-nask - ruhning u dunyodagi «sarguzashtlari» xususida bo'lib, 19-nask - Axura Mazda va uning olti ulug' farishtasi- o'lmas muqaddas maloikalar sha'niga alqovlardan iborat. Ushbu 21 kitobning umumiy hajmi olimlar hisoblashiga ko'ra 345700 so'zdan iborat bo'lgan.

Arablar bosqini natijasida bu keyingi yig'ilgan kitoblar ham yo'q qilingan. Hozirgi kunda faqat «Videvdat» («Devlarga qarshi amallar») naski to'lig'icha va yana bir necha kitobdan ayrim qismlar saqlanib qolgan. Bu mavjud matn 4 kitob, 140 bob, 83000 so'zdan iborat bo'lib, sosoniylar davri matnining bor-yo'g'i chorak qismini tashkil etadi. Ushbu asarning bizgacha etib kelgan eng qadimgi qo'lyozmasi 1278 yilda ko'chirilgan.

Birinchi»Vendidad»(O'rta fors tilida «Videvdat», «Avesto» tilida «Vi daevo datem») kitobi 22 bob (fragard) bo'lib, uning birinchi bobi yuqorida sanab o'tilgan o'lkalar ta'rifidan iborat, ya'ni o'ziga xos Avesto jo'g'rofiyasini tashkil etadi. Ikkinchi bobda afsonaviy podshoh Jamshid (Yima Xshayta) hukmronligida o'tgan bashariyat tarixi asotir tasavvurlarga binoan bayon etiladi. Uchinchi bob dehqonchilik, xonaki chorvadorlik, oila, pokiza hayot, olovni ulug'lashga bag'ishlangan. Bu bob Axura Mazdaga savollar va uning javoblari asosiga qurilgan.

Zardusht savol beradi:

- Ey,moddiy olamning yaratuvchisi! Er yuzida qaysi o'lka senga eng maqbuldir?

Axura Mazdaning javobi:

-Qaerda taqvodor inson o'ziga oila qursa, unda olov va sut, ayol va farzandlar, chorva bo'lsa, o'sha o'lka maqbuldir, bunday o'lkada chorva ham mo'l, ayol va farzandlar ham mo'l, olov va turli ne'matlar ham, ozuqa va itlar ham mo'l, taqvodorlik ham ortiqdir...

Ey, Zardusht Spitama! Qaerda g'alla, o't- o'lanlar, emish uchun turli sabzavot va mevalar ko'p etishtirilsa, qo'riq erlar sug'orilib, botqoqliklar quritilsa, qo'y va mollar ko'p boqilsa, ular

go'ngi erga (tuproqqa) solinsa, o'sha o'lka eng maqbul o'lkadir. Kimki bu erga, ey, Zardusht Spitama, o'ng va chap qo'li bilan ishlov bersa, o'sha, darhaqiqat baraka topadi.

Sevguvchi er o'z mahbubasi-ayolini yumshoq o'rinda qanday erkalab, unga o'g'il yo boshqa farzand baxsh etsa, dehqonning erga ishlov berishi ham shunga o'xshashdir.

Shunda er unga aytadi:

-Ey, inson, sen meni o'ng qo'ling va chap qo'ling bilan parvarish etsang, chap qo'ling va o'ng qo'ling bilan ishlov bersang, men senga mo'l hosil va turli ne'matlar etkazib beraman.

Kim agar bu erga ishlov bermasa, ey, Zardusht Spitama, agar o'ng qo'li va chap qo'li bilan erni parvarish etmasa, er unga aytadi:

-Ey, inson, sen menga parvarish bermas ekansan, bilki, abadul-abad o'zgalar eshigi oldida sarg'ayib, tilanib turuvchilar qatorida bo'lasan, sening oldingdan ertayu kech turli taomlarni olib o'tishadi (sen esa qarab qola berasan)...

Kim g'alla eksa, u taqvodorlik urug'ini ekadi, g'allani o'rib yanchishga tayyorlashganda, devlarni ter bosadi, tegirmonni un tortishga hozirlashganda, devlar toqati toq bo'ladi, undan xamir qorishga kirishganlarida, devlar zor qaqshab faryod chekishadi, xamirdan kulcha yasab, tandirga yopishganda, devlar dahshatdan uvvos tortishadi».

Bu kitobning qolgan boblari pokizalik, gunoh va savob, halol va xarom masalalariga bag'ishlangan bo'lib, ular qatorida olovni, suvni, tuproqni uy hayvonlari, turli daraxt va o'simliklarni ulug'lashga bag'ishlangan duolar ham mavjud. Mazdayasna dinida pokizalik masalasiga alohida e'tibor qaratiladi. Masalan, «Vendidad»ning 17-bobi to'lig'icha soch va tirnoqlar parvarishiga bag'ishlangan. 18-bobda Axura Mazda xabarchisi Surush va uning qushi hisoblanmish xo'rozga alohida e'tibor qaratilgan. 19- bobda yovuzlik dahosi, devlar hukmdori Angra Maynyuning yolg'onchilik devi Druj (hozirgi fors tilida «durug'»-yolg'on demakdir) yordamida Zardushtni yo'ldan ozdirish yoki o'ldirish uchun urinishlari tasvir etiladi. Zardushtga Axura Mazda madad beradi. Cheksiz zamon timsoli Zurvan (Zrvana akarana)ga munojot ham ushbu bobdan o'rin egallagan. Ushbu bobda vafot etganlar ruhi Chinvad_ko'prigidan o'tishi jarayoni tasvirlanadi. Yovuzlar ruhi bu ko'prikdan o'ta olmay tubsiz zulmatga qulaydi, taqvodor insonlar ruhi esa Chinvad ko'prigidan eson-omon o'tib, Xara tog'iga Garonmana makoniga etishadilar. 20-bobda eng birinchi tabib- Trita haqida, 21-bobda esa muqaddas ho'kiz, bulutlar, quyosh, oy, yulduzlar, bepoyon yog'du haqida madhiyalar, 22-bobda Axura Mazdaning Angra Maynyuga qarshi jangi va Zardushtning bu kurashdagi ishtiroki haqida gap boradi. Ikkinchi saqlanib qolgan kitob «Vispered»(o'rta fors tilida Vispart, «Avesto» tilida «Visperatavo»-»Barcha qudrat egalari») deyiladi. Unda «karde»(«Avesto» tilida «kereti») deb ataluvchi 24 bob mavjud bo'lib, to'lig'icha duolar kitobidir. Bu kitob birmuncha keyin «Avesto» tarkibiga qo'shilgan deb taxmin qilinadi. Uchinchi kitob «Avesto»ning eng katta qismi «Yasna» bo'lib, 72 bobdan iborat. Avval ham aytib o'tganimizdek, ushbu kitobning 28-34,47-51 va 53 boblari Zardusht «Goh»laridan iborat bo'lib, ilgari ular boshqa kitoblar tarkibida bo'lgani taxmin etiladi. Zardusht «Goh»lari «Avesto» tarkibidagi eng qadimgi qismlar ekani ularning til xususiyatlariga ko'ra ham aniqdir. «Avesto» yaxlit kitob holiga keltirilgan paytlardayoq ushbu «Goh»lar tilini tushunish hatto «Mazdayasna» dini kohinlariga oson bo'lmagan.

Zardusht «Goh» laridan birida bashariyat tarixi uch davrga bo'linadi: 1) davr -ibtidoiy tuzum bo'lib, er yuzida ezgulik hukm surgan, insonlar gunoh nima bilmaganlar. Ammo Vivaxvant o'g'li shoh Yima(Jamshid) «odamlarning ko'nglini olmoq uchun» ularga go'sht eyishni o'rgatgan. Shundan so'ng 2-davr - ezgulik va yovuzlik aro ayovsiz kurash davri boshlangan. 3- davr - kelajak bo'lib, ezgulik yovuzlik ustidan g'alaba qozongach boshlanadi.

Zardusht ta'limotiga ko'ra insonlar o'z amallari bilan ezgulik g'alabasi uchun xizmat etmoqlari kerak, yolg'on-yovuzlik kuchlariga keskin zarba bermoqlari lozim.

«Yasna» kitobining boshqa boblari asosan qurbonlik paytida o'qiluvchi duolar, turli ezgu zotlar sha'niga madhiyalar, marosim duolari, Muqaddas xaoma ichimligi va ezgulik xabarchisi Surush, suv ruhi -Ardivisura Anaxita va olov ruhi Atarni madh etuvchi, yovuz ruhlar-devlarni haydovchi duolardan tashkil topgan. «Yasna» boblari «Ha» deb ataladi. Zardusht «Goh»lari orasida «Yasna xapta xatay»(etti bob Yasna) deb nomlanuvchi qism mavjud bo'lib, bu 7 bob

«goh»larga teng tutiladi. Undan muqaddas ho'kiz ruhi va uning yaratuvchisiga atalgan madhiyalar ham joy olgan. «Yasna» kitobining ba'zi boblari bir-birini ma'lum darajada takrorlaydi.

To'rtinchi kitob- «Yashtlar» deb ataladi. Undagi har bir bob («yasht») alohida bir ma'bud yoki ma'budaga («yazat», forscha «yazid» so'zi shundan; «yasna» so'zining ham kelib chiqishi «yaz» o'zagidan bo'lib, bu o'zak «sajda», «ta'zim», «topinch» ma'nolariga ega, ya'ni «yazid» yoki «yazat»ning asl ma'nosi «topinish ob'ekti», «ma'bud» bo'lib chiqadi) bag'ishlangan madhiya- alqovlardan («yasht»- «alqov», «madhiya») tuzilgan bo'lib, jami 22 bobdan iborat. Hozirgi paytda Eronda, hijriy quyosh yilidagi qator oy nomlari ushbu bobda tilga olingan ma'budlardan ba'zilarining ismi bilan atalgan. Masalan, Mehr (Mitra- nur farishtasi), Tir (Tishtriya- Mushtariy yulduzi), Obon (Ardvisur Anaxita- suv farishtasi), Farvardin (taqvodorlar ruhi-fravashay so'zidan).

Bu nomlar bilan atalgan ma'budalar 5,8,10,13-»yasht»larda madh etiladi. Bundan tashqari Xurmuz (Axura Mazda), quyosh (Xurshid- Xvarshet), Oy (Moh), Surush, Bahrom (Baraxran-Vertragna-chaqmoq farishtasi), Xoma (muqaddas ichimlik) va boshqalarga bag'ishlangan alqovlar (gimnlar) ham ushbu to'plamdan o'rin egallagan.

«Avesto» hajmi katta kitob bo'lganligi sababli kohinlar kundalik faoliyatida foydalanish uchun keyinchalik uning ichamlashtirilgan shakli – «Kichik Avesto» (Xurde Avesto) yaratilgan.

Xullas,»Avesto» kitobida jamlangan bilimlar tosh asrining oxirgi bosqichi va bronza asri davrida, ya'ni 5 ming yildan oshiq davr ichida Turonzamin va hozirgi Eron, Afg'oniston va Hindistonning shimoliy o'lkalarida istiqomat qilgan turli elat va xalqlar yaratgan boy va rango rang ma'naviy merosni o'ziga xos bir yaxlitlik va shu bilan birga ichki murakkablikda aks ettirgan bo'lib, ming afsuski, uning juda ko'p qismi bizgacha o'sha davrlardagi mukammalligida etib kelmadi. Iskandari Makduniy istilolari, arablar bosqini bu o'rinda halokatli ta'sir qildi. Ammo bu boy meros o'sha qadim davrlardayoq dunyoning turli xalqlari madaniy taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgani bugungi kun ilmiga sir emas. Ayniqsa, qadim yunon madaniyati (falsafasi, adabiyoti, ilmi) bu ta'sirdan bahramand bo'lganligiga ko'plab guvohliklar mavjud.

Iskandardan keyin Turonzamin xalqlari madaniyati ellinizm unsurlari (yunon madaniyati bilan Sharq madaniyatining sintezi), buddizm, xristianlik (ko'proq, nasroniylik qiyofasida), Hindiston va Xitoydagi boshqa turli e'tiqodlar bilan tanishdi. Mazdayasna e'tiqodi bilan ba'zi boshqa qarashlar ta'siri ostida milodiy asr boshlarida monaviylik ta'limoti yuzaga keldi va mintaqada keng shuhrat qozondi. Sosoniylar davriga kelib zardushtiylik yana yangidan buyuk bir imperiyaning dini sifatida hukm surdi, yangi muhitda rivojlandi, ba'zi jihatlari yangilandi. Haqiqatni tan olish kerak, bizning bugungi qo'limizdagi ma'lumotlar Sosoniylar davri yozma yodgorliklari orqali etib kelgandir. Bu davrda «Avesto»ning barcha saqlanib qolgan qismlari o'rta fors (yoki paxlaviy) tiliga tarjima qilindi, ilmiy, diniy va badiiy adabiyotda «Avesto» matnlari keng istifoda etildi. Arablar Xuroson va Movarounnahrni egallaganlaridan so'ng, ko'pchilik islom e'tiqodini qabul qilganda ham zardushtiylik Samarqandda, yana boshqa ba'zi joylarda yashab keldilar, o'z e'tiqodlaridan qaytmadilar. Faqat mo'g'ul bosqini O'rta Osiyo hududidagi zardushtiylik jamoalariga to'liq barham berdi, deyish mumkin. Hozir zardushtiylik e'tiqodini mahkam tutganlar, asosan, Hindistonda «parslar» nomi bilan jamoa bo'lib yashaydilar. Eronning janubi-sharqida ham ancha-muncha bor, deb hisoblanadi. Ularning ko'pchiligi «Avesto»ni, albatta, mustaqil mutolaa qila olmaydi. «Avesto» matnlarining talqini to'liq holda kohinlar toifasi qo'lida. «Avesto»ni o'rganish islom davrining birinchi bosqichida ancha keng yo'lga qo'yilgan edi. Tarixchi Mas'udiy, Ibn Balxiy, Tabariy, Beruniy va boshqalar bu kitob haqida tayinli ma'lumotlar keltirishgan.

Yangi davr Evropasida bu kitobni o'rganish XYIII asrdan boshlandi va tolmas frantsuz tadqiqotchisi Anketilb Dyuperron (1731-1805) «parslar» orasida necha yil yurib, «Avesto» tilini o'rganib,»Avesto»ning mavjud kitoblarini frantsuz tiliga tarjima qildi va bu tarjima 1771 yilda bosilib chiqdi. O'sha davrdan beri bu masalani Evropa olimlaridan P. Bartolome, Rode, R.K. Rask, G. Ritter, E. Byurnuf, Vestorgord, F. Shpigelb, F. Yusti, S. Dexarle, V. Geyger, P. Rot,

Benfey, Fr. Vindishman, X Bartolome, M. Xaug, K. Gel'dner, I. Darmsteter, E. Benvenist, F. Al'tgeym, I. Gershevich, N.S. Nyuberg va boshqalar, parslarning o'zlaridan chiqqan bir qator olimlar, qator rus sharqshunoslari, jumladan, Vs. Miller, K. Kossovich, K. Zaleman, A.O. Pogodin, V.A. Ragozina, V.V. Stuve, S.P. Tolstov, E.O. Bertel's, A.O. Makovelskiy, S.N. Sokolov, I.S. Braginskiy va boshqalar o'rganib kelishdi. «Avesto» kitobining ilmiy- tanqidiy matnlari va bir qancha Evropa tillariga tarjimalari bosilib chiqdi. Ammo bu haqdagi bahslar hanuz tingan emas.

Xullas, «Avesto» kitoblari majmui islomgacha bo'lgan madaniyatimiz va ma'naviyatimizning holatidan bizni ancha mukammal xabardor qiluvchi yozma manba sifatida beqiyos qiymatga egadir va biz uni jiddiy tadqiq va tahlil etmog'imiz juda zarur. Faqat undagi bayon va uslubning nihoyatda o'ziga xosligini unutmay, bu matnlar dastlab yaratilgan davr ruhini to'g'ri idrok eta bilmog'imiz taqozo etiladi.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. «Avesto» kitobida mintaqa xalqlari ma'naviy takomilining qaysi bosqichi o'z aksini topgan?
2. «Mazdayasna» e'tiqodining mohiyati.
3. Markaziy Osiyo va O'zbekiston hududidagi ilk shaharlar.
4. «Avesto»da ilm va imon nisbati.
- 5.«Avesto»da tavhid e'tiqodi va asotir tafakkur ta'siri.
6. Zardusht «goh»larining etakchi g'oyasi.
7. «Mazdayasna» e'tiqodining axloqiy tamal toshi.
8. «Avesto» kitobida tilga olingan o'lkalar.
9. «Avesto» matnlari taqdiri.
10. «Avesto» kitobining hozirgi kunda saqlanib qolgan qismlari.
11. Avesto»ning jahon ilmida o'rganilishi.

4-bob.

Turkiy toshbitiklar ma'naviyati.

1-fasl. Movarounnahrda qadim davlatlar va milliy ma'naviyatning shakllanish omillari.

Milliy davlatlarning shakllana boshlashi millatning shakllanishi bilan bevosita bog'liq hodisa. «Avesto» madaniyatining tugal shakllanishi miloddan ilgarigi VII-VI asrlarda yakunlangan va balki shu davrlarda yozma matnga ko'chgan bo'lsa ehtimol. Har holda Iskandar Maqduniy o'lkamizga kelganda «Avesto»ning to'liq yozma matni mavjud bo'lganligi turli qadim kitoblarda qayd etiladi. Bizning mintaqada ilk davlatchilikning yuzaga kelishi ham ushbu davrlargacha boshlangan bo'lib, «Avesto» matnlarida ilk davlatchilikka oid atamalar va tushunchalar uchrashi bejiz emas. Ammo «Avesto» kitobining to'liq shakllanish davri bo'lgan **bronza asri** boshlarida asosan, yuqorida eslab o'tganimiz, ilk shahar-davlatlar mavjud edi. Ular atrofida esa hanuz kichik urug' jamoalari, qabilalar alohida-alohida, guruh-guruh bo'lib istiqomat qilardilar. Asta-

sekin o'zaro yaqin joylashgan turli o'lkalar aro madaniy, iqtisodiy, siyosiy aloqalar vujudga kela boshladi. «Avesto» kitobida Oliy tangri Axura Mazda yaratgan o'lkalar Ariana Vaeja (Xorazm), Gava (Sug'diyona), Mouru (Marg'iyona), Baxdi (Boxtar yoki yunoncha shaklida Baqtriya), Nisaya (Nisa - Parfiya poytaxti), Haroyva (Hiro) va boshqalarni sanab o'tilishi «Mazdayasna» e'tiqodi dastlab tarqalgan ushbu o'lkalar yagona madaniy mintaqa, keyincha Movarounnahr va Xuroson deb atalgan sarhadni tashkil etganligi ma'lum bo'ladi. Shimolda Xorazmdan janubda Shimoliy Hindistongacha, hozirgi Eronning shimoli-sharqidan Farg'ona vodiysi, Ettisuv o'lkasigacha, Afg'oniston chegaralari esa deyarli to'liq ushbu hudud ichida joylashgandir. Ushbu mintaqa miqyosida shakllangan madaniy-ma'naviy muhit asta-sekin o'z chegaralarini kengaytirib borib, butun Eron va Ozarbayjonga tarqaldi. Eron hududida zardo'shtiylik e'tiqodiga tayangan buyuk imperiyalar tarkib topdi va ular orqali bu ta'limot Mesopotamiya (ya'ni Dajla va Furot daryolari oralig'i, hozirgi Iroq va Suriya, qadimgi Bobil va Ashshur), Arabiston yarim oroli, Kichik Osiyo (hozirgi Turkiya, qadimda Vizantiya), hatto qadim Yunon va Rum (hozirgi Italiya) chegaralariga etib borib, o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ammo Zardo'sht g'oyalari qadim Yunonda ilm-fanning rivojiga xizmat qila boshlagan bir paytda bizning mintaqa xalqlari boshiga ko'p kulfatlar yog'ildi. Avvalo, Eronda saltanat o'rnatgan Axmoniyalar (Haxomanishiylar - Kurush, Doro va boshqalar) qadim Turon yurtiga ketma-ket bosqinlar uyushtirdilar. So'ng Yunonistondan Iskandar Maqduniy lashkar tortib keldi. Ikkinchi tomondan, Xitoy xoqonlari goh josus yuborib mintaqa xalqlari orasida nizo chiqarar, goh o'zi qo'shin tortib kelib, Sharqiy Turkiston va Farg'ona vodiylarini bosib olishga urinar edi. Ya'juj-ma'juj (yoki juan-juan)lar shimoldan hujum uyushtirib turardilar. Endi kichik shahar-davlatlar yoki erkin qabila ittifoqlari etarli bo'lmay qoldi, mintaqa xalqlari o'z kuchli va birlashgan imperiyasini tuzish zaruratini his qila boshladilar. Mintaqadagi kichik davlatlar o'rnida miloddan oldingi III asrdan boshlab xunlar harbiy demokratik ittifoqi, so'ngra Kushonlar imperiyasi dunyoga keldi. Sharqiy xunn hukmdorlari Xitoygacha etib borgan bo'lsalar, G'arbda ular Balamir (374-400), Yulduz (400-410), Attila (434-453) kabi nomdor lashkarboshilar timsolida butun Rim imperiyasini larzaga soldilar. Kushonlar imperiyasi milodiy era boshlarida hozirgi Shimoliy Hindiston va Turon o'lkalarini yagona hududga birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar. Bu ikki yirik davlatchilik tajribasi turkiy xalqlar ishtiroki bilan bo'lgan bo'lsa, keyinroq borib turkiy elat o'z mustaqil imperiyasini tuzishga muvaffaq bo'ldi. Millatning o'z-o'zini anglab etishi shu tariqa amalga oshdi. Milodiy eraning V-VI asrlaridan boshlab, gullab yashnagan paytlarida Qora dengiz bo'ylari va Dunay sohillaridan to Janubiy Sibir va Mo'g'uliston erlarigacha, Volga bo'ylari va O'rol tog'i etaklaridan hozirgi Shimoliy Afg'onistongacha hukmini yuritgan Buyuk turk xoqonligi (yoki Ko'k turk xoqonligi - «ko'k») bu o'rinda «osmoniy», «muqaddas» ma'nolarini anglatadi) shakllandi. Bu ulug' imperiya goh yuksalish va goh tanazzul davrlarini boshdan kechirib, to milodiy eraning VIII asri boshlarigacha mavjud bo'ldi. Ushbu davrda umumturk adabiy tili shakllandi, harbiy demokratiya qonunlari asta-sekin barqaror davlatchilik qoidalariga aylana bordi, maxsus turkiy yozuv ishlab chiqilib, boy adabiy yodgorliklar dunyoga keldi.

Ularning juda ko'pchiligi bizgacha etib kelmagan bo'lishi mumkin, ammo etib kelganlarining o'zini olganda ham jiddiy ma'naviy boylik yaratilganligi har qanday shubhadan xolidir.

2-fasl. Turkiy toshbitiklarda milliy g'oyaning ifodalanishi.

«O'g'uznoma», «Kultegin bitiklari», «To'nyuquq bitigi», «Bilka qog'on bitigi» singari yirik tarixiy-badiiy asarlar o'sha davr ajdodlarimiz tafakkur tarzi, orzu-armonlari, ma'naviy kamolot darajasini aks ettiradi. Bizning nazarimizda, ushbu tosh bitiklardagi eng muhim mavzu Vatan va millat, mustaqil davlatchilik g'oyalaridir. Ular bitik mualliflari Yo'llig' tigin, To'nyuquq va boshqalar qalbida yuksak ehtirolarni tug'dirgan va bu tug'yon ularni o'qigan bugungi kitobxon diliga ham bundan 12 asr burun qanday bo'lsa, xuddi shunday ta'sir ko'rsata oladi. **Budunning** (ya'ni, o'sha davr tilida - xalqning) butunligi, yurtboshining oqilligi va tadbirkorligi, bahodirlar shiddati va shijoati bugungi kunimiz uchun ham ibrat va namuna bo'lgulikdir.

Ushbu bitiklar mazmunidan turkiy elat islomdan oldinoq yaxlit bir xalq sifatida o'zligini tanib olganini oydin his qilamiz va islom davridagi turkiy sulolalar yuksalishining ma'naviy omillar va asoslarga ega ekanligi ayon bo'ladi. Bu paytda turkiy xalqlar yagona Tangriga e'tiqod qilishgan. 716-720 yillar orasida yozilgan «Kichik Kultegin bitigi» shunday shiddat bilan boshlanadi:

Tangri toq. Tangri inoyati bilan
Turk Bilka qog'on bu erga o'lturdim.
So'zimni tugal eshitgil.

Og'a-inilarim, o'g'lonim,
Birlashgan ulusim, budunim,
O'ngdagi hokim, katta beglar,
So'ldagi buyruq tarqatuvchi beglar,
O'tuz
To'quz o'g'uz beklari, buduni
Bu so'zimni yaxshilab eshit,
Qattiqqa tingla.²⁰

Bu satrlarni 716 yilda taxtga o'tirgan Bilka qog'on nomidan uning jiyani, buyuk sarkarda Kulteginning nabirasi ulug' shoir **Yo'llug' tigin** (tigin – turkiyda «shahzoda» ma'nosini bildiradi) yozmoqda. Bu Vatan va millat fidoyisi o'z ajdodlari, bobosi va amakisining shonli kurashlariga bag'ishlab yozgan yirik marsiya-dostonlarida millat va xalq boshini qovushtirish uchun o'z hayotini tikkan bahodir va tadbirkor yurt ulug'larini madh etdi, ulusning bosh manfaati, milliy davlatning etakchi g'oyasi nima ekanligini yorqin satrlarda ifodalab berdi:

---

20 A.Qayumov. Qadimiyat obidalari. T. 1972, s. 134 (Matn tarjimasini ba'zi o'zgarishlar bilan berilmoqda).

Turk budunini biriktirib,
El tutunmog'ingizni bunda bitdim.
Yanglishib parchalanishingizni,
Yana bunda bitdim.
Ne-ne so'zim esa,
Mangu toshga bitdim.
Uni ko'ra biling,
Endigi turk buduni, beklar.²¹

“Turk buduni” - Buyuk turk xoqonligi (Ko'k turk xoqon-ligi) davrida umumturkiy adabiy til, mustaqil davlatchilik g'oyalari asosida mukammal shakllangan va “Kultegin bitigi”, “Bilka qog'on bitigi”, “To'nyuquq bitigi” kabi turkiy tosh-bitiklarda o'z ifodasini topgan yagona turkiy xalq va millat timsol-tushunchasi.

Iste'dodli sarkarda Kultegin turli turkiy qabilalarni yagona xalq sifatida birlashtirish uchun butun umrini fido qildi, Turk xoqonligining oxirgi hukmdorlaridan bo'lmish akasi Bilka qog'on saltanatini bobolari boshqargan dovrug'li yurt hududlarida saqlab qolish uchun tinmay turli buzg'unchilik tamoyillariga qarshi ayovsiz janglar olib bordi. Yo'llug' tigin buyuk bobolari timsolida elni vatanga muhabbat, millatparvarlik ruhida tarbiya qilishga intiladi, yurt tinch, xalq hayoti farovon bo'lishi uchun davlatni boshqaruvchilardan, beklardan va oddiy aholidan qanday ma'naviy fazilatlar talab etilishini ulug' xoqonlar davridan namuna keltirib ko'rsatib beradi:

Bilka qog'on ermish,
Alp qog'on ermish,
Buyruqchilari ham bilka(bo'lg'on bo'lsa) ermish,
Alp bo'lgan bo'lsa ermish.
Beklari yana, buduni yana to'g'ri ermish,
Shuning uchun ancha qo'l tutgan bo'lsa ermish.²²

Demak, hukmdorning asosiy fazilati bilimli, farosatli, shu bilan bir paytda shijoatli va mard bo'lsa, lashkarboshilar, amaldorlar ham shunday bo'lsa, beklar, oddiy fuqarolar millat va Vatanga sodiq, to'g'riso'z, gapi bilan amali bir joydan chiqadigan bo'lsa mamlakat yuksalar, el farog'atda yashar ekan. Agar hukmdorlar elni o'ylamasa, xalq to'g'ri yo'ldan toysa, yurt xarob bo'lib, millat o'zgalari asoratiga giriftor bo'lar ekan. Bu azaliy va abadiy ma'naviy qadriyatlar bugungi kunimizda ham o'z dolzarbligini saqlab kelayotgani O'zbekiston Prezidentining qator asarlari va boblarida o'z aks-sadosini topib kelmoqda. Bundan 1300 yil ilgari Yo'llig' tigin, To'nyuquq kabi millat uchun qayg'urgan shoirlari bo'lgan el o'zligini hech qachon yo'qotmaydi, dahrning ming bir balolaridan omon chiqib yana yuksalaveradi.

Xullas, asotir tafakkur bosqichida urug' jamoasi bo'ladi, qabilalar bo'ladi, qabilalar ittifoqi shakllana boshlaydi. Ammo millat tushunchasi bu davrdan ancha keyin, milliy davlat shakllanishi bilan bir paytda yuzaga keladi. Masalan, «Avesto»

²¹ O'sha kitov, s.137

²² O'sha kitov, s.139-140

kitobi yozilgan til biror muayyan millatning tiliga mos kelmaydi. Eronda Ahmoniylar sulolasi hukmronligining o'rnatilishi mintaqa tarixida imperiyalar davrini boshlab berdi. O'lkamiz xalqlari begona imperiya da'vogarlarining ming yillik bosqinchilik azoblarini ko'rdi, ushbu kurashlar mobaynida mustaqil millat sifatida shakllanib bordi, avval xunlar va Kushonlar tarkibida, so'ng mustaqil millat sifatida milliy davlatchilikni -Buyuk Turk xoqonligini vujudga keltirdilar. Bu davrda (V-VII asrlarda) turkiy adabiy til ham shakllandi va ushbu umumturkiy adabiy til yodgorliklari bizgacha toshbitiklar va boshqa matnlarda etib keldi. Millatning o'z-o'zini anglab eta boshlagani, turli turkiy elatlarning bir butun xalq («**budun**») sifatida birlashuvi hayot va mamot masalasi bo'lib, yuzaga chiqqanligi ushbu matnlar mazmunida aniq ifodalangandir. Turkiy millat o'z mustaqilligi uchun, elatlar birligi uchun kurashda, ayovsiz janglarda shakllandi.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. ISLOMGACHA MILLIY MA'NAVIYATIMIZNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Bosqichlar	Tarixiy davr	Asosiy ma'naviy qadriyatlar
I Eng qadimgi ma'naviyat unsurlari	Ibtidoiy jamoa	a) Oilaviy munosabatlarning tartibga solinishi va urug' jamoaning tashkil topishi; b) Yaratuvchilik mehnatining e'zozlanishi; v) Tuproq, suv, olovning e'zozlanishi;
II Ilk shahar jamoasi ma'naviyati	Ilk shahar-davlatlar	Ilm va imon uyg'unligining shakllanishi
III Millat va milliy davlatning shakllanishi	Buyuk davlatlar (imperiylar)	Millat, milliy adabiy til va milliy davlatning shakllanishi

I. Eng qadimgi ma'naviyat unsurlari – Islomgacha milliy ma'naviyatimiz taraqqiyotining birinchi bosqichi. Tosh asriga muvofiq keluvchi ibtidoiy jamoa davrida shakllangan ma'naviy qadriyatlar. Bu davrda hanuz yozuv ixtiro qilinmagani uchun yaxlit shakllangan alohida ma'naviyat tizimi haqida xulosa qilish qiyin.

II. Ilk shahar jamoasi ma'naviyati – Islomgacha milliy ma'naviyatimiz taraqqiyotining ikkinchi bosqichi. Asosan bronza asriga muvofiq keluvchi ilk shahar-davlatlar davrida shakllangan yaxlit ma'naviyat tizimi (masalan, shumerlar ma'naviyati yoki “Avesto” ma'naviyati). Bu davr odamlari Borliq haqiqatini asosan **asotir** tarzida tasavvur etganlar.

III. Millat va milliy davlatning shakllanishi – Islomgacha milliy ma'naviyatimiz taraqqiyotining uchinchi bosqichi. Temir asri yoki buyuk saltanatlar davrida shakllangan ma'naviy qadriyat – “**millat**” timsol-tushunchasining vujudga kelishi (masalan, turkiy bitiklarda o'z ifodasini topgan “**turk buduni**” timsol-tushunchasi.)

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Movarounnahrda qadim davlatlar va milliy ma'naviyatning shakllanish omillari.
2. Mintaqada buyuk imperiyalarning tashkil topishi.
3. Markaziy Osiyo xalqlarining Vatan ozodligi yo'lidagi kurashlari.
4. Buyuk turk xoqonligi - milliy davlatchilik asosi sifatida.
5. Turkiy millatning tashkil topishi va milliy birlik uchun kurash qaysi manbalarda o'z aksini topgan?
6. Umumturkiy adabiy tilning shakllanishi qaysi davrda yuz bergan?
7. Turkiy toshbitiklarda milliy g'oyaning ifodalanishi.
8. «Turk buduni» tushunchasining ma'naviy ahamiyati.
9. Yo'llig' Tigin kim?
10. Yurt tinch, xalq hayoti farovon bo'lishi uchun davlat boshqaruvchilar va fuqarolardan qanday ma'naviy fazilatlar talab etiladi?
10. Islomgacha ma'naviyatimizning shakllanish bosqichlari.

5-bob.

Tavhid e'tiqodi va Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyati

1-fasl. Yangi era boshlaridan jahonda va mintaqada ma'naviy yangilanish zaruratining kuchayishi va tavhid e'tiqodining shakllanishi.

Sosoniylar davrida zardushtiylik Eronda hukmron din bo'ldi. Bu davrga kelib mazdayasna e'tiqodi allaqachon asl ma'nosini yo'qotgan, asotir tafakkur ta'sirida tamomila mushriklik ruhidagi botil aqidalar bo'tqasiga aylanib bo'lgan edi. Payg'ambarimiz hazrati Muhammad (S.A.V.)ga vahiy tushgan davrda ham Sosoniylar ko'hna aqidalaridan voz kechmadilar. Xusrav II Parviz Rasululloh da'vatini rad qildi va sulola tanazzulini boshlab berdi.

Shunday qilib, Yangi era boshlanishida Qadimgi dunyo qadriyatlari bo'hronli holatni boshdan kechirmoqda, butun ahli bashar qarshisida ulug' bir ma'naviy yangilanish ehtiyoji bunyodga kelgandi.

Aslida ahli bashar ongidagi o'zgarishlar Yaratganning inoyati bilan ancha ilgari boshlangan edi. Miloddan avvalgi XVIII asrda hazrati Ibrohim alayhissalom Zardusht singari ilk bora tavhid nuridan bahramand bo'lgan bo'lsalar, XIV asrga kelib hazrati Muso Kalimulloh yagona Tangri inonchini yahudiy qavmiga targ'ib qildi. Milodiy era boshlaridan hazrati Isoyi Masih (Ruhulloh) va ul zotning havoriylari endi tavhid e'tiqodiga butun bashariyatni da'vat eta boshladilar. Iso (a.s.) nomi bilan bog'langan e'tiqod 3 asr xalq orasida yoyilib borib, IV asr

boshlarida Vizantiya imperatori ulug' Konstantin tomonidan xristian dini sifatida rasman tan olindi.

Allohning oxirgi kitobi Qur'oni karim 23 yil davomida (610-632) Makka shahridagi quraysh qabilasining hoshimiylar xonadoniga mansub Amin (ishonchli) laqabli Muhammad (sallallohu alayhi vasallam)ga vahiy orqali nozil bo'ldi. Muhammad Rasululloh oxirgi payg'ambar bo'lib, shu sababdan bu muhtaram zotni «Xotimat un-nabi», ya'ni «Payg'ambarlar muhri (yo oxirgisi)» deb atashadi. Muhammad (S.A.V.) ilk oyatlar nozil bo'lganda 40 yoshda, uylangan, 3 qizlarini turmushga chiqargan edilar. Ayollari Xadicha (raziiallohu anho) o'sha paytda 55 yoshlarda bo'lib, avval boshidanoq Payg'ambarimizning risolatlariga ishonch bilan qaradilar va ul kishini doimo quvvatlab turdilar. Birinchilardan bo'lib islom e'tiqodiga imon keltirganlar payg'ambarimizning yaqin do'stlari Abu Bakr, jiyani Ali ibn

Abu Tolib, tutingan o'g'illari Zayd va boshqalar bo'ldi. Ammo yangi e'tiqod Payg'ambarimizning ko'pchilik yaqin qarindoshlari tomonidan ham yaxshi qabul qilinmadi.

Amakilarining ko'pchiligi avval qarshi chiqishdi, ulardan eng mehriboni bo'lmish Abu Tolib butun umri davomida jiyani himoya qilgan bo'lsa-da, o'zi islom e'tiqodiga imon keltirmadi. Abu Tolib va Xadicha onamiz vafotlaridan so'ng Makka musulmonlari ancha qiynalib qolishdi va Rasululloh do'stlari Abu Bakr bilan

***Tavhid e'tiqodi** - Allohning barcha kitoblarida uqdirilgan, ajdodlarimiz asrlar davomida anglab etgan va imon keltirgan e'tiqod tizimi bo'lib, ahli sunna va jamoa aqidasi binoan Allohning borligi va birligiga chin qalbdan iqror bo'lishni anglatadi. Milliy ma'naviyatimizda Borliq haqiqati ayni Tavhid e'tiqodida ifodalanadi. Aslida milliy ma'naviyatimizning tarixiy takomili Tavhid haqiqatini borgan sari teranroq idrok etish bilan bog'liq bo'lib, bu timsol-tushuncha turli zamon va turli soha namoyandalari tomonidan turlicha talqin etilgan. Masalan, diniy talqinda – faqat Allohning yagona ma'bud (sig'inishga loyiq yagona zot) ekanligiga urg'u berilsa (ruscha – «edinobojie»), ilmiy talqinda - yagona Alloh yaratgan va uning irodasi bilan boshqariladigan dunyodagi jonli va jonsiz, harakatda va sokinlikda ko'ringan, o'tmish, bugun va kelajakka oid barcha narsa va hodisalarning o'zaro uzviy bog'liqligi, yagona manba va manshaga oidligi, uyg'unligi va yaxlitligi (ruscha – «edinobytie») tushuniladi. Yana uning irfoniy va mumtoz adabiyotimizga xos talqinlari ham bor. Ammo milliy ma'naviyatimiz an'analari bunday turli talqinlarning birortasi boshqalariga zid emas, ular mohiyatan bir-birini to'ldirib keladilar.*

birga 622 yil yoz oxirlarida Makka shahridan Madina (o'sha davrda Yasrib)ga yo'l oldilar. Ularning izdoshlari ilgariroq ko'chib o'tishgan edi. Ushbu hodisa hijrat (ko'chib o'tish) deb ataladi va islom tarixida buyuk ahamiyat kasb etadi. Muhammad (S.A.V.) ning o'z tug'ilgan shaharlarini e'tiqod yo'lida tashlab chiqishlari bilan islom e'tiqodi g'alabasi boshlanadi, chunki Madina shahrining ko'pchilik aholisi Rasululloh da'vatlarini qabul qilib, yagona Allohga imon keltirgan edi. Ushbu voqea 16 yildan keyin musulmon yil hisobining boshlanishiga asos bo'ldi va shu sababli musulmon yil hisobi «hijriy era» deb ataldi.

Islom dini asotir tafakkurga eng keskin va oxirgi zarbani berdi. Qur'oni karimda «ilm» so'zi asosidagi «alima» (bilmoq) fe'l negiziga tayangan kalimalar

750 marta uchrashligi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan bo'lib, bu o'zak faqat «Alloh», «Rabb» (Parvardigor ma'nosida), «bo'lmoq» va «gapirmoq» kabi eng ko'p ishlatilgan o'zak-so'zlardan keyin beshinchi o'rinda turar ekan.

Rasulullohga ilk nozil bo'lgan 5 oyat hozirgi Qur'oni karim matni 96-surasi («Alaq»)ning birinchi oyatlari bo'lib, shunday boshlanadi: «Iqra' bi-ismi robbikal-lazi xalaq!» («Yaratgan rabbing nomi bilan o'qi!»). Orada bir oyat o'tib, yana «o'qi!» so'zi qaytariladi: «Iqra' va robbikal akram, allazi allama bil qalam. Allama-l-insona ma lam ya'lam». («O'qi! Sening o'ta karamli parvardigoring qalam vositasi bilan ta'lim berdi. Insonga u bilmagan narsalarni o'rgatdi»).

Shunday qilib, islom e'tiqodi avval boshidanoq insonni o'qib-o'rganishga, ilm

Islom dini – Muhammad (sav)ga vahiy orqali nozil bo'lgan Allohning oxirgi kitobi Qur'oni karimda va Payg'ambarimizdan etib kelgan sahih hadislarida o'z ifodasini topgan e'tiqod tizimi.

vositasi bilan dunyoni anglab etishga targ'ib qiladi. Islom dinining yana bir muhim xislati ahli bashar ma'naviy kamolotida tarixiy tadrijiylikni qat'iy qoida qilib belgilab qo'yilganligidadir. Bu masala Qur'oni karimning ko'p suralari jumladan, ikkinchi («Baqara») va uchinchi («Oli Imron») suralarining boshlang'ich oyatlarida ochiq-ravshan ta'kidlangan bo'lib, o'zbekcha tarjimada quyidagicha

ifodalangan: «Alif. Lom. Mim. Ushbu (ilohiy) Kitob (Qur'on) shubhadan xoli va (u shunday) taqvodorlar uchun hidoyat (manbai) dirkim, ular g'oyib (diniy xabarlar) ga imon keltiradigan, namozni mukammal o'qiydigan va Biz rizq qilib bergan narsalardan (sadaqa va) ehson qiladiganlardir. Yana, ular Siz (Muhammad) ga va Sizdan ilgari (o'tgan payg'ambarlarga) nozil qilingan narsa (ilohiy kitoblar)ga imon keltiradigan hamda oxirat (qiyomat) ga qat'iy ishonch hosil qiladiganlardir. Aynan ular Parvardigorlari tomonidan (ato etilgan) hidoyat uzradirlar va aynan ular najot topuvchi-lardir». («Baqara» surasi, 1-5-oyatlar). Demak, mo''min bo'lmoqning asosiy shart-laridan biri faqat

Qur'onni emas, balki undan oldingi payg'ambarlarga nozil etilgan kitoblarni ham yagona Alloh tomonidan yuborilganligini tan olishda ekan.

Keyingi, «Oli Imron» surasining boshlang'ich oyatlarida ushbu g'oya yanada aniqroq qilib tushuntiriladi: «Alif. Lom. Mim. Alloh – Undan o'zga iloh yo'qdir. U tirik va abadiy turuvchidir. (U) Sizga (ey, Muhammad), Kitob (Qur'on) ni haqiqatan o'zidan oldingi (ilohiy kitoblar) ni tasdiqlovchi holida nozil qildi. Tavrot va Injilni oldin nozil qilishi esa, odamlarga hidoyat (manbai) bo'lishi uchun edi. (Endi esa) haq bilan nohaqlikni ajrim etuvchi (Qur'on) ni nozil qildi...» («Oli Imron» surasi, 1-4-oyatlar).

Musulmonchilik – Allohning borligi va birligi hamda Muhammad(sav) uning oxirgi haq payg'ambari ekanligiga imon keltirgan barcha insonlarning islom dini haqidagi tasavvurlari. Islom madaniyati tarixida islom aqidalarini tushunishdagi turlicha qarashlarning mav-jud ekanligi islom va musulmonchilik o'zaro bog'liq bo'lgan turli voqeliklarni anglatishini ko'rsatadi.

Bu oyatlarda Qur'onning Furqon (“haq bilan nohaqlikni ajrim etuvchi”) deb nomlanishi alohida ta'kid etilganki, bu ham chuqur hikmatga ega. Tarixiy tadrijiylik nafaqat Qur'onda, balki undan oldingi ilohiy kitoblarda ham ta'kid etilgan va ularda o'zidan keyingi kitoblarga ishoralar mavjud ekanligi ma'lum.

Qur'onda qayta-qayta ta'kidlanishicha, islom dinida Alloh oldidagi eng og'ir gunoh shirk, ya'ni yagona Parvardigorga qaysi bir zotni sherik qilishga urinishdir. Barcha ilohiy kitoblarda olg'a surilgan Tavhid (yaratuvchining yagonaligi va barcha mavjudot manbai ekanligi) g'oyasi islomda o'zining oliy darajadagi talqinini topgan.

Islom ma'naviyatining qirralari rango-rang, mohiyati teran. Sanab

o'tganimiz ilmiylik va yozma madaniyatga tayanish, tarixiy tadrijiylik va tavhid izchilligi shular jumlasidandir. Qur'oni karim oyatlariga binoan insonning er yuzida xalifa ekanligining bir necha qayta ta'kidlanishi islom ma'naviyatining eng ulug' qadriyatlaridandir. Qur'oni karimning juda ko'p oyatlarida insonning aziz va mukarram qilib yaratilgani, unga er va osmondagi barcha narsalar bo'ysundirib qo'yilganligi alohida uqdirib o'tilgan.

Islom ma'naviyati – Oxirgi va mukammal ilohiy kitob bo'lmish Qur'oni karim mazmunida ifodalangan ma'naviyat tizimi bo'lib, Inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuv sari intilishida g'aybiy hidoyat yo'li hisoblanadi. Islom dini va ma'naviyati mohiyatan boshqa-boshqa narsalar emas, ammo insonlar tasavvurida ular farq qilishi mumkin. Masalan, islom dinida qabul qilingan farz ibodatlar va aqidaviy qoidalar boshqa tavhidiy dinlardan farq qiladi, ammo islom ma'naviyatiga ko'ra har bir inson o'z aqidasi va Borliq haqiqati to'g'risidagi tasavvurlaridan qat'i nazar “er yuzidagi xalifa” sifatida ehtiromga sazovordir.

2-fasl. VIII-IX asrlarda islom mintaqa madaniyatining tashkil topishi.

Islom ma'naviyatining eng oliy nuqtalaridan biri qabilachilik xurofotlariga uzil-kesil barham berganligi, urug' jamoasi, yagona ajdodga borib taqaluvchi irsiy birodarlik o'rniga tavhid e'tiqodi asosidagi insoniy birodarlik jamoasi - «umma» tushunchasining kiritilishi bo'ldi. Bu hodisa ahli bashar ma'naviy takomilida eng muhim burilish nuqtasidir, ammo ushbu g'oya hanuz ham mukammal anglab etilgan, deb bo'lmaydi.

Islom mintaqa madaniyatining shakllanishi osonlik bilan bo'lgani yo'q, buning uchun ba'zi siyosiy masalalar to'g'ri hal bo'lmog'i zarur edi. Payg'ambarimiz umrining oxirlariga borib arab dunyosida «umma» g'oyasi g'oliblikni qo'lga kiritdi, arablar qabilachilikdan yagona millat darajasiga ko'tarila boshladi. Bu jarayon ilk xalifalar Abu Bakr va Umar (raziallohu anhumu) davrlarida nihoyasiga etdi. Yagona arab davlati shakllandi. Islom qo'shni mamlakatlarni ham fath eta boshladi. 642 yilda oxirgi Sosoniy Yezdigerd III Nahovand yaqinidagi jangda engilib, Xurosonga qochdi. 674 yilda arab qo'shini birinchi marta Amudaryoni kechib o'tib, Buxoroga kirdi. Qutayba ibn Muslim (705-717) davrida Movarounnahr arablar tomonidan asosan ishg'ol qilindi.

Agar tarixiy voqelikni to'g'ri idrok etadigan bo'lsak, bu davrga kelib qadim Turon o'lkasida muayyan siyosiy parokandalik holati hukm surar, turli kichik hukmdorlar bir-biri bilan olishib yotar, Buyuk Turk xoqonligi tanazzulga yuz tutib, turkiy va eroniy qavmlardan biri arablarga keskin qarshilik ko'rsatsa, ikkinchisi murosasozlik yo'lini tutardi. Baribir bosqinchilikka qarshi milliy-ozodlik kurashi to'xtamadi, Islom dini ham dastavval mahalliy xalq ongiga juda qiyinchilik bilan singib

asosan VIII – IX asrlarda shakllanib, Ispaniya va Shimoliy Afrikadan Volga-bo'yi va Sharqiy Turkiston-gacha cho'zilgan hududdagi musulmonlar jamoasi uchun umumiy bo'lgan va deyarli XVI asr boshlarigacha nisbatan yaxlitligini saqlab kelgan madaniy-ma'naviy an'analar tizimi.

bordi. Ammo ilg'or tavhid e'tiqodi eski xurofiy aqidalar ustidan asta-sekin g'olib kelishi tabiiy edi. Bir qator turkiy va eroniy qavmlar arablar bilan yagona e'tiqod asosida ittifoqlashuv yo'lini tutishga moyil bo'lib borardilar. Faqat ummaviy xalifalardan aksariyati mahalliy Ajam xalqlarini arablar bilan teng ko'rmaslik siyosatini tutar va bu bilan xalqlarning ixtiyoriy ravishda imon keltirishlariga ma'naviy jihatdan to'sqinlik qilardi. Bu orada Rasulullohning qarindosh va avlodlari, birinchi navbatda, kuyovlari

hazrati Ali (raziyallohu anhu) va amakilari hazrati Abbos (raziyallohu anhu) avlodlari nomidan xalifalik taxtiga da'vogarlik boshlandi. Abbosiylar o'z maqsadlariga erishish uchun Xuroson va Movarounnahrda yordam istadilar. Abbosiy imom Ibrohim asli ajamlik bo'lgan Abu Muslimni qullikdan ozod qilib, Xurosonga Abbosiylar foydasiga targ'ibot olib borishga jo'natdi. Abu Muslim juda tez vaqt ichida ajam xalqlaridan katta qo'shin to'plab, Ummaviylarga qarshi kurash boshladi va 750 yilda Ummaviylar sulolasi yo'q qilinib, Abbosiylar xalifalik

Madaniyat - inson ma'na-viy faoliyatining hosilasi, ma'naviyatning moddiy voqelikdagi izlari. Boshqacha qilib aytganda, ma'naviyat botiniy imkon bo'lsa, madaniyat - ushbu imkondan tug'ilgan voqe' mavjudlik. Shaxs va millat ma'naviyatining nazariy masalalari-ni o'rganish uchun ilojsiz ravishda ayni shu voqe' mavjudlik dalillaridan kelib chiqishga to'g'ri keladi. Ma'naviyat sohasiga aloqador barcha fanlarning mavzulari ham aslida ana shu mavjud voqe'lik dalillariga tayangan holda ishlab chiqilishi tabiiy holdir.

taxtiga o'tirdilar. Abu Muslim qo'zg'oloni g'alabasi mintaqada hal qiluvchi o'zgarishlarga olib keldi. Abbosiylar ajam xalqlari bilan hamkorlikda g'alabaga erishdilar. G'olib qo'shin tarkibida arablardan ko'ra ajamliklar, ya'ni fors va turklar ko'proq edi. Xorun ar-Rashid zamonidan xalifaning shaxsiy qo'riqchilari turkiy xalq vakillaridan, saroy kotiblari va vazirlar ko'proq eroniy xalq namoyandalardan tayinlanadigan bo'ldi.

Shunday qilib, VIII asr ikkinchi yarmi - IX asr boshlaridan mintaqaning uch buyuk xalqi - arab, fors va turkiy elatlar aro siyosiy qudratda o'ziga xos muvozanat holati vujudga keldi. Islomning asl g'oyasi - musulmon ummatining tengligi amalda joriy bo'lishiga voqe' imkon tug'ildi. Shu davrdan boshlab mintaqada xalqlari orasida islom dinining nufuzi tez osha boshladi. Islom mintaqada madaniyatining shakllanish jarayonini shu

sabablarga ko'ra VIII asr o'rtalari - Abu Muslimning Ummaviylar ustidan g'alabasi va Abbosiylar xalifaligi o'rnatilishidan boshlash maqbul ko'rinadi. Ushbu mintaqada madaniyati XIII asr boshlarigacha shiddat bilan yuksaldi,

mo'g'ullar bosqini bir muddat madaniy taraqqiyotga mone'lik qilgan bo'lsa ham, baribir, XVI asr boshlarigacha mintaqada ma'naviy yuksalish davom etdi. Ammo XVI asr boshlarida yuz bergan katta siyosiy o'zgarishlar natijasida butkul o'zgacha holat vujudga keldi. Kichik Osiyoda Usmoniylar, Eronda Safaviylar, Movarounnahr va Xurosonda Shayboniylar, Afg'oniston va Shimoliy Hindistonda Boburiylar sulolasi bir necha yuz yilga mustahkam o'rnashib, yaxlit islom madaniy mintaqasi o'rniga alohida davlatlar hududida milliy-madaniy o'ziga xoslik shakllana boshladi. O'zaro ta'sir ma'lum darajada saqlanib qolgan bo'lsa ham, asta-sekinlik bilan mintaqaviy umumiylikdan ko'ra milliy o'ziga xosliklar quvvati oshib bordi. Biroq bu holat darhol bilingani yo'q, balki bir necha yuz yillarga cho'zilgan jarayon bo'ldi. Aytish mumkinki, XX asr boshlarida ham Shimoliy Afrikadan Sharqiy Turkistongacha, Volga bo'ylaridan Bengaliyagacha yoyilgan islom mintaqa madaniyatining yirik va nufuzli namoyandalari bir-birlarini bilar, o'zaro ijodiy-ma'naviy hamkorlik rishtalarini uzmagani edilar. Buyuk Britaniya va Rossiya imperializmi ham uhdasidan chiqmagan niyatga Sho'ro hukumati erishdi - qadim Turonzamin xalqlarining qo'shni xalqlar bilan necha ming yillik madaniy-ma'naviy aloqalarini cho'rt uzib tashladi, nafaqat qo'shnilar bilan, balki o'z o'tmish madaniyati bilan ham bevosita munosabatda bo'lish imkonini keskin kamaytirib, milliy ma'naviyatimizni g'ariblikka mahkum etdi. Mana endi bugungi mustaqillik sharoitida biz necha yillar ko'zimizdan yashirin bo'lgan ulkan ma'naviy zaxiralarni yangidan kashf etmoqdamiz.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

TAVHID HAQIQATI NIMA?

Allohning barcha kitoblarida uqdirilgan, ajdodlarimiz asrlar davomida anglab etgan va imon keltirgan Tavhid haqiqatining mohiyati shundaki, yagona Alloh irodasi bilan biz ko'rib turgan Borliqning har bir uzvi, qismi, zarrasi o'zgalari bilan bog'liq, o'zaro aloqadordir. Shu sababli Borliqdagi har bir zarra o'zgarishi butun Borliqni o'zgartiradi, har bir zarradagi o'zgarish esa, o'z navbatida, butun borliqdagi o'zgarishdan kelib chiqadi. Bu umumjahoniy qonuniyat aro er yuzida xalifa qilib yaratilgan Inson zotining alohida imtiyozi - uning irodasi erkin, unga ongli va ixtiyoriy harakat qilish imkoni berilgan. Shu bilan birga Er yuzida xalifalik ham katta imtiyoz, ham jiddiy mas'uliyatdir - ongli va hur zot sifatida Inson har bir qadami uchun butun Borliq oldida mas'ul, har bir xatti-harakatiga Alloh oldida javob beradi. Tavhid haqiqatining yana bir sirini e'tirof etish kerak. Borliqning yagonaligi shuni taqozo qiladiki, undagi eng ibtidoiy makonda siljish harakatidan eng oliy ma'rifat yo'llarigacha aslida bir paytning o'zida mavjud. Faqat insoniy mantiqning muayyan darajada chekli ekanligi bois, biz tasavvur etgan zamon va makonda har bir narsa-hodisaning har bir holati kamolotning muayyan bosqichi doirasida tasavvur qilinadi.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Insonlar ongida asotir tafakkur asoratlarini engib o'tish masalasi.
2. Islomgacha bo'lgan tavhidiy dinlar.
3. Tavhid e'tiqodining mohiyati

4. Tavhid e'tiqodi va islom dini.
5. Islom dinida ilmga munosabat.
6. "Furqon" nomi nima ma'no bildiradi?
7. Shirkning mohiyati.
8. Abu Muslim harakati.
9. Bag'dodda «Bayt ul-hikma»ning tashkil topishi.
10. Islom mintaqa madaniyati shakllanishining siyosiy-ijtimoiy asoslari.
11. Islom ummati va islom dunyosida turkiy xalqlarning mavqei.

6-bob.

Islom mintaqa madaniyati doirasida milliy ma'naviyatimiz takomili.

Sunna bosqichi

1-fasl.

Hadisshunoslik ilmi va mazhablarning shakllanishi.

Imomi A'zam va Imom Buxoriy.

Islom mintaqa madaniyatining eng yuksak qadriyati tavhid e'tiqodini butun qudrati, mazmuni, amaliy mohiyati va ko'lam bilan anglab etish mintaqaning ilg'or ziyo egalari uchun necha asrlik yumush bo'ldi. Bu yo'lda mintaqa ma'naviyati kamolot yo'lining bir qator pillapoyalarini bosib o'tdi. Ulardan dastlabki pog'onasini **Sunna bosqichi** deb atash mumkin.

Payg'ambarimiz hayot vaqtlarida «mening so'zlarimni yozmang, faqat Alloh oyatlarini yozib olinglar», deb buyurgan edilar. Shunday qilindi ham. Albatta, kimlardir o'z tashabbusi bilan u hazratning aytgan gaplari va qilgan ishlari haqida muayyan ma'lumotlarni qayd etib borgan bo'lishi mumkin. Ammo Allohning kitobi but bo'lmay, yagona o'zgarmas matn holiga keltirilmay turib, unga boshqa so'zlar aralashib ketish xavfiga yo'l qo'yib bo'lmas edi. Oldingi ilohiy kitoblar tajribasi ham shuni taqozo etardi. 651 yilda, xalifa Usmon davrida ushbu yumush mukammal bajarildi. Hazrati Abu Bakr paytida Suhuf (alohida sahifalar) shaklida jamlangan Qur'oni karim matni bu paytga kelib Mushaf (alohida muqovalangan qo'lyozma kitob) shakliga keltirilib, undan bir necha nusxa ko'chirib, ko'paytirildi.

Payg'ambarimiz Muhammad(sav)ga vahiy kelaboshlagan vaqtdan to ul janobning vafotlarigacha o'tgan 23 yil "saodat asri" deb ulug'lanadi. Sababi o'sha davrda Muhammad(sav)ning da'vatlariga ergashib, islom dinini qabul qilgan sahobalar diniy masalalarda o'zlarida qanday bir savol paydo bo'lsa, Rasululloh(sav)dan so'rardilar, ular javob bera olmay qolgan o'rinlarda Allohdan vahiy nozil bo'lardi. Muhammad(sav)ning vafotlaridan keyin xulafoyi roshidin davrlarida ham, ayniqsa, hazrati Abu Bakr(r.a.) va hazrati Umar(r.a.)lar o'z aql-farosatlari va sahobalik davridagi tajribalari asosida ummatlar oldida paydo

bo'lgan muammolarni hal qilishga urinib keldilar. Ammo Rasululloh(sav)ning sahobalari birin-ketin olamdan o'tib, turli muammolar borgan sari ko'paya boshlagach, endi faqat Qur'oni karim matniga tayanib mavjud voqelikdagi ko'p masalalarni asl islomiy e'tiqodga muvofiq qanday hal qilish kerakligini aniqlash qiyinlashib bordi. Shunday qilib, ilohiy kitob oyatlarini sharhlab, ko'plab hayotiy savollarga aniq javob bera oluvchi yana bir mo'tabar manbaga ehtiyoj tug'ildi.

Ana shunday ishonchli manba faqat Hadisi shariflar bo'lishi mumkin edi.

VII asr ikkinchi yarmidan boshlab, Abu Xurayra (vafoti 676 yil), Anas ibn Molik (vafoti 710 yil), Abdulloh ibn Abbos (619-686), Abdulloh ibn Umar, Jobir ibn Abdulloh kabi ilk roviylardan Rasululloh so'zlari va amallari xususida minglab hadislar yozib olindi. Abu Said al-Xudriy, Ibn Shihob az-Zuhriy singari ilk muhaddislar etishib chiqdi. VIII asr boshlarida Ummaviy xalifalaridan Umar ibn Abdulaziz (717-720) noiblariga Muhammad (S.A.V.) hadislarini jamlash haqida farmon berdi. Abdulmalik ibn Abdulaziz Jurayx (vafoti 766), Ar-Rabi' ibn Subayx kabi allomalar hadislar jamlab yozishga boshladilar. Natijada hadis ilmi rivoj olib, Imom Malik ibn Anas (713-795)ning «al-Muvatto», Imom Shofe'iy (767-820) va imom Ahmad ibn Xanbal (780-855)larning «Musnad» deb nom olgan yirik hadis to'plamlari yaratildi. O'lkamizda quyida nomlari zikr etilgan zotlar birinchi bo'lib hadis to'plamlarini tuzdilar: Imom Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy, Ishoq ibn Raxovayx al-Marvaziy, Imom al-Xaysam ibn Kulayb ash-Shoshiy va boshqalar.

Keyingi IX asr hadis ilmining «oltin asri» deb shuhrat qozongan. Chunki bu asrda hadislarini to'plash davri o'tib, endi ularni manbashunoslik va matnshunoslik ilmi qoidalariga muvofiq tahlil va tadqiq etish, ma'lum mazmun asosida tartib berishga kirishildi. Hadisshunoslik atalmish jiddiy ilm yo'nalishi mukammal shakllandi. Hadis ta'lif etish sohasida «Musnad», «Sahih» va «Sunan» deb nomlangan yo'nalishlar vujudga keldi. Bu davrda keyingi asrlar uchun namuna bo'lgulik ishonchli hadis to'plamlari yaratildi. Butun islom olamida eng nufuzli manba sifatida dong taratgan «Kutubi sitta» («Oltin kitob») mualliflari shu davrda yashab ijod etdilar. Ular: Abu Abdulloh Ismoil al-Buxoriy (810-870), Imom Muslim ibn al-Xajjoj (819-874), Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824-874), Abu Dovud Sulaymon (817-888), Ahmad an-Naso'iy (830-935), Abu Iso Muhammad ibn Yazid ibn Mojja (824-886) kabi muhaddislardir. Oltin buyuk muhaddisning avvalgisi vatandoshimiz Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn al-Mug'ira al-Buxoriy (810-870) edilar. Imom Buxoriyning «al-Jome-as-Sahih» kitoblari bugungi kunda o'zbek tiliga tarjima qilinib, 4 jildda e'lon qilindi. Imom al-Buxoriy o'zlarini to'plagan 600 ming hadisdan 7275 ta eng ishonarli

Sunna bosqichi - milliy ma'naviyati-mizning Islom mintaqada madaniyati doirasidagi takomilining birinchi bosqichi va etakchi tamoyillaridan birinchisi, Tavhid Haqiqatini butun ko'lami bilan anglab etishning dastlabki pog'onasi bo'lib, VIII-IX asrlarni o'z ichiga olgan bu bosqichda Payg'ambarimiz(sav) sunnatlarining asosi bo'lmish hadis ilmi mukammal darajaga ko'tarildi va eng mo'tabar oltin hadis to'plami tuzildi. Bu bosqichning etakchi tamoyilini **Ibrat ma'rifati** deb hisoblash mumkin. Sunna ibrat orqali e'tiqod bo'lib, Borliqning yagona Oliy Haqiqati mavjudligini tan olish va unga chin dildan e'tiqod qilishni taqozo etgan.

«sahih»larini mazmuniga ko'ra tasniflab, butkul yangicha tartibdagi hadislar to'plamini yaratishga muvassar bo'ldilar. Ul muhtaram zotning asarlari keyingi muhaddislar uchun barcha jihatdan o'rnak va namuna bo'ldi. Imom Buxoriy yaratgan «Al-adab ul-mufrad» («Adab durdonalari»), «Kitobi af'ol il-ibod» («Alloh bandalarining xulqlari») kabi boshqa qator asarlar ham mintaqa xalqlarini islom axloqi ruhida tarbiya qilishda alohida ahamiyatga ega.

Sunna bosqichining mohiyati va uning milliy ma'naviyatimiz takomilida tutgan o'рни haqida gapiradigan bo'lsak, avvalo, bu bosqichni mintaqada manbashunoslik va matnshunoslik fanining yuksak rivoji sifatida baholash lozim bo'ladi, chunki Rasululloh hadislarini Qur'oni karim oyatlaridan keyin mo'tabarlikda ikkinchi o'rinda turuvchi manba bo'lib, uning ham matni, ham isnodi (ya'ni ushbu hadis roviylari silsilasining naqadar ishonchli va e'tiborli ekanligi) nihoyatda nozik va jiddiy munosabat talab qiluvchi mavzu edi. Bu masalalarda arzimagandek tuyuluvchi yangilash qandaydir tor ilmiy munozaraga emas, balki har bir musulmonning e'tiqod amalida jiddiy gumrohlikka olib kelish xavfi bo'lgani uchun ham bu soha o'ta zukkolik va daqiqlikni taqozo etar, muhaddisga nihoyatda qat'iy qoidalarga rioya etishni buyurar edi. Ushbu og'ir shartlarga ko'nikma hosil qilish islom ilmlarining keyingi rivoji va kamolotiga jiddiy zamin yaratdi. Ilm naqadar jiddiy mehnat ekanligi ushbu bosqichda butun zalvori bilan his etildi. Afsuski, sovet davrining yagona hukmron mafkuraga so'zsiz bo'ysunish sharoitida, ayniqsa, ijtimoiy fanlar sohasida matn va manbaga jiddiy munosabat, jiddiy ilmning ushbu tagzaminini ancha-muncha e'tibordan chetda qoldi va zamonasozlik ruhida oldi-qochdi shiorbozlik ko'p o'rinda haqiqiy ilm o'rnini egallab ola boshladi. Bugun biz bu sohada ham, yanada aniqrog'i, birinchi navbatda ushbu sohada, milliy ma'naviyatimiz erishgan yutuqlarni qayta tiklashimiz, matn va manbaga yondashuvda o'ta jiddiy munosabatga qaytmog'imiz, bu borada Imom al-Buxoriy, Muslim ibn al-Hajjoj, Abu Iso at-Termiziy saboqlarini diqqat bilan o'rganmog'imiz darkor.

Sunna bosqichining yana bir yutug'i islom mintaqa xalqlari ma'naviy takomilining ushbu birinchi pog'onasida shakllangan 5 islomiy mazhab, ya'ni islom e'tiqodiga oid qarashlar va amallarning ba'zi farqlarga ega bo'lgan besh yo'nalishi orasida bir-birini inkor etmaslik va o'zaro hurmat munosabatlari o'rnatilishidir. Bunday vaziyat osonlikcha va birvarakay shakllangani yo'q, albatta. Lekin oxir natijada yuzaga kelgan bunday o'zaro murosa holati muayyan darajada e'tiqod masalalarida taassub (fanatizm) va bir yoqlama aqidaparastlik xavfining oldini olib, shu bilan birga keyingi rivojlanishga zamin hozirlagan omillardan bo'ldi.

Dastlab Imomi A'zam Abu Xanifa an-Nu'mon ibn Sobit (699-767) qarashlari asosida sunniy yo'nalishida Hanafiya mazhabi shakllangan bo'lsa, keyin ul zotning shogird va izdoshlari tomonidan molikiya, shofe'iya, xanbaliya mazhablari, shia yo'nalishida esa payg'ambarimiz avlodidan oltinchi imom Ja'far as-Sodiq (700-765) nomi bilan bog'liq ja'fariya mazhabi vujudga keldi.

2-fasl. Cunna bosqichining mohiyati. Shariat va islom axloqi. Mintaqa ma'naviyatida Rasululloh ibrati.

Musulmon huquqi - shariat va fiqh asoslarini shakllantirish ham shu davrdan boshlandi. Imom A'zam - Abu Hanifaning yaqin shogirdlari Imom Abu Yusuf Ansoriy (731-804) va Imomi Muhammad ash-Shaybon (749-805) bu sohada asoschi bo'ldilar. Imom Abu Yusuf islom dunyosining birinchi qozulquzzoti (qozilar qozisi - bosh qozi) qilib tayinlandi. Imom Muhammadning «Al-Mabsut» (yoki «Kitob al-asl fil-furu» - «Juz'iy masalalarning asoslari»), «Kitob al-jome'-al-kabir», «Kitob al-jome' as-sag'ir» kabi asarlari bu sohada yaratilgan keyingi barcha ishlarga dasturulamal vazifasini o'tadi.

Sunna bosqichining ikkinchi ulug' muvaffaqiyati islom axloqining mintaqada puxta shakllanuvdir. Payg'ambarimiz hadislarining eng muhim va salmoqli qismi kishilarda yuksak insoniy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan. Undagi ota-onaga munosabat, ilmga munosabat, sabr-bardosh, shukronalikka da'vat, o'zaro mehr, inoqlik, mehmondo'stlik, etimparvarlik, vafo va sadoqat, mehnatsevarlik va halol luqmani sharaflash, kamtarlik, kamsuqumlik, samimiyat va rostgo'ylik xislatlarining birinchi o'ringa qo'yilishi insoniyat uchun bebaho ma'naviy qadriyatlar silsilasini tashkil etadi. Qolaversa, islom axloqi ma'naviy qadriyatlarning tasodifiy to'plami emas, balki munazzam va mukammal bir tizim holiga keltirilgani bo'lib, albatta, bunda buyuk muhaddislar, birinchi navbatda, yurtdoshimiz Imom Buxoriyning xizmatlari beqiyosdir.

<i>Ibrat</i>	<i>ma'rifati-</i>	<i>milliy</i>
<i>ma'naviyatimizga</i>	<i>xos</i>	<i>ma'ri-fat</i>
<i>yo'llaridan</i>	<i>biri,</i>	<i>el-yurt</i>
<i>ehtiromiga</i>	<i>sazovor</i>	<i>ulug' bir</i>
<i>insonning</i>	<i>yashash</i>	<i>tarzi,</i>
<i>e'tiborga</i>	<i>loyiq</i>	<i>xatti</i>
<i>harakatlaridan</i>	<i>namuna</i>	<i>olib,</i>
<i>hayotda</i>	<i>ularga</i>	<i>rioya qilish.</i>
<i>Jumladan,</i>	<i>islom ma'naviyati-da</i>	
<i>payg'ambarimiz</i>	<i>Muhammad</i>	
<i>(sav)</i>	<i>ibratlari</i>	<i>etakchi</i>
	<i>ahamiyatga</i>	<i>egadir. Shu bilan</i>

Payg'ambarimiz sunnatlarining ibratli o'rinlari nihoyatda ko'p. Misol tariqasida u zotning ahli ayolga munosabatiga e'tibor beraylik.

birga ibrat ma'rifatini ko'r-ko'rona taqliddan farq qilish juda muhim.

Ibn Umar raziyallohu anhu rivoyat qiladilar:

«Biz, janob Rasululloh hayotlik vaqtlarida, «Tag'in, biror baloga giriftor bo'lib qolmaylik!» deb xavotirlanganimizdan, ayollarimizga biror (qattiq) so'z aytib, bemalolroq muomala qilishdan qo'r qar edik. Janob Rasululloh (S.A.V.) vafot qilganlaridan so'ng, ayollarimizga (qattiq) gapirib, bemalolroq muomala qiladigan bo'ldik»²³ Ushbu hadis mazmunidan ko'rinib turibdiki, Payg'ambarimiz ayollariga aslo qo'pol muomala qilmaganlar, natijada boshqa sahobalar ham o'z ahli

Ma'rifat - ma'naviy kamo-lot yo'li, insonning ko'ngil ko'zgasini sayqallash jarayoni, ya'ni har bir insonning butun ongli hayoti davomida o'zligini anglash, o'zining Borliq haqiqatiga nisbatini aniqlash va o'z ruhini Borliq haqiqati bilan uyg'unlash-tirib borish yo'lidagi harakati.

ayollariga ehtirom va yumshoqlik bilan muomala qilishni o'rganib borganlar. Darhaqiqat, Muhammad (S.A.V.) biror ayolning ko'ngliga zarra ozor berganlari, xafa qilganlari haqida hech bir hadisda biror ishora yo'q, aksincha, ayollar Payg'ambarimizga nisbatan ba'zan ozor beruvchi xatti-harakatga yo'l qo'ysalar ham, u zot nihoyatda halimlik bilan javob qilganlar. Albatta, u kishi har bir inson singari ayollarning ham o'ziga yarasha kamchiligi bor ekanini sezganlar, ammo urish-so'kish, qattiq gapirish, izza qilish orqali bu kamchiliklarni aslo tuzatib bo'lmasligi, faqat sabr, yumshoq muomala va shaxsiy namuna bilan ta'lim

berilsa, ta'sirli bo'lishi mumkinligini yaxshi bilgan va bu odobga izchil amal qilganlar. Demak, sunnaga amal qilgan kishi, ko'p xotin olish haqida emas, ahli ayol ko'nglini ranjitmaslik haqida qayg'urishi islom axloqiga munosibdir. Jismoniy va ma'naviy poklikka intilish islom axloqining, Rasululloh hadislarining yana bir muhim mavzu yo'nalishidir. Tahorat, g'usl masalalari, misvokdan foydalanish (ya'ni, tishni toza tutish) tashqi ozodalik talablari bo'lsa, haromdan, yolg'on so'z, g'iybat, tuhmat, zinokorlik, o'zga haqiga xiyonat, nohaqlik va zulmga yo'l qo'yimaslik, ulardan qat'iy saqlanish ichki, ma'naviy poklikka oid talablardir. Bular barchasi ham Qur'oni karimda, ham Rasululloh sunnatlarida juda qat'iy qilib qo'yilgan.

Shunday qilib, Sunna bosqichining asl mohiyati, uning **ibrat ma'rifati** asosiga qurilganligidadir, ya'ni **Sunna** Alloh hidoyat etgan Haqiqat yo'lga (as-Sirot al-mustaqim - to'g'ri yo'l) Rasululloh Muhammad (S.A.V.)ning hayot va tafakkur tarziga taqlid etish, undan ibrat olish orqali erishishni nazarda tutadi. Payg'ambarimiz va ul zotning yaqin kishilari (sahobalari) hayoti davomida musulmon jamoasi («umma»)ga birlashib qanday qadriyatlarga amal qilgan bo'lsalar, ushbu yashash tarzi keyingilarga ham o'rnak va namuna bo'lmog'i Sunna ma'naviyatining o'zak tomiridir.

23 Al-Buxoriy. Hadis("Al-Jomi' as-Sahih"). 3-jild. T., 1995, s. 421.

3-fasl. IX asrda ilm va madaniyat. Turkiy tilda islomiy she'riyat

Sunna davrida payg'ambarimizning hayot yo'llari haqida dastlabki mukammal asarlar - Ibn Ishoq (704-707) va Ibn Hishom (vafoti 834 yillar) «Sira»lari («Sirat ar-Rasululloh») vujudga keldi. Bu kitoblar oddiy tarjimai hol emas, balki Allohning payg'omini ahli basharga etkazish vazifasi yuklangan shaxs - Rasululloh haqida bo'lib, diqqat markazida risolat (payg'ambarlik - messiya) masalasi turgani uchun asarning Muqaddima qismida Muhammad (S.A.V.) dan oldin o'tgan payg'ambarlar haqida ham axborotlar berilgan edi. Ushbu an'ana keyincha rivoj olib, hazrati Muso alayhissalom va boshqa payg'ambarlar hayoti va faoliyati haqida ham batafsil xabar beruvchi kitoblar yaratila boshlandi.

Bu davrda Muhammad (S.A.V.)dan boshlangan Qur'on tafsirlari an'anasi ham rivoj oldi, keng ma'nodagi adab ilmiga asos solindi. Ibn al-Muqaffaning (724-759) «Al-Adab as-Cag'ir», «Al-Adab-al-Kabir» asarlari yozildi. Xalil ibn Ahmad (718-792) lug'atshunoslik asoslariga bag'ishlangan «Al-Ayn» asari tarkibida aruz ilmining nazariy asoslarini yaratib, ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslikka zamin hozirladi. Keyingi asr oxirida Ibn al-Mutazz (861-908) adabiyotshunoslikning yana bir tarkibiy qismi «ilmi bade'» (she'riy san'atlar haqida ilm)ni kashf etdi. Arab mumtoz she'riyatining asoschilari Abu Nuvas (762-813), Bashshar ibn Burd (714-784), Abul Ataxiya (718-825) kabi ulug' shoirlar, Al-Johiz (775-868) kabi adiblar shu davrda yashab ijod etdilar. Shu zabardast siymolar orasida islom davrining ilk turkiy shoiri Adib Ahmad ham bor edi. Alisher Navoiy guvohlik berishicha, islom turkiy she'riyatining bu to'ng'ich shoiri hanafiya mazhabining asoschisi Abu Hanifa an-Nu'mon bin Sobit - Imomi A'zam (699-767)ning eng sevimli shogirdlaridan bo'lib, ko'zi ojiz bo'lsa ham, dil ko'zi nihoyatda ravshan va tiyrak edi. Yurtdoshimiz Adib Ahmaddan bizgacha turkiy adabiy tilda yozilgan «Hibatul-haqoyiq» («Haqiqatlar tuhfasini») dostonining XV asrda ko'chirilgan bir necha nusxasi va Alisher Navoiy asarlarida keltirilgan yana 1-2 parcha etib kelgan. Adib Ahmad birinchilardan bo'lib Rasululloh hadislariga she'riy sharhlar bag'ishlagan alloma shoirdir. Uning ilm fazilati, johillikning kasofati haqida o'n bir asr ilgari aytgan hikmatlari hanuz dolzarbligini yo'qotgan emas²⁴.

Shunday qilib VIII-IX asrlarda islom mintaqada madaniyati shakllandi va uning dastlabki bosqichi - Sunna - o'zining eng oliy yutuqlariga erishdi. Bu yutuqlar, avvalo, islom axloqi asoslarining mukammal tizimi vujudga kelganligi, shariat va fiqh ilmi, manbashunoslik va matnshunoslik nazariyasi va amaliy tarjibalarining shakllanishi, adab ilmi, dastlabki Qur'on tafsirlari, qiroat ilmi, she'riyat nazariyasi, sarfu nahv (grammatika), lug'atshunoslik va boshqa ilmlarga asos solina boshlaganligi bilan belgilanadi. Bunday ulug' ma'naviy boylarning vujudga kelishi va rivojida mintaqaning barcha xalqlari, ayniqsa, arab, fors, turk elatlarining hissasi katta bo'lib, jumladan, bizning vatandoshlarimiz - Adib Ahmad

---

²⁴ Adib Ahmad Yugnakiyning yashagan davri haqida fanda bahsli fikrlar mavjud. Ammo biz bu borada Navoiy keltirgan naqlni rad etishga arzigulik jiddiy dalil-isbotni uchratmadik.

Yugnakiy, Imom Muhammad al-Buxoriy, Abu Iso at-Termiziy kabi allomalar qo'shgan ma'naviy ulush butun jahon afkor ommasi tomonidan tan olingandir.

Insoniyat tarixida minglab payg'ambarlar o'tgan. Ularning oxirgisi («Xotimat-un-nabi») Muhammad (S.A.V.) arab qabilalarinngi yagona millat sifatida shakllanishida etakchi o'rin tutdi. Ammo Qur'oni karim asosida shakllangan Tavhid e'tiqodi va «umma» tushunchalari faqat arablarni birlashtirishgagina qaratilgan bo'lmay, balki butun insoniyatni, balki butun tabiat, koinot, Borliqni yaxlit bir mohiyat sifatida anglab etish imkonini beradi. Ammo bu Oliy mazmunga xalqlar osonlikcha etishgani yo'q. Dastlab, VIII asr ikkinchi yarmi - IX asr boshlarida umumintaqa islom madaniyati shakllanishiga g'oyaviy-siyosiy zamin yaratildi. Abu Muslim qo'zg'oloni va Ma'munning (813-833) xalifalik taxtini egallashi jarayonida mintaqada arabiy, eroniy, turkiy millatlarning o'zaro siyosiy-ijtimoiy muvozanat holati vujudga keldi. Harbiylar ko'proq turkiy xalqlar vakillaridan, vazirlar va saroy amaldorlari eroniylardan, diniy nufuz egalari arabdan bo'lishi an'anaga aylandi. Keyinroq she'riyat asosan fors tilida, aniq fanlar arab tilida yozila boshlandi. Ana shunday sharoitda IX-XV asrlar mobaynida turli xalq namoyandalari ishtirokida yagona mintaqa madaniyati shakllandi. Va turkiy millat vakillari ham ushbu umumiy merosga sezilarli ulush qo'shdilar.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

SUNNA BOSQICHINING ASOSIY YUTUQLARI

1. Payg'ambarimiz (S.A.V.) davridan *Tavhid e'tiqodi asosidagi insoniy birodarlik jamoasi - "umma" tushunchasi* shakllana boshlagan bo'lsa, VIII asr ikkinchi yarmi - IX asr boshlaridan (750 yil - Abu Muslim qo'zg'oloni va Abbosiylarning hokimiyatga kelishi, 813 yilda Ma'munning xalifalik taxtiga o'tirishi natijasida) **mintaqaning uch buyuk xalqi - arab, fors va turkiy elatlar aro siyosiy qudratda o'ziga xos muvozanat holati vujudga keldi, ya'ni Islomning asl g'oyasi - musulmon ummatining tengligi amalda joriy bo'lishiga voqe' imkon tug'ildi.**

2. Turli islomiy mazhablar (**xanafiya, shofe'iya, molikiya, xanbaliya, ja'fariya**), ya'ni islom e'tiqodiga oid qarashlar va amallarning ba'zi farqlarga ega bo'lgan besh yo'nalishi shakllandi, va bora-bora ular orasida bir-birini inkor etmaslik va o'zaro hurmat munosabatlari o'rnatildi. Bunday **turli talqinlar aro o'zaro murosa holati** oxir natijada e'tiqod masalalarida taassub (fanatizm) va bir yoqlama aqidaparastlik xavfining oldini olishga asos bo'ldi.

3. Musulmon huquqi - **shariat va fiqh asoslarini** shakllantirish boshlandi. **Imom A'zam** - Abu Hanifa an-Nu'mon bin Sobit (699-767) va uning yaqin shogirdlari Imom Abu Yusuf Ansoriy (731-804) va Imomi Muhammad ash-Shaybon (749-805) bu sohada asoschi bo'ldilar.

4. **Payg'ambarimizning hayot yo'llari haqida dastlabki mukammal asarlar** - Ibn Ishoq (704-707) va Ibn Hishom (vafoti 834 yillar) "Sira"lari ("**Sirat ar-Rasululloh**") vujudga keldi. Bu kitoblarning asosiy g'oyasi **risolat (payg'ambarlik - messiya) masalasi** bo'lib, ular keyinchalik umuman payg'ambarlar hayoti va faoliyati haqida batafsil xabar beruvchi kitoblar - "Qisas ul-anbiyolar" yaratish an'anasiga asos namuna bo'ldi.

5. **Qur'on tafsirlarini** tadvin qilish (mukammal tafsir kitoblari tuzish) an'anasi rivoj oldi.

6. Xalifa Umar ibn Abdulaziz (717-720) davridan Muhammad (S.A.V.) hadislarini jamlash rasmiy tus olib, Imom Malik ibn Anas (713-795)ning "al-Muvatto", Imom Shofe'iy (767-820) va imom Ahmad ibn Xanbal (780-855)larning "Musnad" deb nomlangan yirik hadis to'plamlari vujudga kelgan bo'lsa, **IX asrda hadisshunoslik ilmi mukammal shakllanib**, uning

qat'iy qoidalari asosida islom olamida Qur'oni karimdan keyingi eng nufuzli manba hisoblangan **6 sahih (ishonchli) hadis to'plamlari** yaratildi. Ularning mualliflari: Abu Abdulloh Ismoil al-Buxoriy (810-870), Imom Muslim ibn al-Xajjoj (819-874), Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824-874), Abu Dovud Sulaymon (817-888), Ahmad an-Naso'iy (830-935), Abu Iso Muhammad ibn Yazid ibn Mo'jja (824-886) kabi mashhur muhaddislardir.

7. Rasululloh (S.A.V.) hadislarining eng muhim va salmoqli qismi kishilarda **yuksak insoniy fazilatlarni shakllantirish**ga qaratilgan. Ulardagi ota-onaga ehtirom, ilmga intilish, sabr-bardosh, shukronalikka da'vat, o'zaro mehr, inoqlik, mehmondo'stlik, etimparvarlik, vafo va sadoqat, mehnatsevarlik va halol luqmani sharaflash, kamtarlik, kamsuqumlik, samimiyat va rostgo'ylik xislatlarining birinchi o'ringa qo'yilishi insoniyat uchun bebaho ma'naviy qadriyatlar silsilasini tashkil etadi. Ular asosida **islom axloqining munazzam va mukammal bir tizim holida mintaqada puxta shakllanuvi** bu davrning nihoyatda muhim hodisasi edi.

8. **Adab ilmiga** asos solindi, she'riyat, filologiya ilmlari rivojlandi. Ibn al-Muqaffaning (724-759) "Al-Adab as-Cag'ir", "Al-Adab-al-Kabir" asarlari, Xalil ibn Ahmadning (718-792) lug'atshunoslik va aruz ilmining nazariy asoslariga bag'ishlangan "Al-Ayn" asari dunyoga keldi, Ibn al-Mutazz(861-908) ilk bor "Ilmi bade'" (she'riy san'atlar haqida ilm)ni kashf etdi. Arab mumtoz she'riyatining asoschilari Abu Nuvas (762-813), Bashshar ibn Burd (714-784), Abul Ataxiya (718-825) kabi ulug' shoirlar, Al-Johiz (775-868) kabi adiblar, ilk bora Rasululloh hadislariga turkiy tilda she'riy sharhlar bag'ishlab doston yozgan alloma shoir Adib Ahmad shu davrda yashab ijod etdilar.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Sunna bosqichida "tavhid" timsol-tushunchasining talqini.
2. Islom dini va ma'naviyati. Musulmonchilik.
3. Sunna bosqichining mohiyati.
4. Roviylar va muhaddislar. Ularning o'zaro farqi.
5. Ilk hadis to'plamlari.
6. Hadis ilmining shakllanishi va Imom Buxoriyning jahonshumul xizmati.
7. Hadis ilmining «oltin asri va sahih hadis to'plamlari».
8. Islom axloqi va Rasululloh (s.a.v.) ibratlari.
9. «Siyrat ar-Rasululloh» nima?
10. Islomiy mazhablarning shakllanishi.
11. Adab ilmi va Ahmad Yugnakiy merosi.

7-bob.

Islom ma'rifatchiligi va ratsionalistik tafakkur rivoji

1-fasl. Mantiqiy tafakkur ehtiyoji.

Alloh taolo Qur'oni karim orqali marhamat etgan mukammal Tavhid ta'limotini ahli bashar tomonidan anglab etishning ilk pog'onasi bo'lmish Sunna bosqichi o'zining inkor etib bo'lmaydigan fazilat va yutuqlariga ega ekanligi

oldingi bobda qayd etib o'tildi. Bu bosqichda islom ma'naviyatining poydevori hisoblanuvchi shariat ahkomlari va islom axloqi shakllandi. Tavhid ta'limotining ilk talqini bo'lmish ushbu qadriyatlar tizimi umummintaqa ma'naviyatining takomilida naqadar muhim bo'lganligi har qanday shubhadan holidir. Bu bosqich qadriyatlarini biroz bo'lsa-da inobatga olmaslik yomon oqibatlariga olib kelishi mumkinligi ham tarix tajribasida necha bor sinalgan haqiqat.

Ammo Tavhid ta'limotini butun borlig'i, mohiyati bilan anglab olish uchun bo'lgan harakat bu bosqichda to'xtab qolgani yo'q. Islom mintaqasi ma'naviyatining takomil tarixi yana bir qator bosqichlarni bosib o'tdi. IX asrdan boshlab ushbu ma'noda yangi yo'nalishlar bo'y ko'rsata boshladi va keyingi asrlarda ular etakchi mavqega ko'tarildi.

Zamon o'zgaruvchan, inson tabiati esa bequsur emas. Payg'ambarimiz vafotidan so'ng uning eng yaqin sahobalari, ul zot ishongan, tayangan, ko'ngil bog'lagan insonlar orasida nafaqat ichki raqobat, bahs va kelishmovchiliklar, balki qonli to'qnashuvlar, rostmana janglar sodir bo'ldi. Birgina payg'ambarimiz risolatiga birinchilardan bo'lib imon keltirgan hazrat Ali bilan boshqa bir guruh, ya'ni Talxa, Zubayr kabi sahobalar orasida yuz bergan jiddiy to'qnashuv, unda Talxa va Zubayrning halok bo'lishi bilan aloqador hodisalarni misol keltirsak, shuning o'ziyoq voqelikning naqadar murakkab ekanligiga guvohlik beradi. Buning ustiga

***Taqlidiy imon** – ilm dara-jasiga ko'tarilmagan, mohi-yatan anglab etilmagan, faqat ibrat asosidagi e'tiqod bo'lib, uning egalari turli botil yo'nalishlar va aqidaparastlik ta'siriga oson berilish xavfidan xoli emaslar.*

Payg'ambarimiz hayotlik davrlariga nisbatan keyingi asrlarda mintaqasi xalqlari ijtimoiy takomilida katta o'zgarishlar yuz berdi, ularni inkor etish, Rasululloh davridagi musulmlar ummasining hayot tarziga to'liq qaytish, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar taqozosini tan olmaslik keyingi asrlar mintaqasi ahli uchun imkondan tashqari edi. Bundan tashqari Sunna bosqichida Rasululloh ibrati ko'pgina savollarga bevosita javob topish

imkonini bergan bo'lsa, keyinroq borib, birmuncha murakkabroq, jiddiy fikr yuritishni talab qiladigan muammolar paydo bo'la boshladi. Natijada aql bilan, aniqrog'i mantiqiy tafakkur bilan ish olib borishga ehtiyoj kuchaydi. Masalaning yana boshqa jihati ham borki, Sunna bosqichi - ibrat yo'li. Agar ilm bo'lmasa, ibrat taqlidga aylanish xavfi bor. Taqlidchilik esa islomda doim qoralanadi. Shunday ekan, ma'rifatchilik davr taqozosi, hayotiy ehtiyojdir.

***Tahliliy imon** – chuqur bilim va tafakkur natijasida shakllangan, yuksak ma'naviyat egalari, orif insonlarga xos mohiyatan anglab etilgan e'tiqod.*

Asli bu ehtiyoj payg'ambar hadislarini to'plash jarayonidan ularni mavzular bo'yicha tasniflash jarayoniga o'tishdayoq, ya'ni Malik ibn Anas, Imom Muhammad ash-Shaybon, keyincha Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy kabi muhaddis

ulamolar faoliyatida ayon bo'la boshlagan edi. Ammo muhaddislar faoliyati baribir ularning tafakkur qudrati natijalarini yordamchi mavqeda ushlab turar, mazmun jihati asosan hadislarining o'zida mujassam edi. Shu bilan birga islomda sof diniy maqsadlarda ham mantiqiy tafakkurga tayanish ehtiyoji avval boshdanoq mavjud bo'lgan. Buning sabablaridan yana biriga to'xtalib o'tsak.

Sodda bir mushrikni tavhid imoniga keltirmoq uchun, agar Alloh taolo uning dil ko'zini berkitmagan, ma'nan quloqlarini kar qilmagan bo'lsa, Qur'on oyatlarining Payg'ambarimiz va sahobalar tafsiri va talqinidagi bayoni, musulmon jamoasi qo'lga kiritgan siyosiy va ma'naviy yutuqlar ibratini balki kifoya qilar. Ammo islomdan ilgari shakllangan o'ziga xos mukammal tizimga ega bo'lgan diniy ta'limotlar, jumladan, Mazdayasna (zardushtiylik), Veda kitoblari asosidagi hindaviylik, buddaviylik, masihiylik va hokazolar har biri mintaqa xalqlarining azim bir guruhini o'ziga jazb etgan bo'lib, ushbu eski aqidalar etagini mahkam tutgan shaxslar VIII-IX asrlarda mintaqada ko'pchilikni tashkil etardi. Ularni majburlab, qilich bilan yangi e'tiqodga jalb etish oxir-natijada qoniqarli bo'lmasligi ayon edi. E'tiqod zo'rlik bilan bo'lmaydi. Xullas, Sunna axloqi musulmlar jamoasining ichki muvozanati va intizomi uchun zarur bo'lsa, mintaqa

***Mantiqiy tafakkur** - asosiy tafakkur turlaridan, sabab-oqibat bog'lanishlari asosida fikr yuritish. Insonning o'zi bilgan narsalarini o'zaro fikriy qiyoslash va tahlil qilish orqali hosil qilgan bilimlari mantiqiy bilim deyiladi.*

va jahondagi o'zga ta'limotlar, o'zga aqida tizimlarini ma'nan engib o'tish uchun endi **mantiqiy tafakkur** qudrati lozim edi. Darhaqiqat, IX asrda Eronda, qisman, Movarounnahr va Xuroson da, Mazdayasna e'tiqodi hanuz keng urf bo'libgina qolmay, hatto bu ta'limot

xususida bugungi kungacha etib kelgan muhim asarlar yaratilgani bizga ma'lum. Xuddi shu davrda Sharqiy Turkistonda monaviylik bid'ati va

buddaviylik e'tiqodi ruhida turkiy tilda boy adabiyot yaratildi. Kishilar ongiga asrlar mobaynida o'rnashib kelgan bu singari ko'hna aqidalar yangi izchil Tavhid e'tiqodi bilan almashishi uchun Sunna an'anasi kifoya qilmas edi. Bu kurashda xolis ilmiy bahs quroli bo'lmish mantiqiy tafakkur qudrati o'ta zarur edi. Demak, Tavhid ta'limotining taraqqiyotida ma'rifatchilik bosqichi har jihatdan tarixiy zarurat bo'lib, bu yo'nalishdagi harakat Sunna bosqichi hali etakchi mavqe egallab turgandayoq boshlangani sir emas.

Islom ma'rifatchiligi haqida gapirishdan oldin yana bir masalaga oydinlik kiritib olish lozim. Nega islom mintaqa ma'naviyati rivojining birinchi qismini Sunna bosqichi deymiz va uni IX asr bilan yakunlaymiz? Chunki ushbu asrda yashab, faoliyat ko'rsatgan 6 buyuk muhaddisning bajargan ishlari nihoyasiga etmay turib, keyingi bosqichga o'tib ketish ma'naviy takomil mantiqiga to'g'ri kelmas edi. Qur'oni karimning qonunlashtirilgan

matni tayyor bo'lib, undan nusxalar ko'chirilgach, Rasululloh hadislarini to'plash, tartibga keltirib, ularning ishonchli to'plamlarini («Jome' as-Sahih») tuzish imkoni paydo bo'ldi va keyingi 2 asr shunga sarf bo'ldi. Shunga qiyosan aytish mumkinki, 6 buyuk muhaddis imomlarning ishonchli hadis to'plamlari hozirgi mavjud

***Islom ma'rifatchiligi bosqichi** – milliy ma'naviyatimizning Islom mintaqa madaniyati doirasidagi takomilining ikkinchi bosqichi va etakchi tamoyillaridan biri, X-XI asrlarda o'zining eng yuksak takomilini namoyon qilgan va Tavhid Haqiqatini mantiqiy tafakkur darajasida anglab etishga erishilgan bu tamoyilni **Ilm ma'rifati** deb ta'riflash joizdir. “Islom ma'rifatchiligi” - insoniyat anglab etgan barcha mavjud bilimlar mohiyatan Tavhid e'tiqodiga muvofiq ekanligini ilm va mantiqiy tahlil vositasida isbot qilishga qaratilgan turli yo'nalishdagi qomusiy allomalar guruhining umumiy faoliyatini anglatadi.*

holatida tartib berilmay turib, Tavhid ta'limotining aqlga, mantiqiy tafakkurga tayanuvchi talqinlariga urinish nomukammal xulosalarga olib kelishi mumkin edi. Mu'tazila yo'nalishining yanglishuvlari bunga misol bo'la oladi. Ammo hayot murakkab, inson izlanishlari nazariy mukammalliklarni kutib turmaydi. Yangi bosqichdagi etakchi yo'nalishlarning deyarli barchasi buyuk muhaddislar faoliyati bilan bir zamonda, ya'ni IX asrda paydo bo'la boshladi.

2-fasl. Borliq haqiqatini anglab etishning turli yo'nalishlari.

Xullas, ikkinchi bosqichda aqlga, mantiqiy tafakkurga tayanish_natijasida haqiqatni anglab etishning turli muvoziy (parallel) yo'nalishlari shakllana boshladi. Sunna doirasidagi mazhablarga qaraganda endi bu davrda shakllangan fikriy oqim va yo'nalishlarning o'zaro farqi ancha-muncha sezilarli tus olgan va o'zaro munozara ham kuchaygan edi. Bu davrning katta-kichik oqimlari nihoyatda ko'p bo'lganligi sababli biz faqat eng muhimlarigagina to'xtalib o'tamiz. Ularni tanlashda o'z bilgimizcha ish ko'rmaslik uchun ushbu davrning eng nufuzli namoyandalaridan bo'lmish Imom Abu Hamid G'azzoliy (1058-1111) hamda mutafakkir shoir va olim Umar Xayyom (1048-1122) sanab o'tgan yo'nalishlarning o'ziga diqqat qaratsak, kifoya qilsa kerak. Chunki bu davr islom mintaqasining tafakkur olamini qamrab olish uchun o'nlab emas, balki yuzlab jildlar bitish kerak bo'ladi va bu gaplar aslo mubolag'a emas.

Eng ajoyibi shuki, davrning eng muhim yo'nalishlarini ajratib olishda buyuk mutakallim G'azzoliy va buyuk faylasuf va tabiiyunchi (tabiiy fanlarni o'rganuvchi) Umar Xayyom mutlaqo bir xil xulosaga kelganlar. Demak, bu xulosa ko'p jihatdan o'sha davrda mavjud haqiqatni aks ettirgan, deyish mumkin.

Islom ma'rifatchiligi davrining eng buyuk allomalaridan bo'lmish Imom Abu Hamid Muhammad bin Muhammad al-G'azzoliy haqida uning muxlislari «Agar Muhammaddan keyin payg'ambar bo'lishi mumkin bo'lganda, albatta G'azzoliy bo'lur edi», deb mubolag'a qilishlari bejiz emas. Ushbu muhtaram zot islom mintaqa ma'naviyatining o'zidan oldingi 5 asrlik takomilini o'z asarlarida teran xulosalab, yangi yo'nalishlarni belgilab bera olgan buyuk ustozdir. «Al-Munqiz min ad-dalal» («Adashuvlardan qutqaruvchi») asarida imom al-G'azzoliy yozadi: «Menda shunday tasavvur shakllandiki, Haqiqatni izlovchilar toifasi to'rt guruhga bo'linadilar:

- 1.Mutakallimlar...
- 2.Botiniylar...
- 3.Faylasuflar...
- 4.Sufiylar...»²⁵.

Umar Xayyom ham o'zining «Darxostnoma» («So'ralgan narsa haqida kitob») risolasida ushbu yo'nalishlarni o'zgarishsiz qaytaradi, ya'ni mutakallimlar, faylasuflar, ismoiliylar (ya'ni botiniylar) va sufiylarni u ham sanab o'tadi 26.

---

²⁵ Grigoryan S.N. Iz istorii filosofii Sredney Azii i Irana. M.-«Nauka»-1960, s. 217 (Fazzoliyning har bir guruhga bergan qisqacha ta'riflarini tushirib qoldirdik – muallif).

Albatta, har bir yo'nalishning ta'rifi har ikki allomada bir xil emas, chunki ularning dunyoqarashida o'zaro jiddiy farqlar mavjud edi. Har ikki olimning tasnifi o'zaro mos tushganligi avvalo islom ma'rifatchiligi davriga xos bir ma'naviy fazilatni muayyan aks ettiradi: bu davrga kelib islom mintaqa ma'naviyatida nafaqat shariat ahkamlari talqinida turlicha qarashlar, balki yanada kengroq ma'noda, ya'ni Borliqning oliy haqiqatini izlashda bir-biridan jiddiy farq etuvchi turlicha yo'nalishlar vujudga kelgan va ular ziyoli davralarda o'zaro rasman tan olingan edi. Hozirgi zamon tiliga o'girib aytganda, Sunna davrida islom e'tiqodi aqidalari majmui bo'lmish shariat doirasi bilan cheklangan talqinlar plyuralizmi (islom dinining besh mazhabi) shakllangan bo'lsa, endi ikkinchi bosqichda Haqiqatni anglab etishda turli oqim va yo'nalishlar (Tavhid ta'limoti doirasidagi turlicha qarashlar) plyuralizmi vujudga keldi. Ushbu hodisa hurfikrlik an'analari islom mintaqa ma'naviyatida X-XI asrlardan yanada keng rivoj ola boshlaganini anglatar edi.

a) kalom ilmining rivojlanishi va Moturidiy merosining ahamiyati

Kalom (ilmi) – Naqliy va aqliy bilimlar uyg'unligiga tayangan xos islom falsafasi va ilohiyot ilmi. Kalom ilmining dastlabki yirik oqimi bo'lgan **mo''tazila** din aqidalarini aql tarozisida o'lchab talqin etishga asoslangan edi, bu oqim vakillari islomning eng muhim ikki masalasi - Adolat va Tavhid tushunchalari talqinida shu darajada ilgari ketdilarki, ular izidan islom ma'rifatchiligining buyuk to'liqini kelishi davrning mantiqiy taqozosi bo'lib qoldi. Islomning mo''tazila talqini Xalifa Ma'mun (813-833) zamonida rasmiy ta'limotga aylanib, hatto uning qarashlariga qo'shilmagan ruhoniylar tazyiq ostiga olina boshlandi. Bu holat to 849 yilda xalifa Mutavakkil (847-866) bunday bahslarni taqiqlash haqida farmon chiqarguncha davom etdi. X asrga kelib, kalom ilmining **ashariya** va **moturidiya** oqimlari shakllandi. Kalom falsafasi Tavhid ta'limotini mintaqadagi barcha eski aqidalar majmuidan har tomonlama ustunligini aql va mantiq qudrati bilan isbotlab bergach, islomning ma'naviy mavqei beqiyos yuksalib ketdi, shu bilan birga Qur'oni karim oyatlarida ta'kidlangan tarixiy tadrijiylik qoidasi chuqurroq idrok etila boshlandi. Allohning oxirgi kitobi keltirgan ma'naviy boylikni teran anglab etish uchun islomgacha yaratilgan butun madaniy merosni chuqur o'rganish va to'g'ri talqinda o'zlashtirish lozimligi ma'lum

---

26 Morochnik S. B., Rozenfel'd B. A. Omar Xayyam. Poet, мыслитель, учёный. Сталинabad, 1957, s.207-208.

Asli islom ma'rifatchiligi bosqichida keng rivoj olgan ko'pchilik

bo'lib qoldi.

oqimlar Ummaviylar davridayoq mustaqil bo'lib, ajralib chiqqan mo''tazila diniy falsafasining ma'naviy ta'siri ostida yuzaga keldi desak, mubolag'a bo'lmaydi. O'z davrida Basra qozisi bo'lmish yirik va mashhur din arbobi Hasan al-Basriy (642-728)ning salohiyatli shogirdi Vosil ibn Ato (699-748) bir masalada ustozi bilan bahslashib qolib, tarafdorlari bilan uning suhbatini tark etadi va yangi mustaqil yo'nalishga asos soladi. I'tazala (tark etish) so'zidan kelib chiqqan holda bu oqim mo''tazila degan nom oladi. Vosil ibn Atoga tegishli deb hisoblanuvchi kitoblarning biri «At-Tavhid va-l-Adl»deb nom olgan. Keyingi asrda uning izdoshlari Muammar b. Abbod (vafoti 830 yil), Abu Ishoq an-Nazzom (vafoti 845), Abu Xuzayl al-Allof (749-849) va boshqalar mo''tazilaning 5 asosiy qoidasini ishlab chiqdilar. Ularning birinchisi Al-Adl (Allohning adolati) va ikkinchisi At-Tavhid (Allohning yagonaligi) bo'lib, bu ikki tushuncha islom mintaqa ma'naviyatining keyingi rivojida etakchi g'oyalarga aylandi. Mo''tazila ta'limoti Alloh adolati deganda mavjud voqelikning muayyan qonuniyatlar asosida rivojlanishi va inson irodasining erkinligi kabi o'ta muhim qoidalarni nazarda tutardi. Allohning mutlaq yagonaligi (At-Tavhid) qoidasi esa, mo''tazila talqinida Yagona ilohiy zotni tasavvur etishda asotir tafakkurning butun qoldiq unsurlari, ayniqsa, Alloh taolo zotiga insonga xos sifatlar (ko'z bilan ko'rish, quloq vositasida eshitish, qo'l bilan yaratish yoki tutib turish, aql bilan bilish kabilar) nisbat berilishini (ya'ni antropomorfizmni) to'liq inkor qilardi. Mo''tazilaga shuhrat keltirgan va uni bid'at sifatida qoralanishining bosh sabablaridan bo'lgan «Qur'onning yaratilganligi» («Hudus al-Qur'on») haqidagi o'ziga xos nuqtai nazar ham bu yo'nalishning mantiqiy tafakkurga tayanganligiga ishora qiladi. Kalom yo'nalishining dastlabki yirik oqimi bo'lgan mo''tazila shaksiz diniy falsafa edi, ya'ni din aqidalarini aql tarozisida o'lchab talqin etishga asoslangan edi, ammo bu oqim vakillari islomning eng muhim ikki masalasi - Adolat va Tavhid tushunchalari talqinida shu darajada ilgari ketdilarki, ular izidan islom ma'rifatchiligining buyuk to'lqini kelishi davrning mantiqiy taqozosi bo'lib qoldi. Xalifa Ma'mun (813-833) davrida islomning mo''tazila talqini rasmiy ta'limotga aylandi va hatto Qur'onning yaratilganligi haqidagi qarashga qo'shilmagan ruhoniylar tazyiq ostiga oлина boshlandi. Bu holat chorak asr davom etdi. Nihoyat 849 yilda xalifa Mutavakkil (847-866) Qur'onning yaratilganligi haqidagi bahslarni taqiqlash haqida farmon chiqardi. Endi mo''tazila oqimi vakillarining o'zlari quvg'in etildilar.

Ammo fikr to'xtab qolmadi, mo''tazila oqimi ham yo'q bo'lib ketmadi. Xalifa Ma'mun homiyligida Bag'dodda shakllangan «Baytul-hikma» (Donishmandlik uyi, hozirgi til bilan - Akademiya) doirasida tabiiy fanlarni o'rganish keng yo'lga qo'yildi. Bizning yurtdoshlarimiz Muhammad ibn Muso Xorazmiy (780-850), Ahmad Farg'oniy (vafoti 861 yil) va boshqalar bu davr islom mintaqa madaniyatining faxri edilar.

Kalom falsafasi Tavhid ta'limotini mintaqadagi barcha eski aqidalar majmuidan har tomonlama ustunligini aql va mantiq qudrati bilan isbotlab bergach,

islomning ma'naviy mavqei beqiyos yuksalib ketdi, shu bilan birga Qur'oni karim oyatlarida ta'kidlangan tarixiy tadrijiylik qoidasi chuqurroq idrok etila boshlandi. Allohning oxirgi kitobi keltirgan ma'naviy boylikni teran anglab etish uchun islomgacha yaratilgan butun madaniy merosni chuqur o'rganish va to'g'ri talqinda o'zlashtirish lozimligi ma'lum bo'lib qoldi. Bu bilan **islom ma'rifatchiligi bosqichining ikkinchi muhim xususiyati - o'tmish merosni o'rganishga jiddiy kirishish va uni yangicha asoslarda anglab etish harakati** har taraflama rivojlandi. IX asrdayoq keng miqyosda tarjimachilik faoliyati boshlanib,

Naqliy bilimlar – ilohiy kitoblar orqali yoki turli yo'llar bilan (asosan, yozma manbalarda) o'tmish ajdod-lardan etib kelgan bilimlar.

Xunayn ibn Ishaq (810-873), Sobit ibn Kurra (886-901) kabi atoqli va sermahsul tarjimonlar, butun-butun oilaviy tarjimachilik maktablari etishib chiqdi. Qadim Yunon falsafiy merosi deyarli to'liq arab tiliga tarjima qilindi. Qadim

Suriya, Bobil, Eron, Hind va boshqa o'lkalarda yaralgan muhim manbalar arab tiliga o'girildi. Adabiy va tarixiy asarlar, jumladan, Eron va Turon tarixiga oid manbalar ham tarjima qilindi. Og'zaki badiiy adabiyot namunalarini yozib olish va tartibga solib, mavzular asosida to'plamlar tuzish avj oldi. Bu ishlarining ko'pi davr ziyolilarining fidokorona mehnati va tashabbusi bilan amalga oshirilardi.

Xorun ar-Rashid, Ma'mun kabi yirik davlat arboblariidan tortib turli o'lka va viloyat hokimlari, noiblari, vazirlar, turli darajadagi zodagon guruhlarining bu boradagi xizmatlarini ham nazardan qochirmaslik lozim. Sunna davridayoq islom hukmdorlari, oliy tabaqa vakillari o'rtasida ziyo ahlini saroyga jalb qilish, shoirlar, muarrixlar, munajjimlar, faqihlar, tib olimlari, hatto riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), adab ilmi (filologiya va ritorika) namoyandalarini atrofga to'plab, ularning ilmiy faoliyatini moddiy rag'batlantirish keng urf bo'la boshlagan edi.

Aqliy bilimlar - inson o'z tafakkuri bilan etishgan bilimlari. Ular ham o'z navbatida bir nechta turga bo'linadi: (1) - hayotni kuzatib va tahlil etib hosil qilingan bilimlar, (2) – mantiqiy, ya'ni bilgan narsalarini o'zaro fikriy qiyoslash va tahlil qilish orqali hosil qilingan bilimlar, (3) - amaliy fao-liyat jarayonida va yoki o'rganish bilan hosil qilingan malaka va ko'nikmalar shaklidagi bilim.

Ammo bir haqiqatni qayd etib o'tish kerakki, Sunna va hadis ilmining buyuk ustozlari doimo saroydan o'zlarini chetga tortib keldilar, Abu Hanifa va Imom Buxoriy kabi islom olamining eng yorqin siymolari hatto qozilik vazifasini bajarishga rozilik bermadilar. Ma'rifatchilar saroy homiyligi bo'lmasa, maqsadlariga erisha olmas edilar. Chunki tabiiy fanlar va o'tmish merosni jiddiy o'rganish uchun butun umrni bag'ishlash, bundan tashqari turli moddiy xarajatlarni qoplash kerak bo'lar edi. Shu sababli islom ma'rifatchiligi namoyandalarining ko'pchilik yirik vakillari saroyda, saroy bilan bog'liq holda yoki saroyga yaqin doiralarda ijod qilishdi.

Mo'tazila oqimi boshlab bergan Kalom falsafasiga X asrdan yana ikki mustaqil yirik oqim kelib qo'shildi. Ularning birinchisi ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ash'ariya oqimi bo'lib, asoschisi Abul Hasan Ali bin Ismoil al-Ash'ariy (873-935) nomi bilan shuhrat qozondi. Al-Ash'ariy o'zi Basrada mo'tazila

oqimining o'sha davrdagi etakchi ustozlaridan Abu Ali al-Jubboiy (vafoti 915 yil) qo'lida ta'lim olgan bo'lib, ustozi begona emas, Abulhasanga o'gay ota bo'lar edi. Ammo 912-913 yillarga kelib, al-Ash'ariy mo''tazila oqimidan uzoqlashib, Bag'dodga ko'chib o'tdi va o'zi yangi mustaqil ta'limotga asos soldi. IX asrda mo''tazila oqimi shakllanayotgan paytda hali yunon faylasuflarining merosi arab tiliga mukammal o'girilgan emas edi. Shu sababli aytish mumkinki, Tavhid ta'limotining mo''tazila talqini nisbatan mustaqil mantiqiy tafakkurga tayangan edi. Ammo al-Ash'ariy davriga kelib, Aflotun va Arastu kabi ulug' yunon faylasuflari izidan boruvchilar paydo bo'lib, arab tilidagi mustaqil islom falsafa maktabi shakllana boshlagan va bu sohada yangilik yaratish qiyinlashgan edi.

Al-Ash'ariy o'z ta'limotini yaratishda Demokritning atom haqidagi nazariyasidan foydalangani haqida ilmiy doiralarda mulohaza yuritiladi. Ammo Al-Ash'ariyning eng asosiy asarlari bevosita bizgacha etib kelmagani sababli bu haqda aniq xulosalar qilish qiyin. Yaqin o'tmishda ash'ariya oqimi reaksiyon hisoblanib, avval falsafaga, keyin mo''tazilaga ham qarshi qo'yib kelindi. 80-yillar oxiridan boshlab, bunday yondoshuv uncha to'g'ri emasligi, mo''tazila va ash'ariya oqimlari orasida farqlargina emas, umumiy jihatlar ham ko'p ekanligi ko'pchilikka ma'lum bo'lmoqda. Bu oqimning keyingi namoyandalari ichida Al-Baqilloni (vafoti 1013 yil), Abu Ishoq al-Isfaroiniy (vafoti 1027 yil), Al-Juvayniy (vafoti 1085 yil), Ash-Shahristoniy (vafoti 1153), Faxriddin Roziy (vafoti 1209 yil) kabi ulug' allomalar ijodi jahon ilmida ko'plab maxsus tadqiqotlar mavzui bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, oxirgi ikki buyuk zot ijodi alohida e'tiborga sazovor bo'lib, ularda falsafa va Kalom yo'nalishlarining yaqinlashuvi kuzatiladi.

Abul Hasan al-Ash'ariy bilan deyarli bir vaqtda bizning yana bir buyuk yurtdoshimiz Abu Mansur Muhammad bin Muhammad al-Hanafiy as-Samarqandiy al-Moturidiy (870-944) Kalom ilmining uchinchi mustaqil oqimi moturidiyaga asos soldi. Alloma tavallud topgan Moturid qishlog'i hozirgi kunda Samarqand shahrining bir mahallasiga aylangan. Yosh Abu Mansur Muhammad Samarqandda hanafiya mazhabi faqihlari qo'lida ta'lim oldi va keyincha o'sha erda o'zi ham mudarrislik qilib, fiqh va Kalom ilmini talabalarga o'rgatdi. Olimning asosiy asarlaridan «Kitob ut-Tavhid» va «Kitob ta'vilat al-Qur'on» asarlari bizgacha etib kelgan. Moturidiyning qabri Samarqandning mashhur ziyoratgohlaridan, yuzlab ulug' allomalarning xoki-poklari joy olgan Chokardiza mozorida bo'lib, sobiq totalitarizm zamonida (1948 yildan keyin) atayin buzib tashlangan bu tabarruk qabriston mustaqillik sharofati bilan qaytadan obod qilindi. Moturidiya oqimi ash'ariyadan ba'zi masalalarga munosabati jihatidan jiddiy farq qiladi. Masalan, insonning iroda erkinligi, ya'ni o'z harakatlarida sohibi ixtiyor ekanligi moturidiya oqimida tan olinadi. Moturidiya oqimi hanafiya mazhabi doirasida, ash'ariya esa shofe'iylar orasida yoyilgan bo'lib, 1040-1044 yillarda Bag'dod va Samarqandda bu ta'limotlar rasmiy islom aqida va arkonlari sifatida tan olindi va hayotga joriy etildi. Moturidiya oqimining insonni sohibi ixtiyor deb hisoblashi va inson aqli yaxshilik va yomonlik (xayru sharr)ni bir-biridan ajrata oladi, deyishi ash'ariyadan farqli ravishda Movarounnahr va Xurosonda keyingi (XII-XV) asrlarda ilm-fan ravnaq topishiga yo'l ochdi. XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlaridagi musulmon Sharqida etishib chiqqan islohotchi ulamolar

(Muhammad Abdu, Abdurahmon al-Kavkabiy kabilar) Imom Moturidiy ta'limotiga asoslanib, shariatdan chekinmagan holda islom dunyosini aqlga tayanib, zamonaviy ilm-fan yutuqlaridan foydalanib va ularni taraqqiy ettirib, islom jamiyati olg'a rivojlanishi zarurligini nazariy asoslab berganlar, zamon talabiga javob beruvchi fatvolar chiqarganlar. Bu yo'nalish Shayx Sayid Jamoliddin al-Afg'oniy, Ismoilbey G'aspi-rali, Mahmudxo'ja Behbudiy kabi ilg'or islom ulamolari faoliyatida yanada keng avj oldi.

b) botiniya ta'limoti va «Ixvon us-safo» entsiklopediyasi

Islom ma'rifatchiligi bosqichining ikkinchi yirik yo'nalishi **botiniya** bo'lib, uning asosida ismoiliya bid'ati yotadi. Shia mazhabidan ajralib chiqqan bu bid'at namoyandalari boshqa shialar kabi oltinchi imom Ja'far as-Sodiq (700-765) ning kichik o'g'li Muso al-Kozim (vafoti 799 yil) ni emas, katta o'g'li Ismoilni imomlikdagi vorisi deb tan oladilar (Ismoil bin Ja'far otasi hayot chog'ida 762 yilda vafot etgan) va imomatni shu 7-imomda yakunlanadi deb hisoblaydilar²⁷.

Misrda Fotimiylar davlat tepasiga kelgach (909 yil), ismoiliylarning mintqa bo'ylab faoliyati avj oldi va ta'siri ham kuchaydi. Davr aql va mantiqiy tafakkur davri edi. Shunga munosib ravishda ismoiliya bid'ati targ'ibotchilari o'zlarining murakkab falsafiy tizimini ishlab chiqdilar. Ular bilimni zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) darajaga ajratdilar. Zohiriy bilim avom uchun mo'ljallangan bo'lib, asosan

Botiniya – Islom ma'rifatchiligi bosqichida shakllangan Borliq haqiqatini idrok etishga oid yana bir yirik yo'nalish bo'lib, uning asosida **ismoiliya** bid'ati yotadi. Ismoiliya bid'ati targ'ibotchilari o'zlarining murakkab falsafiy tizimini ishlab chiqib, shu asosda bilimni zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) darajaga ajratdilar. Zohiriy bilim avom uchun mo'ljallangan bo'lib, asosan shia mazhabi shariat ahkomlariga mos kelardi. Botiniy bilim esa faqat tanlangan tor doira - xoslar orasidagina tarqalishi nazarda tutilar va borliqni idrok etishning murakkab falsafiy tizimidan iborat edi. Botiniy bilimlar qomusi sifatida shuhrat qozongan buyuk meros - X asrda yaratilgan 52 risoladan iborat "Rasoili ihvon-us-safo va xullon ul-vafo" ("Pok birodarlar va vafodor do'stlar risolalari") majmuasi bo'lib, bu mukammal qomus islomgacha hosil bo'lgan ilmiy-falsafiy merosni chuqur o'zlashtirish asosida yuzaga kelgan bo'lib, mintqa ilmining keyingi rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Botiniya yo'nalishi asosan ismoiliya bid'atiga bog'lab talqin etilsa ham, aslida o'sha davrlarda ko'pchilik rasmiy aqidaga muxolif qarashlar shu nom ostida umumlashtirib talqin qilinganligini ham nazardan qochirmasligimiz kerak.

shia mazhabi shariat ahkomlariga mos kelardi. Botiniy bilim esa faqat tanlangan tor doira - xoslar orasidagina tarqalishi nazarda tutilar va borliqni idrok etishning murakkab falsafiy tizimidan iborat edi. Botiniy bilimlar qomusi sifatida shuhrat qozongan buyuk meros - X asrda yaratilgan 52 risoladan iborat «Rasoili ihvon-us-safo va xullon ul-vafo» («Pok birodarlar va vafodor do'stlar risolalari») majmuasi bo'lib, bu majmuada 14 risola riyoziyot (matematika)ga, 17 risola tabiiy fanlarga, 11 kitob Oliy haqiqat sirlari va yana 10 kitob diniy masalalarning mantiqiy tahliliga bag'ishlangan edi.

Bu mukammal qomus islomgacha hosil bo'lgan ilmiy-falsafiy merosni chuqur o'zlashtirish asosida yuzaga kelgan bo'lib, mintqa ilmining keyingi rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Botiniya yo'nalishi asosan ismoiliya bid'atiga

²⁷ Ma'lumki, shialar 12 imomga e'tiqod qiladilar.

bog'lab talqin etilsa ham, aslida o'sha davrlarda ko'pchilik rasmiy aqidaga muxolif qarashlar shu nom ostida umumlashtirib talqin qilinganligini ham nazardan qochirmasligimiz kerak. «Pok birodarlar» guruhidan tashqari ismoiliyaning An-Nasafiy (942 yilda o'ldirilgan), Al-Kirmoniy (vafoti 1021 yil) singari boshqa mashhur nazariyotchilari ham fanga ma'lum. Movarounnahrda ismoiliya bid'atini targ'ib etgan eng buyuk shaxs shoir va mutafakkir Nosir Xusrav (1004-1088) bo'lib, u Pomir tog'lari bag'ridagi mashhur Badaxshon o'lkasidan edi. U ismoiliya qarashlarini jiddiy falsafiy ruhda talqin qilib, ayniqsa, ijtimoiy adolat masalalariga alohida diqqatini qaratdi.

v) falsafa yo'nalishi: ustodi soniy Forobiyning jamiyat haqidagi qarashlari.

Uchinchi, aytish mumkinki, aql qudrati va mantiqiy tafakkurga tayangan eng yirik va eng teran yo'nalish - islom falsafa maktabi bo'lib, bu yo'nalish tabiiy va aniq fanlarni o'rganish bilan bevosita bog'lanib ketadi. IX asrdayoq falsafa yo'nalishining birinchi yirik vakili Al-Kindi (800-870) ijod etganligi ma'lum. IX asrga kelib, bu sohada ham eng buyuk allomalar yana bizning yurtimiz yoki, kengroq olganda, Movarounnahr va Xurosondan etishib chiqqa boshladi. Avvalo, yurtdoshimiz Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug' Tarxon Forobiy (873-950) ni esga olish joiz. U Forobda turkiy elatdan bo'lgan harbiy oilasida tug'ildi. Shosh, Buxoro, Samarqand shaharlarida ta'lim olib, so'ng Rey, Isfahon, Hamadon shaharlarini bosib o'tib, Bag'dodga kirib bordi. 70 dan ortiq tilni, o'z davrigacha yaratilgan ilmiy-falsafiy boylikni chuqur o'zlashtirdi. Forobiy

saroy doiralaridan iloji boricha o'zini uzoq tutgan, kamtarona hayot kechirgan, faqat umrining oxirida Xalab hokimi Sayfuddavla (943-967) iltifotiga sazovor bo'lib, uning homiyligida bir muncha barakali ijod qilishga muyassar bo'lgan. Arab dunyosining Misrdan tortib ko'p shaharlarini kezib chiqqan alloma Damashq shahrida vafot etgan va o'sha erga dafn etilgan.

Forobiy 160 dan oshiq asar yozgan qomusiy bilim sohibi edi. U yunon faylasuflari merosini chuqur o'rganib, ularga sharhlar yozdi. Ayniqsa, Aristotelning murakkab falsafiy asarlarini batafsil sharhlab berdi. Uning sharhlari asosida katta bir guruh allomalar yunon falsafa maktabi mazmunini yangicha talqinda o'zlashtirdilar. Bundan tashqari Forobiy ilmning turli yo'nalishlari bo'yicha (falsafaning umumiy masalalari, bilish nazariyasi, fanlar tasnifi, matematika, astronomiya, muzika, adabiyot nazariyasi, notiqlik san'ati, fizika, kimyo, tibbiyot, biologiya, etika, pedagogika, huquqshunoslik, davlatni boshqarish nazariyasi, siyosatshunoslik va boshqa turli sohalarda) mustaqil risolalar yaratdi.

Falsafa – Borliq haqiqati-ni (Borliqning mohiyati, unda insonning o'rni va vazifasi kabi eng umumiy muammolarni) mantiqiy tafakkur asosida anglab etish va anglatishga urinish, aniqroq aytganda, Borliq haqiqatini turlicha xususiy timsol-tushunchalar asosida modellashtirishga urinish. Islom mintaqada madaniyati doirasida qadim yunon falsafiy maktabi an'alarini tavhid ta'li-moti doirasida rivojlan-tirgan Forobiy, Ibn Sino kabi allomalarimiz merosi shu nom bilan atalgan.

Insonning baxt-saodatga erishuvi, fozil jamiyat va uning hukmdori

“Fozil shahar” – Abu Nasr Forobiy talqinida "Inson-lari haqiqiy saodatga eri-shish yo'lida bir-biriga yordam berish uchun birlashgan shahar". Har bir inson Haq oldidagi mas'uliyatini to'g'ri anglab, kamolot sari o'zi intilar ekan, o'zgalarning ham xuddi shunday intilishiga ko'makdosh bo'lishga astoydil urinsa, natijada "fozil shahar" (jamiyat, millat, mamlakat) vujudga keladi. Ulug'allomaning bu qarashlari bugungi kundagi "fuqarolik jamiyati" tushun-chasini mukammal ifodalaydi.

haqidagi Forobiy olg'a surgan g'oyalar keyingi asr allomalari tomonidan yanada rivojlantirilib, insoniyat tarixini to'g'ri tushunish va talqin qilishda yangicha yondoshuvlarga asos soldi. Forobiy merosi XII-XIII asrlardayoq lotin, qadimiy yahudiy va boshqa tillarga tarjima qilinib, Evropa xalqlari ma'naviyatini boyitishga xizmat qildi.

Forobiy va uning ijodiy faoliyati haqida katta monografik risolalar o'zbek tilida bosilib chiqqanligi uchun bu haqda ortiqcha ta'rif shart bo'lmasa kerak. Faqat bir narsaga e'tibor berishni bugungi kun taqozo qiladi. Allomaning borliq haqidagi yaxlit tasavvuri va talqinlari sovet davri hukmron mafkurasida talablaridan kelib chiqib ko'p jihatlardan chalkash talqin etilgan.

Forobiy sof falsafiy Tavhid ta'limotini yaratishni niyat qilgan, desak to'g'ri bo'lar. Uning mulohazalari islomdan tashqarida emas, balki ilohiy kitobda ta'kid etilgan Tavhid ta'limotini to'g'ri talqin etishga tomon yana bir pog'ona yuqoriroq ko'tarilish, deyish ma'qulroq ko'rinadi. Shu o'rinda Aristotel va Forobiy, kengroq olsak, qadim Yunon mumtoz falsafasi va islom ma'rifatchiligi davri bilan Tavhid falsafasi orasidagi nisbat haqida ba'zi mulohazalarga ehtiyoj seziladi. Nega islom ma'rifatchilari Homerning badiiy ijodiga yoki Esxil va Sofokl

tragediyalariga kamroq e'tibor berib, Aflotun va Arastu falsafasiga ayriqcha diqqat qaratdilar? Avval musulmon mutafakkirlari yunon badiiy adabiyotidan xabardor bo'lmaganlar deb faraz qilindi, ammo bu noto'g'ri bo'lib chiqdi. Bizning nazarimizda, masalaning mohiyati boshqacharoq.

***Falsafiy tafakkur** – murak-kab tarkibli tafakkur tur-laridan, mantiqiy va evris-tik tafakkur asosida Borliq haqiqatini modellashtirish-ga urinish.*

Ma'lumki, qadim yunon madaniyati asotir tafakkur bosqichida (fikrlash tarziga ko'ra olganda «Avesto» madaniyatining mantiqiy davomi sifatida) shakllangan. Shu sababli u davr badiiy adabiyoti ham xalqqa yaxshi ma'lum bo'lgan asotir timsollarga tayanib yaratilgandir. To Aflotun falsafasiga qadar biz shu holatni mushohada qilamiz. Aflotun falsafasida asotir timsoliy qobiq yoki po'stloqqa aylangan. Asl idealizm - bu Aflotun falsafasidir. Undagi ideyalar olami haqidagi tasavvur asotir tafakkur qobig'ida yangi bir dunyoqarash - borliqning falsafiy talqini yaralib kelayotganidan darak berardi.

Forobiy va umuman, X-XI asr musulmon donishmandlarini Aristotel falsafiy merosiga jazb etgan narsa xuddi shu holat, ya'ni asotir tafakkurni sof falsafiy dunyoqarash engib o'tganligi bo'lsa, ajab emas. Shu nuqtai nazardan Aristotel qarashlari Borliq haqiqatini ochiq ko'z bilan, ya'ni sof aql ko'zi bilan idrok etishdagi birinchi qadam bo'lib, Forobiy talqinida bu qarashlar sohibi Birinchi muallim nomini oldi. Talqin etuvchining o'zi esa Ikkinchi muallim ataldi. Shu o'rinda yana Navoiy yaratgan timsollar yodga tushadi. Suqrot Farhodni_ming

yil_kutganini aytadi. Aristotel merosi ham turk yigiti Abu Nasr Muhammadni 14 asr kutdi. Islomgacha ahli bashar falsafiy tafakkuri avj nuqtasi bilan Tavhid falsafasining sof aqlga tayangan ifodasi tutashuvi shu tariqa amalga oshdi.

Forobiy timsolida milliy tafakkurimiz umumbashariy miqyosga ko'tarildi, ya'ni Forobiy falsafasi o'zidan oldingi umumbashariyat mantiqiy tafakkurining cho'qqisi - Aristotelning borliqni idrok etish darajasiga etishib, undan ilgarilab ketdi. Islom Tavhid falsafasining Forobiydan keyingi taraqqiyoti butun bashariyatni tafakkur taraqqiyotida yangi pillapoyalardan yuqori olib chiqib keta boshladi. Abu Abdulloh Xorazmiy (vafoti 997 yil), Abu Ali ibn Sino (980-1037), Abu Rayhon Beruniy (973-1048) kabi yurtdoshlarimiz merosi ushbu yuksalish pillapoyalarining ayrim bo'g'inlarini tashkil etadi, deb bemalol aytish mumkin.

Forobiydan boshlab Ibn Sinogacha barcha faylasuflarimiz qomusiy bilim egasi edilar. Beruniy umumfalsafiy mulohazalar bilan kamroq shug'ullanib, ko'proq turli muayyan ilm sohalariga ahamiyat bergan bo'lsa, Ibn Sino ham aniq va amaliy bilimlar sohasida, ham sof falsafiy mushohadalarda yuksak cho'qqilarni zabt etdi.

Shu o'rinda Forobiy va Ibn Sino falsafasi orasidagi aniq ko'rinib turgan farqni qayd etib o'tish mintaqa ma'naviyati taraqqiyotidagi o'zgarishlarga e'tiborimizni jalb etishi mumkin. Forobiy X asr birinchi yarmida ijod etdi. Uning falsafiy tafakkuriga tasavvuf ta'limotining jiddiy ta'siri sezilmaydi. Ammo Ibn Sino merosidagi «Hayy ibn Yaqzon», «Solomon va Ibsol», «Qush risolasi», «Ishq haqida risola» kabi qator asarlarda tasavvufga oid muammolar ko'tariladi va ularga falsafiy javoblar izlanadi. Masalaning jiddiy muhokamasiga kirishmagan holda aytish mumkinki, bu o'zgarish bejiz emas edi.

g) tasavvufiy qarashlarning shakllanishi.

Tasavvuf ta'limoti ham islomning dastlabki asrlaridayoq paydo bo'la boshlagan bo'lib, avval taqvoga o'ta qattiq rioya qilish, nafl ibodatlarga berilish bilan ko'zga tashlangan bu yo'nalish VIII asrga kelib Robiyayi Adaviya siymosida ilohiy ishqni ulug'lashni birinchi o'ringa chiqardi. IX asrdan Zunnun Misriy (vafoti 859), Xoris Muhosibiy (791-857), Boyazid Bistomiy (vafoti 875 yil) kabi sufiy shayxlari tasavvuf nazariyasiga ilk poydevor toshlarini qo'ya boshladilar. IX asr oxiri X asr boshlarida Junayd Bag'dodiy (vafoti 910 yil), Mansur Xalloy (858-922) kabi mashhur siymolar etishib chiqdi. X asr oxirida tasavvuf bo'yicha ilk umumlashtiruvchi kitoblar «Kitob al-luma' fi-t-tasavvuf» (Abu Nasr Abdulloh ibn Ali Sarroj -vafoti 988 yil), «Kitob at-taarruf li mazhab-ul-tasavvuf» (Muhammad ibn Ibrohim Buxoriy Kalobodiy - vafoti 995 yil) kabilar yozildi. Tasavvuf ta'limotining keng yoyilishi XI asrdan boshlandi, deyish mumkin. Bu asr tasavvuf nasriy adabiyotining yirik vakili - Alisher Navoiy tarafidan «piri Hirot» deb ulug'langan Abdulloh Ansoriy (1006-1089), fors tilida ijod etgan xalqchil tasavvuf she'riyati vakillari Bobo Tohir Uryon, Abusaid Abulxayr (967-1049), Abdulhasan Xarqoniy (vafoti 1033 yil), Bobo Kuhiy (vafoti 1050 yil), tasavvuf haqida turli risolalar mualliflari Kushayriy (987-1073), Hujviriy (vafoti 1076 yil), As-Sulamiy (937-1021) va tasavvufning boshqa mashhur amaliyotchi va nazariyotchilari

yashab o'tgan davrdir. Bular ichida bizning diyor vakillari Arslonbob ota, Bob Farg'oniy, Husam ota kabilar ham bor. Kengayib borayotgan bu yangi ma'naviy jarayon aql va mantiqiy tafakkurni ma'naviyat asosi deb bilgan, insoniylik mohiyatini avvalo aqliy bilimlarni o'zlashtirish va ularni hayotga tatbiq etishda ko'rgan islom ma'rifatchiligi bosqichi namoyandalariga o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymadi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilik» dostonida zohid sufiy alohida timsol O'zg'urmish qiyofasida aks ettirildi. Ammo shunga qaramay, XI asrda hanuz islom ma'rifatchiligi - faylasuflar, mutakallimlar, botiniylar, tabiiy va aniq fan allomalari, qisqasi, aql va bilimni birinchi o'ringa qo'yuvchilar etakchilikni qo'ldan bergan emas edilar. Bu davrga o'z ijodi bilan yakun yasagan kishi ham aslida XI asr oxiridagi mantiqiy tafakkurning eng zabardast vakili Imom Abu Homid G'azzoliy (1058-1111) bo'ldi. G'azzoliy nihoyatda baquvvat mantiqiy tafakkur egasi, faylasufdir. G'arbda uni hatto materialistik tamoyildagi donishmand deb bilishgan. Buning sababi, olimning «Maqosid al-falosifa» («Faylasuflarning maqsadlari») asari bo'lib, uni o'qigan kishi, darhaqiqat, G'azzoliyning ham Forobiy va Ibn Sino yo'nalishidagi odam deb o'ylashi mumkin. Bu kitob 1145 yildayoq lotin tiliga tarjima qilingan va arab tilida yozilgan islom falsafiy merosidan evropaliklar birinchi navbatda shu kitob orqali xabar topishgan edi. G'azzoliy haqida Gegel ham yuqori fikrda bo'lgan.

Ammo G'azzoliy keyingi «Taxofut al-falosifa» («Faylasuflarning o'z-o'zini inkor qilishi») asarida mantiqiy tafakkurning ichki ziddiyatlarini, islom ma'rifatchiligi davri faylasuf allomalarining asarlaridagi o'zaro zid keluvchi o'rinlarni chuqur tahlil qilib berdi. G'azzoliy ko'proq mutakallim-faylasuf edi, ammo u asarlarida mutakallimlarni ham ayab o'tirgani yo'q, ular mantig'idagi zaif joylarni ham keskin fosh etdi. Alloma behudaga «Haqiqat izlovchilar»ning turli toifalarini sanab ko'rsatgan emas. Maqsad ularning qarashlarini birma-bir tahlil qilib chiqib, o'zaro ichki ziddiyatlarni aniqlash, oradagi mo'tadil muvozanat holatini topishga urinish edi. G'azzoliy faqat faylasuflar bilan emas, balki barcha yo'nalish vakillari bilan bahsga kirishadi, xristianlarning, botiniylarning (ismoiliya bid'ati vakillarining), sufiylarning qarashlaridagi ifrotiy (ya'ni umumiy me'yordan chiqib ketgan) joylarini ilmiy tahlil asosida ochib beradi. G'azzoliyning tafakkuri turli nazariyalardagi ichki ziddiyatlarni teran ko'ra bilish qudratiga ega edi. Uning Sharqdagi eng mashhur va keng qamrovli asari «Ehyoyi ulum ad-din» («Diniy bilimlarning qayta jonlanishi») bo'lib, bu asarda alloma o'z qarashlarini muntazam bir tarzda bayon etgan. G'azzoliyning falsafiy qarashlari islom mintaqa ma'naviyatining ma'lum bir bosqichi yakunlanib, yangi bosqich boshlanayotganidan yorqin bir nishona edi. G'azzoliy dunyoga kelgan davrda Saljuqiylar islom mintaqasining katta va muhim qismini qamrab olgan, mustahkam markazlashgan islom davlatini tuzishgan edi. Mintaqada harbiy kuch va hokimiyat to'liq turkiy sulola qo'lga o'tgan bo'lib, arab xalifalari faqat rasmiy diniy peshvolik hurmatini saqlab qolgan, turli davlat ishlarini boshqarishda esa ko'proq yangi fors tili qo'llanilar edi. Shu sababli ulug' vazirlarning ko'pchiligi fors tilida gaplashuvchilardan bo'lib, kelib chiqishi turkiy elat vakillari bo'lgan amaldorlar ham odatiy qoidaga ko'ra davlat ishlariga oid yozuvlarni fors tilida yuritir edilar. G'azzoliy Xurosonda turkiy va forsiy elatlar azaldan aralash yashaydigan Tus

shahrida tug'ildi. U ukasi Ahmad bilan erta etim qolishdi. G'azzoliy boshlang'ich ta'limni Tusda olgach, ilmini oshirish uchun Jurjon (Astrobod) va Nishopurga keldi va ash'ariy oqimining atoqli namoyandalardan Imom al-Haramayn (ikki muqaddas dargoh imomi) deb shuhrat topgan mutakallim al-Juvayniy (vafoti 478/1085) qo'lida to uning vafotigacha ta'lim oldi.

Kuchli mutakallim va fiqh olimi bo'lib etishgan G'azzoliy ulug' vazir Nizomulmulk (1063-1092)ning diqqatini tortdi va Nizomiya madrasasida dars berishga jalb etildi. 1095 (488 hijriy) yilda kuchli ruhiy iztirobga tushgan G'azzoliy o'zining butun mudarrislik va faqihlik faoliyatini to'xtatib, hajga yo'l oldi va tasavvuf yo'liga kirib, 11 yil mobaynida zohidlik va tarkidunyo bilan kun kechirdi. Shu davr ichida o'zining eng mashhur va mukammal asari - «Ehyoyi ulum ad-din»ni yozib tugatdi. 1106 yilda Nizomulmulkning o'g'li Faxrulkulm iltimosiga quloq osib, yana Nizomiyada dars berishga qaytdi va shu davrda o'z falsafiy qarashlarining takomil bosqichlarini aks ettiruvchi «al-Munqiz min ad-dalal» asarini yozdi. Umrining oxirida yana ona shahri Tusga qaytib, sufiy xonaqohini ixtiyor etdi va muridlariga sufiyona hayot tarzidan saboq bera boshladi.

G'azzoliyning bosh kitobi «Ehyoyi ulum-ad-din» to'rt qism (rub'-chorak)dan iborat bo'lib, har bir qism 10 kitobdan tashkil topgan. Birinchi qism «Ibodatlardan» deb ataladi va unda ilm va aqoyid haqida umumiy ruhdagi muqaddimadan so'ng, tahorat, namoz, zakot, ro'za, haj, Qur'on tilovati, zikr va Allohga munojot amallarining ichki mohiyati, ruhiy mazmuni asosli ravishda ochib berilgan.

Ikkinchi qism «Odatlar» deb nomlangan va «Taom iste'mol qilish qoidalari»dan tortib «Payg'ambarlik axloqi»gacha, inson hayot tarziga oid barcha muammolar batafsil tahlil qilib chiqilgan.

Uchinchi qism - «Muhlikot» («Insonni zalolatga boshlovchi ishlar va xislatlar») haqida bo'lib, unda ko'ngil mo'jizalari va dil tarbiyatiga oid suhbat boshlanadi va turli zararli hoyu havaslar - ochko'zlik va hirs, ezmalik, hasad va nafrat, baxillik va dunyo to'plashga intilish, kibr va munofiqlik kabilar qoralanadi.

To'rtinchi qism - «Munjiyot» («Najotga eltuvchi xislatlar») deb unvon olgan bo'lib, ko'proq tasavvuf maqomlari yo'nalishida - tavba, sabr va shukronalik, xavfu rijo (yomon amallar uchun Alloh jazosidan qo'rqish va yaxshi amallar evaziga Alloh inoyatiga umid bog'lash), zuhd va faqr, tavid va tavakkul, ishq, hijron, qanoat, niyat, samimiyat va haqgo'ylik, o'z-o'zini ehtiyot va nazorat qilish, o'z holini mushohada qilish va o'limni yodda tutish masalalariga maxsus e'tibor qaratilgan. Asar muallifi ham faylasuf, ham muqaddas kitoblar bilimdoni, ham huquqshunos-faqih ham tasavvuf sirlaridan chuqur xabardor alloma, ham axloqshunos-nosih (nasihat etuvchi) sifatida o'zini namoyon etadi. Kitobda axloqiy, diniy, huquqiy, irfoniy tushuncha va muammolar baquvvat mantiqiy dalillar yordamida jiddiy tahlil etiladi va ishonarli tarzda tushuntirib beriladi. Ulug' allomaning ushbu asaridagi g'oyalar ixchamlashgan tarzda «Kimyoyi saodat» nomi bilan fors tilida ham bayon qilingan. Bu asar muqaddimasida birinchi marta inson vujudida **ko'ngil – podshoh, aql – vazir**, degan g'oya olg'a suriladi.

IX asrdan avj ola boshlagan Islom ma'rifatchiligi X - XI asrlar davomida mintaqa madaniyatiga islomgacha bashariyat yaratgan butun ma'naviy boylikni

o'sha davr imkoni darajasida olib kirib, uni chuqur o'zlashtirish va yangicha ruhda qayta talqin qilishga erishdi. Ammo bu orada ushbu bosqichning noqis jihatlari ham ko'rinib qola boshladi. Birinchidan g'oyalar xilma-xilligi nihoyatda kuchayib, ular orasida ba'zan murosasiz kurash va ziddiyatlar avj olib ketdi. Islom dini ichida turli bid'atlar beadad ko'payib ketgan edi. Ikkinchidan, ko'proq hukmdorlar saroyida va xos ziyolilar orasida yuqori darajalarga ko'tarilgan ilm va mantiqiy tafakkur mevalari hanuz Sunna va shariat bosqichida qolib kelayotgan oddiy shahar va qishloq aholisi (avom) orasiga ko'p singib bormagan va ma'lum ma'noda, keng xalq ommasini bilan xos ilmiy doiralar tafakkur darajasi orasida uzilish vujudga kelgan edi. Sunna yo'nalishi namoyandalari jamiyatni ushbu uzilish tug'dirishi mumkin bo'lgan ma'naviy nomavzunlik holatidan himoya qilish niyatida moturidiya va ash'ariya Kalomiga tayangan holda xalifa al-Qodir (991-1031) farmoni bilan imon asoslarini ishlab chiqdilar va joriy etdilar. Ammo bu bilan fikr rivoji to'xtab qolgani yo'q. Tavhid ta'limoti zaminida borliqni anglab etish turli yo'nalishlarda davom eta berdi va tafakkur rivojini hech qanday farmon bilan ushlab turish mumkin emasligi borgan sari oydinlashib bordi. Uchinchidan, Abbosiylar (750 - 1055), Comoniylar (874 - 999), G'aznaviylar (955 - 1048), Saljuqiylar (1040 -1092) tomonidan takomillashtirilib, islomgacha davrga nisbatan butunlay yangilangan davlat tizimi va jamiyat tizimi ma'lum avj pallasiga ko'tarilib, XI asr oxirlariga borganda uning muayyan ichki ziddiyatlari namoyon bo'la boshladi. Ismoilিয়া bid'atining yaratuvchilik faoliyati susayib, yashirin qotilliklar yo'lga o'tishi, ulug' vazir Nizomulmulkning o'ldirilishi (1092 yil) va buyuk saljuqiy hukmdori Malikshoh (1072 - 1092) vafotidan so'ng o'g'illarining toj-taxt janjallari shu ulg'ayib kelayotgan ijtimoiy-siyosiy bo'hronning nishonalari edi.

To'rtinchidan, shahar aholisi, ayniqsa, hunarmand - kosiblar va o'rta hol savdo ahlining ma'rifati va ijtimoiy mavqei yuksalib borar, ularning ma'naviy ehtiyojlari va bilim darajasi keskin oshib, ijtimoiy faolliklari har sohada sezila boshlagan edi. Futuvva va axiylik jamoalari borgan sari keng tarkib topib, tasavvuf g'oyalari xonaqoh va hujralardan chiqib, xalq ichiga yoyildi. Xullas, XI asr oxiri - XII asr boshlarida jamiyatning ma'naviy ahvoli yangi bir bosqichda uyg'unlashuv va muvozanatni taqozo etardi. G'azzoliy ijodi ushbu ehtiyojga eng mukammal javob bo'ldi. O'zaro bahs va nizolar o'rniga el ma'naviyatida shunday bir uyg'un muvozanat taklif etildiki, uning barcha toifa va yo'nalishlar, barcha ijtimoiy guruhlar va fikriy oqimlarga o'zaro yaqinlashuv imkonini beruvchi qudrati va mazmun boyligi yaqqol sezildi. G'azzoliy o'zining bosh asarida Sunna va tasavvuf qadriyatlarini o'zaro uyg'un ekanligini isbotlab qo'yaqolmay, imon, ilm va irfonning yaxlitligini mantiqiy asoslab berdi. Sunna ahlini ilm va irfon vakillari bilan yaqinlashtirib, islom olamida yangi bosqichdagi ma'naviy uyg'unlikni ta'minlashga ulkan asos yaratdi. Shu bilan birga G'azzoliyning ilmiy-ijodiy faoliyati mintaqa xalqlari ma'naviy kamolotini islom ma'rifatchiligi bosqichidan tasavvuf irfoni bosqichiga uzil-kesil olib o'tib qo'yishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi, deb ham bemalol aytish mumkin.

3-fasl. Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariy. X-XI asrlarda turkiy xalq ma'naviyati

Ilmiy adabiyotda arab tili urf bo'lgani uchun turkiy adabiyot badiiy ijodga ijtimoiy va falsafiy qarashlarni olib kira boshladi. Ajdodlarimiz o'z asarlarida davlatning turli shakllarini tasvirlab, uning asosiy vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishda deb talqin etdilar. Bu jihatdan XI asr turkiy she'riyatning buyuk namoyandasi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ijtimoiy-falsafiy dostoni (1069 yilda yozilgan) alohida e'tiborga loyiq. Unda davlatni boshqarish, turli ijtimoiy toifalarning o'zaro munosabatlari va jamiyatdagi mavqelari xususida mufassal tahlil va xulosalar yuksak badiiy shaklda ifodalab berilgan.

Yusuf Xos Hojib asarini Islom ma'rifatchiligi bosqichidagi turkiy xalqlar ma'naviyatini mukammal aks ettiruvchi badiiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy qomus deb bema'lol ta'riflash mumkin. Firdavsiy "Shohnoma"da mintaqa xalqlarining o'tmish tarixini badiiy aks ettirgan bo'lsa, "Qutadg'u bilig" dostoni X-XI asrlar ijtimoiy voqeligining badiiy-falsafiy tahlil va talqinini o'zida mujassam etgan. Behuda emaski, shoirning o'zi kitobi haqida gapirib, uning "Adab ul-muluk" (Xukmdorlar odobi) va "Oyin ul-mamlakat" (Mamlakatni idora etish qoidalari) nomlari ostida ham shuhrat topganini ta'kidlaydi. Asarning asosiy qahramonlari o'sha davr jamiyati bosh timsollarining ramziy ifodasi bo'lib gavdalanadi. Ulardan birinchisi **Adolat** - u bosh hukmdor, ismi - Kuntug'di, u quyoshdek barchaga barobar nur taratadi. Ikkinchi timsol - Qut yoki **Davlat** bo'lib, bu tushuncha ichki mazmuniga ko'ra Boylik, Baraka, Omad, Baxt, Quadrat ma'nolarini o'zida jamlagan, uning ismi Oyto'ldi, u hukmdorning tayanchi, uning beliga quvvat, ko'ziga nur, mulkiga farovonlik baxsh etuvchi bosh maslahatchi va nozir. Ammo Oyto'ldining umri foniy. Davlat, Baxt, Omad kabi narsalar poydor emas. Osmondagi Oy yanglig' goh to'lib balqiydi, goh Hilol singari noziklashib, quvvatdan ketadi, orada ko'rinmay qolishi ham mumkin. Darhaqiqat, Oyto'ldi asar davomida xastalanib vafot etadi. Uning o'rniga o'g'li O'gdulmish o'rinbosar, hukmdorning yaqin maslahatchisi bo'lib qoladi. O'gdulmish **Aql va Bilim** ramzi (O'g - qadim turkiyda "aql", "bilim" ma'nolarini beradi). Agar Boylik, Omad, Baxt o'tkinchi bo'lsa, kishi qo'lida doimiy turmasa, Aql va Bilim ularning o'rnini bosa oladi. Kitobning asl nomi - "Qutadg'u bilig" (Baxt keltiruvchi bilim) - asarning bosh timsoli, eng asosiy qaxramoni O'gdulmish, ya'ni Aql va Bilim ekanligiga ishora qilib turadi. Asardagi to'rtinchi timsol - **Qanoat**. Agar insonda, jamiyatda qanoat bo'lmasa, uning barcha fazilatlarini bir pul, oqibati ayanchli. Qanoatning ismi O'zg'urmish bo'lib, u Oyto'ldining, ya'ni Baxt va Davlatning, O'gdulmishning, ya'ni Aql va Bilimning qarindoshidir. Ammo Oyto'ldi qarindoshini eslamaydi, Baxt va Omad qanoatni xotirga keltirmaydi. Hukmdorga (shoir hukmdorni Elig deb ataydi), qarindoshi O'zg'urmish haqida O'gdulmish eslatadi, ya'ni Adolat Aql yordamida Qanoatdan xabar topadi va uning suhbatini istaydi. O'zg'urmish bilan bo'lgan suhbatlar ta'sirida O'gdulmishning ham ruhida o'zgarishlar yuz beradi. U ma'lum vaqt tavba-tazarruga berilib, moddiy dunyo tashvishlaridan o'zini olib qochishga intiladi. Ammo O'zg'urmish va Kunto'ldi uni bu niyatdan qaytaradilar, el-yurt tashvishi bilan yashashga undaydilar.

O'zg'urmish orqali Yusuf Xos Hojib tasavvuf ta'limotiga o'z munosabatini bildiradi. Tasavvuf, taqvo, zohidlik va faqr shoir nazdida Qanoatning timsoli. Adolat Qanoatsiz bo'lmaydi. Hukmdor so'fiyning, zohidning suhbatidan bahramand bo'lib turishi kerak. Sufiy hukmdorni qidirib kelmaydi, hukmdor uni o'zi qidirishi, suhbatiga intiq bo'lishi kerak. Kuntug'di O'gdulmishni maktub bilan O'zg'urmish oldiga uch marta jo'natadi. Shoir fikricha, agar hukmdor e'tibor ko'rsatsa va mayl bildirsa, so'fiy uning suhbatidan bosh tortishi yaxshi emas. Ammo O'zg'urmish saroy a'yoniga aylanmaydi, ma'lum vaqt Elig bilan fikr almashib, yana o'z kulbasiga qaytadi. Qanoat Oqibatni o'ylash bilan bo'ladi, u insonga Ofiyat (ruhiy osoyishtalik, qoniqish) keltiradi. Shoir ularni ma'nodosh tushunchalar sifatida talqin etadi. Shunday qilib, aytish mumkinki, Forobiyning arab tilida yaratgan falsafiy risolalarida ilmiy asoslashga uringan fozil jamiyat haqidagi orzulari turkiy tildagi bu dostonida o'z mukammal badiiy tajassumini topdi.

Yusuf Xos Hojib tasavvuf g'oyalariga, haqiqiy taqvo egalariga yuksak ehtirom bilan munosabatda bo'ladi, ammo jamiyat, xalq baxti uchun, Adolat tantanasi uchun o'z umrini bag'ishlaganlar uning eng suyukli qahramonlaridir. Asar oxirida O'zg'urmish ham bu foniy dunyoni tark etadi. Kuntug'di va O'gdulmish - Adolat va Aql shoir badiiy olamida boqiy qoladilar.

Turkiy bitiklarda o'z aksini topgan yagona turkiy adabiy til va "turk buduni" atalmish yagona turkiy xalq tushunchasi Yusuf Xos Hojibning zamondoshi va maslakdoshi Mahmud Qoshg'ariy ilmiy ijodida yana bir qayta o'ziga xos ifodasini topdi. Uning dunyo tarixida qiyosiy tilshunoslik va shevashunoslikning ilk va mukammal namunasi bo'lgan "Devoni lug'at it-turk" (Turkiy til devoni) asari (1070 yilda arab tilida yozilgan) yagona turkiy adabiy til va uning turli shevalari aro nisbatlar hamda og'zaki adabiyoti namunalari orqali islom mintaqasining boshqa xalqlariga turkiy xalq ma'naviy qiyofasi haqida to'laqonli tasavvur beruvchi qomusiy manba bo'ldi.

4-fasl. X-XI asrlar islom mintaqasida ilm va madaniyat rivojining yuksak bosqichga ko'tarilishi va bunda turkiy xalq vakillarining hissasi

IX asrdayoq mintaqa bo'yicha shuhrat taratgan qator yurtdoshlarimiz - olimlar va davlat arboblari - Ahmad ibn Tulun (835-883), Muhammad ibn Muso Xorazmiy (780-850), Ahmad Farg'oniy (vafoti 861 yil), Amayuriy Farg'oniy, Abu Hafs Sug'diy (vafoti 832 y.) kabi ulug' shaxslar etishib chiqdi. Ular singari o'nlab ulug' siymolar mintaqa miqyosidagina emas, balki jahon miqyosida ham nom qozondilar va hanuz ahli basharga qilgan xizmatlari unutilgan emas.

Milodiy X- XI asrlarga o'tgach, endi mintaqa miqyosida mashhur shaxslarning hisobiga etib bo'lmay qoldi, bu davrning turli qomuslar va farhanglarda nomi tilga olingan atoqli namoyandalar ro'yxati har bir asr uchun 150-200 ismdan kam emasdir. Bularning ko'pchiligi Xuroson va Movarounnahrda etishib chiqqan siymolar bo'lib, Balxiy, Samarqandiy, Marvaziy, Buxoriy, Farg'oniy, Xorazmiy nisbali allomalar safiga endi Shoshiy, Forobiy, O'zgandiy, Jurjoni, Tirmiziy, Tusiy kabi boshqa shaharlarning vakillari

ham qo'shila borganining guvohi bo'lamiz. Bu davrda yurtdoshlarimiz ilmning deyarli barcha sohalariga faol hissa qo'shib bordilar. She'riyat va unga oid ilmlar, ilmi adab va axloqshunoslik, fiqh, Kalom, tibbiyot, riyoziyot, handasa, sarfu nahv(grammatika), ilmi nujum, tarix va jug'rofiya, tasavvuf irfoni, falsafa, qiyosiy tilshunoslik va og'zaki ijodni o'rganish, musiqa ilmi, kitobat ilmi va hokazo ilmlarning juda keng doirasi qamrab olindi, xattotlik, me'morlik, naqqoshlik kabi turli amaliy san'atlar urf bo'ldi.

Bu davrda adabiyot asosan saroy adabiyoti sifatida gullab yashnadi. Har bir hukmdor qoshida mustaqil adabiy maktablar tashkil topdi. She'riyat uch tilda - arab, fors va turkiy adabiy tilda yaratildi. Bag'dodda turkiy til bilimdonlari ijod etgan bo'lsa, Buxoro va Samarqand, Xorazm va Toshkentda arab tilida ijod etuvchi adib va shoirlar etishib chiqdi. Firdavsiy «Shohnoma»si, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asari, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostoni kabi o'nlab buyuk adabiy obidalar shu davr mevalaridir. Bu davr saroy adabiyotida ishqiy g'azallar, may va musiqa tarannumi, madhiya-qasidalar va hijo, ya'ni alohida shaxslarni hajv etish keng rivoj olgan edi. Nasriy asarlar risola tusida bo'lib, ko'proq pand-nasihat, dunyoning o'zgaruvchanligi haqida mulohazalardan iborat bo'lardi.

Ahli basharning islomgacha yaratgan yozma va og'zaki merosini jiddiy tadqiq etish natijasida ikki muhim yo'nalish vujudga keldi. Birinchisi, qadim Yunon falsafasi ta'sirida shakllangan mustaqil islom falsafasi bo'lsa, ikkinchisi, Sosoniylar davrida yaratilgan tarixiy yilnomalar -»Xudoynamak«lar (Hukmdorlar tarixi)ni jiddiy o'rganish va arab tiliga tarjima qilish natijasida islom mintaqasida avval arab, so'ng fors tilida mustaqil fan sifatida shakllanib, keng urf bo'lgan tarixshunoslik, ya'ni dunyo tarixiga oid ko'p jildlik asarlar yozish an'anasi edi.

Bu davrga kelib butun mintaqa bo'ylab turkiy qavmlardan ulug' lashkarboshilar va hukmdorlar etishib chiqa boshladi. Ulug' turkiy sulolalar - Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar dunyo siyosatini shakllantirishda faol ishtirok eta boshladilar. Volgabo'yi bulg'or (turkiy) hukmdorlari rasman islomni qabul qildi. Misrda IX asrda hokimiyatga kelgan turk voliylari bu o'lka hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdilar. XI asr (hijriy V asr) turkiy hukmdorlarning mintaqa bo'ylab to'liq davlat boshqaruviga o'tgan davri, deyish mumkin. Qoraxoniylar va G'aznaviylar butun Xuroson va Markaziy Osiyoni egallagan bo'lsalar, 1058 yilda Saljuqiylar hukmdori Muhammad Tug'rulbey (1040-1063) Bag'dodga kirib keldi. Shu yillardan Abbosiy xalifalarning dunyoviy hukmdorlik faoliyatiga rasman chek qo'yildi. Ammo ularning ruhoniy etakchi sifatidagi obro'lariga tajovuz qilinmadi. Bu davrda turkiy sulolalar ta'siri Volgabo'yi, G'arbiy Sibir va Sharqiy Turkiston hududlaridan to Shimoliy Hindiston erlarigacha taraldi. Qafqozorti, Eron, Shom va Iroq turkiy islom sulolalari qo'liga o'tdi. Ularning hukmdorligi asta-sekin Misr va Kichik Osiyogacha yoyilib bordi.

X-XI asrlar butun Islom mintaqasida ilm va madaniyatning eng gullab-yashnagan davri, ayniqsa, XI asr uning avj nuqtasiga ko'tarilgan pallasini bo'ldi, deyish mumkin. Bu davrda ilm markazlari, adabiy maktablar endi bir-ikki joyda emas, balki butun mintaqa bo'ylab yoyilib ketdi. Bag'dod, Xorazm, Farg'ona, Toshkent, Termiz, Nasaf, Marv, Qoshg'ar, Balasog'un, Talas, Volgabo'yi

shaharlari, Nishopur, Isfahon, Hirot, Jurjon, Tus, Rey, G'azna, G'arbda Ispaniya va Shimoliy Afrikaning turli shaharlari ilm-ma'rifat o'choqlariga aylandi.

Milliy ma'naviyatimiz rivojida mazkur bosqichni - **Islom ma'rifatchiligi** deb nomlash maqbul ko'rindi. Abu Nasr Forobiy (873-950), Abu Mansur Muhammad al-Moturidiy (870-944), Abu Abdulloh Xorazmiy (vafoti 997 yil), Abu Ali ibn Sino (980-1037), Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Yusuf Xos Hojib (1019 yilda tug'ilgan) kabi ajdodlarimiz ijodi ushbu bosqichga to'g'ri keladi. Bu bosqichning asosiy xislati aqlga, mantiqiy tafakkurga tayanish, o'tmish (islomgacha) insoniyat yaratgan ma'naviy boylikni o'zlashtirib, yangicha talqin qilish, aniq va tabiatga oid fanlarga qiziqishning behad kuchayishi edi. Bu bosqich an'analari keyin ham davom etdi. Bu bosqichda «Haqiqat izlovchilar» ning turli yo'nalishlari: Kalom, falsafa, botiniya va tasavvuf mukammal shakllandi. Bu yo'nalishlar keyingi asrlarda ham rivojlanishda davom etdi (masalan, yurtdoshimiz ulug' tilshunos va mufassir Mahmud az-Zamahshariy (1075-1144) XII asrda adab ilmi va mo'tazila oqimining buyuk namoyandasi bo'lib maydonga chiqdi). Shu jihatdan Islom mintaqasida ilm-fan rivojini faqat X-XI asrlar bilan cheklash, albatta, mumkin emas, ammo biz har bosqichning chegaralarini belgilashda muayyan shartlilikka yo'l qo'yib, millat ma'naviy kamolotining etakchi tamoyillarini va ichki mantiqiy rivojini nazarda tutdi

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. ISLOM MA'RIFATCHILIGI BOSQICHIDA SHAKLLANGAN BORLIQ HAQIQATINI ANGLAB ETISHNING TURLI YO'NALISHLARI
(“Haqiqat izlovchi”larning 4 toifasi):

(Imom Abu Hamid G'azzoliy (1058-1111)ning “Al-Munqiz min ad-dalal” asari va mutafakkir shoir va olim Umar Xayyom (1048-1122)ning “Darxostnoma” risolasi asosida)

Yo'nalishlar (<i>toifalar</i>)	asosiy oqimlari	Asoschilari yoki mashhur vakillari
Kalom <i>(Mutakallimlar)</i>	A) Mo'tazila b) Ash'ariya v) Moturidiya	Vosil ibn Ato (699-748) Abul Hasan al-Ash'ariy (873-935) Abu Mansur Muhammad al-Moturidiy as-Samarqandiy (870-944)
V) Falsafa <i>(Faylasuflar)</i>		Abu Nasr Forobiy (873-950) Abu Ali ibn Sino (980-1037),
B) Botiniya <i>(Botiniylar)</i>		“Ihvon-us-safo” ilmiy guruhi (X asr) (52 risoladan iborat qomusiy majmua yaratgan) Badahshonlik buyuk shoir va mutafakkir Nosir Xusrav (1004-1088)

G) Tasavvuf (<i>Sufiylar</i>)	Junayd Bag'dodiy (vafoti 910 yil) Mansur Xalloy (858-922) Abdulloh Ansoriy (1006-1089), Abusaid Abulxayr (967-1049), Abdulhasan Xaroqoniy (vafoti 1033 yil)
---	--

2. ISLOM MA'RIFATCHILIGI BOSQICHINING ASOSIY YUTUQLARI:

- 1) Borliq haqiqatini anglab etishning **aqlga, mantiqiy tafakkurga tayanuvchi** turli muvoziy (parallel) yo'nalishlari shakllanishi,
- 2) Kalom falsafasi tomonidan islomiy Tavhid ta'limotining mintaqadagi barcha eski aqidalar majmuidan har tomonlama ustunligini **aql va mantiq qudrati bilan** isbotlab berilishi,
- 3) Allohning oxirgi kitobi Qur'oni karim oyatlaridagi ma'naviy boylikni teran anglab etish uchun **islomgacha yaratilgan butun madaniy merosni chuqur o'rganish va yangicha asoslarda anglab etish harakatining har taraflama rivojlanishi**,
- 4) **aniq va tabiatga oid fanlarga** qiziqishning behad kuchayishi, **fanlar tasnifi** va qomusiy adabiyotlarning yuzaga kelishi ("Ihvon-us-safo" guruhi, Abu Nasr Forobiy, Abu Abdulloh Xorazmiy (vafoti 997 yil), Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Abu Ali ibn Sino)
- 5) turkiy va forsiy badiiy adabiyotda **Firdavsiy** (940-1020) "**Shohnoma**"si, **Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni** (1069 yilda yozilgan) kabi buyuk tarixiy va ma'rifiy asarlarning yaratilishi,
- 6) **qiyosiy tilshunoslikning** paydo bo'lishi (Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asari),

3. BILIM TURLARI HAQIDA

Qur'on oyatlari mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, bilim (ya'ni ilm), avvalo, 2 turga ajraladi:

1) **Ilohiy bilim** - faqat Allohga tegishli bo'lgan cheksiz-chegarasiz, azaliy va abadiy bilim bo'lib, insonlarga u vahiy sifatida payg'ambarlar orqali nozil etiladi. Uni inson imon bilan qabul qiladi, rad qilish ham, isbot qilish ham inson qudratida emas. Bu - insonlar o'z tafakkur qudrati bilan bila olmaydigan bilim, mutlaq haqiqatning insonlar tilida ifodalanishi. **Vahiy orqali kelgan ilohiy bilim adashuvlardan xoli mutlaq bilimdir.** Ammo ilohiy kitoblar insoniy til bilan bayon qilinganligi sababli, insonlar tomonidan turlicha talqin etilishi mumkin.

2) **insoniy bilimlar** - insonning er yuzida xalifalik maqomidan kelib chiqqan holda unga yaratilishidan berilgan tafakkur va tahlil qobiliyati tufayli hosil qilinadi, nisbiy, ya'ni nomukammal va adashuvlardan xoli bo'lmagan bilim. Har bir inson alohida olganda Borliq haqiqatini to'liq qamrab olish qudratiga ega emas. Bu qudrat faqat Allohga xosdir. Inson bilimlarining nisbiyligi, adashuvga moyilligi uning aqliga *nafs* ataluvchi shaytonning doimo ta'sir qilib turishi bilan ham bog'liq. Demak, faqat har bir shaxs o'zi tahlil va tafakkur bilan erishgan bilimlariga ishonib qolmay, o'zgalar bilimini ham e'tiborga olmog'i, o'zi va o'zgalar bilimini xolis qiyoslab, o'z havoyi-nafsidan Haq bilimi, ya'ni haqiqatni ustun qo'ya bilmog'i kerak.

3) Bilimning yana bir turi **irfoniy bilim** bo'lib, unga ham ilohiy ilhom bilan erishiladi. Ammo u boshdan oyoq ramz va ibratlar orqali beriladi, unda aniq hukmlar ham, aniq xabarlar ham yo'q. Irfoniy bilimlarni haqiqat ekanligini isbot qilish mumkin emas, ularni ammo inobatga olmaslik ham adashuvga olib kelishi mumkin.

Insoniy bilimlar bir nechta turga bo'linadi:

A) O'zga insonlardan etib kelgan bilimlar, ya'ni **naqliy bilimlar.**

Naqliy bilimlar ikki guruhga bo'linadi: a) sizning atrofingizdagi, siz bilan jonli muloqotga kirishi mumkin bo'lgan insonlar bilimi, b) **o'tmish ajdodlar va butun insoniyatdan manbalar orqali etib kelgan bilim**. Keyingisini yana ikki turga bo'lish mumkin: a) yozma matn holdagi bilimlar, v) turli ashyolarda muhrlangan amaliy bilim natijalari. Bu ikki bilimni anglab etish yo'llari ham o'ziga xos bo'ladi.

B) Inson o'z tafakkuri bilan etishgan bilimlar, ya'ni **aqliy bilimlar**. Insonning o'zi mustaqil erishgan bilimlari ham bir nechta turga bo'linadi: (1) - hayotni kuzatib va tahlil etib hosil qilingan bilimlar, (2) - mantiqiy bilim, ya'ni bilgan narsalarini o'zaro fikriy qiyoslash va tahlil qilish orqali hosil qilingan bilimlar, (3) - amaliy faoliyat jarayonida va yoki o'rganish bilan hosil qilingan malaka va ko'nikmalar shaklidagi bilim.

Ushbu barcha bilim turlarining o'zaro muvozanatda saqlanishi nihoyatda muhimdir. Mantiqiy tafakkur natijasida erishilgan **nazariy bilim** va insonning amaliy faoliyat jarayonida hosil bo'lgan **amaliy malaka va ko'nikmalari** o'zaro uyg'unlikda olib qaralishi maqsadga muvofiq bo'lsa, ikkinchidan, insonning o'zi erishgan va o'zgalar hosil qilgan bilimlari ham uyg'unlashtirilmog'i zarur.

Demak, har bir inson o'zining nazariy va amaliy bilimlarini, o'zi va o'zgalar hosil qilgan bilimlarni, o'tmish ajdodlar va zamondoshlar bilimlarini, ilohiy kitoblarda hidoyat uchun berilgan bilimlar bilan inson tafakkuri xosil qilgan bilimlarni qiyoslab va o'zaro uyg'unlashtirishga harakat qilib borsa, uning adashuv ehtimoli kamayadi va bunda bilimlar ishonchliroq bo'la boradi.

Aqliy bilimlar 2 xil yo'nalishda hosil qilinadi: a) **mantiqiy tafakkur orqali**, b) **modellashtirish orqali**. Modellashtirish, o'z navbatida – a) **qiyosiy (ya'ni o'xshatish orqali)**, b) **ramziy-majoziy**, v) **ilmiy-mantiqiy tushunchalarga tayangan holda** amalga oshirilishi mumkin. Modellar ham ikki turga bo'linadi: 1) **ramzlarga tayangan model** 2) **mavhum atamalarga tayangan model**.

Badiiy adabiyot asosan ramziy-majoziy modellashtirishga tayanadi. Ilmiy adabiyot uchun ramziy model birinchi bosqich vazifasini o'taydi. Mavhum atamalarga tayangan ikkinchi ko'proq falsafiy model tizimlarga xosdir. Yana matematik modellar ham uchraydi.

Tajribaviy bilimga ham 2 yo'l bilan erishiladi:

- a) hayot tajribasi orqali,
- b) maxsus tajribalar tufayli.

Yana bir bo'linishni eslab o'tish joiz:

aniq va tabiiy fanlar. Bular insonning moddiy ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan, ularni aniq bilish mumkin va kerak, taxminiylik bu erda taxmin darajasida qoladi. Bu bilim bilan na ilohiy, na irfoniy bilimlarni hosil qilib bo'lmaydi, moddiy voqelikdan tashqari chiqmoqchi bo'linsa, tajovuz bo'ladi, adashuvga olib keladi, g'ayri ilmga aylanadi.

ijtimoiy-siyosiy, aniqrog'i insonlar aro munosabatlarga oid bilimlar. Bular bir natijaga erishish uchun ham ilohiy, ham irfoniy, ham aqliy, ham naqliy bilimlarga tayanib ish yuritish kerak bo'ladi. Birortasi hisobga olinmasa, xatoga yo'l qo'yish ehtimoli ko'payadi.

4. TAFAKKUR TURLARI

I

(Ibtidoiy jamoa,
qisman qadimgi dunyo va o'rta asrlar odamining
fikrlash tarzi)

asotir tafakkur

(g'ayb olami va mavhum tushunchalarni

moddiy ashyo va hodisalarga bog'liq
holda tasavvur qilish)
(Oqibati: mushriklik)

amaliy tafakkur

(muayyan hayotiy tajriba asosida hulosa qilish)

II

qadimgi dunyo odami,
Yangi davr odamlarining
fikrlash tarzi

Asosiy tafakkur turlari:

Mantiqiy tafakkur

(sabab-oqibat bog'lanishlari
asosida fikr yuritish)

timsoliy tafakkur

(badiiy tafakkur, o'z fikrini ramz va timsollar
vositasida ifodalash)

tarixiy tafakkur

(turli manbalar orqali aniqlangan ma'lumotlarga
tayanib xulosalar qilish)

evristik tafakkur

(ilohiy ilhom, ilmiy va badiiy ijod jarayonida tamomila yangicha g'oyalar, echimlar, timsol
va tasavvurlarning yaxlit shakllanishi)

Murakkab tarkibli tafakkur turlari:

Irfoniy tafakkur

(ilohiy ilhom, riyozat va ilohiy jazba natijasida hosil qilingan laduniy bilimlarni timsol va
ishoralar vositasida ifodalash)

Falsafiy tafakkur

(mantiqiy va evristik tafakkur
asosida Borliq haqiqatini modellashtirishga urinish)

ilmiy tafakkur

(mantiqiy va evristik tafakkurga hamda maxsus
amaliy tajribalarga tayangan holda
muayyan nazariy muammoni hal qilishga urinish)

riyoziy (matematik) tafakkur

(aniq formulalar, chizmalar, tenglamalar, raqamlar nisbati vositasida o'z fikr va g'oyalarini ifoda etish)

estetik tafakkur

(muayyan hayotiy hodisalarga go'zallik va ichki uyg'unlik talablaridan kelib chiqib
munosabatda bo'lish)

axloqiy tafakkur

(insonlarning amaliy faoliyatini muayyan ma'naviy-axloqiy tartib-qoidalar nuqtai nazaridan baholash)

siyosiy tafakkur

(ijtimoiy hodisalarga muayyan siyosiy manfaatlar nuqtai nazaridan yondoshish)

huquqiy tafakkur

(insonlarning xatti harakatlariga muayyan qonunlar bilan belgilangan huquqiy normalar nuqtai nazaridan yondoshish)

III

XXI asr odamining fikrlash tarzi:

tavhidiy tafakkur

(Insoniyatga xos barcha tafakkur turlari yagona Borliq haqiqatining turlicha jilolari ekanini anglab etib, e'tirof etish, o'zgacha fikrlovchi insonni tushunishga intilish)

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Islomda ilm va imon nisbati.
2. Islom mintaqa madaniyatida mantiqiy tafakkurning o'rni.
3. Taqlidiy imon va tahliliy imon.
4. Islom ma'rifatchiligining mohiyati.
5. Imom G'azzoliy va Umar Xayyom Borliq haqiqatini anglab etishning turli yo'nalishlari haqida.
6. Kalom ilmi: mo''tazila, ashariya, moturidiya.
7. Forobiy falsafasi va fozil jamiyat orzusi.
8. Botiniya nima?
9. "Ixvon us-saf'o" guruhining tarixiy xizmati.
10. Nosir Xisrav kim?
11. Tasavvuf yo'nalishining shakllanishi.
12. Ilk mutasavvufklar.
13. Xorazm Ma'mun akademiyasining jahon ilmi taraqqiyotidagi o'rni.
14. Qomusiy allomalarimiz faoliyati.
15. Yusuf Xos Hojib va Islom ma'rifatchiligi bosqichida turkiy xalqlar ma'naviyati.
16. «Ehyoyi ulum ad-din» va «Kimyoyi saodat» asarlarining mintaqa ma'naviy takomilidagi ahamiyati.
17. Bilim turlari.
18. Tavhidiy tafakkur nima?
19. Ilm ma'rifati. Ma'rifat tushunchasini tor va keng tushunish.

8-bob.

Tasavvuf tariqatlarining shakllanishi va irfon

1-fasl. Zohidlik, oshiqlik va oriflik. Ibn Sino va G'azzoliy «Ishq» haqida

So'z boshidan ta'kidlash zarurki, **zohidlik** (zuhd) bu - irfon emas, ammo tasavvuf zohidlikdan ayru ham emas. Shu nuqtai nazardan Uvays Qaraniy (vafoti 644 yil), Molik Dinor (vafoti 748 yil) kabi mashhur siymolar tasavvufdan tashqari emas, ammo asli tasavvufning shakllanishini, bizning nazarimizda, Hasan Basriy (642-728) faoliyati, ya'ni VIII asrdan, deb belgilagandan ko'ra, IX asr o'rtalaridan, ya'ni Zunnun Misriy (796-859), Xoris Muxosibiy (791-857), Boyazid Bistomiy (vafoti 875 yil) ijodlaridan boshlash o'rinliroq bo'lsa kerak. Mulohaza shundaki, tasavvuf tariqining maqomlari tugal bo'lmagunicha va muayyan tizimga tushib shakllanmagunicha, oldingi salaflar o'rni ham muayyan bo'lmog'i tasavvurdan tashqaridir. G'azzoliygacha tasavvuf irfoni islom ma'rifatchiligi bosqichining yirik yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanib ulgurdi.

Zuhd – zohidlik, moddiy olam hirsu-havaslaridan butkul yuz o'girib, Alloh ibodatiga berilish, tarkidunyochilik, tasavvuf tamoyili tarixida birinchi bosqich.

G'azzoliy o'z asarlarida Kalom, falsafa, va boshqa yo'nalishlarni umumiy me'yorga keltirib, hosil qilgan xulosasi **irfon** foydasiga edi. Masalan, uning ishq turlari va ularning o'zaro nisbati xususidagi mulohaza larini olib ko'raylik.

“Ishqi ilohiy” - “ishqi ha-qiqiy” ham deyiladi, tasavvuf irfonida Haq ishq, Borliq haqiqatiga fidoiy-lik. Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarining ikkinchi qismi, 10-bobida ishqni 3 qismga bo'lib, sufiylarning Haq jamoliga oshuftaligini “siddiqlar ishq” deb ataydi.

Ishq hodisasi qadimdan ahli basharni qiziqtirib kelgan. Qadim Hind, Xitoy, Yunon tafakkur mevalari orasida yolg'iz bani basharga xos bu ruh, nafs va jismni bir nuqtada birlashtiruvchi hodisaning tahliliga bag'ishlab yozilgan talay asarlar mavjud. Islom mintaqasida bu mavzuga oid Poklik birodarlari

yaratgan qomus tarkibidagi risoladan keyin yaratilgan yaxlit falsafiy asar Ibn Sinoning «Risola fi-l-ishq» kitobidir. Albatta, bu asarning yozilishiga tasavvufning ta'siri bor, chunki tasavvuf irfonida etakchi o'rin tutuvchi hodisa ishqdir. Ammo, tabiiyki, Ibn Sino faylasuf va amaliyotchi tabib bo'lganligidan ishqqa ham mavjud voqelikning ilmiy tadqiqotchisi va sof faylasuf

Irfon – tasavvuf nazariyasi, Borliq haqiqatini anglab etishning tasavvufiy yo'nali-shi, Haqiqat ishq alangasiga tik kirib borib, nafsni xudbinlik zangidan poklash va shu orqali shaxsning Oliy Haqiqatga

sifatida yondoshadi. Tibbiyotga oid kitoblarida insondagi ishq hodisasini ruhiy muvozanat buzilishining bir turi sifatida sharhlagan olim, ishqqa falsafiy nuqtai nazardan yondoshganda, Poklik birodarlari va Forobiyning bu haqdagi falsafiy mushohadalarini ijodiy rivojlantirib, ishqni ruhiy hodisa mazmuni sifatida tadqiq etadi. Ibn Sino ishqni (bir narsaga moyillik ma'nosida) barcha tabiat unsurlariga xos deb biladi va inson ishqidagi hayvoniy va ruhoniylar jihatlarini ajratib ko'rsatadi²⁸. Olim fikriga ko'ra ulardan qaysi biri g'olib kelishiga qarab inson ishqni hayvoniy hirsdan iloiy ishq sari ulug'lashib boradi. Alloh ma'rifatiga intilish ishqning eng oliy darajasidir, deb hisoblaydi Ibn Sino. Ammo uning asari chuqur falsafiy mushohadalar ruhida yozilganligidan oddiy xalq namoyandalari uchun ancha mavhum ko'rinishi mumkin.

daxldorligini amalda ta'minlash yo'li.

G'azzoliy matni o'zgacha. «Ihyoi ulum-ad-din» ning to'rtinchi qismi «Munjiyot» da alohida «Ishq haqida kitob» bo'lib, unda bu insoniy tuyg'u kimga yo'naltirilganiga ko'ra tasniflanib uning besh turi sanaladi:

1. Insonning o'z-o'ziga muhabbati.
2. Uning o'z homiylari, unga mehr-shafqat ko'rsatuvchilarga muhabbati.
3. Uning umuman insonlarga yaxshilik qiluvchilarga muhabbati.
4. Insonning barcha ichki va tashqi go'zallik egalariga muhabbati,
5. Mohiyat jihatdan o'ziga o'xshagan zotga muhabbati.²⁹

Ammo ushbu barcha muhabbat turlari G'azzoliyning keyingi mantiqiy tahlili natijasida insonning butun borliq va mavjudotlarning yaratuvchisi va xojasi Allohga bo'lgan muhabbatida yagona oliy tuyg'uga aylanadi. Allohning bu haqdagi isbot va dalillari lo'nda va yorqin bo'lganligidan tushunarli va ishonarli chiqqan, uning ta'sir kuchi ham beqiyosdir. G'azzoliy mulohazalari salaflari fikridan bahra oladi, ammo uning talqini va ifoda usuli mavhum falsafiy tahlillardan farqli o'laroq, ommabop va hayotga yaqinlashtirilgandir.

Shunday qilib, G'azzoliy tafakkur tarzida salaflari izidan borgan holda, birinchidan, mulohazalarini oddiy insonlarga tushunarli tarzda bayon qilishga muvaffaq bo'ldi, ikkinchidan, ma'rifatchilikka ma'lum darajada yakun yasab, bu bosqich allomalari erishgan yutuqlarni umumlashtirdi va ommalashtirdi. Uchinchidan, tavhid mohiyatini anglab etmoq uchun aql va mantiqning o'zi kifoya qilmasligini tan olib, qat'iy tasavvuf irfoni qadriyatlarini himoyasiga o'tdi. Shular asosida mintaqa ma'naviyatining uchinchi – **Tasavvuf tariqatlari yoxud irfon bosqichi** sari yuksalishiga fikriy muhit hozirladi. G'azzoliydan keyin tasavvuf tariqatlarining keng miqyosda shakllanishga o'tishi Tavhid ta'limotini anglab etishning yangi bosqichi mintaqada g'alaba qilganini anglatar edi.³⁰

²⁸ Serebryakov S. B. Traktat Ibn Siny (Avitsenny) o lyubvi. Tbilisi, 1976, s. 47-68

²⁹ Abu Xamid al-Gazali. Voskreshenie nauk o vere. M.-«Nauka»-1980, s. 238.

³⁰ Fazzoliy qarashlarining mintaqa ma'naviyatida burilish nuqtasi bo'lganligi jahon tadqiqotchilarining ishlarida ham alohida qayd etiladi. Masalan: G. E. Fon Gryunebaum, "Klassicheskiy islami", M., 1988, s. 146-147; Dj.S. Trimingem, "Sufiyskie ordena v islame", M., 1989, s. 21; "Islam", Entsiklopedicheskiy slovar, M., 1991, s. 229

2-fasl. Tasavvuf nazariyasi va Ibn al-Arabiy merosi. Tasavvuf tariqatlarining shakllanishi.

Darhaqiqat XII asrdan tub o'zgarishlar boshlandi. Imom G'azzoliyning tug'ishgan ukasi Abdulfutuh Ahmad G'azzoliy (vafoti 1126 yil) akasi izidan bormay, so'fiylik yo'lini ixtiyor etdi. U shayx Abu Ali al-Farmoziy (vafoti 1084 yil) va shayx Abu Bakr an-Nassoij at-Tusiy (vafoti 1084 yil) suhbatlariga noil bo'ldi va Ibn Sinoning «Qush risolasi» asariga tasavvuf ruhida javobiya yozdi.

Tasavvuf tariqatlari yoxud irfon bosqichi - milliy ma'naviyatimizning Islom mintaqa madaniyati doirasidagi takomilining uchinchi bosqichi va etakchi tamoyillaridan biri, Tavhid Haqiqatining irfoniy ta'rifini shakllantirgan tasavvuf tamoyili tarixida ayni XII-XIII asrlar keng xalq ommasini o'ziga jalb eta boshlagan ulug' tariqatlar zamoni bo'ldi va bu yo'nalishning eng mukammal nazariy asoslari ham shu asrlarda yaratildi. **Riyozat ma'rifatining** eng yuksak namunalarini ko'rsatgan o'z zamonasining ma'naviy qutblari - ulug' piri murshidlarning aksariyati shu asrlarda yashab o'tdilar.

XII asr boshlarida fors mumtoz she'riyatining eng yorqin yulduzlaridan Abdulmajid Majdud ibn Odam Sanoiy (1048 - 1140) yangi bir an'anani boshlab berdi; u birinchilardan bo'lib asr boshida saroyini va madhiyaguylikni tark etib, she'riyatga jiddiy falsafiy-ijtimoiy va axloqiy masalalarni olib kirdi. Shu sababdan uning «Sayrul-ibod ilal-maod» («Alloh bandalarining qaytar makonga safari») va 10 ming baytdan ortiq hajmdagi «Hadoyiq-ul-haqiqqa» («Haqiqat bog'lari») dostonlari buyuk xalqlari (izdoshlari) tomonidan so'fiyona ruhda talqin etildi. Asr oxirlariga borib bu jarayon ancha keng yoyildi - o'sha davr saroy she'riyatining atoqli vakillari Anvariy (vafoti 1191y.), Hoqoniy (1120-1199) va boshqalar birin-ketin uzlatga chekinib, o'z homiylariga madhu sano o'rniga

jiddiy falsafiy qasidalar yozishga kirishdilar.

XII asr birinchi yarmida G'azzoliy qarashlari mintaqaning ko'p joyida hanuz jiddiy anglab etilmagan, hatto uni qoralash, rad qilish harakatlari ko'zga tashlanar edi. Ammo vaqt o'tgan sari buyuk mutafakkir merosining qadri va nufuzi osha bordi. Irfon qadriyatlarini borgan sari kengroq insonlar jamoasini o'ziga jalb etib, turli tasavvuf tariqat va suluklari tarkib topa boshladi. XII-XIII asrlar davomida to bizning zamonamizgacha muayyan ta'sirini saqlab kelgan asosiy tariqatlar - Cuxravardiya (asoschilari Ziyauddin Abu Najib as-Suxravardiy - 1037-1168, Shahobiddin Yahyo as-Suxravardiy - 1155-1191, Shahobiddin Abu Xafs Umar as-Suxravardiy - vafoti 1234), Qodiriya (asoschisi -Abdulqodir bin Abu Solih Jiloniy - 1077-1166), Rifoia (asoschisi- Ahmad bin Ali ar-Rifoiy - 1106-1182), Yassaviya (Ahmad Yassaviy vafoti - 1166 yil), Kubraviya (Najmiddin Kubro - 1145-1221), Shoziliya (Abulhasan Ali ash-Shoziliy - 1196-1258), Badaviya (Ahmad al -Badaviy - 1199-1276), Dasukiya (Ibrohim ad-Dasukiy - 1246-1288), Chishtiya (Muiniddin Muhammad Chishtiy - vafoti 1236), Mavlaviya (Jaloliddin Rumiy - 1207-1273) shakllanib ulgurdi. Keyinchalik naqshbandiya deb shuhrat topgan Xojagon sulukining qator shayxlari - Yusuf Hamadoniy (1049-1140), Abdulholiq G'ijduvoniy (vafoti 1179), Orif Revvari (vafoti 1259yil), Mahmud Anjir Fag'naviy (vafoti 1272) kabilar ham shu ikki asr oralig'ida yashab o'tdilar. Abu Madyon Shuayb bin al-Husayn (1126-1198), Majiddin Bag'dodiy (vafoti

1219 yil) Yunus bin Yusuf ash-Shayboniy (vafoti 1222 yil), Abdulfath al-Vositiy (vafoti 1234), Abu Muhammad Ali al-Harkuliy (vafoti 1247), Tolib ar-Rifoiy (vafoti 1284), Abulabbos Ahmad Sanhojiy (1088-1141), Farididdin Shakarganj (1175-1265), Nuriddin Muborak G'aznaviy (vafoti 1274), Bahouddin Zakariyo (1182-1268) kabi mintaqada dong taratgan boshqa qator ulug' shayxlar ham shu davrda yashab faoliyat olib bordilar.

Bu ikki asr mobaynida irfoniy she'riyat va tasavvuf falsafasi ham yuksak cho'qqilarga ko'tarildi. Agar Sanoiy dostonlari yo'nalishi haqida hanuz taraddud mavjud bo'lsa, Farididdin Attor (1147-1229) va Jaloliddin Rumi (1207-1273) dostonchiligining mazmuni sof tasavvuf ruhida ekanligi har qanday bahsdan xolidir. Arab dunyosi ushbu asrlarda ikki buyuk zotni - irfoniy ishqning otashin kuychisi Ibn al-Farid (1181-1234) va nazariy tasavvufning cho'qqisi bo'lmish «Futuhoti Makkiya» asarining muallifi Ibn al-Arabiy (1165-1240)ni etkazib berdi. Bugungi kunda Ibn al-Arabiy merosini chuqur o'zlashtirmay turib, tasavvuf irfoni haqida salmoqli ilmiy mulohaza yuritish mushkul ekanligi jahon afkor ommasiga ayondir. Bu murakkab falsafani anglash va anglatish uchun ne-ne sharhlar yozilmadi. Shular jumlasidan fors tasavvuf she'riyatining zabardast vakillaridan Faxriddin Iroqiy(1213-1289) yozgan «Lama'ot» asari bo'lib, unga sharh sifatida Alisher Navoiy iltimosiga binoan Abdurahmon Jomiy (1414-1492) «Asha'ot-ul-lama'ot» risolasini yozdi va uning asosida ulug' vazirni irfon falsafasining murakkab sirlariga oshno qildi.

3-fasl. Turkistonda tasavvuf. Yassaviya va Kubraviya. Bahouddin Naqshband va tasavvuf irfonining kamoli.³¹

Tasavvuf haqida gapirganda, albatta, turkiy tasavvuf namoyandalari haqida to'xtalib o'tish lozim bo'ladi. Ma'lumki, Alisher Navoiy o'zining «Nasoyim ul-mahabba min shamoyim ul-futuvva» asarida turkiy tasavvuf shayxlari haqida batafsil ma'lumotlar bergan. Bu o'rinda biz faqat jahon tasavvuf tariqatlaridan eng mashhurlarining asoschilari hisoblangan Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy va Bahovuddin Naqshband faoliyatlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz, xolos.

Sharqning mashhur irfoniy murshidlaridan biri, Kubraviya tariqatining asoschisi «shayxi valiytarosh» deb nom chiqargan Najmiddin Kubro 1145 yili Xorazmda tavallud topgan bo'lib, 1221 yili mo'g'ul bosqinchilari qo'lida shahid bo'lgan. Najmiddin Kubro ham orif, ham oshiq, ham shoir sifatida mashhur. U ruboiylar, «Favoih al-Jamol va favotih al-Jalol», «Al-usul al-ashara», «Risolat al-Xoif al-Xa'im min laumon al-la'im», «Risolat odob uz-zokirin» kabi arab tilidagi asarlarning hamda so'fiylar uchun fors tilida alohida yozilgan qo'llanmaning muallifidir.

---

³¹ Ushbu faslni tayyorlashda filologiya fanlari nomzodi, TDShI dotsenti M. Eshmuhammedovanning muayyan ishtirokini qayd etib o'tish lozim

U o'z tasavvuf maktabini yaratdi. Ko'plab muridlar uning tarbiyatida shayxlik martabasiga erishganlar. Najmiddan Kubro asos solgan maktab bir qancha mustaqil shohobchalar vujudga kelishiga sabab bo'ldi va ular musulmon Sharqida keng tarqaldi. Jumladan, buyuk tasavvuf shoiri Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiyning padari buzrukvor, Balx shahrining eng nufuzli ulamosi Shayx Bahovuddin Valad, taniqli tasavvuf adiblari Azizuddin Nasafiy va Najmiddin Doya kabi o'nlab islom olamida shuhrat taratgan shaxslar kubraviya tariqatining vakillari hisoblanadi.

Shariat – (arab tilidagi lug'aviy ma'nosi "yo'l"). Islom dinida barcha musulmonlar rioya qilishi shart bo'lgan umumiy qonun-qoidalar. Tasavvuf yo'lini tanlagan sufiylar uchun rioya qilish shart bo'lgan birinchi bosqich.

Turkiy tasavvufning yana bir yirik vakili Xoja Ahmad Yassaviy Sayramda Ibrohim ota oilasida dunyoga keldi. Uning vafoti manbalarda 1166 yil deb ko'rsatilgan. U Buxoroda Abduxoliq G'ijduvoni bilan birgalikda Yusuf Hamadoni maktabida tahsil olgan deb rivoyat qilinadi. So'ngra Turkistonga qaytib, mustaqil Yassaviya tariqatiga asos soldi va o'z ta'limoti bo'yicha muridlar tarbiyaladi.

Ahmad Yassaviy islom ahkomlarining turkiy xalqlar orasida yoyilishiga katta hissa qo'shdi. Irfoniy adabiyotda maxsus «Hikmat» janrining yaratilishi ham uning nomi bilan bog'liq. U o'z hikmatlarida ishq, poklik, halollik, yolg'ondan saqlanish, kishi moliga xiyonat qilmaslik, to'g'rilik kabi ko'pgina insoniy fazilatlar haqida kuyladi. U turkiy tasavvuf adabiyotida o'ziga xos maktabga asos soldi. Turkiy dunyoda biror so'fiy shoir yo'qki, unga ergashmagan, undan o'rganmagan bo'lsin.

«Maqomoti xoja Bahovuddin Naqshband» kitobida shunday rivoyat bor: «Bir kuni xojamizning sharif suhbatlarida Sulton ul-Orifin (ya'ni Boyazid Bastomiy)ning «Bu yo'lda yuruvchi qanchalik yurmasin, so'nggi qadami bizning birinchi qadamimiz ustida bo'ladi», degan so'zlari naql qilinibdi. Xojamiz g'ayrat yuzasidan: «Birinchi qadami Boyazidning oxirgi qadami ustida bo'lmagan kishiga Haq subhonahuning suhbat harom bo'lsin!» degan edilar. Va ular: «Biz intihoni ibtidoda tugallaymiz», der edilar.»³²

Ushbu naqlda bir haqiqat aks etgan: tasavvuf irfonining takomilida Boyazid Bastomiy (IX asr oxiri) yo'l boshida, Bahovuddin Naqshband (1318-1383) esa yo'l oxirida turiptilar. Boyazid Bastomiyning oxirgi qadami, naqshbandiya suluki uchun birinchi qadam bo'lmog'ligi farzdir, chunki tadrijiylik shuni taqozo etadi.

Tariqat – arab tilida "tariq" so'zining

32 Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Bahouddin Balogardon (Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband). T.«Yozuvchi»-1993, s.47

lug'aviy ma'nosi ham "yo'l" bo'lib, "tariqa(t)"ning tasavvufiy ma'nosi ma'naviy kamolot sari intilgan sufiyning maxsus tanlagan yo'lidir. Bu yo'l tavba maqomidan boshlanib, muridning bir ulug' piri murshidga qo'l berishidan ("**fano fi-sh-shayx**" maqomi) to "**fano fi-l-loh**" darajasiga etishgunicha davom etadi. Majoziy ma'noda bu bosqichdagi piri murshidning vazifasini kulolga, muridni uning qo'lidagi loyga, "tavba" maqomini loyning xas-xashakdan tozalanishiga qiyos qilish mumkin. Barcha gunohlaridan astoydil tavba qilgan muridni sopol yoki chinni yasashga yaraydigan loy deb tasavvur qilsak, piri murshid unga ishlov berib, yaxshi bir ko'za yasaydi, unga jilo berib, "oftobda quritgach", pishirish uchun "xumdon"ga soladi.

Darhaqiqat, IX asrdan ongli ravishda rivojlana boshlagan tasavvuf irfoni XII-XIII asrlarda o'zining oliy bosqichiga ko'tarilib, naqshbandiya tariqatida mukammal nihoya topdi. Shu sababli keyingi asrlarning eng keng tarqalgan (g'arbda Hijozu Yaman, shimolda Bolqonu Volgabo'yi, janubda Indoneziyagacha urf bo'lgan) tariqati naqshbandiya bo'ldi. Naqshbandiya yo'li, aytib o'tganimizdek, Bahouddin Naqshband hazratlaridan ancha ilgari Yusuf Hamadoniy va Abduholiq G'ijduvoni (vafoti 1179)lar tomonidan «Xojagon» suluki sifatida asos olgan bo'lib, uning mashhur o'n bir qoidasidan sakkiztasi o'sha XII asrdayoq shakllanganligi ma'lum.

Naqshbandning eng mashhur iborasi «Dil ba yoru dast ba kor» («Dil yor bilan, qo'l ish bilan band bo'lsin») esa endi tasavvuf irfoni o'z asosiy maqsadiga erishganligini, ya'ni Haqiqat asrori ko'ngillardan muqim o'rin olganligi va bu yog'i amaliy harakat birinchi o'ringa chiqqan boshlaganini bildirar edi. Endi so'fiyning «Analhaq», ya'ni men Haqiqatni topdim, men Haq asrorini anglab etishga erishdim, deb hayratlanishi oxirgi qadam emas, birinchi qadam bo'lib qolgan edi. Behuda emaski, hazrati Bahouddindan naql etadilar: «Talab ayyomlarida Mansur Xalloy sifati ikki marta menda tug'yon urdi. Bir dor bor edi, ikki marta o'zimni dor ostiga etkazdim va dedim: «Joying mana shu dordir! Tangri inoyati bilan bu maqomdan o'tib ketoldim.» Hazrati Azizon (Xoja Ali Rometaniy - vafoti 1321 yil) aytgan ekanlar: «Agar er yuzida Xoja Abduholiq G'ijduvoni qaddasallohu sirrahu-l-azizning farzandlari (ya'ni, ma'naviy merosxo'rlari - muridlari) dan bir kishi bo'lganida edi, Mansur hargiz dorga osilmas edi.»³³ Bu rivoyatlar yana bir marta naqshbandiya tariqatining mintaqa ma'naviyati takomilida irfon bosqichi uchun yakunlovchi va umumlashtiruvchi bo'lganligiga ishora etadi.

4-fasl. Ilm va irfon. Nafs tarbiyasi va Riyozat ma'rifati.

Tasavvuf haqida oxirgi paytda ko'p yozilmoqda. Oxirgi yillarda filologiya fanlari doktori, professor Najmiddin Komilov bu borada jiddiy tadqiqotlar olib bormoqda. Avvalo olim fors tilidagi tasavvufga oid qator muhim manbalarni o'zbek tiliga tarjima qildi. Keyincha ularni to'plab, «Komil inson haqida to'rt risola» nomi bilan nashr ettirdi. Bundan tashqari tadqiqotchining ikki jilddan iborat «Tasavvuf» asari ham bosilib chiqdi.

33 O'sha kitob, s. 38

Tasavvuf haqida (va umuman, har qanday mavzu xususida) yozganda tarixiylik va matn masalalariga jiddiy e'tibor bermoq lozim. Masalan, X -XI asrlarda ko'chirilgan qo'lyozma bilan XX asr boshlarida nashr etilgan toshbosma kitobning ma'lumotlari mutlaqo teng qiymatga ega emas.

Irfoniy g'oyalar rivojini faqat tarixiy tadrijiylikda ko'rib chiqishgina ishonarli xulosalarga asos bo'la oladi. Shu sababdan hozircha faqat ba'zi eng umumiy jihatlarga e'tibor qaratish bilan cheklanishga to'g'ri keladi.

Sunna bosqichi - o'git va ibrat asosiga, islom ma'rifatchiligi esa aql va mantiqiy tafakkur qudratiga tayanishini ko'rib o'tdik. Irfon-chi? Ilm egasi olim bo'lsa, irfon nima-yu, orif kim? O'git va ibrat tashqi hodisa, aql ham mavzuga tashqaridan turib yondoshadi. Irfon esa

Tavhid mohiyatini anglashga insonning butun ruhiy quvvatini safarbar etadi, buning uchun

esa avval ruhiy quvvatni jamlashga o'rganish kerak bo'ladi. Xuddi shu amalni, ya'ni ruhiy quvvatni bir nuqtaga jamlay bilish usullarini ikki yo'nalishda ishlab chiqa boshlagan so'fiylardan Zunnun Misriy (796-861) va Xoris Muhosibiy (781-857)larni eslash mumkin. Ularning birinchisi ma'rifat yo'lining hol va maqomlarini ishlab chiqqan bo'lsa, ikkinchisi o'z nafsini kuzatish va nazorat qilish (muroqaba va musohaba) qoidalarini - «Ilm al-qulub va-l-xatarot» (qalb va uning ma'rifati

yo'lidagi xavf xatarlardan saqlanish ilmi)ni ishlab chiqdi. Muhosibiyning fikricha, asosiy narsa niyatda, ammo insonning poklanishi yo'lida turli xatarlar, masalan, kibr, riyo va boshqalar mavjud. Ularni engib o'tish uchun inson har bir qadamini Alloh irodasiga muvofiq bosmog'i

Ma'rifat(ulloh) – tasavvufda tari-qatdan keyingi uchinchi bosqich bo'lib, "Alloh(Haq)ni tanish" ma'nosini bildi-radi va "fano fi-l-loh" maqomidan "baqo bi-l-loh" maqomigacha bo'lgan ma'naviy takomil darajasini anglatadi Yuqoridagi majo-ziy o'xshatishni davom ettirsak, "ma'rifatulloh" bosqichini xumdonga qiyos etish o'rinli bo'lib, bu "xumdon"ning olovi esa "ishqi ilohiy"dir. Ana shu muqaddas ishq olovi butun borlig'ini chulg'ab olib, inson ruhiyatidagi nafs yo'liga moyillik va xudbinlik "chirki"ni butkul kuydirib tashlagan bo'lsa, sufiy "haqiqat" bosqichiga ko'tari-lib, oriflik maqomiga erishadi. Tasavvufda faqat oriflik maqomiga erishgan sufiygina piri murshid xirqasiga noil bo'lishi mumkin.

Olim – O'qish-o'rganish, ustoz-dan ta'lim olish yo'li bilan erishiladigan bilim egasi, zohiriy (xoh diniy, xoh dunyoviy) ilmlarni o'zlash-tirgan inson.

va faqat Alloh rizoligini sidq va ixlos bilan tilamog'i kerak. Muhosibiy fikricha, inson ko'nglida ilohiy muhabbat chirog'ini yoquvchi ham Allohning o'zi. Insonning ruhiy kamoloti tasavvufning asosiy maqsadi bo'lib, bu yo'nalishda har bir ulug' shayx o'z tartib-qoidalarini ishlab

chiqdi va shu asosda turli tariqat suluklari shakllandi. Masalan, solik o'z nafsini engib o'tish yo'lida qanday maqomlarni bosib o'tadi, degan savolga turli tariqat pirlari turlicha javob beradilar. Abu Nasr Sarroj 7 maqom (tavba, vara, ya'ni parhezkorlik, zuhd, faqr, sabr, rizo, ya'ni Alloh taqdiriga rizolik, tavakkul, ya'ni o'zni Haqqa topshirish)ni sanab ko'rsatgan bo'lsa, ba'zi tadqiqotchilar bundan faqat oltitasini, ba'zilar xavf va rajoni qo'shib to'qqizta maqomni tilga oladilar, al-Kalobodiy (vafoti 990 yil) 17 maqomni, Abu Said Mayxoniy (967-1049) 40 maqomni, Abdulloh Ansoriy (1006 - 1089) esa 100 maqomni eslaydi. Ibn al-

Arabiy «Futuhoti Makkiya»da 19 maqom, 360 ta manzil va rabotni ajratib ko'rsatadi. Agar maqomlar so'fiyning o'z harakati, riyozati bilan bog'liq bo'lsa (tadbir), «hol» tushunchasi Alloh barakati va marhamatiga aloqador (taqdir) hisoblangan. Bunday «fayzi ilohiy» solikning poklik kasb etgan dilini bir lahzada chaqmoqdek yoritib, yana g'oyib bo'lishi mumkin. Ba'zan holni ham darajalarga ajratadilar. Nazarimizda, gap maqomlar soni va holning darajalarida emas. Asosiy masala ko'ngilning poklanishida. «Bilgilki, ko'ngil sayqallangan ko'zgudir», deb yozadi Ibn al-Arabiy. Hadisda aytiladiki: «Qalb temirdek zang bosishi mumkin.»

Orif – laduniy bilim egasi, Borliq haqiqatini mohiyatan anglab etgan, o'z ruhiyatida Borliq haqiqati bilan mukammal uyg'unlik hosil qila bilgan shaxs, tasavvufda ma'naviy kamolotning oliy darajasi bo'lmish "Haqiqat" bosqichiga ko'tarilgan solik. Oriflik maqomiga etishib ustoz tomonidan muridlar-ni mustaqil tarbiyat qilish huquqiga musharraf bo'lgan orif inson **piri murshid** ataladi va u muayyan tariqat silsilasida alohida halqa sohibi bo'ladi.

Ma'naviyat haqidagi suhbatlarimizning ibtidosida Shayx Najmiddin Kubroning iste'dodli shogirdi Najmiddin Doya haqida eslab o'tgan edik. U o'zining 1223 yili Kunyada yozib tugallangan risolasida³⁴ Inson va uning mohiyati, Oliy haqiqat (Haq asrori)ga va Borliqqa munosabati haqida shunday mulohaza yuritadi:

Mavjudotlar olami, ya'ni moddiy dunyodan maqsad inson vujudidir. Ikki olam inson vujudi uchundir. Inson vujudidan maqsad esa Alloh taolo zotu sifatlarini anglab etishdir. Buni ma'rifat deydi. Farishta va jinlar Allohga ibodat etishda insonga sherik bo'ldilar. Ammo ma'rifat insondan o'zga hech qanday mahluqotga nasib bo'lmadi. Haq ma'rifati yukini ko'tarmoq faqat inson zotiga vojib bo'ldi. Insonning mumtozligi shu tufaylidir. Ammo Najmiddin Doyaning fikriga ko'ra, Inson vujudida Haq ma'rifatini aks ettiruvchi ko'ngil ko'zgusi dastavval faqat imkon darajasida mavjud, xolos. Uni voqelikka aylantirish uchun uzoq jiddu jahd lozim. Ko'ngil ko'zgusi riyozat bilan sayqal topadi, insonning ma'naviy tarbiyasi, o'z intilishi, pir-tarbiyachining irshodi nafs tarbiyasi bilan bo'ladi. Buning uchun inson, birinchi navbatda, ham jismoniy, ham ma'naviy poklanmog'i kerak. Tasavvuf tariqati ushbu poklanish yo'li bo'lib, uni temirchining olovli ko'rasiga qiyos etish mumkin. Unda inson ko'ngli avval mumdek yumshab, shakl oladi, so'ng chiniqtiriladi va sayqal beriladi. Oxirida ko'ngil po'lat ko'zgu singari shunday sayqal topadiki, o'zida ilohiy nurni akslantirib, oy singari nurlanib, o'zi ham atrofga ziyo tarata boshlaydi. Ana shunday ko'ngil egasi komil insondir.

O'zbek tilimiz komil inson mohiyatini nihoyatda teran ifodalaydi - «ziyoli», ya'ni o'zidan atrofga ziyo, nur taratuvchi. Ziyoli inson atrof zulmatni yoritadi, o'zga insonlar ruhini ham ma'rifatli etadi, ko'ngillarni nurlantiradi. Ziyoli, ya'ni o'zligini anglab etgan insonda ilm, imon va amal birligi vujudga keladi. Hazrati

34 Olimning «Mirsod ul-ibod min al-mabda' ilal-maod» asari fors tilida yozilgan bo'lib, XIX asrda Xorazmda Muhammad Rahimxon II (Firuz) topshirig'iga binoan o'zbek tiliga o'girilganligi ma'lum. Ushbu asar qo'lyozmalari O'zFA Abu Rayhon Biruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Eronda bu asar nashr etilgan, ammo bizda bu asar haqida hanz maxsus tadqiqotlar ham, asar tarjimalari ham e'lon qilinmagan. Faqat «Sog'lom avlod uchun» jurnali 1996 yil 1-sonida Najmiddin Doya haqida dastlabki maqola e'lon qilindi (s. 40-43)

payg'ambarimiz marhamat qiladilar: «Man arafa nafsahu, fa qad arafa rabbahu». («Kim o'z nafsini anglab etipti, demak, Parvardigorini anglab etipti»). Mana shu odam **orif**, uning etishgan ma'rifati - irfondir. Shoir yozadi:

Ey nusxai nomai ilohiy-ki tuiy,
V-ey oyinai jamoli shohi-ki tuiy,
Birun zi tu nist harchi dar olam hast,
Dar xud betalab, har on chi xohi-ki tuiy.

(Ey ilohiy noma nusxasi - o'zing,
Va hukmdor jamoli oyinasi - o'zing,
Olamda neki mavjud, sendan tashqarida emas,
Har neki istasang, o'zingdan ista, barchasi - o'zing)

Inson er yuzida xalifa etib yaratilgan. Bu juda jiddiy va og'ir mas'uliyat. Ochiq aytish kerak, bunday zalvorli vazifani har bir shaxs alohida o'zi aslo ko'tara olmaydi. Zotan, xalifalik bir kishining emas, butun ahli basharning mas'uliyatidagi yaxlit yumushdir. Biz hassos sufiylar xitobi bo'lmish «Anal haq»ni ba'zan jo'n talqin etamiz. Asli bu so'zning yuki benihoya vazmin. «Lison ut-tayr»dagi Mansur Xalloy haqida keltirilgan rivoyat shu jihatdan ibratli. Rivoyatning qisqacha mazmuni shunday-ki, unga ko'ra ulug' cufiy tavhid maqomiga etishib «Ana-l-haq!» iborasi tilida takrorlanib qolgach, din ahli unga nasihat qilib, bu da'vodan qaytarmoqchi bo'ladilar, joningga jabr qilma, deydilar. Ammo shoir tashbehiga ko'ra, Mansur ichgan qadah o'ta mast qiluvchi bo'lib, bu yo'ldan qaytish imkoni yo'q edi. Atrofdagilar uning jonini o'ylashar, uning xayolini esa butkul boshqa savollar band etgandi. Mansur o'ylar edi:

Nega Muhammad Rasululloh me'roj kuni Allohning cheksiz inoyatiga sazovor bo'lib, tangridan «Ey habib, ne istaging bo'lsa, ayt!» degan xitob eshitganda, faqat o'z ummatining gunohlarini afv etishni so'radi? Shunday bir behudud ilohiy sahovat fursatida Rasululloh dunyo yaralgandan qiyomatgacha o'tgan barcha gunohkor bandalar uchun Allohning rahmatini so'rab olsa bo'lardiku, nega o'z qavmi bilan cheklandi, ekan deb kuyunadi. Demak, sufiy tavhid maqomida o'zini butun bashariyat, o'tmish va kelajak uchun mas'ul his qiladi. Mana tavhid ma'naviyatining qudrati!

Alisher Navoiy insonlarni «avom» va «xos» ga ajratadi. Biz yaqin o'tmishda xoslar - zodagonlar, oliy tabaqa, avom - qora xalq, mehnatkashlar, deb talqin etdik. Ammo Navoiyning farqlashi bunday ma'noda emas, «avom» - o'zini hali anglab etmaganlar, «xos» o'zligini anglab etgan, demak, voqean Parvardigorini tanigan ziyo ahlidir. Bu oliy tabaqaning faqat bitta Oliy imtiyozi bor, u ham bo'lsa Alloh oldidagi ma'suliyati og'irroq, vazifasi jiddiyroqdir.

Tavhid asrorini anglab etish Sunna bilan boshlanib, tasavvuf irfonida yuksak kamolotga

Ilohiy fayz – (1) Qur'oni karimning "Nur" surasi 35-oyatida ishora etilgan Alloh "nuri", (2) Allohning alohida inoyatiga noil bo'lgan xos insonlarga nasib qiladigan ma'naviy quvvat, (3) ilmi laduniy (mukoshafa ilmi) ba'zan shunga tenglash-tiriladi.

Ilmi laduniy (laduniy bilim) - irodasini to'liq Borliq haqiqatiga bo'ysundirgan alohida insonlar musharraf bo'ladigan, Alloh inoyati bilan erishiladigan bilim (Imom G'azzoliy uni "mukoshafa ilmi" ya'ni kashf etiladigan ilm deb ataydi). Bu ilmga noil bo'lganlar valiylik maqomiga erishgan karomatli zotlar hisoblanadi.

erishdi. Ammo bu yo'nalishlar ibrat, mantiqiy tafakkur va ruhiy kamolot sifatida asosan insonning ichki takomiliga qaratilgan edi. Inson o'z-o'zini anglab etish orqali Haq asrorini idrok etishga intildi, ammo insonning yakuniy maqsadi shunda

tugaydimi? Inson Tavhid asrorini o'zi uchun anglab etdi, deylik, endi u nima qilishi kerak?

Shu savolga tasavvufning oxirgi tariqati - Naqshbandiya javob berdi: birinchi maqsadga erishildi – «dilda yor» holati mavjud, endi ishga kirishmoq lozim - «dast ba kor» ga o'tishi kerak. «Dilda yor» holati dilda g'araz, ya'ni xudbinlik yo'qligini ko'rsatadi, endi «dast ba kor» bo'lsa, ya'ni ishga qo'l urilsa, o'z shaxsiy g'arazli maqsadlari uchun emas, xolis Alloh uchun, Haq uchun, haqiqat va adolat tantanasi uchun amaliy harakatga kirishilgan bo'ladi. Shu sababli har nafas «dilda yor» bo'lishi, «Alloh» ismi dilda zikr etilishi, ya'ni «Hush dar dam» qoidasiga rioya etilishi taqozo qilinadi. Chunki Alloh nomi bir nafas dilni tark etsa, darhol

o'rmini g'araz, xudbin bir niyat egallashi mumkin. «Nazar bar qadam» ham shu ma'noga yaqin turadi, ya'ni behuda biror qadam qo'ymaslik, har bir amaliy harakatning Haq yo'lida qo'yilayotganini tahlil etib, diqqat bilan kuzatib, nazardan qochirmay borish kerakligi ikkinchi qoidadir. Uchinchi qoida - «Cafar dar vatan», ya'ni vujud ichida turgan holda ruhning moddiylik balchig'iga bulg'anmasligi, Haq irodasi moddiy hoyu havaslarning g'arazidan xoli ravishda ruhingda hukmron bo'lishi lozim. To'rtinchi qoida -

Irfoniy bilim - tasavvufda oriflik darajasiga erishgan sufiylarga ilohiy ilhom orqali beriladigan bilim, ilmi laduniy. Insonlar tilida boshdan-oyoq faqat ramz va ishoralar orqali ifodalanadi.

«Xilvat dar anjuman» Haq asrorini anglab etgan orifning xalq bilan birga bo'lishi lozimligini, ammo doimo Haqni dilda tutgan holda xalq bilan birga bo'lishni ta'kid etadi. To'liq «xilvat»ni tanlash kibrga, to'liq «anjuman»ga kirishib ketish g'arazga etaklashi mumkin, «Xilvat dar anjuman» esa muvozanatni saqlab turish demakdir. Naqshbandiyaning o'n bir qoidasini mukammal sharhlash uchun alohida jiddiy tadqiqot lozim, biz faqat irfon bosqichini yakunlab, yangi bosqichga o'tish oldidan ba'zi mulohazalarni qayd etdik, xolos.

G'ayb olami – inson o'z aqli va tafakkuri, hayotiy tajribalari va maxsus uskunalar yordamida bila olmaydigan, faqat ilohiy kitoblardagi maxsus xabarlar va ishoralar orqaligina bizga ma'lum bo'lgan voqelik. Materialistik dunyoqaraning cheklanganligi g'ayb olamini tan olmaslikda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shunday qilib, XII-XIII asrlar **Tasavvuf tariqatlarining shakllanishi va irfon bosqichi**, deb ataldi. Aytib o'tganimizdek, tasavvuf g'oyalari va nazariyasi VIII-IX asrlardanoq shakllana boshlagan bo'lsa ham, faqat Imom Abu Homid Muhammad G'azzoliy (1058-1111) ijodida islom ma'rifatchiligi davri yakunlangach, tasavvuf ta'limoti islom mintaqasida zafarli «yurish» boshladi va Borliqni idrok etishning Irfon yo'nalishi uzil-kesil etakchi o'ringa ko'tarildi.

Buyuk tasavvuf shayxlari - yurtdoshlarimiz Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Abduholiq G'ijduvoni shu davrda yashadilar. Tasavvuf she'riyatining eng zabardast vakillari Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy, Ibn al-Farid va irfoni tafakkurning eng buyuk namoyandasi Ibn al-Arabiy ham shu muddatda ijod qildilar. Irfon yo'nalishi Borliqni idrok etishning mutlaqo o'ziga xos yo'li bo'lib, Sunnadan ham, mantiqiy tafakkurdan ham tamomila farq qiladi. Bu hakda ibratli rivoyat bor. Ma'lumki, olov kuydiradi. Buni bizga muallim tushuntiradi va biz uning gapiga ishonib, «olov kuydiradi» deymiz. Bu - Sunna bosqichi. Ikkinchi bosqichda biz tajriba o'tkazamiz - qog'ozni sham olovi tepasida tutsak, qog'oz yonaboshlaydi va biz «olov kuydiradi», deb xulosa qilamiz. Bu - ilm deyiladi. Islom ma'rifatchiligi davri namoyandalari shu yo'nalishda ish olib borganlar.

Riyozat - milliy ma'naviyati-mizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, muayyan ezgu maqsad yo'lida barcha qiyinchiliklarga bardosh berib, olg'a intilish. Islom mintaqa madaniyati doirasida riyozat ma'rifatini yuksak mukammallik darajasiga olib chiqishda tasavvuf piri murshidlarining xizmati beqiyosdir.

Irfon bosqichi - tasavvuf yo'lidir. So'fiylar olovga o'zlari kiradilar va riyozat chekib Haqni taniydilar. So'fiy Tavhid mohiyatini anglashga butun ruhiy qudratini safarbar etadi. Buning uchun ishni nafsni poklashdan boshlamoq kerak bo'ladi. Tasavvuf tariqatlari ma'naviy poklanish yo'li bo'lib, o'zligidan (xudbinlikning barcha ko'rinishlaridan) pok bo'lgan inson ko'ngli Haq ziyosini o'zida akslantira boshlaydi. Komil inson - tom ma'nodagi ziyolidir. Ziyoli, ya'ni o'zligini anglab etgan insonda imon, ilm va amal birligi vujudga keladi. Bunday inson o'zidan atrofga ziyo tarata boshlaydi, o'zga insonlar ruhini ham ma'rifatli etadi, ko'ngillarni nurlantiradi.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. ISLOM OLAMIDAGI ASOSIY TASAVVUF TARIQATLARI

Asosiy tariqatlar	Asoschilari	Kelib chiqish makoni va tarqalish doirasi
Badaviya	Ahmad al-Badaviy (1199-1276),	Shimoliy Afrika
Dasukiya	Ibrohim ad-Dasukiy (1246-1288),	Shimoliy Afrika
Rifoia	Ahmad bin Ali ar-Rifoiy (1106-1182)	Shimoliy Afrika
Shoziliya	Abulhasan Ali ash-Shoziliy (1196-1258),	Shimoliy Afrika
Cuxravardiya	Ziyaiddin Abu Najib as-Suxra-vardiy - 1037-1168, Shahobiddin Yahyo as-Suxravardiy - 1155-1191, Shahobiddin Abu Xafs Umar as-Suxravardiy -	Eron

	vafoti 1234),	
Yassaviya	Ahmad Yassaviy (vafoti – 1166 yil),	Markaziy Osiyo
Naqshbandiya-xojagon	Abdulholiq G'ijduvoni (vafoti 1179), Bahovuddin Naqshband (1318-1383)	Markaziy Osiyo
Qodiriya	Abdulqodir bin Abu Solih Jiloniy - 1077-1166),	Eron, Markaziy Osiyo
Kubraviya	Najmiddin Kubro (1145-1221),	Markaziy Osiyo
Chishtiya	Muiniddin Muhammad Chishti (vafoti 1236),	Hinduston
Mavlaviya	Jaloliddin Rumiy (1207-1273)	Turkiya

2. SUFIYLIK YO'LINI IXTIYO'R ETGANLARNING MA'NAVY KAMOLOT BOSQICHLARI

Shariat

(Barcha musulmonlar uchun umumiy qonun-qoidalar)

Tariqat

(1. Tavba, 2. “Fano fi-sh-shayx” - ya’ni, pirga qo’l berishdan “fano fi-l-loh”gacha)

*Ma’rifat*³⁵

(“fano fi-l-loh”dan “baqo bi-l-loh”gacha)

Haqiqat

(“baqo bi-l-loh” yoxud oriflik maqomi)

3. NAFS TARBIYASI VA NAFS DARAJALARI

Nafs – milliy ma’naviyatimiz an’alariga binoan inson ruhiyatida moddiy olam ne’matlariga moyillikni ifodalovchi timsol-tushuncha bo’lib, tasavvuf tariqatlarida **nafs tarbiyasiga** alohida ahamiyat qaratilgan va uning turli **darajalari** belgilangan:

³⁵ Bu bosqich asli “ma’rifatulloh” atalib, “Haqni tanish” ma’nosini bildiradi. Majoziy qiyosda piri murshid kulolga, murid loyga, “tavba” maqomi loyning xas-xashakdan tozalanishiga. “ma’rifatulloh” bosqichi xumdonga o’xshatiladi. Bu “xumdon”ning olovi esa “ishqi ilohiy”dir.

1. **Nafsi ammora** – insonni tamomila o'z jiloviga olgan, harqanday og'ir gunohlarga boshlovchi tarbiyaga bo'ysunmagan, o'jar nafs. Qur'oni karimning "Yusuf" surasida eslanadi.
2. **Nafsi lavvoma** – gunoh ishlarga yo'l qo'yganda vijdoni qiynala boshlagan, o'z xatolaridan afsuslanish hissi paydo bo'lgan inson nafsining holati. Qur'oni karimning "Qiyomat" surasida eslanadi.
3. **Nafsi mutma'inna** – Sokin muvozanatga erishgan, xotirjam, gunohlardan tiyilgan nafs. Qur'oni karimning "al-Fajr" surasida eslanadi.
4. **Nafsi mulhama** – ilhomlangan nafs, nafs tarbiyasining bu darajasiga erishgan insonlar o'zgalarga beminnat yordam ko'rsatishga moyil bo'ladilar, savob uchun vaqtini, molini, mehnatini ayamaydilar.
5. **Nafsi marziya** – rozi bo'lgan nafs, Alloh taqdir etgan yaxshiyomon ishlarga sabr qiluvchi, turmush og'irliklariga bardoshli, odamlarning noo'rin munosabatlaridan xafa bo'lib, gina qilmaydigan insonlar nafs.
6. **Nafsi sofiya** – dunyo orzu-havaslaridan, obro'-e'tiborga intilish tamoyillaridan butkul forig'lik darajasiga erishgan nafs, oriflik maqomiga etishgan piri murshidlar, valiyar nafs.
7. **Nafsi komila** – payg'ambarlar nafs, oddiy kishilar nafs tarbiyasi bilan bu darajaga etishi qiyin, ammo komil nafs egasi bo'lishga intilish ma'naviyat nishonasidir³⁶.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. XII asrgacha tasavvufiy qarashlarning shakllanishi.
2. Nega milliy ma'naviyatimizning "Tasavvuf tariqatlari va irfon bosqichi" sifatida XII-XIII asrlar olinadi?
3. Ibn Sino va G'azzoliyning "Ishq" haqidagi qarashlari.
4. Tasavvuf nazariyasi va Ibn al-Arabiy merosi.
5. Islom olamidagi asosiy tasavvuf tariqatlari va ularning asoschilari.
6. Turkistonda tasavvuf.
7. Yassaviya.
8. Kubraviya.
9. Bahouddin Naqshband va tasavvuf irfonining kamoli.
10. Sufiylik yo'lini ixtiyor etganlarning ma'naviy kamolot bosqichlari
11. Nafs tarbiyasi va riyozat ma'rifati.

9-bob.
Milliy ma'naviyatimiz rivojida
«Majoz tariqi» bosqichi

---

³⁶ Nafs darajalari haqidagi ma'lumotlar I. Ostanaqulov maqolalaridan olindi.

1-fasl. Badiiy adabiyotning mintaqa madaniyatida tutgan o'rnini.

«Majoz tariqi» o'zi nima? Nega islom mintaqa madaniyati doirasida milliy ma'naviyatimizning takomili haqida gapirar ekanmiz, alohida va eng mukammal kamolot bosqichining nomi sifatida ushbu iborani tilga olmoqdamiz? Bu ibora Alisher Navoiy ijodining so'nggi davridagi qator asarlari, jumladan, «Holoti Pahlavon Muhammad» va «Muhokamat ul-lug'atayn»larda tilga olinadi va «Mahbub ul-qulub»da maxsus tushuncha sifatida tahlil etiladi. Alisher Navoiy «Majoz tariqi» tushunchasini Borliq haqiqatini anglab etishning badiiy adabiyotga xos maxsus yo'nalishi sifatida talqin etadi. Shu sababli bu safar suhbatni umuman badiiy adabiyotning mintaqa ma'naviyatida tutgan o'rnini masalasidan boshlash o'rinli

bo'ladi. Mintaqa madaniyatining boshqa sohalari singari badiiy adabiyotda ham til har xil bo'lganiga qaramay (biz, asosan, mintaqa darajasiga ko'tarilgan uch til -

***Badiiy adabiyot** – san'atning bir turi, inson ruhini Borliq haqiqati bilan uyg'unlashtirishga intiluvchi asosiy vositalardan bo'lib, milliy ma'naviyatimiz an'alarida ibrat maktabi, mehr parvarishidir. Mumtoz adabiyot o'z mohiyatiga ko'ra Borliq haqiqatining botiniy sirlarini zohiriy timsollar vositasida majoziy ifodalash qudratiga ega.*

arab, fors va umumturkiy adabiy tildagi adabiyotni nazarda tutamiz), g'oyalar, timsollar olami, syujetlar, turli badiiy shakl unsurlari (vazn, qofiya, badiiy san'atlar), nazariy zamin ko'p jihatdan mushtarak edi. Umummintaqa madaniyatining boshqa yo'nalishlari - Sunna, Kalom, falsafa, tasavvuf kabi badiiy adabiyot ham asrlar davomida rivojlanib keldi. Asli har uch tildagi badiiy adabiyot ham islomdan oldin shakllangan bo'lib, tabiiyki, islomiy yo'nalish birinchi davrda arab tilidagi adabiyotda o'z aksini topa boshladi. Ammo Ummaviylar davri saroy adabiyotida islomiy tus

ko'proq tashqi libos darajasida bo'lib, al-Axtal (640-710) hatto islomni qabul qilmagan holda islom xalifalari saroyida ijod qilar, al-Farazdak (641-730) va Jarir (653-733) ijodlarida ham hanuz qabilachilik an'analari ustun edi. Arab mumtoz adabiyotida «yangilanish» xarakatini boshlab berganlarning aksariyati asli kelib chiqishiga ko'ra sof arab emas edilar. Bashshar ibn Burd (714-784) fors, Ibn al-Muqaffa (724-759) ham Eronda, zardushtiylikka e'tiqod etuvchi oilada tug'ilgan, bu davrning eng zabardast shoiri Abu Nuvas (762-713) ning ham onasi fors ayoli edi.

***Badiiy tafakkur** – ko'proq timsoliy va evristik tafakkur asosiga qurilgan murakkab tarkibli tafakkur turlaridan bo'lib, ijodkorning Borliq haqiqati haqidagi o'z tasavvurlarini. hayotiy yoki xayoliy timsollar tizimi vositasida modellashtirishi. Badiiy timsol haqiqatni o'zida to'liq ifodalashga da'vo qilmaydi, faqat unga ishora qiladi.*

Sunna bilan bir bosqichda arab nasrida adab yo'nalishi shakllanganini, islom davri ilk turkiy she'riyat namunasi Adib Ahmad ijodi shunga yaqin turishini oldinroq eslab o'tgan edik. Bu yo'nalish Abul Ataxiya (748-825) ijodi bilan hamohang bo'lib, Abu Nuvasda shakkoklik mayllari kuchliroq edi. Umuman, arab tilidagi mumtoz adabiyot gullab yashnagan davr sunna va islom ma'rifatchiligi bosqichlariga ko'proq mos keladi va unda ikki yo'nalish yorqin namoyon bo'lgan: biri saroy adabiyoti uchun xos bo'lgan madhiya, may va go'zallar vasfi bilan yo'g'rilgan she'riyat bo'lsa, ikkinchisi, pand-nasihati, hayotning mohiyati haqidagi falsafiy mushohadalarga bag'ishlangan qasida, qit'a va nasriy risola (noma)lardan iborat bo'lib, dastlabki davrda bu ikki yo'nalish hatto bir-biriga muayyan darajada qovushmay turdi. Ammo asta-sekin ishqiy mavzu teranlik kasb etib, adab yo'nalishi bilan mazmunan yaqinlashib bordi va Abula'lo al-Maarriy (973-1058) ijodida yuksak falsafiylik, Ibn al-Farid (1181-1234) she'riyatida esa irfoniy ishqning eng oliy qabatlariga ko'tarildi.

IX-XII asrlardagi adabiyot ham ilm singari ko'proq saroyda markazlashgan bo'lib, madhiya qasidalar, ishqiy g'azallar, xamriyot (may mavzui), zuhdiyot (dunyo va uning hoyu havaslari bebaqoligi va ularga mehr qo'ymaslik mavzui), hijo (muayyan shaxslarga yo'naltirilgan hajv) kabi mavzu turlari etakchilik qilardi, ya'ni badiiy adabiyotning vazifasi hanuz ikkinchi darajali, amaliyroq ko'rinishda

Badiiy ijod tariqi – adabiyot nazariyasiga oid muhim tushuncha, badiiy adabiyotning mazmuniy jihati, ya'ni badiiy tafakkur qonun-qoidalariga aloqador bo'lib, arab tilidagi “**tariq**” so'zi qadim yunon tilidagi “*metodos*”, ya'ni “yo'l”, “borliqni anglab etish va aks ettirishning o'ziga xos yo'li” ma'nosini anglatadi. Alisher Navoiy ushbu atamadan ijodiy foydalanib, islom mintaqa adabiyotida “**haqiqat tariqi**” va “**majoz tariqi**” deb atalmish ikki **adabiy yo'nalish va badiiy ijod tariqi** mavjudligini kashf etdi va ularning har birini qisqacha ta'riflab, XII-XV asrlarda yashab forsiy va turkiy tillarda ijod etgan ulug' shoirlarning qaysi biri qaysi yo'nalishga mansub ekanligini aniq ko'rsatib berdi. Alisher Navoiyning **badiiy ijod tariqiga** oid nazariy mulohazalari “Mahbub ul- qulub” risolasi “Avvalgi qism”ining “Nazm gulistonining xushnag'ma qushlari zikrida” deb atalgan 16-faslida mukammal bayon qilingan.

edi. Shu davrda «eng yolg'on she'r – eng yaxshi she'rdir» va «eng rost she'r - eng yaxshi she'rdir» degan iboralarda o'z aksini topgan she'riyatga ikki xil yondoshuv shakllangani ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan va bunga muayyan darajada o'sha davr adabiyotining mavzu qamrovi va vazifasi, ijtimoiy voqelikda tutgan mavqei ham sababchidir. Hukmdorni madh etish, uning dilini xushlash, hukmdorning va o'zining shaxsiy raqiblarini hajv etish VIII-XI asrlar saroy adabiyotida etakchi o'rin tutar va shoirning mavqei ham ushbu sohalardagi yutuqlari bilan belgilanardi. Bu davr arab tilidagi she'riyat bilan boshlanib, VIII asr ikkinchi yarmidan turkiy tilidagi dastlabki asarlar (Adib Ahmad va Mahmud Koshg'ariy asaridagi ba'zi namunalar) paydo bo'lgan bo'lsa, X asr boshlaridan Somoniylar saroyida Abu Abdulloh Rudakiy etakchiligidagi baquvvat fors she'riyat maktabi shakllandi. IX-X asrlar davomida Movarounnahr va Xurosonda har uch tilda

asarlar yaratilgan bo'lsa, XI asr boshlaridan arab tili asosan ilm tili sifatida saqlanib qolib, G'aznaviylar saroyida asosan fors tilida va Qoraxoniylar saroyida turkiy va forsiy tillaridagi she'riyat rivoj topdi. Mahmud G'aznaviy saroyida shakllangan nufuzli she'riyat maktabi namoyandalari Unsuriy, Farruhiy,

Manuchehriy va boshqalar madhiyaviy qasidaning mumtoz namunalarini yaratdilar. Shu davrning o'zida adabiyotda ma'rifatchilik bosqichiga xos yana bir yo'nalish - islomdan oldingi merosni yangicha talqinda o'zlashtirish ham rivojlanib bordi. Arab tilidagi adabiyot vakillari johiliya davri adabiy merosini to'plash va tartibga solishga jiddiy kirishdilar. Rum, Eron, Hind adabiyotining mashhur namunalari arab tiliga o'girildi. Masalan, «Panchatantra» - «Kalila va Dimna» «Xudoynamak»lar - «Siyar ul-Muluk» nomlari bilan arabchalashtirildi. Keyinroq borib Rudakiy fors tilida she'riy «Kalila va Dimna» dostonini yaratgan bo'lsa, Unsuriy Rumning lotin va yunon tilidagi ishqiy romanlar mavzu doirasida bir necha dostonlar yozdi. Afsus, bu asarlardan bizgacha faqat ayrim parchalargina etib kelgan. X asrda Daqiqiy va boshqa ba'zilar «Shohnoma» yaratishga urindilar. Va nihoyat X asr oxiri - XI asr boshlarida Firdavsiy Tusiy (940-1020) o'zining ulug' epopeyasini yozib tugatdi. Firdavsiyning 60 ming baytga yaqin ulkan «Shohnoma» si islomgacha Eron va Turonda yaralgan boy ma'naviy merosning o'ziga xos badiiy qayta ishlangan qomusidir. Uning tarkibida yuzlab qahramonlar, o'nlab alohida murakkab syujetli dostonlar mavjud. Unda asotir tafakkur mevalari va Eron, Turon xalqlari tarixi o'z badiiy in'ikosini to'liq namoyon etgan.

Firdavsiy asari fors va turkiy tildagi keyingi necha asrlar badiiy mumtoz adabiyotiga mavzu va qahramonlar etkazib bergan ulug' xazina bo'ldi. Forsiy tildagi adabiyotda dostonchilik, ya'ni ishqiy, tarixiy, qahramonlik dostonlari yozish an'anasi mintaqqa adabiyotining etakchi yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ammo Firdavsiyga ko'r-ko'rona ergashganlar, yangicha talqin yarata olmadilar, hech qaysisi Firdavsiy shuhratiga yaqin bora olgan emas. Faqat Yusuf Xos Hojib singari turkiy she'riyat vakillari butkul yangicha uslubda, yangilik yaratish yo'lidan borganliklari uchun adabiyot tarixida munosib o'rin egallay bildilar.

2-fasl. Mintaqa adabiyoti Alisher Navoiy talqinida.

Alisher Navoiy Firdavsiy va uning «Shohnoma»sini yaxshi biladi va chuqur ehtirom bilan yodga oladi. Ammo badiiy ijod tariqi haqidagi nazariy mulohazalariga muayyan shoirlar ijodini misol keltirganda, biror-bir o'rinda Firdavsiyni eslamaydi, u sanab o'tgan ustozlarning tarixan eng birinchisi Sanoiydir, chunki fors tilidagi adabiyotda «Haqiqat asrori»ni (ya'ni Borliqning mohiyatini) badiiy tarzda anglab etish va anglatishga ilk bor jiddiy ravishda kirishgan ulug' mutafakkir shoir Sanoiy edi. Uning «Sayr ul-ibod ilal maod» («Alloh bandalarining qaytar makonga safari») va «Hadoyiq ul-haqoyiq» («Haqiqat bog'lari») asarlari nomlarining o'ziyoq shoir maqsadini aniq anglatib turipti. E'tiborga sazovor yana bir jihati shundaki, Navoiy Sanoiy ijodini baholashda o'sha davr an'anasiga zid borib, uni «haqiqat tariqi» suxanvarlari qatorida emas, «Haqiqat asrorig'a majoz tariqini maxlut» qilganlar safida tilga olgan. Buning sababi, bizning nazarimizda, shundaki, XI asr oxirlariga borib Abulmajd Sanoiy birinchilardan bo'lib saroy madhiyago'yiligini tark etgan va ijtimoiy-falsafiy yo'nalishni badiiy adabiyotga dadil olib kirganligida edi.

XII asr oxirgi choragiga borganda esa saroyni, madhiyaviy qasidaguylikni tark etib, ijtimoiy- falsafiy yo'nalishga o'tgan shoirlar soni keskin ko'paydi. XI

asrda tasavvuf she'riyati kichik lirik janrlar (ruboiy, g'azal) bilan cheklangan bo'lsa, XII asrdan tasavvufiy ruhdagi dostonlar yaratila boshlandi. Va nihoyat, XII asr oxirgi choragidan boshlab, fors tilidagi she'riyatning ikki yorqin yulduzi Nizomiy Ganjaviy va Farididdin Attor siymolari adabiyot osmonida paydo bo'ldi.

«Mahbub ul- qulub» risolasi «avvalgi qism»ining 16-faslini Alisher Navoiy «Nazm gulistonining xushnag'ma qushlari zikrida» deb ataydi va shunday boshlaydi:

«Ul necha tabaqadir: avvalgi jamoa nuqudi kunuzi ma'rifati ilohiydin g'aniylar va xalq ta'rifidin mustag'niylardur. Ishlari maoniy xazoinidin ma'rifat javharin termak va el fayzi uchun vazn silkida nazm

termak. Nazm adosi bag'oyat arjumand va benihoyat sharif va dilpisand o'ldug'i uchun oyoti kalomda nozil bor va hadisi mo''jiznomda tilagan topar, chun maal-qasd emas, el hurmati jihatidin ani she'r demas»³⁷ (Nasriy bayoni: Ular bir necha guruhdir. Birinchi guruh ma'rifati ilohiy xazinasining naqdinalari bilan boyigan va xalq ta'rifiga ehtiyoj sezmagandir. Ishlari ma'nilar xazinasidan Ma'rifat gavharini termoq va u gavharni el fayz topsin uchun nazm ipiga tortmoq. Nazmlarining ifodasi g'oyat qutlug' va benihoyat yoqimli va ulug' bo'lganligidan ilohiy kalom oyatlari va Rasulullohning mo''jizali hadislarini mazmunini izlagan kishi ulardan topa oladi va qasddan yozilmagani sababli el ularga ehtirom bildirib, she'r deb atashga jur'at etmaslar».) Alisher Navoiy bu toifani «haqiqat tariqining suxanvari «, deb ataydi va ular jumlasidan tasavvuf adabiyotining eng buyuk siymolari

Farididdin Attor va Jaloliddin Rumi nomlarini tilga oladi. Olim bu guruh vakillarini «avliyoi ogoh va mashoyix va ahlulloh», deb ulug'laydi. Attorga «nozimi javohiri asror» («haqiqat sirlari javohirlarini nazmga soluvchi»), Rumiya «g'avvosi bahri yaqin» («yaqinlik dengizining g'avvosi»), deb sifat beradi. Navoiy ta'riflarining qanchalar voqelikka muvofiq ekanligiga iqror bo'lish uchun Attor va Rumi asarlarining nomlarini eslab o'tish kifoya: «Ilohiynoma», «Asrornoma», «Mantiq-ut-tayr» («Qushlar mantiqi»), «Masnaviyi ma'naviy» va h.k. Bu asarlar haqida Sharq va G'arbda shuncha ko'p tadqiqotlar amalga oshirilganki, biz ulardan o'tkazib so'z aytish qudratiga ega emasmiz.

“Majoz tariqi” - milliy ma'naviyati-mizning Islom mintaqa madaniyati doirasidagi takomilining to'rtinchi bosqichi va etakchi tamoyillaridan biri, “Al-majozu qantar ul-haqiqat” (Majoz haqiqatning ko'prigidir) hadisiga tayanuvchi alohida dunyoqarash tizimi. XIV-XV asrlarda to'kis shakllangan Tavhid Haqiqatini anglab etishning eng yuqori pog'onasini tashkil etuvchi ushbu tamoyil Borliq haqiqatini anglab etishning badiiy adabiyotga xos maxsus yo'nalishi bo'lib, Alisher Navoiy ijodida o'zining ham nazariy, ham amaliy mukammal ifodasini topdi. Bu tamoyilning ulug' mutafakkir shoir “pok ishq” deb atagan o'zak timsoltushunchasini bugungi kun xalqimiz tilidagi aniq ifodasidan kelib chiqib Mehr ma'rifati deyilsa, xato bo'lmas. “Majoz tariqi” Haqiqat izlovchilarni yana baqodan fanoga yuzlantirdi. O'zligini anglab etganlar o'z qalbiga sayqal berib, unda Haqiqat nurining aks etishiga erishganlar endi o'zgalari qalbiga ziyo baxsh etishni hayot mazmuniga aylantirmoqlari asosiy maqsad yo'nalishi qilib belgilandi.

37 Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14-jild. T.-«Fan»-1998, s.24

Navoiy «majoz tariqi « xususidagi ta'riflarga o'tib, o'zi kashf etgan haqiqatlarni shunday bayon qiladi:

«Yana bir jamoatdurkim, haqiqat asrorig'a majoz tariqin maxlut qilubdurlar va kalomlarin bu uslubda marbut etibdurlar. Andoqki, maoniy ahlining nuqtapardozi Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziy va ishq ahli guruhining pokbozi va pokravi Amir Xusrav Dehlaviy va tasavvuf va diqqat mushkulotining girihkushoyi Shayx Zahiriddin Sanoiy va faridi ahli yaqin Shayx Avhadiddin va maoniy adosiga lofiz Xoja Shamsuddin Muhammad al- Hofiz.

Yana jam'e bordurlarki, majoz tariqi adosi alar nazmiga g'olib va alar bu shevaga ko'proq rog'ibdurlar. Andoqkim, Kamoli Isfahoniy va Xoqoniy Shirvoniy va Xojuyi Kirmoniy va mavlono Jaloliddin va Xoja Kamol va Anvariyy va Zahir va Abdulvosi' va Asir va Calmon Sovajiy va Nosir Buxoriy va Kotibiy Nishopuriy va Shohiy Sabzavoriy».³⁸

“Ishqi majoziy” – tasavvuf ahli nazdida bu dunyo, o'tkinchi olam mavjudotlariga qaratilgan muhabbat. Sufiylar bunday ishqni arzimas hisoblab, “ishqi haqiqiy”ga inti-lishni ma'qul ko'rsalar, “Majoz tariqi” vakillari Payg'ambari-miz(sav)ning “Al-majozu qantarat ul-haqiqa” (Majoz haqiqatning ko'prigidir) hadisidan kelib chiqib, “ishqi majoziy”ni “ishqi haqiqiy”ga eltuvchi yo'l sifatida ulug'laydilar.

(Nasriy bayoni: «Yana bir guruhdurkim, Haqiqat sirlariga majoz yo'lini aralastiribdurlar va so'zlarini bu uslubda bog'labdurlar. Chunonchi: ma'ni ahlining nozik so'zlisi Shayx Muclihiddin Sa'diy Sheroziy va ishq guruhining halol oshiqi Amir Xusrav Dehlaviy, tasavvuf va tafakkur mushkullarining chigalini echuvchi Shayx Zahiriddin Sanoiy, haqiqat ahlining yagonasi Shayx Avhadiddin va lafz bilan ma'noni anglatishga mohir Shamsuddin Muhammad Hofiz.

Yana bir qanchalari bordurlarki, majoz yo'li ularning she'rlarida g'alaba qozongan va ular bu ravishga ko'proq rag'bat etganlar. Chunonchi: Kamol Isfahoniy, Xoqoniy Shirvoniy, Xojuyi Kirmoniy, Mavlono Jaloliddin, Xoja Kamol, Anvariyy, Zohir, Abdulvosi', Asir, Salmon Sovajiy, Nosir Buxoriy, Kotibi Nishopuriy va Shohiy Sabzavoriy».³⁹

Yuqorida tasavvuf she'riyatining eng ulug' ustozlariga «haqiqat tariqi suxanvarlari» deb nom berilganini qayd etib o'tgan edik. Ko'rdikki, Navoiy «majoz tariqi»ga aloqador deb hisoblagan shoirlarni ham ikki qismga ajratadi. Nazarimizda, birinchi qismda ulug' ustozlar, ushbu yo'nalishning qudratini belgilovchilar yodga olingan bo'lib, ikkinchi qismda ijodiy qarashlari ushbu tariqqa mos tushuvchi mintaqa miqyosida nomlari ma'lum bo'lgan shoirlar sanab o'tilgan.

Endi ularni tarixiy tadrijiylikda ko'zdan kechiraylik.

«Haqiqat asroriga majoz tariqin maxlut» etganlarning tarixan birinchisi tabiiy ravishda Sanoiy (1048-1140) bo'lib chiqmoqda. Undan keyin XII asr ikkinchi yarmida yashab ijod etgan Abdulvosi' Jabaliy (vafoti 1160), Anvariyy (vafoti 1191), Asiriddin Axsmkatiy (1108-1196), Xoqoniy (1120-1199), Zohir Faryobiy (vafoti (1202) va boshqalar sanab o'tilgan bo'lib, bu atoqli fors shoirlari

38 O'sha kitob, s.25

39 Alisher Navoiy. Asarlar. 13-jild. T., 1966, s.191

deyarli barchasi Sanoiy singari umrlarining oxirida saroy madhiyago'yligini tark etib, ijtimoiy-falsafiy ruhda qasidalar yozishga kirishganlar. Ular ichida alohida yirik doston yozganlar deyarli uchramaydi. Bularga XII-XIII asr chegarasida yashagan Kamol Isfahoniy (vafoti 1237) va XIII asrning buyuk axloq muallimi Sa'diy Sheroziy (1189-1292)lar ham qo'shiladi. Yana bular qatorida surat («majoz») va ma'ni («haqiqat») nisbati xususida g'oyat muhim fikrni aks ettirgan ruboiy muallifi sufiy shayxi Avhadiddin Kirmoniy (vafoti 1236) ham tilga olingan.

XIII asrdan faqat ikki ulug' shoir (Kamol va Sa'diy) yodga olingan bo'lsa, XIV asrga borib Alisher Navoiy «majoz tariqi»ga mansub deb hisoblagan mashhur shoirlar ro'yxati keskin oshib ketadi. Bular avvalo Navoiyning «xamsanavislik» va g'azalnavislikda g'oyat qadr etgan salafi Amir Xusrav Dehlaviy (1253-1325), dunyoga dong'i taralgan Xo'ja Hofiz Sheroziy (1320-1389) va nihoyat g'azal va qasidalar ustasi Nosir Buxoriy (vafoti 1371). XV asr shoirlaridan Navoiy o'zidan ilgari yashab o'tgan Kotibiy (vafoti 1436) va o'zi shaxsan tanigan Shohiy Sabzavoriy (1385-1453) ni tilga oladi. «Mahbubul-qulub»ning ikkinchi qismi «Ishq zikrida» bobida «xos ishq» egalari qatorida Amir Xusrav va Xoja Hofizlar qatorida Faxriddin Iroqiy (1207-1289) yodlab o'tilsa, «Holoti Pahlavon Muhammad» risolasida XV asr atoqli turkigo'y shoirlardan Mavlono Lutfiy eslanadi.

Demak, Alisher Navoiy «majoz tariqi» haqida gapirganida ikki guruh shoirlar tilga olingan, birinchi guruhi asosan XII asrda yashagan bo'lsa, ikkinchi guruhi XIV-XV asrlarga mansub shoirlardir. Bular orasida ayrim farqlar mavjud bo'lib, suhbat davomida yana bunga alohida to'xtalib o'tamiz.

3-fasl. Badiiy tafakkur tariqlari - dunyoni idrok etish va uni ijodiy akslantirishning o'ziga xos yo'llari sifatida.

Bir narsani afsus bilan qayd etish lozimki, sovet davri o'zbek adabiyotshunosligi, ayniqsa, 30-yillardan boshlab asos e'tibori bilan noto'g'ri tamoyilga yo'naltirildi. Bu tamoyilning mohiyati - bir mintaqa adabiy merosini o'rganishda, ko'ra bila turib, butkul begona an'analar asosida shakllangan o'zga mintaqa adabiyot nazariyasiga tayanishdir. Ma'lumki, badiiy adabiyot amaliyoti bilan uning nazariyasi orasida uzviy bog'liqlik mavjud bo'ladi. Ammo adabiyot nazariyasi odatda bir millat adabiyoti tajribasiga emas, balki muayyan madaniy mintaqaning etakchi xalqlari badiiy ijodi tajribalariga suyanadi va shu zaminda yaratiladi. XIX asr o'rtalarigacha ham yaxlit jahon madaniyati emas, balki mintaqa madaniyatlari mavjud bo'lganini nazarda tutsak, Evropa mintaqasi xalqlari yaratgan buyuk badiiy meros Evropa adabiyotshunosligiga asos bo'lganligini, ammo qadim davrlardan Uzoq Sharq (Xitoy, Yaponiya, Koreya), Hindiston, Yaqin va O'rta Sharq mintaqalarining har birida alohida o'ziga xos mukammal rivojlangan adabiyot nazariyalari mavjudligi, bu nazariy tizimlar ushbu mintaqalardagi butun madaniy-ma'naviy muhit, jumladan, ushbu mintaqa xalqlari badiiy tafakkuri mevalarining bevosita ta'sirida shakllangan va o'z navbatida ushbu mintaqa adabiyoti namoyandalari ijodiga asrlar davomida sezilarli ta'sir ham ko'rsatib kelganligi bugungi kunda aniq-ravshan isbot etilgan tarixiy voqelikdir.

Bu haqda yaratilgan tadqiqotlar majmui ilgari ko'proq Uzoq Sharq va Janubiy Osiyo mintaqalariga oid bo'lgan bo'lsa, oxirgi yigirma yilda islom mintaqada adabiyotshunosligini o'rganish bo'yicha ham jahon ilmida bir qancha ishlar amalga oshirildi. Ushbu ilmiy tahlil va kuzatishlar natijasini umumlashtirish, ularning takomil tarixini adabiy jarayon bilan bog'lab o'rganish hozirgi davr adabiyotshunosligining dolzarb masalalaridan bo'lmog'i, hatto diqqat markaziga qo'yilmog'i joiz.

Xullas, har bir mintaqada adabiyoti o'sha mintaqada yaratilgan adabiyot nazariyasi bilan mushtarak holda o'sha mintaqada ma'naviy qadriyatlari muhitidan ajratib olinmay o'rganilsa, natijalar ham asl voqelikka muvofiq bo'ladi. Jumladan, islom mintaqada adabiyotshunosligi haqida qisqacha gapirib o'tadigan bo'lsak, quyidagilarni qayd etish o'rinlidir.

VIII-IX asrlardanoq arab tilida islom mintaqada adabiyotshunosligining o'ziga xos maktabi vujudga kela boshladi. Xalil ibn Ahmad (718-786), Ibn Qutayba (828-889), Ibn al-Mutazz (861-908) va boshqa iqtidorli nazariyotchilar qadim yunon poetikasidan mohiyatan farq qiluvchi islom she'riyat va badiiyat ilmini shakllantirishga kirishdilar. Ko'p o'tmay bu sohaga Movarounnahrda etishib chiqqan qomusiy allomalar o'z hissalarini qo'shdilar. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy kabi zabardast faylasuflar qadim yunon poetika ilmini mintaqada adabiy an'analari bilan qiyosiy o'rganib, she'riyat ilmiga oid maxsus nazariy risolalar yaratdilar. X-XV asrlarda bu yo'nalishda ijod etgan qator allomalarimizning qomusiy asarlari jahon ma'naviyat xazinasining boqiy mulkiga aylandi. Masalan, X asrda yashab arab tilida ijod qilgan vatandoshimiz Abu Abdulloh al-Xorazmiyning «Mafotih al-ulum» («Ilmlarning kalitlari») asarida adabiyotshunoslikka oid ilmi ma'oni va bayon, aruz va qofiya, badiiy san'atlarga alohida boblar ajratib, bu ilmlardagi har bir atamaga ta'rif va tavsif berilgan. XI asrda yashab ijod etgan o'rta osiyolik alloma Abu Xafs an-Nasafiy o'zining «Majma' ul-ulum matla' un-nujum» («Ilmlarning jam bo'lishi - yulduzlarning chiqishi») qomusiy risolalar to'plamiga aruz ilmiga oid «Muxtasar al-aruz ala usul al-ma'ruz» asarini kiritgan. XI asrda vatandoshimiz Abul Hasan Nasr al-Marg'iloniy badiiyat ilmi bo'yicha arab tilida «Mahosin al-kalom» asarini ta'lif etdi. Shu asrda yashagan Abu Qohir al-Jurjoniy (vafoti 1078 yil) Qur'oni karim oyatlarining yuksak badiiy qudratini ilmiy tahlil asosida dalillab berishga bag'ishlangan «Daloyil ul-e'joz» va «Asror ul-balog'a» asarlarida mutlaqo o'ziga xos **badiiy timsol nazariyasini** kashf etdi. XI asr oxiri - XII asrdan boshlab fors tilida ham poetikaga oid maxsus asarlar yaratila boshlandi. Ularning birinchisi Roduyoniyning «Tarjumon ul-balog'a» asari bo'lsa, ikkinchisi xorazmlik ulug' alloma Rashididdin Vatvotning qator asarlari, ayniqsa, mashhur «Hadoyiq as-sehr fi daqoyiq ash-she'r» («She'riyat teranliklarida sehr bog'lari») risolasidir. XII-XIII asrlarda «arab va ajam faxri» deb dong taratgan xorazmlik alloma Mahmud az-Zamaxshariy «Al-qustos fil aruz» nomli ilmiy risolasini yozdi. Uning kichik zamondoshi va yurtdoshi Yusuf as-Sakkokiy o'zining filologiyaga oid «Miftoh ul-ulum» kitobining katta bir bobini «She'r ilmi»ga bag'ishladi. Keyingi asrlarda mintaqada turkiy tilda ham adabiyot nazariyasiga oid asarlar yaratildi. Jumladan, Mirzo Ulug'bek zamonida yaratilgan Taroziyning ushbu mavzudagi ilgari fanga

noma'lum bo'lgan «Funun al-balog'a» risolasining qo'lyozmasi bir necha yil oldin AQShga ilmiy safar bilan borgan tilshunos olim E.Umarov tomonidan topilib, ilmiy iste'molga kiritildi. Shunday qilib, VIII-XV asrlarda mintaqamizda arab, fors va turkiy tillarda mukammal bir adabiyotshunoslik nazariy maktabi shakllangan edi. Allomalarimizning tilga olingan asarlari keyingi necha asrlar davomida islom mintaqasining turli davlatlarida qayta-qayta ko'chirilib, ilm ahli tomonidan chuqur o'rganildi, oliy madrasalarda uning asosida she'r ilmi alohida fan sifatida o'rgatildi. Ajdodlarimiz yaratgan bu ilm nafaqat Xorazm yoki Movarounnahr, balki butun islom mintaqasida keng o'rganildi va amalda qo'llanildi. Ushbu qimmatli nazariy merosni jiddiy tahlil etib, allomalarimizning xizmatlarini yuzaga chiqarish, mumtoz shoirlarimiz she'riyatiga uni tadbiq etish, badiiyat ilmining ko'z ilg'amas nozik tomonlarini hozirgi zamon shoirlariga ochib berish va ularni ham buyuklarimiz yaratib ketgan ulug' merosdan bahramand etish bugungi kun adabiyotshunosligining kechiktirib bo'lmaydigan vazifalaridandir.

Badiiy tafakkurning o'z qonun-qoidalari bor. Asotir tafakkur, mantiqiy tafakkur, irfoniy tafakkur kabi bu ham borliqni idrok etishning o'ziga xos bir yo'li (tariqi, usuli)dir. XV asr oxirida Alisher Navoiy o'zigacha 8 asr davomida mintaqamiqyosida keng rivojlanib borgan badiiy tafakkur ilmini yanada yuksak nazariy umumlashmalar darajasiga ko'tarib, jahon ma'naviyati takomiliga o'zining mustaqil bosqich darajasidagi kashfiyotini olib kirdi.

Alisher Navoiy yaratgan nazariya badiiy tafakkur tariqi masalasiga oid bo'lib, Evropada bu ilmiy yo'nalish Sharqdan ancha keyin - XVIII asrdan shakllana boshladi va XX asrdagina yakuniy natijalarga erishdi. Evropa adabiyotida barokko, klassitsizm, romantizm, realizm nomlari bilan ataluvchi hodisalar Yangi davrda paydo bo'ldi. Rus tadqiqotchilari bunday hodisalarni «literaturnoe napravlenie ili techenie» (adabiy yo'nalish va oqim) deb atadilar va keyinchalik shuning asosida ijodiy yoki badiiy metod (tvorcheskii ili xudojestvennii metod) nazariyasini shakllantirdilar. Afsus, 30-yillar mafkuraviy tazyiqi bilan bu nazariya asosan Stalin tomonidan «sotsialistik realizm» deb sun'iy nom ostida tiqishtirilgan proletar realizmi metodining totalitar hukmronligini ta'minlash maqsadlariga bo'ysundirilgani sababli, barchaning jig'iga tegib, asl muammo bir chetga surilib qolaboshladi. Vaholanki, adabiyot nazariyasining o'zak tomiri baribir **badiiy tafakkur tariqi** sifatida shakllanadigan dunyoni idrok etish va uni ijodiy akslantirishning o'ziga xos yo'llarini aniqlay bilish va uni har tomonlama sharhlab ko'rsatishdan iboratdir. Alisher Navoiy ushbu nazariy masalani XV asr oxirida birinchi marta ochiq-ravshan belgilab va sharhlab bergan edi.

Qadim yunon tilida «**metodos**» nima ma'noni bildirsa, IX- XV asrlar islom mintaqada madaniyatining ilmiy atamalar tili bo'lmish arab tilida «tariq» so'zi ham xuddi shu ma'noni, ya'ni «yo'l», «borliqni anglab etish va aks ettirishning o'ziga xos yo'li» ma'nosini anglatar edi. Alisher Navoiy ushbu atamadan foydalanib, islom mintaqada adabiyotida «**haqiqat tariqi**» va «**majoz tariqi**» deb atalmish ikki adabiy yo'nalishni ajratib ko'rsatdi va ularning har birini qisqacha ta'riflab berdi. Bu hodisa Evropa adabiyotshunosligi erishgan yutuqlardan 5 asr ilgari yuz bergan edi. Badiiy ijodga Borliq mohiyatini idrok etish va ijodiy akslantirishning alohida

bir yo'nalishi sifatida ongli yondoshuv islom mintaqasida Evropadan ancha ilgari, XII-XIII asrlarda boshlangan edi.

4-fasl. Alisher Navoiy «majoz ishqi» haqida.

Ushbu bob avvalida biz islom mintaqa adabiyotining rivoji haqida gapirar ekanmiz, dunyoni idrok etish va uni ijodiy akslantirish nuqtai nazaridan ham adabiyot taraqqiy etib borganiga ishonch hosil qildik. Alisher Navoiyning nazariy kuzatishlari bilan adabiy jarayonining borishini qiyoslab xulosa qilish mumkinki, bu taraqqiyot ikki katta davrga bo'linadi.

Birinchisi, VII-XI asrlar bo'lib, bu davrning eng yuksak namunasi Firdavsiy «Shohnoma»si deyish to'g'ri bo'ladi. Ushbu bobning birinchi faslida bu davrni qisqacha tavsiflab o'tdik. Alisher Navoiyning badiiy ijod tariqiga oid mulohazalari bu davrga daxl etmaydi.

Ikkinchi, yirik davr XII-XV asrlar bo'lib, Alisher Navoiy yuqorida ko'rib o'tilgan mintaqa adabiyotiga oid nazariy mulohazalarida ayni shu davr shoirlariga e'tibor qaratadi. Nega?

Ma'lumki, adabiyot mavzularining markazida inson, uning ruhiyat dunyosi yotadi. Insonning kechinmalari esa, asosan, ikki yo'nalishda kechadi: biri-insonning Oliy haqiqatga, Haqqa, Borliqning mohiyatiga, sodda qilib aytsak, maxluqning Xoliqqa munosabati, nisbati masalasi; ikkinchisi insonning o'zi singari maxluqlarga, ya'ni o'zga insonlarga, atrof-voqelik, mavjud jamiyatga munosabati.

Birinchi yo'nalish Insonni o'z ko'ngli bilan suhbatga chaqiradi, ruhiyatning ichki teran qatlamlariga yo'nalgan bo'ladi. Ikkinchi yo'nalishda ijtimoiy munosabatlar tizimida har bir insonning o'rni masalasiga ko'proq e'tibor qaratiladi.

Sanoiy ijodida har ikki yo'nalish aralash tadqiq etilgan, Navoiy iborasi bilan aytsak: «haqiqat asroriga majoz tariqi maxlut» etilgan. Bu ulug' mutafakkir shoirning mintaqa she'riyatida mavqei shu qadar balandki, «haqiqat tariqining suxanvari» Farididdin Attor ijodi ham, xamsanavislik an'anasi boshida turgan Nizomiy Ganjaviy dostonchiligi ham uning «Hadiqa»sidan sarchashma oladi. Jaloliddin Rumi yozgan edi:

Attor ruh budu Sanoiy du chashmi o',
Mo az pai Sanoiyu Attor omadem.⁴⁰

(Attor ruh edi, Sanoiy uning ikki ko'zi,
Biz Sanoiy va Attor izidan keldik.)

Buyuklarning biror so'zi behikmat bo'lmaydi. Nega Mavlono Jaloliddin Attorni «ruh»ga Sanoiyi esa «ikki ko'z»ga qiyos etadi? «Hadoyiq ul-haqiqa» asarini Evropa sharqshunoslari uzoq vaqt «tasavvuf qomusi» deb talqin etdilar.

---

⁴⁰ Bertel's. B.E. Ибранные труды. Низами и Фузали. М.-«Наука»-1962, s.174.

Lekin bu asarni diqqat bilan o'rgangan E.E. Bertel'sning guvohlik berishiga ko'ra, unda na «tariqat» iborasi uchraydi, na «Haq vasli « haqida so'z boradi. «Hadoyiq» 10 bobdan iborat bo'lib, ularning birinchisi «tavhid», ikkinchisi «na't» (payg'ambar madhi), uchinchisi aql va to'rtinchisi ilm haqida, beshinchisi ishq haqida bo'lib, Sanoiy Abu Ali ibn Sinoni tanqid qiladi va ishqni aqldan ustun qo'yadi. Oltinchi bob «nafsi kull» haqida bo'lib, uni shoir piri murshid qiyofasida tasvirlaydi. Ettiinchi bob ilmi nujumga bag'ishlangan. To'qqizinchi bob do'stlik va dushmanlik haqidagi hikoyatlarni o'z ichiga olsa, oxirgi o'ninchi bobda Sanoiy o'z tarjimai holidan so'zlab, bu dunyoga etak siltab, zohidlikni ixtiyor etganligi sabablarini bayon qiladi. Shoir faxr bilan aytadi:

Yek suxan z-in-u olami donish,
Hamchu Qur'oni porsî donash.⁴¹

(Bunda har so'z - bir olam bilim,
Xuddi fors tilidagi Qur'on deb bilgudek)

Shoir bu dostonida so'z kamolini eng yuksak darajaga olib chiqqanini ta'kidlab, o'zini hazrati Muhammad (S.A.V.) ga qiyosan «Shoirlar xotami»(oxirgi yakunlovchi shoir) deb ataydi:

Xotami anbiyo Muhammad bud,
Xotami shoiron manam, hama sud.

(Payg'ambarlar oxirgisi Muhammad edi,
Shoirlarning yakunlovchisi menman,
So'zim boshdan oyoq hammasi foydali.)

Shoirning bu faxriyalari lof emas edi, darhaqiqat, Sanoiy mintaqa she'riyatining muayyan bosqichi uchun (aniqrog'i, she'riyatdagi saroy ma'rifatchiligi bosqichi uchun) o'z ijodi bilan yakun yasab berdi va G'azzoliy singari ishqning aqldan ustunligi haqida xulosa chiqardi.

Undan keyin, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, zamonasining boshqa etakchi shoirlari ham asta-sekin saroyini va madhiyago'ylikni tark eta boshladilar. Navoiy ko'zda tutgan «majoz tariqi»ning birinchi bosqichi asosan ushbu yangi yo'nalishga o'ta boshlagan shoirlar ijodidan, ya'ni XII asr ikkinchi yarmidan boshlanadi.

Sanoiy ham G'azzoliy singari tom ma'nodagi sufiiy emas, ammo Sanoiy boshlab bergan yangi bosqich uning izdoshlarida ikki yo'nalishda rivoj oldi: biri Attor yo'nalishi, ikkinchisi Nizomiy Ganjaviy yo'nalishi. Bu ikki yo'nalishning farqi nimada?

Ko'rdikki, Sanoiy «ikki ko'z»ga qiyos etildi. Ko'z tashqaridagi narsalarni ko'radi, ichkaridan tashqariga yo'nalgan bo'ladi. Attor esa «ruh» - uning nazmdan maqsadi «asrori ilohiy adosi» («ilohiy sirlarni bayon etish») - inson ruhiyatidagi

---

41 O'sha asar s.177.

ilohiy asror pardalarini birma-bir ochib ko'rsatish. Jaloliddin Rumiy ham shu yo'ldan bordi. Asli tasavvuf she'riyatining mohiyati ham, bizning fikri ojizimizcha, shunda.

Irfon - o'zlikni anglashdir. Men kimman? Yagona Allohga mening nisbatim qanday? Tasavvuf shu savolga javob qidiradi. Uning javobi qisqa va sodda qilib ifodalanganda, quyidagichadir: Haq - yagona va mutlaq borliq, Ahad (yakkalik, birlik). Haq o'z jamolini ko'rmoq istaydi va o'ziga ko'zgu sifatida moddiy borliqni bunyod etadi. So'fiylar Haqning asl zotini Haqiqat va uning mazhari, qiyosan aytganda, ko'zgudagi aksini «majoz», deb ataydilar. «Haqiqat» va «majoz» tazodi shundan boshlanadi. Ammo tasavvuf mashoyixlari ushbu tazodga turli davrda turlicha yondoshib keldilar. Masalan, buyuk tasavvuf shoiri Farididdin Attor eng mashhur asari «Mantiq ut-tayr»da qushlarni Simurg' sari da'vat etuvchi Hudhud tilidan shunday xitob qiladi:

... Ey, giriftori majoz,
Az sifat duru ba surat monda boz⁴².

(...Ey, majoz tuzog'iga ilingan,
(ichki) sifatdan uzoqlashib,
(tashqi) suratga mahliyo bo'lib qolgan.)

XIII asr boshida Attor mohiyatga e'tibor berishni talab qilmoqda, «majoz», ya'ni tashqi moddiy dunyo hoyu havaslariga berilib ketishdan qaytarmoqda. Ammo XIII asr oxirlarida yashab o'tgan shayx Avhadiddin Kirmoniy (vafoti 1298 yil) ushbu nicbatni biroz boshqacharoq talqin etadi:

Z -on minigaram ba chashmi sar dar surat,
Zero-ki zi ma'nest asar dar surat.
In olami suratestu mo dar suvarem,
Ma'ni natvon did magar dar surat.⁴³

(Shu sababdan boshdagi ko'z bilan suratga tikilamanki,
Curatda ma'noning izi bordir.
Bu olam suratdir, biz suratlar ichidamiz,
Ma'noni suratdan tashqarida ko'rish mumkin emas.)

Ya'ni, inson Oliy haqiqatni (Borliqning yagona oliy mohiyatini) bevosita uning mazharidan (moddiy borliqda o'zligini ko'rsatishi, zuhur etishi, namoyon bo'lishidan) tashqarida ko'ra olmaydi, chunki u o'zi ham shu mazhardan tashqarida emasdir («surat» ichidadir). Inson ruhida Borliq haqiqati bilan uyg'unlik hosil bo'lishi uchun, birinchi navbatda, o'zga insonlar bilan o'zaro uyg'unlikka

---

42 Sittayi Farididdin Attor (O'zFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasi, inventar №813), 17a-varaq.

43 Alisher Navoiy. Asarlar. 15-jild. T., 1968, s.166

intilish, ular dilidan Borliq haqiqatini qidirishi lozim, boshqa yo'l bilan bu maqsadga erishib bo'lmaydi. Mana shayxning xulosasi. Ammo bu xulosa Naqshbandiyaning shiori singari Irfonning nihoyasidir. Bundan keyingi bosqich tasavvufdan tashqarida, biroq tasavvuf bosqichini tugal o'tmay turib, olg'a siljishga urinish ham mukammal ma'naviy takomilni ta'minlamasligi aniq.

Adabiyotning asosiy mavzusi insonning ruhiy kechinmalari bo'lsa, bular ichida eng go'zali, eng yuksak darajasi, eng ta'sirchani ishq-muhabbatga oid kechinmalar bo'lib, shu sababli **ishq mavzusi** butun zamon va makonlar adabiyotida etakchi mavzu sifatida ko'zga tashlanadi. Ammo unga yondoshuv hech qachon bir xil bo'lgan emas.

Islom ma'rifatchiligi bosqichining eng yuksak namunasi bo'lmish Ibn Sino falsafiy merosida alohida «Ishq haqida risola» uchraydi. Oldingi boblardan birida bu haqda batafsil gapirgan edik. Ibn Sino ishqqa, bir tomondan, tibbiyotchi-tabiatchi sifatida yondoshsa, ikkinchi tarafdin ishqning sufiyona talqinlariga ham e'tibor beradi. G'azzoliy ta'limotida bu yondoshuv yanada izchil shakl olib, alloma insoniy mehrning barcha turlarini oxir-natijada Allohga muhabbat, ya'ni «ishqi ilohiy» yoki tasavvufiy atamada «ishqi haqiqiy»ga bog'laydi. Bu qarash XII-XIII asrlar davomida etakchi yo'nalish bo'lib keldi. Bu davr shoirlari ikki toifa bo'lib, birinchilari butun fikru-zikrlari bilan «ishqi haqiqiy»ga intildilar, «Haq asrori»ni izlash ular uchun har narsadan muhim bo'ldi, ya'ni she'riyat imkoniyatlarini ular tasavvuf g'oyalarini ifodalash uchun safarbar etdilar. Shu sababli Navoiy ularni «haqiqat tariqining suxanvarlari» deb ta'rif etadi va bu yo'nalishning eng atoqli vakillari sifatida Navoiy Farididdin Attor va Jaloliddin Rumiylarni ko'rsatib o'tadi. Ular bilan hamzamon yashagan Sanoiy, Anvari, Xoqoniy, Sa'diy kabi ikkinchi yo'nalish vakillari esa «Haq asrori» mavzusini «majoz tariqi»ga, ya'ni inson hayotining dunyoviy muammolariga «maxlut qilib» (aralastirib) bayon etdilar, ya'ni irfoniy g'oyalar bilan ijtimoiy muammolarni uyg'unlashtirishga intildilar. Lekin hali irfoniy muammolarning o'zi tugal echimini topmagani uchun, bu shoirlar ijodida irfoniy va ijtimoiy masalalar ko'pincha yonma-yon, aralash (Navoiy tili bilan «maxlut») izhor etilar, hanuz ular etarli darajada uyg'unlashmagan edi.

Ammo XIV asr boshlaridan bu sohada jiddiy o'zgarish ro'y berdi. Amir Xusrav Dehlaviy 40 yoshdan oshib, uch devon va bir yirik doston sohibi bo'lgach, Nizomiy «Xamsa»sining mohiyatiga alohida e'tibor qaratdi va astoydil unga javob yozishga ahd qildi. Ota-bobolari shahrisabzlik turkiy qavmlardan bo'lmish bu buyuk iste'dod egasi Nizomiyning «Xusrav va Shirin» dostoniga javob sifatida yozilgan asarining muqaddima qismida yana «ishqi haqiqiy» va «ishqi majoziy»dan gap ochadi va o'z ijodida uzil-kesil «ishqi majoziy»ni bosh mavzu qilib tanlaganini bayon etadi. Shoir bu fikrlarini bevosita «Xamsa»dan keyin yozilgan «Do'valroniy va Xizraxon» dostonida ham yana bir bor ta'kid etadi.

Navoiy ongli ravishda Dehlaviy an'anasini davom ettirdi va «Xamsa»ning besh dostonida «majoziy ishq»ning mukammal badiiy tasviri va talqinini yaratdi. «Xamsa» an'anasiga biz keyingi bobda batafsilroq to'xtalamiz. Hozircha qayd etish zarurki, «Xamsa» dostonlari «majoziy ishq» tasviridagi eng mukammal tizim darajasiga ko'tarilgan yaxlit badiiyat olami bo'lib, uni Borliq haqiqatining badiiy

modeli deyish mumkin. Bu modelga jon baxsh etuvchi ichki quvvat manbai esa - ishq. Ishqni Navoiy inson uchun o'zlikni anglash yo'li, «Haqiqat asrori» ganjinasining kaliti deb biladi. Shoir «Layli va Majnun» xotimasida yozadi:

Ey ishq, g'arib kimiyo sen,
Bal oyinai jahonnamo sen.
Ham zotingga darj kimiyoliq,
Ham oyinai jahonnamoliq...
Xurshedi jahonkushoy sensen,
Mir'oti jahonnamoy sensen,
Kim qildi senga nazarni ravshan,
Ko'rdi eru ko'kdagin muayyan.
Chun boqqali ixtiyor topti,
Har soriki boqti yor topti.⁴⁴

Ko'rinib turiptiki, shoir muhabbatga g'aroyib kimiyo, ya'ni misni oltinga aylantira oluvchi sehrli kuch, insonga Borliq sirlarini oshkor qiluvchi ko'zgu, deb ta'rif bermoqda. Buning ma'nosi shuki, Alisher Navoiy, salafлари Nizomiy va Dehlaviylar izidan borib, badiiy va ilmiy-ijtimoiy tafakkurida «ishq» tushunchasiga, birinchi navbatda, ijtimoiy-axloqiy munosabatlar nuqtai nazaridan qaraydi, shu asosda «majoziy ishq»ni voqe' hayotdagi insonlar aro muomalada birinchi o'ringa chiqaradi, o'zak mohiyatga aylantiradi. Inson ma'naviy kamoloti darajasini ushbu mahak toshiga urib o'lchaydi.

Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonida Nizomiy va Dehlaviylar qalamga olmagan bir mavzuga alohida ahamiyat berilgan va, aytish mumkinki, turkiy dostonning mazmun-mohiyatiga ushbu mavzu kalit vazifasini o'tagan. Bu Farhodning Yunonistonga safari va Suqrot bilan uchrashuvidir. Qadim Yunon falsafasining timsoli etib tanlangan Suqrot Farhodning kelajak taqdiridan bashorat etar ekan, unga nasihat qilib, bu dunyoning o'tkinchiligi, inson hayotidan asl maqsad «ishqi»haqiqiy», ya'ni Haq vasliga intilish ekanligi, buning uchun inson, avvalo, o'zligidan, ya'ni o'z xudbin nafsidan kechmog'i lozimligini ta'kid etadi va deydi:

Bu o'zluqdin qutulmoq chorasoz,
Nima yo'q, o'ylakim ishq majoziy...
Majoziy ishq bo'ldi subhi anvar,
Haqiqiy ishq anga xurshedi xovar...
Sening olingdadir ishq majoziy,
Ki jisming o'rta bon so'zu gudozi -
Ham ovozingni ofoq ichra solg'ay,
Ham ovozing ko'xan toq ichra solg'ay.⁴⁵

---

44 Alisher Navoiy. Xamsa. T., 1960, s.447

45 O'sha asar. S.219

Doston mundarijasiga ko'ra, Farhod Yunonga Iskandar ko'zgusining sirini echish maqsadida borgan edi. Suqrotning «ishqi majoziy» haqida gapirganlari ayni shu tilsimli ko'zguga aloqador bo'lib chiqdi. Chunki ko'zguda Farhod taqdiri aks etgan, bu taqdir esa, Suqrot aytganidek, «ishqi majoziy» bilan bevosita bog'liq ekan. Shunday qilib, «majoz tariqi» shoirlari nuqtai nazariga ko'ra, Borliq sirlarini namoyon etuvchi qudrat – ishq. Payg'ambarimiz «al – majozu qantar ul – haqiqat»(majoz haqiqatning ko'prigidir) deganlar. Suqrotning so'zlari ham ayni shunga ishora etadi. Ammo yana bir masalani aniqlab olish ehtiyoji bor. Tasavvufda «ishqi haqiqiy» – Haq vasliga intilish, «ishqi majoziy» insonlarning bir-biriga, bu dunyo ashyolariga bo'lgan ishq deb talqin etildi va ko'p hollarda biri ikkinchisiga zid qo'yib kelindi. Ikkinchisi birinchisiga o'tish yo'li, ko'prigi bo'lishi uchun yana qandaydir aniqlik kiritish lozim emasmikin? Alisher Navoiy ijodining uchinchi bosqichida – «Lison ut-tayr» va «Mahbub ul -qulub» asarlarini yaratib, ana shu muhim nazariy masalalarni hal qilib berdi.

Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarining ikkinchi qismi 10 bobini «Ishq zikrida» deb atadi va unda ishq tasnifidagi o'sha davrlarda mavjud an'anani takomillashtirib, shungacha o'zi ham ishlatib kelgan «**ishqi haqiqiy**» va «**ishqi majoziy**» tushunchalari o'rniga «**avom ishq**», «**xos ishq**» va «**siddiqlar ishq**» deb nomlangan yangi tushunchalarni kiritdi:

«Ishqqa marotibdur va ul uch qism bila munqasim bo'lur.

Avvalg'i qism **avom ishq**durki, avomunnos orasida bu mashhur va shoedurkim, derlar: «Falon falong'a oshiq bo'lubtur». Va bu nav' kishi har nav' kishig'a bo'lsa bo'lur, shag'ab va iztiroblaricha lazzati jismoniy va shahvati

“Avom ishq” - Alisher Navoiyning ta'rifiga ko'ra “oddiy odamlar ishq bo'lib, xalq orasida mashhur va keng tarqalgandir... Bu ishq jismoniy lazzat va shahvoniy nafs bilan chegaralanadiki, oliy martabasi - sha'riy nikohdir... Quyiroq martabasida janjal, tashvishlar, ko'ngilsizlik va sharmandaliklar ko'rinadiki, bu haqda so'zlash - odobsizlik, bayon etish hayosizlikdir” (“Mahbub ul-qulub” asari 2- qism, 10-bob).

nafsoniy emas va bu qismning biyikrak martabasi shar'iy nikohdurkim, bari xaloyiqqa sunnatdur va muboh. Va pastroq martabasida parishonliq va mushavvashliqlar va besomonliq va noxushliqlareki zikri tarki adabdur va bayoni behijobliqqa sabab.»⁴⁶

(Qisqartirilgan nasriy bayoni: «Ishq uch qismga bo'linadi. Birinchi qism - odiy odamlar(avom) ishq bo'lib, xalq orasida mashhur va keng tarqalgandir... Bu ishq jismoniy lazzat va shahvoniy nafs bilan

chegaralanadiki, oliy martabasi - sha'riy nikohdir... Quyiroq martabasida janjal, tashvishlar, ko'ngilsizlik va sharmandaliklar ko'rinadiki, bu haqda so'zlash - odobsizlik, bayon etish hayosizlikdir»⁴⁷).

«Ikkinchi qism **xavos ishq**durkim, xavos ul ishqqa mansubdurlar. Ul pok ko'zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va pok ko'ngil ul pok yuz oshubidin qo'zg'almoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy jamolidin bahra olmoq»⁴⁸ («Ikkinchi qism - alohida fazilat egalari xos ishq

46 Alisher Navoiy. Asarlar. 13-jild. T., 1966 s.42

47 Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub, T., 1983, s.51-52

48 Alisher Navoiy. Asarlar 13-j., s.42.

bo'lib, bu xos ishqqa mansub shaxslar pok ko'zni pok niyat bilan pok yuzga soladilar va pok ko'ngil u pok yuzning shavq-zavqi bilan beqaror bo'ladi. Va bu pok yuz vositasi bilan pok oshiq haqiqiy mahbubning jamolidan bahra oladi».⁴⁹

Matn davomida «ishq ahlining pokbozlari» qatorida Amir Xusrav Dehlaviy, Shayx Iroqiy va Xoja Hofiz Sheroziylar ta'rif qilinadi. Bulardan ikki ustoz shoir va mutafakkirni Alisher Navoiy «haqiqat asroriga majoz tariqin maxlut qilgan»lar

qatorida eslab o'tganligini yuqorida ta'kid etdik. Uchinchi zot shayx Faxriddin Iroqiy (1217-1289) bo'lib, bu sufiy-shoir va irfoniy faylasuf Hamadonda tug'ilib, 18 yoshida Hindistonga shayx Bahouddin Zakariyo huzuriga borib, tasavvuf yo'lga kiradi va so'ngra Arabiston orqali Kichik Osiyoga o'tib, Qo'nyada shayx Sadridin Qo'nyaviy suhbatiga erishadi. Shu erda Ibn al-Arabiy irfonini o'rganib, uning ruhida «Lama'ot» kitobini yozadi. Alisher Navoiy bu kitobga qiziqib, ustoz Jomiydan unga sharh

“Xavos ishq” – Alisher Navoiyning ta’rifiga ko’ra, alohida fazilat egalariga xos ishq bo’lib, “pok ko’zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va pok ko’ngil ul pok yuz oshubidin qo’zg’almoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy jamolidin bahra olmoq” (pok ko’zni pok niyat bilan pok yuzga qaratmoq va pok ko’ngil ul pok yuzning shavq-zavqi bilan beqaror bo’lmog’i va bu pok yuz vositasi bilan pok oshiq haqiqiy mahbubning jamolidan bahra olmog’i”). Xalqimiz aytadiki, bir ish qilsang “xolisani lilloh” qilgin, ya’ni xolis Alloh taolo yo’lida qilingan har bir ish xayrlidir, agar unga xudbinlik, g’araz aralashsa, yaxshiday ko’ringan ish ham yomonlikka olib kelishi mumkin. Navoiy nazdida “xavos ishq” insonning insonga bo’lgan ayni shunday Haq yo’lidagi har qanday g’arazdan xoli, pok mehridir.

yo'zishni iltimos qilgach, Jomiy «Asha'ot ul-lamaot» risolasini yozib, o'z sharhi asosida Navoiyga Iroqiy irfonidan ta'lim beradi.⁵⁰ Iroqiyning «Ishqnoma» deb ataluvchi alohida masnaviysi ham mavjud bo'lib, unda irfoniy ishq holat va sifatlari maxsus sharhlangan.

Navoiy tasavvuf she'riyati namoyandalari ijodida aks etgan «ishqi haqiqiyga quyidagicha ta'rif beradi: «Uchinchi qism - **siddiqlar ishqidurkim**, Oliy haqiqatning tajallisi (nurlanishi) jamolig'a uning (moddiy olam mavjudotlari qiyofasidagi) ko'rinishidan tashqari, bevosita maftun bo'lganlar va o'zlarini shu yo'lga taslim etganlar va ushbu (oliy haqiqat jamolini bevosita) ko'rishga intilish behushligida idrok qilish qobiliyati ulardan begona bo'lgan. Ularni (Oliy haqiqatni bevosita) ko'rish (istagi) butkul g'arq etgan va ular g'arq bo'lishdan o'tib, halok bo'lish darajasiga etganlar»...⁵¹

«Agar hodisalar bo'roni osmon gulshanining bir qabatini uchirib ketsa - ular bexabar va agar yulduzlar gulbargini har tomonga sovursa, bularga ta'sir qilmaydi.

49 Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub, s.52

50 Alisher Navoiy. Asarlar, 14-jild. 1967, s.46-47

51 Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami., 14-j. T., 1998, s.70

Ularning hislari Haq jamolini ko'rish tashvishi bilan ishdan chiqqan, shavq-zavqlari esa, unga bo'lgan ishq hujumlari ostida yo'qolib bitgan...»⁵²

Har uch qism ishq ahliga Navoiyning munosabati ular ta'rifida so'z tanlash va qaysi jihatlarini ajratib ko'rsatishidan ham bilinib turipti. «Mahbub ul-qulub» - ijtimoiy-tarbiyaviy asar. Unda muallif o'z qarashlarini ham izchil mantiqiy bayon

“Siddiqlar ishq” - Alisher Navoiyning ta'rifiga ko'ra moddiy olam orzu-havaslarini butkul tark etgan tasavvuf ahliga xos bo'lib, ular “Oliy haqiqatning tajallisi (nurlanishi) jamolig'a uning (moddiy olam mavjudotlari qiyofasidagi) ko'rinishidan tashqari, bevosita maftun bo'lganlar va o'zlarini shu yo'lga taslim etganlar va ushbu (Oliy haqiqat jamolini bevosita) ko'rishga intilish behushligida idrok qilish qobiliyati ulardan begona bo'lgan... Agar hodisalar bo'roni osmon gul-shanining bir qabatini uchirib ketsa - ular bexabar va agar yulduzlar gulbargini har tomonga sovursa, bularga ta'sir qilmaydi... ” Adibning bunday mubolag'ali ta'riflarida uning "siddiqlar", ya'ni tarkidunyochi tasavvuf ahli qarashlariga munosabati aniq aks etgan bo'lib, bu daraja fidoiy e'tiqodga ehtirom tuyg'ulari bilan bir paytda ularning moddiy dunyo, real insonlar tashvishidan uzoqlashib ketganliklari, "xalq g'amidin g'ami" yo'qligiga muayyan ishoralar ham mavjud.

orqali, ham jumalardagi ta'sirchanlik, badiiy tasvir vositalarining maxsus tanlanishi orqali izhor qilishgan. Shu jihatdan shoirning uchinchi qismdagi oshiqlar («siddiqlar»), ya'ni tasavvuf ahliga munosabatida ular e'tiqodiga ehtirom tuyg'ulari bilan bir paytda ularning moddiy dunyo, real insonlar tashvishidan uzoqlashib ketganliklari, «xalq g'amidin g'ami» yo'qligiga muayyan ishoralar ham mavjud.

Ammo asosiy gap bunda emas. Alisher Navoiy to oxirgi asari bo'lmish «Mahbub ul-qulub» yozilgunga qadar o'zi ham «**majoziy ishq**» deb ishlatib kelgan hodisani umri nihoyasida mohiyatan alohida ikki turga farqlab, birini «**avom ishq**» va ikkinchisini «**xavos ishq**» deb nomladi. Shu bilan Farhod va Shirin, Layli va Majnun kabi boshdan-oyoq pok tuyg'ularga yo'g'rilgan «alohida fazilat egalariga xos ishq»ning ko'pchilik odatda ko'zda tutadigan yigit-qiz orasidagi oddiy

«oshiq-ma'shuq»likdan ham, Oliy haqiqatning mutlaq jamoliga oshufta tasavvuf ahli intilishlaridan ham butunlay farq qiluvchi mumtoz bir tuyg'u, alohida holat ekanligini maxsus ta'kid etishga erishdi. Suqrot tilidan «haqiqiy ishq» yo'lida bir vosita sifatida ta'rif etilgan «majoziy ishq» aslida Navoiy badiiyat olamida mustaqil hodisa sifatida o'zligini namoyon etdi. Bu hodisaning mohiyati shunda ediki, unda insonning Oliy haqiqatga,

Haqqa, Borliqning mohiyatiga munosabati uning o'zga insonlarga, atrof-voqelik, mavjud jamiyatga munosabati bilan uyg'unlik hosil qilardi. Badiiy ijod mazmunidagi mana shu teranlikka erishish yo'li «**majoz tariqi**» deb nom oldi. Milliy ma'naviyatimiz takomilidagi ushbu eng yuksak bosqichni alohida inson ma'naviy kamoloti jarayoniga tatbiq etsak, uni biz bugungi tilda «**mehr ma'rifati**» deb ataganimiz ma'qul.

52 Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 1983, s.54. (Ushbu uchinchi ishq ta'rifi mustaqil qaramlik davrida ommaviy nashrlarda tushirib qoldirdilar va faqat arab yozuvida bosilgan yig'ma nusxadagina mavjud. Biz uni tushunarli bo'lishi uchun faqat nasriy bayonda ifoda etdik – muallif.)

Navoiy she'r ishqi haqida bo'lmasa, bekorchi so'z deb hisoblaydi: «So'z kim dard choshnisidin harorati bo'lmag'ay va nazmkim, ishq haroratidin hirqati bo'lmag'ay, nursiz sham' bil va sarvarsiz jam' gumon qil. Hosilikim, so'zga bu taronadur va mundin o'zga barcha afsonadur va so'z ishq so'zidur va ko'ngulda hayot nash'asi ishq o'zidur». Oxirgi jumla nihoyatda go'zal va ma'noli - shoir nazarida inson hayotining mazmuni va zavqi ishqdan tashqari emas.

“Avom” – 1) omi odamlar, Alisher Navoiy nazdida ijtimoiy kelib chiqishi, boyligi va amalidan qat'i nazar, o'zligini anglab etmagan, ma'naviy saviyasi past bo'lgan insonlar, agar kimki o'zligini anglab etmagan bo'lsa, o'zini eb-ichib, “kayfi safo qilib” yurishdan ortiqqa arzitmasa - hanuz u haqiqiy shaxs maqomiga ko'tarilmagan, oddiy bir “xudoning mahluqi” darajasi qolib ketgan, bunday insonlarning jamlanmasi esa “xalq” emas, “olomon” atalishga loyiq bo'ladi. 2) keyingi davrlarda yuqori tabaqa vakillari orasida “qora xalq”, past tabaqa vakillari ma'nosida ishlatila boshlagan.

Navoiy yigitlik chog'laridan Jomiyini o'ziga pir tutgan, keyincha undan tasavvuf irfoni bo'yicha ta'lim olgani yuqorida qayd etildi. «Mahbub ul-qulub»da shoir ustozini «haqiqat va majoz tariqida komil va ilmi har ikkalasi tariqida vofiy va shomil», deb ulug'laydi. Darhaqiqat, Jomiy nafaqat irfoniy tuyg'ular ifodasida, balki majoziy ishq tasvirida ham nihoyatda yuksak

mahorat ko'rsata olgan. Ammo baribir Jomiy tasavvuf shoiri ekanini unutmaydi. Yusuf va Zulayho, Layli va Majnun, Solomon va Ibsollarning otashin muhabbatini ehtiros bilan gavdalantirib bergach, asar oxirida barcha majoziy timsollarning irfoniy sharhini berishni unutmaydi. Ya'ni Attor kabi Jomiy uchun ham «majoziy ishq» ramzdir, allegoriyadir.

Nizomiy, Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz esa unday qilmaydilar, ular uchun majoziy ishq mustaqil qiymatga ega. Navoiy hatto «Lison ut-tayr»da ham majozni allegoriya, ramz ma'nosida qo'llamaydi. Majoz tariqi namoyandalari majozda Haqiqat asrorini ko'radilar. Navoiy yozadi:

“Xavos” – 1) xos kishilar, Alisher Navoiy nazdida o'zligini anglab etgan, ya'ni, o'zining Borliq haqiqatiga nisbatini to'g'ri anglab etib, shunga yarasha hayotiy mezonlarini belgilab olgan, o'z insonlik burchini teran idrok etib, shunga yarasha amal qiluvchi yuksak ma'naviyatli ogoh shaxslar, 2) XIX – XX asrlarga kelib, oddiy xalq tushunchasida yuqori tabaqa vakillari, beklar, aslzodalar, “zodagonlar” ma'nosida ishlatila boshlagan.

Ko'rmsa husni majozni ichra juz Haq sun'ini,
Oshiqekim bo'lsa ishq atvori ichra pokboz.
Zohido, bu ishqdin man' aylama oshiqnikim,
Gar sen idrok aylasang, ayni Haqiqatdir majoz.⁵³

Xalqimiz aytadiki, bir ish qilsang «xolislanlilloh» qilgin, ya'ni xolis Alloh taolo yo'lida qilingan har bir ish xayrlidir, agar unga xudbinlik, g'araz aralashsa yaxshi ko'ringan ish ham yomonlikka olib keladi. Navoiy ishlatgan «pokboz» sifati ayni shu xolislikni, beg'arazlikni anglatadi.

Naqshbandiya tariqati irfoniy tafakkurning oliy cho'qqisi bo'ldi. Ammo Bahovuddin Naqshband (1318-1383) yashagan davrni biz keyingi «**Majoz tariqi**»

⁵³ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 6-j. T. 1990, s. 512-513

bosqichiga taalluqli hisobladik. Nega? Chunki bu ulug' irfon muallimidan bizga yodgor qolgan hikmatlar - «xilvat dar anjuman», «dil ba yoru dast ba kor»- o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra dunyoviy va uxraviy maqsadlarning uyg'unligiga erishishga da'vat qiladi, shunisi bilan millat ma'naviyatini tasavvuf tariqatlari bosqichidan «Majoz tariqi» bosqichiga olib o'tadi.

***Mehr** - shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati va milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, insonlarga, tabiatga, har bir ishga beg'araz fidoylik bilan munosabatda bo'lish. **Mehr ma'rifati** 1) inson ko'nglini anglab etish va unga mehr ko'rgazish bilan tarbiyalash, 2) insonning boshqa bir insonga bo'lgan beg'araz muhabbati tufayli xudbinlik balosidan forig' bo'lishi va Borliq haqiqatini anglab etishi (Alisher Navoiy talqinida) ma'nolarini anglatadi.*

Shunday qilib, XII asrda Sanoiy (1048-1140), Nizomiy(1141-1202), Anvari (vafoti 1191 yil), Hoqoniy(1120-1199) kabi ulug' ijodkorlar badiiy adabiyotning o'z mustaqil tafakkur yo'lini jiddiy qidirishga kirishgan bo'lsalar, XIII asr oxiri - XIV asr boshida Amir Xusrav Dehlaviy (1253-1325) ongli ravishda Nizomiy «Xamsa»siga javob yozish bilan «majoz ishqi» ni tarannum etishga kirishdi. Amir Xusrav «Xamsa» si shu darajada shuhrat qozondiki, islom mintaqa she'riyatida «majoziy ishq»ni kuylash va «Xamsa» dostonlariga tatabbu bag'ishlash keng ko'lamli an'anaga aylandi. Shu sababli XIV-XV asrlarni «majoz

tariqi»ga mansub, deb hisoblash o'rnlidir.

«Haqiqat» va «majoz» tushunchalari o'sha davr Borliqni idrok etishning tasavvuf irfoni namoyandalari taklif etgan o'ziga xos ifoda vositalari bo'lib, sufiylar nazdida Haq - yagona va mutloq Borliq, Ahad (yakkalik, birlik)dir. Haq o'z jamolini ko'rish uchun ko'zgu sifatida foniy dunyoni bunyod etgan. Haqning asl zoti **Haqiqat** va uning ko'zgdagi aksi - mazhari (zuhur qilishi) «**majoz**» («inoskazanie», metafora), deyiladi. Ba'zan Haqiqat o'rniga «ma'no» (ma'ni) va «majoz» o'rniga «surat» so'zlari ham ishlatiladi. Irfon - o'zlikni anglashdir. Asl so'fiylar insonlarni «majoz»ga (suratga) mahliyo bo'lmay, Haqiqatni qidirishga, «ma'no»ga intilishga chaqirdi. Haqqa etishgan inson - Komil inson, Orifdir. Ammo XIII asrga kelib Avhadiddin Kirmoniy (vafoti 1298 yil), Fahriddin Iroqiy (1207-1289) kabi sufiylar ijodida muammoning idroki teranlashdi. Ibn al-Arabiy g'oyalari ta'sirida «Lama'ot» asarini yozgan Iroqiy «majoz» va «haqiqat» nisbatini dengiz va tuzga qiyos etadi. Tuz dengiz suvi tarkibida bo'lgani uchun bu suvning har qatrasida ham tuz ta'mi bordir. Alisher Navoiy ham Amir Xusrav va Hofizlar izidan borib, «haqiqat asrori»ni (sirlarini) «majoz»dan izladi. Navoiy g'azallari, tarj'ebandlari, qit'alari, «Xamsa» dostonlari va, ayniqsa, «Lison ut-tayr» asarida «majoziy ishqi» Haqiqatga etishishning asosiy yo'li deb talqin etgan. «Majoz ishqi» Navoiy nazdida insonning insonga bo'lgan Haq yo'lidagi (xalqimiz iborasi bilan aytganda «xolisaniллоh», ya'ni xolis Alloh yo'lidagi) har qanday g'arazdan xoli, pok mehridir. Ana shunday ishqi namoyandalarini shoir «ishqi ahlining pokbozlari», deb atadi. Ishqni ijtimoiy munosabatlar asosida ko'rishni orzu qilgan shoir odamiylikni o'zgalar g'amini o'zinikidek bilishda deb tushunadi:

Odame ersang demagil odame -
Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami.

Bu mashhur bayt «Hayratul abror» dostonining 13-maqolatidan bo'lib, bu bob to'lig'icha insonlarni «nafrason», ya'ni o'zgalarga, xalqqa foydasi tegadigan shaxs bo'lishga da'vat etadi. Alisher Navoiy insonning bu dunyoda yashashdan asl maqsadi o'zga insonlarga, el- yurtga foydasi, nafi tegishda deb biladi. «Majoz tariqi» bosqichi islom mintaqa ma'naviyati takomilining eng oliy

pog'onasi bo'lib, Tavhid ta'limotining eng mukammal talqini deb, qarash mumkin. «Haqiqat asrori», ya'ni Tavhid mazmunini «majoz», ya'ni ushbu zohir bo'lib turgan olamdan qidirish, Haq asrorini anglab etish uchun xolis niyat, pok ko'ngil

“Naf’rasonlik” – Alisher Navoiy asarlarida (xususan, “Hayrat ul-abror” dostonining maxsus bobida) ulug’langan yuksak ma’naviyat egalariga xos insoniy fazilat. Jamiyatga, o’zga insonlarga xolis yordam berish, mehr ko’rgazish, o’zgalarning mushkulini oson qilishni o’zining hayotdagi asosiy maqsadi deb bilish. Shoirning quyidagi satrlarida bu g’oya yorqin ifodalangan:

*Kimki bir ko’ngli buzuqning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim Ka’ba vayron bo’lsa, obod aylagay.*

bilan «majoz»ni, «foni», o'tkinchi dunyo, «surat» ni tadqiq etish, tushunib etish orqali Haqiqatni, «ma'noni» anglashga urinish, birinchi navbatda, inson qalbiga quloq tutish, samimiy va beg'araz mehr bilan o'zgalar qalbiga yo'l topish, Insonlarni, tabiatni tushunish orqali Haq asrorini, Tavhid mohiyatini idrok etish - «Majoz tariqi»ning buyuk ajdodlarimiz Xusrav Dehlaviy va Bahovaddin Naqshband, Hofiz Sheroziy va Lutfiylardan meros bo'lib, Alisher Navoiy ijodida o'zining eng mukammal ifodasini topgan o'ziga xos dunyoqarash, tafakkur tarzining mohiyati, asl o'zagidir. Bu bosqich yagona islom mintaqa ma'naviyati takomilining qonuniy yakuni bo'lib, turkiy tilda, o'zbek mumtoz adabiyotining bobokoloni ijodida avj nuqtaga erishdi. Bu dunyoqarashni butun ichki murakkabligi, ko'lami va teranligi bilan o'sha davr sharoitida faqat badiiy adabiyotda, badiiy timsollar tili bilangina ifodalash mumkin edi. Zero, «majoz» tushunchasi o'zi badiiy adabiyot tilining asosiy xususiyatiga oiddir.

5-fasl. Islom mintaqa madaniyati rivojida ajdodlarimiz yaratgan merosning o'rni.

Milliy ma'naviyatimizning islom mintaqa madaniyati doirasidagi takomiliga yakun yasash oldidan bir muhim masalani aniqlashtirib olishga ehtiyoj bor. Biz islom ma'naviyati takomili va uning bosqichlarini boshdan-oyoq mintaqa miqyosida qamrashga urindik. Ushbu yondoshuv qanchalik maqbul, axir, asl maqsad milliy ma'naviyatimiz taraqqiyoti emasmidi? Gap shundaki, VIII asr 2-yarmidan XVI asr boshlarigacha milliy ma'naviyatimiz yagona mintaqa madaniyati hududida rivojlandi va yaxlit islom mintaqa ma'naviyatining uzviy qismi sifatidagina taraqqiy etdi. Bunday tarixiy holat O'rta asrlarda nafaqat islom mintaqasi, balki Evropa, Uzoq Sharq, Janubiy Osiyo mintaqalari uchun ham xos edi.

Bu davr islom mintaqa ma'naviyatining shakllanishi va takomiliga bizning vatandoshlarimiz sezilarli hissa qo'shdilar. Sunna davridagi 6 buyuk muhaddisning

2 tasi bugungi O'zbekiston hududidan, VIII asr oxiri IX asr boshlarida mintaqada adab ilmining iqtidorli namoyandalaridan Adib Ahmadning ilk turkiy dostoni shu hudud bilan bog'lanadi, Muhammad ibn Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi islom ma'rifatchiligining dunyoga nomi taralgan vakillari, mo'tazila yo'nalishining so'nggi zabardast vakili, Qur'oni karimning eng mo'tabar tafsirlaridan «Al-Kashshof»ning muallifi Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144), Kalom ilmida alohida yo'nalishga asos solgan Al-Moturidiy, fiqh ilmining o'nlab zabardast allomalari, jumladan, butun islom dunyosi qozilarining asosiy kitobi bo'lmish fiqh ilmining qomuslaridan «Hidoya fil-furu'» ni yaratgan Burhonuddin Marg'inoniy (vafoti 1197 yil), tasavvufning uch buyuk tariqati - yassaviya, kubraviya, naqshbandiya-xojagon asoschilari - Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Abduholiq G'ijduvoni, Bahovuddin Naqshband va boshqa yuzlab tasavvuf shayxlari ushbu zamin farzandlaridir. Butun islom dunyosida IX - XIII asrlarda hukmronlik qilgan turkiy sulolalar ham ushbu zamindan chiqib borib, dunyoni zabt etganlar. Agar bugun biz Shimoliy Afrika va Ispaniya, Arabiston yarim oroli va Markaziy Osiyo hududlarida IX-XV asrlarda yashab o'tgan allomalar merosini bir-biridan alohida o'rgana boshlasak, tarixiy-ma'naviy voqelikni hech qachon to'g'ri ilg'ay olmaymiz va ko'p narsani chalkashtirib yuboramiz. Asli Mahmud Koshg'ariy turkiy adabiy til va uning shevalariga bag'ishlangan kitobini Bag'dodda yozgan bo'lsa, Mahmud Zamahshariyning asarlari Xorazm vohasida arab tilida ijod etilgan bo'lsa, hatto XV asrda hukmronlik qilgan Mirzo Ulug'bek o'zining asarlarini arab va fors tillarida yozgan bo'lsa, bu uch til (arab, fors, turk) da yozilgan yaxlit madaniy merosning yagona mohiyatini qanday qilib bir-biridan ajrata olamiz?

Xullas, 7 asrdan oshiq vaqt davomida katta bir mintaqada yagona madaniyat, yagona ma'naviy muhit shakllandi. Ushbu muhitda arab, fors, turkiy millatlarning o'ziga xos ma'naviy dunyosi bir-biri bilan nihoyatda yaqinlashib, o'zaro umumiy jihatlari kasb etdi. Shu bilan birga ularning islomdan oldingi taraqqiyoti muayyan darajada farqlangani bois va boshqa turli omillar tufayli umumiy rivojlanishning milliy talqinlarida farq bo'lishi ham tabiiydir. Turkiy millatning bosh bo'g'ini bo'lmish o'zbek xalqi milliy ma'naviyati taraqqiyotida Alisher Navoiyning ma'naviy olami avj nuqtani tashkil etadi.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. ISLOM MINTAQA MADANIYATI DAVRIDA MILLIY MA'NAVIYATIMIZ TAKOMILI

Milliy ma'naviyatimiz rivojining tarixiy bosqichlari	Tarixiy davr	Shaxs va millat ma'naviyatining takomil bosqichlari yoki ma'rifat yo'llari
I Sunna	VIII-IX Asrlar	Ibrat
II	X-XI	Ilm

Islom ma’rifatchiligi	Asrlar	
III Tasavvuf tariqatlari yohud Irfon	XII-XIII Asrlar	Riyozat
IV “Majoz Tariqi”	XIV-XV Asrlar	Mehr

2. “MAJOZ TARIQI” NIMA?

“Majoz tariqi” atamasi Alisher Navoiy ijodining so’nggi davridagi qator asarlari, jumladan, “Holoti Pahlavon Muhammad” va “Muhokamat ul-lug’atayn”larda tilga olinadi va “Mahbub ul-qulub”da *maxsus tushuncha* sifatida tahlil etiladi.

“Majoz tariqi” - Alisher Navoiy talqiniga ko’ra - *Borliq haqiqatini anglab etishning badiiy adabiyotga xos maxsus yo’nalishi* bo’lganligi sababli avvalo *badiiy adabiyotning milliy ma’naviyatimizdagi o’rnini* ko’rib chiqamiz:

ADABIYO T NIMA?

Bola o’ynaydi. *O’yin* - Borliq haqiqatini amaliy anglab etish – o’zlashtirishning ilk ko’rinishi. Yosh bola Borliqni anglab etish uchun hayotiy jarayonlarni o’yinda *modellash*tiradi.

San’at, jumladan, *badiiy adabiyot o’zlikni anglab etishning mustaqil yo’li* bo’lib, aslida *taxayyul o’yinlari*⁵⁴ vositasida *Borliq haqiqatini modellashtirishga* urinishdir. Haykaltarosh toshni “jonlantiradi”, musavvir ranglar tovlanishini ishga soladi, musiqa san’ati inson tuyg’ulariga bevosita koinot uyg’unligini olib kiradi. *Badiiy tafakkurning eng qudratli va imkoniyatlari cheksiz vositasi so’z san’atidir*. Bolaning o’yini - beg’araz. Adib va shoir ham o’z ishiga beg’araz yondoshagina, hayot haqiqatini uyg’un aks ettira oladi. *Mumtoz adabiyot beg’arazdir*.

Adabiyot inson ma’naviyatini shakllantiruvchi asosiy manbadir. Adabiy asar ko’z oldingizda kechayotgan ayqash-uyqash hodisalar girdobini ma’lum ma’no tizimiga joylab, undan sizning ko’zingizga, ongingizga ma’no, mazmun chiqarib beradi. Badiiy asar etti yashardan etmish yashargacha hammaga tushunarli, hamma ham undan o’z fahm- farosatiga loyiq bir hissa chiqara oladi. Shu sababli *adabiyot - ibrat maktabi, mehr parvarishidir. Mumtoz adabiyot Borliq haqiqatining botiniy jihatini zohiriy timsollar vositasida majoziy bayon etish qudratiga ega*. Ana shu xislati tufayli u *inson ruhini Borliq haqiqati bilan uyg’unlashtirishga yordam beruvchi asosiy vositalardan biri* hisoblanadi.

ISLOM MINTAQA ADABIYO TINING NAZARIY ASOSLARI

Ma’lumki, har bir mintaqada madaniyatining o’z mezonlari bor. Ular o’sha mintaqada xalqlari ma’naviy takomili jarayonida, uzoq yillik tarixiy tajriba asosida shakllanadi. Jumladan, *islom mintaqada adabiyotining rivojlanishi mobaynida uning o’ziga xos nazariy asoslari ham yaratildi*. Bu an’anaga muvofiq bizda *adabiyot nazariyasiga oid* bir qator *ilmlar* vujudga keldi. Bu ilmlar *ikki yo’nalishda* bo’lib, ulardan *birinchisi adabiyotning shakli, ya’ni badiiy tasvir vositalariga oiddir*. Jumladan, aruz ilmi, qofiya ilmi, badiiy san’atlar nazariyasi (ilmi bade’), ilmi bayon, ilmi ma’oniylar va h.k. Islom mintaqasida dastlab bu ilmlar yo’nalishlari arab tilidagi adabiyot

⁵⁴ “Imaginatsiya” (ruscha “voobrajenie”) asotir tafakkur, falsafiy va badiiy tafakkurning asosiy quroli ekanligi taniqli rus olimi Ya. Golosovkerning “Logika mifa” kitobida ishonarli isbot qilib berilgan.

tajribasiga tayangan bo'lsa, ko'p o'tmay boshqa xalqlar ham bu sohaga o'z hissalarini qo'sha boshladilar. Buyuk ajdodlarimizning bu sohadagi xizmatlariga misol sifatida X - XV asrlar mobaynida Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih ul-ulum" ("Ilmlarning kalitlari") asarining maxsus bobi, Abu Xafs an-Nasafiyning "Majma' ul-ulum matla' un-nujum" ("Ilmlarning jam bo'lishi - yulduzlarning chiqishi") qomusiy risolalar to'plamiga kiritilgan "Muxtasar al-aruz ala usul al-ma'ruz", Abul Hasan Nasr al-Marg'iloniyning "Mahosin al-kalom", xorazmlik alloma Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq as-sehr fi daqoyiq ush-she'r", Mahmud az-Zamaxshariyning "Al-qustos fil aruz", Yusuf as-Sakkokiyning "Miftoh ul-ulum", Ahmad Taroziyning Mirzo Ulug'bek zamonida turkiy tilda yaratilgan "Funun al-balog'a" asarlarini, Navoiy va Boburning aruzga oid risolalarini eslab o'tish kifoya.

Adabiyot nazariyasining ikkinchi muhim yo'nalishi badiiy adabiyotning mazmuniy jihati, ya'ni badiiy tafakkur qonun-qoidalariga aloqador bo'lib, badiiy ijod tariqi (metodi) masalasi ushbu yo'nalishning bosh mavzusidir.

Yangi davrda Evropa adabiyotida ***barokko, klassitsizm, romantizm, realizm*** nomlari bilan ataluvchi hodisalar paydo bo'ldi. Tadqiqotchilar bunday hodisalarni ***adabiy yo'nalish*** yoki oqim ("literaturnoe napravlenie ili techenie") deb atadilar va keyinchalik shuning asosida ***ijodiy yoki badiiy metod (tvorcheskiy ili xudojestvenniy metod) nazariyasi*** shakllantirildi.

Qadim yunonlarning falsafasini chuqur o'rgangan ajdodimiz ***Abu Nasr Forobiy*** (873-950) o'z ijodida ushbu muammoga ham maxsus to'xtalib, "***She'r san'ati qonunlari haqida risola***" (***Risola fi qavonin sino'at ash-she'r***) va "***She'riyat haqida***" (***Kitob ash-she'r***) asarlarini yaratdi. Bu risolalarda Aristotel asarlarida ishlatilgan "***mimezis***" (tabiatga taqlid) va "***imaginatsiya***" tushunchalarini arab tiliga "***muhokot***" va "***taxayyul***" atamallari bilan tarjima qilib, ***badiiy tafakkurning asos unsurlarini*** islom mintaqa ilmida ilk martaba mantiqiy izohlab berdi. XI asrga kelib ***Abu Qohir al-Jo'rjoniy*** (vafoti 1078 yil) Qur'oni karim oyatlarining yuksak badiiy qudratini ilmiy tahlil asosida dalillab berishga bag'ishlangan "***Daloyil ul-e'joz***" va "***Asror ul-balog'a***" asarlarida mutlaqo o'ziga xos ***badiiy timsol nazariyasini*** kashf etdi. XIII asr oxiri - XIV boshlarida ***Amir Xusrav Dehlaviy*** (1253-1325) o'zining "***Rasoil ul-e'joz***" va ***boshqa asarlarida*** ushbu muammolarning ***yangicha echimlarini*** berdi. Va nihoyat, XV asr oxirida ***Alisher Navoiy o'zigacha 8 asr davomida mintaqa miqyosida keng rivojlanib borgan badiiy tafakkur ilmini yanada yuksak nazariy umumlashmalar darajasiga ko'tarib, jahon ma'naviyati takomiliga o'zining mustaqil bosqich darajasidagi kashfiyatini olib kirdi.***

Qadim yunon tilida "***metodos***" nima ma'noni bildirsa, IX- XV asrlar islom mintaqa madaniyatining ilmiy atamalar tili bo'lmish arab tilida "***tariq***" so'zi ham xuddi shu ma'noni, ya'ni "***yo'I***", "***Borliqni anglab etish va aks ettirishning o'ziga xos yo'li***" ma'nosini anglatar edi. ***Alisher Navoiy*** ushbu atamadan ijodiy foydalanib, islom mintaqa adabiyotida "***haqiqat tariqi***" va "***majoz tariqi***" deb atalmish ikki ***adabiy yo'nalish va badiiy ijod tariqi*** mavjudligini kashf etdi va ularning har birini qisqacha ***ta'riflab***, XII-XV asrlarda yashab forsiy va turkiy tillarda ijod etgan ***ulug' shoirlarning qaysi biri qaysi yo'nalishga mansub ekanligini*** aniq ko'rsatib berdi. Shunday qilib, ***badiiy ijodga Borliq mohiyatini idrok etish va ijodiy akslantirishning alohida bir yo'nalishi sifatida ongli yondoshuv*** islom mintaqasida Evropadan birnecha asr ilgari mukammal shakllandi.

ALISHER NAVOIYNING BADIY IJOD TARIQIGA OID NAZARIY MULOHAZALARI

"***Mahbub ul- qulub***" risolasi "***Avvalgi qism***"ining 16-fasli shoirlar ta'rifida bo'lib, "***Nazm gulistonining xushnag'ma qushlari zikrida***" deb ataladi va shunday boshlanadi:

Ul necha tabaqadir: avvalgi jamoa nuqudi kunuzi ma'rifati ilohiydin g'aniylar va xalq ta'rifidin mustag'niylardur. Ishlari maoniy xazoinidin ma'rifat javharin termak va el fayzi uchun vazn silkida nazm bermak. Nazm adosi bag'oyat arjumand va benihoyat sharif va

dilpisand o'ldug'i uchun oyoti kalomda nozil bor va hadisi mo''jiznizomda tilagan topar, chun maal-qasd emas, el hurmati jihatidin ani she'r demas"⁵⁵

(Nasriy bayoni: Ular bir necha guruhrdir. Birinchi guruh ma'rifati ilohiy xazinasining naqdinalari bilan boyigan va xalq ta'rifiga ehtiyoj sezmagandir. Ishlari ma'nilar xazinasidan Ma'rifat gavharini termoq va u gavharni el fayz topsin uchun nazm ipiga tortmoq. Nazmlarining ifodasi g'oyat qutlug' va benihoyat yoqimli va ulug' bo'lganligidan ilohiy kalom oyatlari va Rasulullohning mo''jizali hadislari mazmunini izlagan kishi ulardan topa oladi va qasddan yozilmagani sababli el ularga ehtirom bildirib, she'r deb atashga jur'at etmaslar".)

Alisher Navoiy bu toifani "*haqiqat tariqining suxanvari*", deb ataydi va ular jumlasidan tasavvuf adabiyotining eng buyuk siymolari **Fariddin Attor** va **Jaloliddin Rumiy** nomlarini tilga oladi. Olim bu guruh vakillarini "*avliyoi ogoh va mashoyix va ahlulloh*", deb ulug'laydi.

Navoiy "*majoz tariqi*" xususidagi ta'riflarga o'tib, o'zi kashf etgan haqiqatlarni shunday bayon qiladi:

"Yana bir jamoatdurkim, haqiqat asrorig'a majoz tariqin maxlut qilubdurlar va kalomlarin bu uslubda marbut etibdurlar. Andoqki, maoniy ahlining nuqtapardozi Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziy va ishq ahli guruhining pokbozi va pokravi Amir Xusrav Dehlaviy va tasavvuf va diqqat mushkulotining girihkushoyi Shayx Zahiriddin Sanoiy va faridi ahli yaqin Shayx Avhadiddin va maoniy adosiga lofiz Xoja Shamsuddin Muhammad al-Hofiz.

Yana jam'e bordurlarki, majoz tariqi adosi alar nazmiga g'olib va alar bu shevaga ko'proq rog'ibdurlar. Andoqkim, Kamoli Isfaxoniy va Xoqoniyi Shirvoniy va Xojuyi Kirmoniy va mavlono Jaloliddin va Xoja Kamol va Anvariyy va Zahir va Abdulvosi' va Asir va Calmon Sovajiy va Nosir Buxoriy va Kotibiy Nishopuriy va Shohiy Sabzavoriy".⁵⁶

(Nasriy bayoni: "Yana bir guruhrdurkim, Haqiqat sirlariga majoz yo'lini aralastiribdurlar va so'zlarini bu uslubda bog'labdurlar. Chunonchi: ma'ni ahlining nozik so'zlisi Shayx Muclihiddin Sa'diy Sheroziy va ishq guruhining halol oshiqi Amir Xusrav Dehlaviy, tasavvuf va tafakkur mushkullarining chigalini echuvchi Shayx Zahiriddin Sanoiy, haqiqat ahlining yagonasi Shayx Avhadiddin va lafz bilan ma'noni anglatishga mohir Shamsuddin Muhammad Hofiz.

Yana bir qanchalari bordurlarki, majoz yo'li ularning she'rlarida g'alaba qozongan va ular bu ravishga ko'proq rag'bat etganlar. Chunonchi: Kamol Isfahoniy, Xoqoniy Shirvoniy, Xojuyi Kirmoniy, Mavlono Jaloliddin, Xoja Kamol, Anvariyy, Zohir, Abdulvosi', Asir, Salmon Sovajiy, Nosir Buxoriy, Kotibi Nishopuriy va Shohiy Sabzavoriy".⁵⁷

ISLOM MINTAQA ADABIYOTINING RIVOJLANISH DAVRLARI

Islom mintaqa adabiyoti VIII - XV asrlar mobaynida dunyoni idrok etish va uni ijodiy akslantirish nuqtai nazaridan ham taraqqiy etib bordi. Alisher Navoiyning nazariy kuzatishlari bilan adabiy jarayonning borishini qiyoslab xulosa qilinsa, bu taraqqiyotni, birinchi navbatda, ikki katta davrga bo'lish mumkin.

Birinchi, VIII - XI asrlar bo'lib, arab mumtoz adabiyotida "yangilanish" xarakteriga asos solgan Bashshar ibn Burd (714-784), Ibn al-Muqaffa (724-759), Abu Nuvas (762-713), Abul Ataxiya (748-825) kabi mashhur shoirlar va adiblar ijodi bilan boshlanadi. VIII asr ikkinchi yarmi - IX asr boshlaridan turkiy tildagi dastlabki asarlar (Adib Ahmad va Mahmud Koshg'ariy asaridagi ba'zi namunalar) paydo bo'lgan bo'lsa, X asr birinchi yarmida **Somoniylar saroyida** Abu Abdulloh Rudakiy etakchiligidagi baquvvat fors she'riyat maktabi shakllandi. IX-X asrlar davomida Movarounnahr va Xurosonda har uch tilda asarlar yaratilgan bo'lsa, XI asr boshlaridan

⁵⁵ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14-jild. T.-«Fan»-1998, s.24

⁵⁶ O'sha kitob, s.25

⁵⁷ Alisher Navoiy. Asarlar. 13-jild. T., 1966, s.191

arab tili asosan ilm tili sifatida saqlanib qolib, **G'aznaviylar saroyida** asosan fors tilida va **Qoraxoniylar saroyida** turkiy va forsiy tillaridagi she'riyat rivoj topdi. Bu davrda Unsuriy, Farruhiy, Manuchehriy va boshqalar fors tilida madhiyaviy qasidaning mumtoz namunalari yaratgan bo'lsalar, **Firdavsiy Tusiy (940-1020)** 60 ming baytli ulkan tarixiy epopeya - "**Shohnoma**"ni qog'ozga tushirdi. Turkiy tilda zamonasining dolzarb ijtimoiy va falsafiy qarashlarini keng ko'lamda aks ettirgan **Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni** (1069 yilda yozilgan) dunyoga keldi. Keyingi ikki asar shu davrgacha Eron va Turonda yaralgan boy ma'naviy merosning o'ziga xos badiiy qayta ishlangan qomusi edi. Arab tilida **Abul A'lo al-Maarriy** (973-1058)ning yuksak falsafiy mazmundagi asarlari ham shu davr mahsuli edi.

VIII - XI asrlarda islom mintaqasida shakllangan turli adabiy maktablar ham ilmiy doiralari singari ko'proq u yoki bu hukmdor saroyida markazlashgan bo'lib, ularning mazmuniy mundarijasida **madhiya qasidalar, ishqi g'azallar, xamriyot** (may mavzui), **zuhdiyot** (dunyo va uning hoyu havaslari bebaqoligi va ularga mehr qo'ymaslik mavzui), **hijo** (muayyan shaxslarga yo'naltirilgan hajv) kabi mavzu turlari etakchilik qilardi, ya'ni, ma'lum ma'noda, **badiiy adabiyotning vazifasi** hanuz **ikkinchi darajali**, amaliyroq ko'rinishda edi. Shu davrda "**eng yolg'on she'r - eng yaxshi she'rdir**" va "**eng rost she'r - eng yaxshi she'rdir**" degan iboralarda o'z aksini topgan she'riyatga **ikki xil yondoshuv** shakllangani ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan va bunga muayyan darajada o'sha davr adabiyotining mavzu qamrovi va vazifasi, **ijtimoiy voqelikda tutgan mavqei** ham sababchidir. XX asr adabiyotshunosligida urf bo'lgan "**dunyoviy adabiyot**" atamasi ayni shu davr adabiyotining aksariyat namunalariga muayyan darajada muvofiq kelishi mumkin. *Alisher Navoiyning badiiy ijod tariqiga oid mulohazalari bu davrga daxl etmaydi.*

Ikkinchi yirik davr XII-XV asrlar bo'lib, Alisher Navoiy mintaq adabiyotiga oid nazariy mulohazalarida ayni shu davr shoirlariga e'tibor qaratadi.

Alisher Navoiy forsiy "Shohnoma"ni yaxshi bilsa-da, badiiy ijod tariqi haqida mulohaza yuritganda Firdavsiyni eslamaydi, balki sanoqni fors mumtoz she'riyati vakillari ichida birinchilardan bo'lib saroyini va madhiyaguylikni tark etib, she'riyatga jiddiy falsafiy-ijtimoiy va axloqiy masalalarni olib kirgan **Abdulmajd Sanoiy** (1048 - 1140)dan boshlaydi. Chunki uning - "**Sayrul-ibod ilal-maod**" ("Alloh bandalarining qaytar makonga safari") va 10 ming baytdan ortiq hajmdagi "**Hadoyiq-ul-haqiqa**" ("Haqiqat bog'lari") dostonlari mintaq adabiyotida yangicha yo'nalishga asos solgan edi. Undan keyin XII asr ikkinchi yarmida yashab ijod etgan **Abdulvosi' Jabaliy** (vafoti 1160), **Anvari** (vafoti 1191), **Asiriddin Axsikatiy** (1108-1196), **Xoqoniy** (1120-1199), **Zohir Faryobiy** (vafoti (1202) kabi qator taniqli shoirlar ham saroy madhiyago'yilgini tark etib, ijtimoiy-falsafiy ruhda qasidalar yozishga kirishdilar.

Navoiy Sanoiy ijodini baholashda o'sha davr an'anasiga zid borib, uni "haqiqat tariqi" suxanvarlari qatorida emas, "**haqiqat asrorig'a majoz tariqini maxlut**" qilganlar safida tilga olgan. Darhaqiqat, asarlari o'z vaqtida buyuk xalflari (izdoshlari) tomonidan so'fiyona ruhda talqin etilgan bo'lishiga qaramay, Sanoiy ham, Anvari va Hoqoniylar ham hanuz tom ma'nodagi sufiy shoirlar emas edilar. Sanoiyning "Hadoyiq ul-haqiqa" asarini Evropa sharqshunoslari uzoq vaqt "tasavvuf qomusi" deb talqin etgan bo'lsalar-da, bu asarni diqqat bilan o'rgangan E.E. Bertels bunday qarashni quvvatlamaydi. Darhaqiqat, 10 bobdan iborat bu yirik dostonida, Navoiy asosli ravishda ta'kidlaganidek, tasavvufga oid mavzular boshqa falsafiy-ijtimoiy masalalar bilan aralash (**maxlut**) holda bayon etilgan.

Sanoiy va Anvariylar boshlab bergan **she'riyatga yangicha yondoshuv** ularning yaqin izdoshlari - XII asr oxirgi choragidan boshlab fors tilidagi she'riyat osmonida porlagan ikki yorqin yulduz **Nizomiy Ganjaviy** (1141-1202) va **Farididdin Attor** (1147-1229) siymolari misolida **ikki alohida yo'nalish** bo'yicha rivoj oldi.

Bu ikki yo'nalishning farqi nimada?

Ma'lumki, adabiyot mavzularining markazida inson, uning ruhiyat dunyosi yotadi. Insonning kechinmalari esa, asosan, ikki yo'nalishda kechadi:

biri - insonning Oliy haqiqatga, Haqqa, Borliqning mohiyatiga, sodda qilib aytsak, maxluqning Xoliqqa munosabati, nisbati masalasi;

ikkinchisi insonning o'zi singari maxluqlarga, ya'ni o'zga insonlarga, atrof-voqelik, mavjud jamiyatga munosabati.

Birinchi yo'nalish Insonni o'z ko'ngli bilan suhbatga chaqiradi, ruhiyatning ichki teran qatlamlariga yo'nalgan bo'ladi.

Ikkinchi yo'nalishda ijtimoiy munosabatlar tizimida har bir insonning o'rni masalasiga ko'proq e'tibor qaratiladi.

Keyinchalik **Jaloliddin Rumi** (1207-1273) yozgan edi:

Attor ruh budu Sanoiy du chashmi o',

Mo az pai Sanoiyu Attor omadem.⁵⁸

(Attor ruh edi, Sanoiy uning ikki ko'zi,
Biz Sanoiy va Attor izidan keldik.)

Sanoiy “ikki ko'z”ga qiyos etilmoqda. Ko'z tashqaridagi narsalarni ko'radi, ichkaridan tashqariga yo'nalgan bo'ladi. **Attor** esa “*ruh*” - uning nazmdan maqsadi “*asrori ilohiy adosi*” (“ilohiy sirlarni bayon etish”) - *inson ruhiyatidagi ilohiy asror pardalarini birma-bir ochib ko'rsatish*. “*Masnaviyi ma'naviy*” dek buyuk irfoniy qomusni yaratgan **Jaloliddin Rumi** ham ayni shu yo'ldan bordi. *Tasavvuf she'riyatining mohiyati* aslida shu.

Fors tilida ijod etgan buyuk ozarbayjon shoiri va mutafakkiri **Nizomiy Ganjaviy** esa faqat *inson ruhiyati-ning ichki qatlamlariga teran nazar tashlash bilan cheklanib qolmay* o'z dostonlarida shaxsning *Haq va jamiyat oldidagi mas'uliyati masalasiga ham alohida e'tibor qaratishni lozim topdi*, ya'ni, uning asarlarida *irfoniy va ijtimoiy muammolar oliy bir uyg'unlikda ifodalandi*. *Ayni shu uyg'unlik ifodasiga* keyinchalik **Alisher Navoiy** tomonidan “*Majoz tariqi*” *deb nom berilgan edi*. Ammo XII asrda hanuz “Haqiqat” va “majoz” tazodi kun tartibiga ro'yirost qo'yilgan emas, Nizomiy asarlarida “majoz” atamasi umuman iste'molga ham kirgan emas edi. Navoiy bu yo'nalishda *mumtoz natijalarga erishgan zot* asarlarini o'z ijodiy yo'lini belgilashda *porloq bir namuna* sifatida tanlagan bo'lsa-da, nazariy tadqiqotlarida **Nizomiy** nomini biror guruhga mansub etib tilga olmaydi.

XI asrda tasavvuf she'riyati kichik lirik janrlar (ruboiy, g'azal) bilan cheklangan bo'lsa, XII asrdan boshlab tasavvufiy ruhda dostonlar yaratildi. XII - XIII asrlar mobaynida islom mintaqa madaniyati doirasida *irfoniy she'riyat va tasavvuf falsafasi* yuksak cho'qqilarga ko'tarildi. Fors tilida **Farididdin Attor** (1147-1229) va **Jaloliddin Rumi** (1207-1273)larning tasavvufiy ehtirosiga yo'g'rilgan buyuk epik asarlari, arab tilida irfoniy ishqning otashin kuychisi **Ibn al-Farid** (1181-1234) she'riyati va **Ibn al-Arabiy** (1165-1240) yaratgan timsoliy tafakkurning mumtoz namunasi “**Futuhoti Makkiya**” asari ushbu davr mintaqa ma'naviyatining noyob namunalaridir.

Irfon - o'zlikni anglashdir. Men kimman? Yagona Allohga mening nisbatim qanday? Tasavvuf shu savolga javob qidiradi. Uning javobi qisqa va sodda qilib ifodalanganda, quyidagichadir: *Haq - yagona va mutlaq borliq, Ahad (yakkalik, birlik). Haq o'z jamolini ko'rmoq istaydi va o'ziga ko'zgu sifatida foniy dunyoni* (ya'ni, biz ko'rib turgan *moddiy borliqni*) *bunyod etadi*. So'fiylar Haqning asl zotini *Haqiqat* va uning *mazhari*, qiyosan aytganda, ko'zgidagi aksini “*majoz*” (“inoskazanie”, metafora), deb ataydilar. “*Haqiqat*” va “*majoz*” *tazodi* shundan boshlanadi.

Tasavvuf mashoyixlari “*Haqiqat*” va “*majoz*” *tazodiga* turli davrda turlicha yondoshib keldilar. Agar XIII asr boshlari va o'rtalarida **Farididdin Attor** va **Jaloliddin Rumi**ylar insonlarni “*majoz*”, ya'ni tashqi moddiy dunyo hoyu havaslariga berilib ketishdan qaytarib, Borliqning asl (azaliy va abadiy) Haqiqati sari intilishga, Mohiyatga e'tibor berishga chaqirgan bo'lsalar, majozga (suratga) berilish, Haqiqatdan (ma'nodan) chalg'itadi deb hisoblagan bo'lsalar, XIII asr oxirlariga kelib **Fahriddin Iroqiy** (1207-1289), **Avhadiddin Kirmoniy** (vafoti 1298 yil) kabi sufiylar ijodida muammoning idroki teranlashdi. Ibn al-Arabiy g'oyalari ta'sirida “Lama'ot” asarini yozgan Iroqiy “*majoz*” va “*haqiqat*” nisbatini dengiz va tuzga qiyos

⁵⁸ Bertel's. B.E. Ibrannye trudy. Nizami i Fuzuli. M.-«Nauka»-1962, s.174.

etadi. Tuz dengiz suvi tarkibida bo'lgani uchun bu suvning har qatrasida ham tuz ta'mi bordir. Shayx Avhadiddin Kirmoniy ushbu nicbatni quyidagicha talqin etadi:

Z -on minigaram ba chashmi sar dar surat,
Zero-ki zi ma'nest asar dar surat.
In olami suratestu mo dar suvarem,
Ma'ni natvon did magar dar surat.⁵⁹
(Shu sababdan boshdagi ko'z bilan suratga tikilamanki,
Curatda ma'noning izi bordir.
Bu olam suratdir, biz suratlar ichidamiz,
Ma'noni suratdan tashqarida ko'rish mumkin emas.)

Ya'ni, inson Oliy haqiqatni (Borliqning yagona oliy mohiyatini) bevosita uning mazharidan (moddiy borliqda o'zligini ko'rsatishi, zuhur etishi, namoyon bo'lishidan) tashqarida ko'ra olmaydi, chunki u o'zi ham shu mazhardan tashqarida emasdir ("surat" ichidadir). *Inson ruhida Borliq haqiqati bilan uyg'unlik hosil bo'lishi uchun, birinchi navbatda, o'zga insonlar bilan o'zaro uyg'unlikka intilish, ular dilidan Borliq haqiqatini qidirishi lozim, boshqa yo'l bilan bu maqsadga erishib bo'lmaydi. Mana shayxning xulosasi. Aslida bu xulosa Irfonning nihoyasidir.*

Naqshbandiya tariqati irfoniy tafakkurning oliy cho'qqisi bo'ldi. **Bahovuddin Naqshband** (1318-1383) yashagan davrni "**Majoz tariqi**" bosqichiga taalluqli deb hisoblashga etarli asoslar bor. Chunki bu ulug' irfon muallimidan bizga yodgor qolgan hikmatlar - "**xilvat dar anjuman**", "**dil ba yoru dast ba kor**"- o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra *dunyoviy va uxraviy maqsadlarning uyg'unligiga* erishishga da'vat qiladi va shunisi bilan millat ma'naviyatini tasavvuf tariqatlari bosqichidan "**Majoz tariqi**" bosqichiga olib o'tadi.

Nizomiyning badiiy tafakkur darajasi o'z davridan shu darajada ilgari ketgan ediki, uning asarlarida ifodalangan ma'nolar mohiyatini tushunish uchun XII asrdan ko'ra XIV asrda muvofiqroq fikriy muhit hosil bo'ldi, buning bir tasdig'i Nizomiy Ganjaviy dostonlarining bizgacha etib kelgan eng qadimgi qo'lyozmalari XIV asr o'rtalariga mansubligidir⁶⁰.

XIII asrda **Attor va Rumiylar** bilan bir paytda yashab ijod etgan **Shayx Muclihiddin Sa'diy Sheroziy** (1189-1292) va **Kamol Isfahoniy**(vafoti 1237)lar o'z asarlarida Sanoiy va Anvariylar an'anasini davom ettirib, "**Haq asrori**"ni "**majoz tariqi**"ga, ya'ni **inson hayotining dunyoviy muammolariga "maxlut qilib" (aralastirib)** bayon etdilar, **Sa'diyning "Bo'ston"** va "**Guliston**" asarlari "Hadiqa" yo'nalishda, o'sha erkin uslubda yaratildi, ammo ular ham o'z yo'nalishlarining "**haqiqat tariqi**"dan farqini alohida ta'kidlagan emaslar.

Faqat XIII asr oxiri - XIV asr boshlarida **Amir Xusrav Dehlaviy** (1253-1325) **Nizomiy** dostonlariga birinchi bo'lib javob yozish bilan **ongli ravishda "majoz tariqi" yo'nalishini tanlaganini** namoyish qildi. Amir Xusrav "**Xamsa**" si shu darajada shuhrat qozondiki, islom mintaqa she'riyatida "majoziy ishq"ni kuylash va "Xamsa" dostonlariga tatabbu bag'ishlash keng ko'lamli an'anaga aylandi. XIV- XV asrlar mintaqa ma'naviyati "Xamsa" an'ansi ta'sirida rivoj oldi, shoirning salohiyati va iqtidori hech bo'lmaganda "Xamsa"ning bir dostoniga munosib javob yoza bilish bilan o'lchanadigan bo'ldi⁶¹. Bu jahon ma'naviyati tarixida betakror hodisa edi. Navoiy eslagan Xojuyi Kirmoniy(1281 - 1352), Salmon Sovajiy (1300 - 1376) va Kotibiy (vafoti 1436)lar ushbu dostonchilik an'anasiga mansub shoirlardir. Shunday qilib, XIV-XV asrlar mintaqa she'riyatida "**majoz tariqi**" etakchi mavqega ko'tarilganligini qayd etish mumkin.

⁵⁹ Alisher Navoiy. Asarlar. 15-jild. T., 1968, s.166

⁶⁰ Nizomiy Ganjaviy "Xamsa"sining hozir ilmiy iste'molda mavjud to'liq nusxalari 1362-1365 yillarda ko'chirilgan bo'lib, ulardan ko'ra qadimiyroq, ayniqsa, XII-XIII asr nusxalari hanz topilgan emas.

⁶¹ F. Alievning "Темы и сюжеты Низами в литературax narodov Vostoka» (M. 1985) kitobida XIV- XV asrlarda yashab, forsiy va turkiy tillarda Nizomiy va Dehlaviy dostonlariga tatabbu bag'ishlagan 50ga yaqin shoir haqida ma'lumot berilgan.

Bu davrda nafaqat dostonchilik, balki g'azalnavislikda ham "**Haq asrori**"ni "**majoz tariqi**"ga "**maxlut qilib**" bayon etish keng urf bo'ldi. Alisher Navoiy bu yo'nalishdagi ijodkorlardan "Lison-ul-g'ayb" laqabi bilan dunyoga dong'i taralgan **Xo'ja Hofiz Sheroziy** (1320-1389), mumtoz g'azal va qasidalar ustasi **Nosir Buxoriy** (vafoti 1371) va **Kamol Xo'jandiy**(1318-1401), sarbadorlar shoiri **Shohiy Sabzavoriy** (1385-1453)larni eslab o'tadi.

Navoiyning "**Holoti Pahlavon Muhammad**" risolasida atoqli turkigo'y shoirlardan XIV asrda yashagan Nasimiy "**haqiqat tariqi**"ning va XV asrda ijod etgan Mavlono Lutfiy "**majoz tariqi**" ning namoyandalari sifatida tilga olinadi.

Shunday qilib, XII-XV asrlar islom mintaqa adabiyotida mustaqil *adabiy yo'nalishlar va badiiy ijod tariqlarining shakllanishini*, shartli ravishda, **uch bosqichga** ajratish mumkin. **Birinchi bosqich** XII asr oxirlarigacha davom etib (**Sanoiy, Anvari, Xoqoniy, Nizomiy**), unda she'riyat mavzularining jiddiylashuvi, **insonning Borliq haqiqatiga muunosabati** mumtoz adabiyotning etakchi tamoyiliga aylana boshlagani kuzatiladi, ammo hanuz "**haqiqat**" va "**majoz**" **tazodi** shoirlar diqqatini jalb etgan emas. **Ikkinchi bosqich** XIII asrni o'z ichiga oladi. Bu asrda "**haqiqat tariqi**" buyuk tasavvuf shoirlari **Farididdin Attor** va **Jaloliddin Rumi** ijodlari misolida **adabiy yo'nalish va badiiy ijod tariqi** sifatida **eng yuksak takomil darajasiga ko'tarildi**. **Uchinchi bosqich** XIII asr oxiri - XVI asr boshlarini qamrab olgan bo'lib, bu ikki asrdan ko'proq muddat davomida "**majoz tariqi**"ning mintaqa bo'ylab ham **adabiy yo'nalish**, ham **badiiy ijod tariqi** sifatida ongli ravishda mukammal shakllanishi va keng miqyosda taraqqiy etishi kuzatiladi.

b) Islom mintaqa madaniyatida ishq mavzusi

Adabiyotning asosiy mavzusi *insonning ruhiy kechinmalari* bo'lsa, bular ichida eng go'zali, eng yuksak darajasi, eng ta'sirchani ishq-muhabbatga oid kechinmalar bo'lib, shu sababli *ishq mavzusi* butun zamon va makonlar adabiyotida etakchi mavzu sifatida ko'zga tashlanadi.

Navoiy she'r ishq haqida bo'lmasa, bekorchi so'z deb hisoblaydi: "So'z kim dard choshnisidin harorati bo'lmag'ay va nazmkim, ishq haroratidin hirqati bo'lmag'ay, nursiz sham' bil va sarvarsiz jam' gumon qil. Hosilikim, so'zga bu taronadur va mundin o'zga barcha afsonadur va *so'z ishq so'zidur va ko'ngulda hayot nash'asi ishq o'zidur*". Ya'ni, shoir nazarida inson hayotining mazmuni va zavqi ishqdan tashqari emas.

Ibn Sinoning "*Ishq haqida risola*"(*Risola fi-l-ishq*) asarida "Poklik birodarlari" ("Ixvon us-safo") va Forobiyning bu mavzudagi falsafiy mushohadalarini ijodiy rivojlantirib, *ishqni ruhiy hodisa mazmuni* sifatida tadqiq etadi. Ibn Sino ishqni (bir narsaga moyillik ma'nosida) barcha tabiat unsurlariga xos deb biladi va inson ishqidagi *hayvoniy va ruhoni* *jihatlarini* ajratib ko'rsatadi⁶². Olim fikriga ko'ra ulardan qaysi biri g'olib kelishiga qarab inson ishqni hayvoniy hirsdan *ilohiy ishq* sari ulug'lashib boradi. *Alloh ma'rifatiga intilish ishqning eng oliy darajasidir*, deb hisoblaydi Ibn Sino.

G'azzoliyning "Diniy ilmlarning tiklanishi"("Ithoi ulum-ad-din") kitobi to'rtinchi qismi "*Najotga eltuvchilar*"("Munjiyot") atalib, uning tarkibidagi "Ishq haqida kitob"da bu insoniy tuyg'u kimga yo'naltirilganiga ko'ra besh turga ajratiladi:

1. Insonning o'z-o'ziga muhabbati.
2. Uning o'z homiylari, unga mehr-shafqat ko'rsatuvchilarga muhabbati.
3. Uning umuman insonlarga yaxshilik qiluvchilarga muhabbati.
4. Insonning barcha ichki va tashqi go'zallik egalariga muhabbati,
5. Mohiyat jihatdan o'ziga o'xshagan zotga muhabbati.⁶³

⁶² Serebryakov S. B. Traktat Ibn Siny (Avitsenny) o lyubvi. Tbilisi, 1976, s. 47-68

⁶³ Abu Xamid al-Gazali. Voskreshenie nauk o vere. M.-«Nauka»-1980, s. 238.

Ushbu *barcha muhabbat turlari* G'azzoliyning keyingi mantiqiy tahlili natijasida insonning butun borliq va mavjudotlarning yaratuvchisi va xojasi Allohga bo'lgan muhabbatida yagona oliy tuyg'uga birlashadi.

Tasavvuf ta'limotida ushbu qarashlar umumlashtirilib, oxir-natijada "ishqi haqiqiy" va "ishqi majoziy" tushunchalari shakllandi. Ularning birinchisi Allohga muhabbat, ya'ni "ishqi ilohiy" ma'nosida bo'lib, Haq vasliga intilish, faqat uning xayoli bilan yashashni bildirsa, ikkinchisi - insonlarning bir-biriga, foni dunyo ashyolariga bo'lgan ishqi sifatida talqin etildi va ko'p hollarda biri ikkinchisiga zid qo'yildi. Masalan, buyuk tasavvuf shoiri Farididdin Attor eng mashhur asari "Mantiq ut-tayr"da qushlarni Simurg' sari da'vat etuvchi Hudhud tilidan shunday xitob qiladi:

... Ey, giriftori majoz,
Az sifat duru ba surat monda boz⁶⁴.
(...Ey, majoz tuzog'iga ilingan,
(ichki) sifatdan uzoqlashib,
(tashqi) suratga mahliyo bo'lib qolgan.)

Navoiy yigitlik chog'laridan Jomiyni o'ziga pir tutgan, undan **tasavvuf irfoni** bo'yicha maxsus ta'lim olgan. "**Mahbub ul-qulub**"da shoir ustozini "*haqiqat va majoz tariqida komil va ilmi har ikkalasi tariqida vofiy va shomil*", deb ulug'laydi. Darhaqiqat, Jomiy nafaqat irfoniy tuyg'ular ifodasida, balki majoziy ishq tasvirida ham nihoyatda yuksak mahorat ko'rsata olgan. Ammo Yusuf va Zulayho, Layli va Majnun, Solomon va Ibsollarning otashin muhabbatini ehtiros bilan gavdalantirib bergach, asar oxirida baribir *barcha majoziy timsollarning irfoniy sharhini berishni unutmaydi. Ya'ni Attor kabi Jomiy uchun ham "majoziy ishq" ramzdir, allegoriyadir.*

Lekin "**majoz tariqi**" namoyandalari **Nizomiy, Dehlaviy, Sa'diy, Hofizlar** uchun **majoziy ishq** (ya'ni foni olam mavjudotlarining bir-biriga muhabbati) **mustaqil qiymatga ega**. Amir Xusrav "Shirin va Xusrav" dostoni kirish boblarida yozadi:

Fidoyi ishq shav, gar xud majozist,
Ki davlatro dar-u po'shida rozist,
Haqiqat dar majoz inak padid ast,
Ki fathi on xazina z-in kalidast.⁶⁵
(O'zingni ishqqa baxsh et, agar u **majoziy** bo'lsa ham,
Chunki unda saodat sirlari yashirindir.
Haqiqat majozda shunday o'zini namoyon etadiki,
Ul xazinani qo'lga kiritmoq imkoni ushbu kalit orqali bo'ladi.)

Shoir "**majoziy ishq**"qa ta'rif berish bilan cheklanib qolmay, o'z davridagi ba'zi "**ishqi haqiqiy**"dan lof uruvchilarga dashnom berishni ham lozim topadi:

Tu k-az "**ishqi haqiqiy**" lofiy, ey do'st,
Xaroshi so'zane benmoy dar pust,
Tu k-az bongi sage az din shavi fard,
Nadori sharm az-in imoni bedard.⁶⁶
(Ey, sen "**ishqi haqiqiy**" dan lof uruvchi do'st,
Badaningga bir igna qadalishini tasavvur qilib ko'r.
Nogahon it "vov" desa cho'chib dindan chiqib ketasanu,
Yana bunday "dardsiz imon"ingni ko'z-ko'z qilgani uyalmaisanmi?)

Amir Xusrav "Xamsa"dan keyin yozilgan tarixiy ishqiy dostoni "Duvalroniy va Xizraxon" qahramonlarining muhabbati ham **majoziy** ekanligini alohida ta'kidlab ko'rsatadi:
Chu ishq andar majozash jilvagoh dod

⁶⁴ Sittayi Farididdin Attor (O'zFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasi, inventar №813), 17a-varaq.

⁶⁵ Amir Xusrav Dixlavi. Shirin i Xusrav. M.-«Nauka»-1979, s. 40

⁶⁶ O'sha kitob, s. 40

Majozash bar puli tahqiq rah dod.⁶⁷

(Ishq o'z majozida namoyon bo'lgani sababli,

Bu **majoz Haqiqatni anglab etish uchun ko'prik** bo'ldi.)

Ko'rinib turiptiki, bunday yondoshuv **Payg'ambarimiz(s.a.v.)**ning "**al-majozu qantarat ul-haqiqat**" (**majoz haqiqatning ko'prigidir**) degan mashhur hadislariga tamomila muvofiq kelmoqda. Alisher Navoiy "Xazoin ul-maoniy"ning oxirgi devoni "Favoid ul-kibar"da ushbu yondoshuvni to'liq quvvatlab maxsus qit'a bitadi:

Ko'rmasa husni majozi ichra juz Haq sun'ini,

Oshiqekim bo'lsa ishq atvori ichra pokboz.

Zohido, bu ishqdin man' aylama oshiqnikim,

Gar sen idrok aylasang, **ayni Haqiqatdir majoz.**⁶⁸

Ammo "**majoziy ishq**"ni insonlarning bir-biriga muhabbati deb tushunilsa, voqelikka bu masalani tatbiq etganda bir murakkablik vujudga kelardi. Ya'ni insoniy muhabbat hayotda doimo beg'araz bo'lavermasligi ma'lum bo'lib, bu endi oshiqning ma'naviy saviyasi bilan bog'liq edi. Alisher Navoiy ijodiy yo'lining nazariy xulosasi bo'lmish "**Mahbub ul-qulub**" risolasining ikkinchi qismidagi "**Ishq zikrida**" atalmish 10-bobida ushbu muammoni mukammal hal qilib berdi. Unda adib **ishqni uch qismga ajratadi** va ularga shunday ta'riflar beradi:

"Avvalg'i qism **avom ishqidurki**, avomunnos orasida bu mashhur va shoedurkim, derlar: "Falon falong'a oshiq bo'lubtur". Va bu nav' kishi har nav' kishig'a bo'lsa bo'lur, shag'ab va iztiroblaricha lazzati jismoniy va shahvati nafsoniy emas va bu qismning biyikrak martabasi shar'iy nikohdurkim, bari xaloyiqqa sunnatdur va muboh. Va pastroq martabasida parishonliq va mushavvashliqlar va besomonliq va noxushliqlareki zikri tarki adabdur va bayoni behijobliqqa sabab."⁶⁹

(Qisqartirilgan nasriy bayoni: "Birinchi qism **oddiy odamlar (avom) ishq** bo'lib, xalq orasida mashhur va keng tarqalgandir... Bu ishq jismoniy lazzat va shahvoniy nafs bilan chegaralanadiki, oliy martabasi - sha'riy nikohdir... Quyiroq martabasida janjal, tashvishlar, ko'ngilsizlik va sharmandaliklar ko'rinadiki, bu haqda so'zlash - odobsizlik, bayon etish hayosizlikdir").⁷⁰

"Ikkinchi qism xavos ishqidurkim, xavos ul ishqqa mansubdurlar. Ul pok ko'zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va pok ko'ngil ul pok yuz oshubidin qo'zg'almoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy jamolidin bahra olmoq".⁷¹ ("Ikkinchi qism - alohida fazilat egalariga xos ishq bo'lib, bu xos ishqqa mansub shaxslar pok ko'zni pok niyat bilan pok yuzga soladilar va pok ko'ngil u pok yuzning shavq-zavqi bilan beqaror bo'ladi. Va bu pok yuz vositasi bilan pok oshiq haqiqiy mahbubning jamolidan bahra oladi").⁷²

"Uchinchi qism **siddiqlar ishqidurkim**, Oliy haqiqatning tajallisi (nurlanishi) jamolig'a uning (moddiy olam mavjudotlari qiyofasidagi) ko'rinishidan tashqari, bevosita maftun bo'lganlar va o'zlarini shu yo'lga taslim etganlar va ushbu (oliy haqiqat jamolini bevosita) ko'rishga intilish behushligida idrok qilish qobiliyati ulardan begona bo'lgan. Ularni (Oliy haqiqatni bevosita) ko'rish (istagi) butkul g'arq etgan va ular g'arq bo'lishdan o'tib, halok bo'lish darajasiga etganlar"...⁷³ "Agar hodisalar bo'roni osmon gulshanining bir qabatini uchirib ketsa - ular bexabar va agar yulduzlar gulbargini har tomonga sovursa, bularga ta'sir qilmaydi.

⁶⁷ Amir Xusravi Dehlavi. Duvalrony va Xizraxon. Dushanbe-«Donish»-1975, s. 224

⁶⁸ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 6-j. T. 1990, s. 512-513

⁶⁹ Alisher Navoiy. Asarlar. 13-jild. T., 1966 s.42

⁷⁰ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub, T., 1983, s.51-52

⁷¹ Alisher Navoiy. Asarlar 13-j., s.42.

⁷² Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub, s.52

⁷³ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami., 14-j. T., 1998, s.70

Ularning hislari Haq jamolini ko'rish tashvishi bilan ishdan chiqqan, shavq-zavqlari esa, unga bo'lgan ishq hujumlari ostida yo'qolib bitgan...⁷⁴

"**Mahbub ul-qulub**" - ijtimoiy-tarbiyaviy asar. Unda muallif o'z qarashlarini ham izchil mantiqiy bayon orqali, ham jumalardagi ta'sirchanlik, badiiy tasvir vositalarining maxsus tanlanishi orqali izhor qilishgan. Shu jihatdan shoirning uchinchi qismdagi oshiqlar ("siddiqlar"), ya'ni tasavvuf ahliga munosabatida ular e'tiqodiga ehtirom tuyg'ulari bilan bir paytda ularning moddiy dunyo, real insonlar tashvishidan uzoqlashib ketganliklari, "xalq g'amidin g'ami" yo'qligiga muayyan ishoralar ham mavjud.

Xalqimiz aytadiki, bir ish qilsang "xolisanlilloh" qilgin, ya'ni xolis Alloh taolo yo'lida qilingan har bir ish xayrlidir, agar unga xudbinlik, g'araz aralashsa, yaxshiday ko'ringan ish ham yomonlikka olib kelishi mumkin. Navoiy nazdida "**xavos ishq**" insonning insonga bo'lgan ayni shunday Haq yo'lidagi **har qanday g'arazdan xoli, pok mehr**idir. Ana shunday ishq namoyandalarini shoir "**ishq ahlining pokbozlari**", deb ataydi. Ular qatorida Amir Xusrav Dehlaviy, Shayx Iroqiy va Xoja Hofiz Sheroziylarni sanab ko'rsatadiki, bulardan ikki ustoz shoir va mutafakkirni adib "**haqiqat asroriga majoz tariqin maxlut qilgan**"lar qatorida eslab o'tgan edi. Shayx Faxriddin Iroqiyning qarashlari ham ularning yondoshuvi bilan mushtarakdir.

Navoiy **pok insoniy ishqni** oshiq uchun o'zlikni anglash yo'li, "Haqiqat asrori" ganjinasining kaliti deb biladi. Shoir "Layli va Majnun" xotimasida yozadi:

Ey ishq, g'arib kimiyo sen,
Bal oйнаi jahonnamo sen.
Ham zotingga darj kimiyoliq,
Ham oйнаi jahonnamoliq...
Xurshedi jahonkushoy sensen,
Mir'oti jahonnamoy sensen,
Kim qildi senga nazarni ravshan,
Ko'rdi eru ko'kdagin muayyan.
Chun boqqali ixtiyor topti,
Har soriki boqti yor topti.⁷⁵

Ko'rinib turiptiki, shoir muhabbatga **g'aroyib kimiyo**, ya'ni misni oltinga aylantira oluvchi **sehrli kuch, insonga Borliq sirlarini oshkor qiluvchi ko'zgu**, deb ta'rif bermoqda. Alisher Navoiy, salaflar izidan borib, "**ishq**" tushunchasiga, birinchi navbatda, ijtimoiy-axloqiy munosabatlar nuqtai nazaridan qaraydi, shu asosda "**majoziy ishq**"ni voqe' hayotdagi **insonlar aro muomalada** birinchi o'ringa chiqaradi, **o'zak mohiyatga** aylantiradi. Inson ma'naviy kamoloti darajasini ushbu mahak toshiga urib o'lchaydi.

"Farhod va Shirin" dostonida Qadim Yunon falsafasining timsoli bo'lmish Suqrot Farhodning kelajak taqdiridan bashorat etar ekan, unga nasihat qilib, bu dunyoning o'tkinchiligi, inson hayotidan asl maqsad "**ishqi haqiqiy**", ya'ni Haq vasliga intilish ekanligi, buning uchun inson, avvalo, o'zligidan, ya'ni xudbin nafsining hoyu-havaslaridan kechmog'i lozimligini ta'kid etib, aytadi:

Bu o'zluqdin qutulmoq chorasoz,
Nima yo'q, o'ylakim ishq majoziy...
Majoziy ishq bo'ldi subhi anvar,
Haqiqiy ishq anga xurshedi xovar...
Sening olingdadir ishq majoziy,
Ki jisming o'rtabon so'zu gudozi -
Ham ovozangni ofoq ichra solg'ay,
Ham ovozing ko'xan toq ichra solg'ay.⁷⁶

⁷⁴ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. 1983, s.54. (Ushbu uchinchi ishq ta'rifi qaramlik davrida ommaviy nashrlarda tushirib qoldirilardi va faqat arab yozuvida bosilgan yig'ma nusxadagina mavjud edi. Biz uni tushunarli bo'lishi uchun faqat nasriy bayonda ifoda etdik – muallif.)

⁷⁵ Alisher Navoiy. Xamsa. T., 1960, s.447

⁷⁶ O'sha asar. S.219

Demak, **“majoz tariqi”** namoyandalari nuqtai nazariga ko’ra, pok oshiq uchun Borliq sirlarini namoyon etuvchi qudrat – **ishq** ekan.

“Majoz tariqi” nima?

(Xulosa)

Alisher Navoiy dastlab o’zi ham **“majoziy ishq”** deb ishlatib kelgan hodisani **“Mahbub ul-qulub”** asarida mohiyatan alohida ikki turga farqlab, birini **“avom ishq”** va ikkinchisini **“xavos ishq”** deb nomladi. Shu bilan Farhod va Shirin, Layli va Majnun kabi boshdan-oyoq pok tuyg’ularga yo’g’rilgan **“alohida fazilat egalariga xos ishq”**ning ko’pchilik yigit-qizlar orasidagi oddiy **“oshiq-ma’shuq”likdan** ham, tasavvuf ahli **“ishqi haqiqiy”** deb atagan irfoniylar intilishlaridan ham butunlay farq qiluvchi **mumtoz bir tuyg’u**, alohida holat ekanligini maxsus ta’kid etishga erishdi. Suqrot tilidan **“haqiqiy ishq”** yo’lida bir vosita sifatida ta’rif etilgan **“majoziy ishq”** oxir-natijada Navoiy badiiyat olamida **mustaqil hodisa** sifatida o’zligini namoyon etdi. **Bu hodisaning mohiyati shunda ediki, unda insonning Oliy haqiqatga, Haqqa, Borliqning mohiyatiga munosabati uning o’zga insonlarga, atrof-voqelik, mavjud jamiyatga munosabati bilan uyg’unlik hosil qilardi.** Badiiy ijod mazmunidagi mana shu teranlikka erishish yo’li **“majoz tariqi”** deb nom oldi. Milliy ma’naviyatimiz takomilidagi ushbu eng yuksak bosqichni alohida inson ma’naviy kamoloti jarayoniga tatbiq etsak, uni biz bugungi tilda **“mehr ma’rifati”** deb ataganimiz ma’qul.

“Majoz tariqi” bosqichi islom mintaqa ma’naviyati takomilining eng oliy pog’onasi bo’lib, **Tavhid ta’limotining eng mukammal talqini** deb, qarash mumkin. **“Haqiqat asrori”**, ya’ni Tavhid mazmunini **“majoz”**, ya’ni ushbu zohir bo’lib turgan olamdan qidirish, Haq asrorini anglab etish uchun xolis niyat, pok ko’ngil bilan **“majoz”ni**, **“foniy”**, o’tkinchi dunyo, **“surat”** ni tadqiq etish, tushunib etish orqali Haqiqatni, **“ma’noni”** anglashga urinish, birinchi navbatda, inson qalbiga quloq tutish, samimiy va beg’araz mehr bilan o’zgalar qalbiga yo’l topish, Insonlarni, tabiatni tushunish orqali Haq asrorini, Tavhid mohiyatini idrok etish - **“Majoz tariqi”**ning buyuk ajdodlarimiz Xusrav Dehlaviy va Bahovaddin Naqshband, Hofiz Sheroziy va Lutfiylardan meros bo’lib, Alisher Navoiy ijodida o’zining eng mukammal ifodasini topgan o’ziga xos dunyoqarash, tafakkur tarzining mohiyati, asl o’zagidir. Bu bosqich yagona islom mintaqa ma’naviyati takomilining qonuniy yakuni bo’lib, turkiy tilda, o’zbek mumtoz adabiyotining bobokoloni ijodida avj nuqtaga erishdi. Bu dunyoqarashni butun ichki murakkabligi, ko’lami va teranligi bilan o’sha davr sharoitida faqat **badiiy adabiyotda**, badiiy timsollar tili bilangina ifodalash mumkin edi. Zero, **“majoz”** tushunchasi o’zi badiiy adabiyot tilining asosiy xususiyatiga oiddir.

O’tilgan mavzu bo’yicha savollar:

1. Badiiy adabiyotning mintaqa madaniyatida tutgan o’rni.
2. Badiiy tafakkur va ilmiy tafakkur.
3. Mintaqa adabiyoti Alisher Navoiy talqinida.
4. Badiiy tafakkur tariqlari - dunyoni idrok etish va uni ijodiy akslantirishning o’ziga xos yo’llari sifatida.
5. **“Haqiqat tariqi”**.
6. **“Majoz tariqi”**.
7. Alisher Navoiy ishq haqida.
8. **«Avom ishq»**.
9. **“Xavos ishq”**.
10. **“Siddiqlar ishq”**.
11. Mehr ma’rifati.

12. «Dil ba yoru dast ba kor»ning ma'nosi.

10-bob.

Alisher Navoiy ma'naviy olami va yangi davr o'zbek millati ma'naviy qiyofasining shakllanishi

1-fasl. Mintaqa madaniyatida turkiy she'riyatning rivoji.

Alisher Navoiy o'z ijodida Nizomiy va Amir Xusrav, Attor va Faxriddin Iroqiy yaratgan badiiy va irfoniy olamlar yog'dusidan bahramand bo'ldi. Yuqorida nomlari eslangan Sa'diy, Hofiz, Anvariy, Xoqoniy kabi o'nlab fors mumtoz adabiyoti vakillariga tatabbu-javoblar yozdi. Va o'z mustaqil badiiy olamini yaratdi. Bu olam turkiy she'riyat olamiga taalluqli edi. Turkiy adabiyot vakillari esa azaldan ijtimoiy-axloqiy muammolarga alohida e'tibor berib keladilar. Adib Ahmad (VIII-IX asrlar), Yusuf Xos Hojib (XI asr), Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg'oniy (XII asr), Qul Ali (XII - XIII asrlar), Yunus Emro (XIII asr), Rabg'uziy (XIV asr) kabi buyuk siymolarni etishtirgan turkiy tildagi adabiyot XIV asrdan boshlab gurkirab rivojlana boshladi. Dastlab Xorazm adabiy maktabi shakllandi. Unda «Muhabbatnoma» muallifi Xorazmiy, Qutb, Sayfi Saroiy kabi ulug' ijodkorlar etishib chiqdi.

XIV asr 70-yillaridan mintaqa siyosiy hayotida mo'g'ullar hukmronligi tugab, Temuriylar davri boshlandi. Buyuk Sohirqiron Amir Temur tanazzulga yuz tutgan va parchalangan Chig'atoy ulusining o'rnida islom mintaqasining qalb qismini o'z hududiga birlashtirgan ulug' saltanatni vujudga keltirdi. G'arbda Iroq va Suriya erlari, Eron, Afg'oniston va Markaziy Osiyo o'lkalarini deyarli to'liq qamrab olgan bu mamlakat islom mintaqa xalqlarining yagona siyosiy hududga oxirgi marta birlashuvi bo'lib, Temur mintaqa miqyosida nufuzga ega bo'lgan oxirgi davlat boshlig'i edi. Uning davlatni boshqarish va ulus osoyishtaligini ta'minlash yo'lidagi xizmatlari islom mintaqa madaniyati davlatchilik sohasidagi yutuqlarining yuqori cho'qqisi bo'ldi.

Bu davr mintaqa adabiy hayotida ham sezilarli o'zgarishlar bo'ldi. Nizomiy va Amir Xusravlar turkiy elat vakili bo'la turib, fors tilida ijod qilgan bo'lsalar, endi turkiy she'riyat butun mintaqa hududida rivoj ola boshladi. Sherozda Hofiz Xorazmiy shuhrat qozondi. Hirot, Samarqand, Buxoro, Tabriz, Xo'jand shaharlari, Iroq, Kichik Osiyo, Misr, Volgabo'yi, Farg'ona, Xorazm o'lkalarida turkiy tilda ijod qiluvchilar etishib chiqa boshlashdi. Sayid Qosimiy, Haydar Xorazmiy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiy, Yusuf Amiriy, Yaqiniy, Sayid Ahmad, Xo'jandiy, Muqimiy, Sayid Nasimiy, Naimiy, Kamoliy, Latifiy, Suhayliy, Mirzo Hoji Sug'diy va boshqa shoir va adiblar turkiy tilda g'azallar, ruboiylar, qit'alar, qasida va masnaviy, doston va nasriy asarlar yoza boshladilar. Temuriyzodalar, ya'ni Amir Temurning nabira-evaralari ko'pchiligi turkiy nazmga mayl ko'rsatdilar. Alisher Navoiy «Majolis un- nafa'is»da Sulton Iskandar Sheroziy, Xalil Sulton, Ibrohim Muhammad Xalil, Abubakr Mirzo, Shoh G'arib Mirzo, Badiuzzamon Mirzo,

Abulqosim Bobir, Sayid Ahmad Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Faridun Husayn Mirzo va boshqa qator amirzodalarning she'rlaridan namunalar keltiradi. Amir Sayfiddin Barlos, Arslon Xo'ja Tarxon kabi nufuzli amirlar ham she'riyatga homiylik qilar, ham o'zlari ijod bilan shug'ullanar edilar.

Jami XV asrda o'tgan 50ga yaqin turkiy she'riyat namoyandalari Navoiy asarlarida tilga olinadi va she'rlaridan namunalar beriladi. Ayniqsa, Sulton Husayn Boyqaro bu sohada alohida xizmat ko'rsatdi. Alisher Navoiyning barakali ijodiy faoliyatida ushbu ulug' turkiy she'riyat vakili hamda homiysining ko'magi va daldasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davrda Qutb va Haydar Xorazmiylarning «Xamsa» an'anasini turkiy she'riyatga yoyish harakatlari, Sa'diy «Gulistoni», Attorning «Ilohiynoma» (Sayid Qosimiy) va «Mantiq ut-tayr» (Gulshahriy) asarlarining tarjima va tatabbulari, Nasimiyning yuksak irfoniy she'riyati, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiylarning devonlari, Xorazmiy, Xo'jandiy, Amiriy va Sayid Ahmad «Ishqnoma»lari (Muhabbatnoma», «Latofatnoma», «Taashshuqnoma», «Dahnoma»), Amiriy va Yaqiniylarning ramziy munozaralari va boshqalar turkiy mumtoz she'riyatni mintqa adabiyotining yuksak pog'onalariga ko'targan edi. Bu davrda Qur'onning qator turkiy tafsirlari, turkiy tilda payg'ambarlar qissaci, axloqiy va tarixiy risolalar, adabiyotshunoslikka oid asarlar yaratilgan edi.

Alisher Navoiy badiiy ijod tariqi haqidagi o'z nazariyasini qisman turkiy adabiyot vakillariga ham tatbiq etadi. «Holoti Pahlavon Muhammad» asarida uning o'ziga ota qatorida mehribonliklar ko'rsatgan ustoz, kushtigirlar piri bilan bir suhbatini keltiriladi:

Pahlavon navqiron shoirdan so'raydiki, turkigo'y shoirlar ichida eng yaxshisi kim? Navoiy javobida mavlono Lutfiyni tilga oladi. Shunda Pahlavon Muhammad hayron bo'lib, so'raydi:

-Nechuk Sayid Nasimiy demading?

Faqir dedim:

- Xotirg'a kelmadi va bar taqdir kelmoq, Sayid Nasimiyning nazmi o'zga rang tushubdur, zohir ahli shuaro sidek nazm aytmaydur, balki **haqiqat tariqin** ado qilibdur. Bu savolda sening g'arazing **majoz tariqida** aytur el erdi.»⁷⁷

Bu suhbatdan ikki narsa ayon bo'ladi. Birinchidan, «majoz tariqi» va «haqiqat tariqi» yo'nalishlari faqat Alisher Navoiy taxayyulining mevasi bo'lmay, uning yoshlik davridayoq ilm va san'at ahliga ma'lum bo'lgan. (Bunga ishoralar «Xamsatul-mutahayyirin»da ham uchraydi.) Ikkinchidan, Lutfiy va Nasimiy kabi ulug' turkiy tilli shoirlar tanlagan badiiy ijod tariqlarini bir-biridan farq qilish bilan Navoiy navqironlik davridayoq bu masalada o'zining aniq-ravshan qarashlariga ega bo'lganligi oydinlashadi.

Ammo Pahlavon yosh do'stiga e'tiroz bildirib: «Sayid Nasimiyning nazmi zohir yuzidin **majoz tariqiga** shomildur va ma'no yuzidan **haqiqat tariqiga**» der ekan, bu bilan Nasimiy ijodi ham Jomiyniki singari murakkab xarakterga ega ekanligi ta'kid etiladi.

---

77 Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 15-j. T., 1999, s. 116

2-fasl. «Badoyi' ul-bidoya»da tavhid g'oyasi.

Alisher Navoiy mintqa adabiyotiga shunday bir muhitda kirib keldi. Navoiy badiiy olami benihoya keng va rang-barang. Uning Borliqni idrok etishi ijodining turli davrlarida va turli yo'nalishlarida o'ziga xos aksini topgan. Biz bir necha namuna keltirish bilan cheklanamiz. Avvalo, shuni aytib o'tish joizki, Navoiy ijodi shu paytgacha ko'proq tarkibiy jihatdan o'rganib kelindi, uni tadrijiy jihatdan o'rganishga asosan Izzat Sulton («Navoiyning qalb daftari») va H.Sulaymonov («Xazoyin ul-maoniy» tanqidiy matni) ishlarida harakat qilindi.

Timsoliy tafakkur – san'at va badiiy adabiyotga xos tafakkur tarzi, o'z fikr va g'oyalarini ramz va timsollar vositasida ifodalash.

Ushbu ishlarga tayanib xulosa qilganda, shoir badiiy kamolotining birinchi bosqichi 1469 yil Sulton Husayn Hirot taxtini egallagandan keyingi bir necha yil orasida shoir o'z qo'li bilan tartib bergan birinchi devoni «Badoyi' ul-bidoya»da o'z aksini topgan, deyish mumkin. Biz shu majmuadan

ikki asarni olib qiyosiy tahlil qilib ko'ramiz. Bularning birinchisi devonni boshlab beruvchi «Ashraqt» g'azali, ikkinchisi ushbu devon tarkibidagi «Ketur soqiy, ul mayki, subhi alast...» deb boshlanuvchi tarji'banddir. Biz bu ikki asar mazmuniga diqqat qaratmoqchi bo'lganimiz sababi ulardagi bosh timsollar bilan bog'liq. Bu timsollar «may», «jom» va «sing'on safol» majozlari bo'lib, ular bu ikki she'r mazmunini bir-biriga bog'lab turadi.

Biz doimo Navoiyning bosh qahramoni - Inson deymiz. Menimcha, shunga aniqlik kiritilsa, shoirning bosh qahramoni oddiy inson emas - Oshiq inson, deb qaralsa, haqiqatga muvofiqroq bo'lar edi. Ammo bu qanday oshiqlik? Birinchi g'azalning ilk satrlarini o'qiylik:

Ashraqt min aksi shamsil ka'si anvor-ul-hudo,
«Yor aksin mayda ko'r» deb jomdin chiqdi sado.
G'ayr naqshidin ko'ngil jomida bo'lsa zangi g'am,
Yo'qdur, ey soqiy, **mayi vahdat** masallik g'amzudo.⁷⁸

She'riyatning, badiiy adabiyotning qudrati shundaki, o'z qa'ridagi sirlarni o'zi ochadi, tilsim ham o'zi, bu tilsimning kaliti ham o'zida, faqat uni xolis nazar bilan, sinchkovlik bilan, mehr bilan o'qish kerak. Yuqoridagi parchada ham ko'rinib turibdiki, birinchi satrdagi timsollar ikkinchi satrda izohlangan. «G'ayr» - begona demakdir. «G'amzudo» - «g'am zangini tozalaguvchi» ma'nosini bildiradi. «May» - «mayi vahdat» (birlik, yagonalik sharobi), ya'ni irfoniy ishq, «jom» esa «ko'ngil jomi» ekan. Ko'ngil jomi agar begona aksi tushib zang oladigan bo'lsa, ushbu g'amdan forig' etuvchi eng maqbul vosita vahdat mayi deyilmoqda. She'r davomiga murojaat qilamiz:

Mayi vahdat – yagonalik sharobi, ya'ni irfoniy ishq, Navoiy talqinida butun insoniyatning ma'naviy bir-ligini ta'minlovchi ilohiy tuyg'u

⁷⁸ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 1-j. T., 1987, s. 29

Ey, xush ul maykim, anga zarf o'lsa bir **sing'on safol**,
Jom o'lur getinamo, Jamshid ani ichgan gado.

«Geti» - jahon, koinot; «getinamo» butun jahonni, koinotni aks ettiruvchi ko'zgu. Vahdat mayini ichgan kishining ko'ngli butun koinotni o'zida aks ettirish xislatini kasb etadi. Hech narsasi yo'q gado agar vahdat mayini ichsa, Jamshid, ya'ni butun er yuzining podshohiga aylanadi («jomi Jamshid» timsoliga ishora). Ammo «sing'on safol» timsoli qanday sirni o'zida yashirmoqda? Buni aniqlash uchun endi shoirning yigitlik ayyomida yaratgan tarji'bandiga murojaat qilamiz :

Ketur, soqiy, ul mayki, **subhi alast**,
Aning nash'asidin ko'ngil erdi mast.
Mayikim, qilur quysalar jom aro,
O'zi mastu, kayfiyati mayparast...⁷⁹

She'r davomida shoir boshidan kechirgan bir sarguzashtni hikoya qiladi:

Eshit sarguzashteki, bugun menga
Necha mayparast o'ldilar hamnishast...

Shoir mayxonada bir necha mayparast bilan birga o'tirgach, qo'liga yana may solingan sopol ko'zani olib, manzili sari yo'lga chiqadi. Yo'lda bir necha «ehtisob ahli» (ya'ni, shariat qoidalariga shahar ahli qanday rioya qilayotganini tekshirib boruvchi muhtasibning odamlari) shoirni mayxo'rlikda ayblab, kaltaklaydilar. Shoir badaniga etgan ozorni sezmaydi, ammo qo'lidagi may to'la ko'za singaniga qattiq kuyunadi:

Shikastim mening oncha ermas edi,
Ki may zarfi topdi aroda shikast.
Chu sindi sabu, chora topmadim,
Meni muflisu, uru, giryonu mast.

(Navoiy qahramoni muflis, ya'ni bozori kasod bo'lgan, ur, ya'ni yalang'och, liboslari pora, giryon - ko'zlarida shashqator yosh va mast.) Shu holida -

Xarobat aro kirdim oshuftahol,
May istarga ilgimda sing'on safol.

Xarobot - ham vayrona, ham mayxona, ham mug' dayri, ya'ni otashparastlar ibodatxonasi, ham bu foniy dunyo - asli barchasi bir narsa - xarobot.

Shoir may istaydi, ammo may to'la ko'za chil-chil bo'lgan, uning qo'lida faqat singan sopol parchalari qolgan. Ushbu sopol bo'laklarini ehtiyot bilan

---

⁷⁹ O'sha kitob, s. 601

yig'moq kerak. Qadimgi obidalarni tuproq ostidan parcha-parcha holda topib, to'plab, har birini chang-g'ubordan, chirkdan tozalab, ularni koshinkor ustalar kabi bir-biriga mosini aniqlab, to'g'ri joylashtirib, naqshlar yaxlitligini tiklab, keyin bir asosga tarxini chizib, o'sha asosda bir-biriga yopishtirib, etmagan, topilmagan joyini o'rniga qarab tasavvurda tiklab, yaxlit idish holiga keltiradigan zukko atiqashunos vazifasini ado etmoq kerak.

Xarobot – vayrona, unda “mug’ dayri”, ya’ni otashparastlar ibodatxonasi joylashgan, ko’chma ma’noda bu foniy dunyo

Ana shundan so'ng bu idish nima vazifa bajargan, uning mazmuni, shakli, undan foydalanish qonun-qoidalarini aniqlash mumkin. Biz ham ustoz adib ijodiga shunday munosabatda bo'lsakkina, u yaratgan yoki ishlatgan har bir timsol, tashbih, atamalarga g'oyati e'tibor bilan yondoshib, ularni bir-biriga qiyosan o'rganib, mag'zini chaqishga urinsakkina bir natija chiqishi mumkin. She'rga qaytamiz. Uning bir bandi tugab, yangisi boshlanadi:

Safol ichra bir jur'a loye manga,
Erur **jomi getinamoye** manga,
Ketarmakka xudbinligim ranjini,
Qani boda yanglig' davoye manga.⁸⁰

Haqiqiy oshiq uchun may ko'zasining sinig'i - sopol parcha yuzida saqlangan bir qultum may quyqasi (loyi) ham butun jahonni (balki koinotni) o'zida aks ettira oluvchi vahdat mayi to'la qadah (jom) o'rniga o'taveradi, o'sha vazifani ijro qilaveradi.

Bu nima degani? Borliq mohiyati vahid va yagona. Ammo inson ushbu yagona mohiyatni ko'z bilan ko'ra olmaydi, inson faqat uning majozini - ko'zgdagi aksini ko'rishga qodir. Majozda, ya'ni tabiat, voqelik ko'zgdagi tasvir parchalanib ketgan, vahdat (yagonalik) zohiran kasrat (ko'plik)ga aylangan, shu sababli bu voqeiy dunyo xarobotdir, vayronadir, butparastlar ibodatxonasidir, uni oshiq mayxona sifatida ko'radi, har sanamda yagona bir sanamni ko'rib unga oshiq bo'ladi.

Ko'ngil ko'zgusi – milliy ma'na-viyatimiz an'analariga ko'ra Inson ko'ngli ma'rifat xazinasi bo'lib, bu sehrli tilsim ichiga Alloh haqiqati o'z sirrini pinhon etgandir. Ma'naviyat ana shu ko'ngil tilsimiga yashiringan Alloh haqiqatining zuhuridir. Inson ruhi Borliq haqiqati bilan doimiy uyg'unligini saqlashi uchun ibrat va ilm, riyozat va mehr ma'rifati uni bir zum tark etmasligi talab etiladi, ayni shular ko'ngil ko'zgusini pok tutib turadi.

*Al-Misoq – “ahdlashuv”,
Qur'oni karim A'rof surasi,
172-oyatida bayon etilgan*

hodisa. Navoiyda "subhi alast" timsoli bilan ifoda-langani bu hodisa ibtidoda yagona Alloh bilan bani bashar orasidagi ahdlashuvni ang-latadi.

Inson ko'ngli vahdat mayi bilan to'la bo'lgan ko'za (sabu)ning singan bir parchasi, unda bir qultum loyqa aralash may mavjud. Vahdat mayiga tashna oshiq shu may quyqasini yaxshilab tinitmog'i lozim, shundagina u yaxlit ko'zguning

bir parchasi singari Haqiqat nurini o'zida aks ettira boshlaydi. Oshiq unga boqib mast bo'ladi, o'zligini yo'qotib, abadiyatga daxldor bo'lish imkonini paydo qiladi. Bunday oshiqlik-mastlik inson ko'nglidan hirsu havas zangini, xudbinlik (egoizm) zangini (ranjini, g'amini) yuvib tashlaydi. G'ayr (begona) shu xudbinlikdir, shirk shu xudbinlikka dildan joy berishdir, ko'ngil ko'zqusini bosgan zang ham ushbu xudbinlikning o'zidir.

Vahdat mayini ichgan oshiqqa hech kim jafu qila olmaydi, o'zi ham birovga jafu qilishdan xoli bo'ladi:

Chun men dayr piri vafosida men,

Falakdin etishmas jafoye manga.⁸¹

taqdirdan shikast etmaydi, dayr piriga vafodorlik saqlagan oshiqqa falak jafu etkaza olmaydi. Chunki u xudbinlik ranjini engib o'tgan, vahdat mayi yordamida uning ko'ngil ko'zqusi begona soyalardan (g'ayr naqshidan) poklangan. Bunday ko'ngil ko'zqusi fanodan baqoga yuzlangandir.

Bu timsol va tasvirlar naqshbandiya irfoni doirasidan turib ilgari intilayotgan oshiq-shoir qalbida tug'ilib kelayotgan majoz tariqi unsurlaridir. Ular kelgusida yangi poyalarga ko'tarilish uchun qo'yilgan ilk qadamlardir. 15 yoshida keksa Lutfiyni hayratga solgan ilohiy iste'dod shu tariqa yangi ufqlarga ko'z tikmoqda edi.

Sing'on Dayr piri - Mayyona ashiq, Barcha haqiqatga qalbiga ishorat qiladi. Unga ko'ra bani bashar vahdat mayini o'zida saqlagan idish (jom yoki ko'za)ga qiyos qilinadi. Odam Ato jannatdalik paytida u butun bo'lgan, inson jannatdan quvilgach, bu "ko'za" sinib, parchalanib ketgan. Har bir Odam avlodida shu ko'zaning bir parchasi mavjud bo'lib, unda "vahdat mayi"ning ozgina quyqasi (ya'ni ilohiy ishq uchquni) saqlanib qolgan. Insoniyatning har bir a'zosi o'z qalbidagi ushbu ishq uchqunini olovlantirib, o'z ruhini poklab borsa, o'zgalarga xolis mehr bilan munosabatda bo'lsa, bu ma'naviy poklanish oqibatida umuminsoniy ijtimoiy uyg'unlikka erishish mumkin.

3-fasl. Xamsachilik an'alarining shakllanishi va turkiy «Xamsa»ning mohiyati.

Ma'lumki, shayx Nizomiy «Xamsa» yozishni avvaldan maxsus rejalashtirgan emas. Ammo she'riyatda mutlaqo yangi bir yo'nalishga asos solayotganini o'zi sezib turgan. Uning birinchi dostoni «Maxzan-ul-asror» («Sirlar xazinasi») deb ataladi. Asar ilk satrlari quyidagicha jaranglaydi:

⁸¹ O'sha kitob, s. 603

«Bismillohir rahmonir rahim,
Hast kalidi dari ganji hakim⁸²

(«Bismillohir rahmonir rahim» kalimasi
Hikmatlar egasi xazinasiga kaliddir)

Ushbu satrlar birinchi - «tavhid» bobiga kirish bo'lib, uning mazmuni yaratganning hamdidir. Shundan so'ng ikki munojot, Payg'ambar na'ti, me'roj tasviriga bir necha bob bag'ishlanib, keyin shoir zamona podshohi Faxriddin Bahromshohni madh etishga kirishadi.

Ma'lumki, Sanoiy ham asari oxirida o'sha davr hukmdori Abulxoris Bahromshohga madhiya bitgan edi. Nizomiy shu bahonada o'z dostonini Sanoiy asariga qiyoslab o'tadi:

On zare az koni kuhan rixta,
V-in dure az bahri nav angixta.⁸³

(Ul eski ma'dandan oltin quygandi,
Bul yangi dengizdan gavhar chiqardi)

Ushbu qiyosda Sanoiyning she'riyat kamolida birinchi bosqichning yakunlovchisi bo'lgani, Nizomiy esa yangi davrni boshlab bergani ta'kid etilmoqda.

Madhiyalardan so'ng Nizomiy «ko'ngilni anglash» («shinoxtani dil») haqida bir qator boblar yaratadi va ularda insonning ruhiyat iqlimlari ajoyib tashbeh va timsollarda teran tahlil etiladi. Bu holatlar, ya'ni insonning o'z ko'ngil bog'ida sayr etishi tunda va xilvatda amalga oshirilganligi alohida qayd etiladi.

Dostonning asosiy qismi yigirma maqolatdan tashkil topgan bo'lib, ular Odam Atoning, ya'ni Insonning yaratilishi, uning asl mohiyati, burch va vazifalari, hukmdor adolati, dunyoning buqalamunligi, insonlarning bir-biriga va umuman tirik mavjudotga munosabati, jamiyatdagi qabihliklar, do'stlik va vafo masalalariga bag'ishlangan. Har bir maqolat oxirida ijtimoiy hayotdan bir hikoyat ibrat yo'sinida ilova qilinadi va undan axloqiy-falsafiy xulosalar chiqariladi. Bu dostonda inson va jamiyat, Inson va Oliy Borliq munosabatlarini bir-biridan ajratmagan holda, uyg'unlikda tahlil va tadqiq etiladi. Shu jihatdan uning Sanoiy asariga mazmun va mavzu tarkibida hamohangligi bejiz emas. Ammo «Hadoyiq ul-haqiqqa» Sanoiy ijodi uchun yakuniy asar, xulosa bo'lsa, Nizomiy uchun «Maxzan-ul-asror» ijodiy rejalarining boshlanishi, ilk muqaddima edi. Agar Farididdin Attor butun umr Inson va Oliy Borliq nisbatini tahlil etishga uringan bo'lsa, Nizomiy o'zining ikkinchi dostonidan boshlab ijtimoiy munosabatlar, insonlar aro munosabatlar tahliliga kirishib ketadi. «Xusrav va Shirin» shohlik va oshiqlik, adolat va muhabbat masalalarini, «Layli va Majnun» ishq va oilaviy

---

⁸² Nizomiy Ganjaviy. Kulliyot. 5-jild. Dushanbe-«Irfon»-1984, s. 256

⁸³ O'sha kitob, s. 281

munosabatlar, ishq va insoniylik, ishq va urf-odatlar, bir soʻz bilan aytganda, insonlar jamoasida ishq va oshiqlik martabasi masalalarini, «Haft paykar» hukmdor va raiyat, adolat va zulm, xudbinlik va fidoiylik, insonning jamiyat oldidagi burch va maʼsuliyati, inson baxti va fojiasi masalalarini, «Sharafnoma» va «Iqbolnoma» dostonlari esa afsonaga aylangan tarixiy Iskandar hayoti va taqdiri orqali umuman oʻsha davr ijtimoiy hayotining murakkab va dolgʻali manzarasini, insonlar jamiyatining falsafiy va amaliy qiyofasini, mohiyatini ochib berishga qaratilgan. Nizomiy yaratgan olti dostonning oxirgi ikkitasi «Iskandarnoma» sarlavhasi ostida birlashtirilib, «Xamsa» (Beshlik) ga aylandi. «Xamsa» badiiy olami esa islom mintaqa maʼaviyati takomilida butkul yangi bosqichning ibtidosi edi. Tasavvuf irfoni islom maʼrifatchiligi bilan deyarli bir paytda (IX asrdan) boshlanganidek, bu safar ham Nizomiy asos solgan yangi yoʻnalish «haqiqat tariqi» (yaʼni, tasavvuf epik sheʼriyati) bilan deyarli bir davrdan boshlandi. Ammo «Xamsa» yoʻnalishi Nizomiy ijodida biroz «oʻz vaqtdan ilgari» yuz koʻrsatgan boʻlib, davr tasavvuf bosqichi kamolotini taqozo qilar edi. Shu sababli XII asr ikkinchi yarmida yaratilgan Nizomiy merosi 150 yil ulusning diqqat markazidan chetda qolib keldi. Hatto XIII asrda ijod etgan Saʼdiy Sheroziy yana maʼlum maʼnoda Sanoiy anʼanasini davom ettirib, oʻzining «Boʻston» va «Guliston» asarlarini «Hadiqa» yoʻnalishda, oʻsha erkin uslubda yaratdi. Faqat Hindistonni Vatan deb bilgan forsiyzabon turk Amir Xusrav Dehlaviygina, XIII asr oxirida uch devon va bir yirik doston yaratib ulgurgach, 50 yoshga yaqinlashganida, yaʼni XIV asr boʻsagʻasida Nizomiy «Xamsa»siga javob yozishga bel bogʻladi va 1302 yilga borib (4 yil ichida) oʻzining javob-tatabbusini toʻliq yozib tugalladi.

Alisher Navoiy «majoz tariqi» haqida yozar ekan, Nizomiy Ganjaviy nomini tilga olishga jurʼat etmaydi, buning sababi ulugʻ shayxning tafakkur olami har qanday qoliplarga sigʻmasligini dildan his qilganidan boʻlsa kerak. Ammo Amir Xusrav Dehlaviy ismi soʻzsiz «haqiqat asroriga majoz tariqin maxlut qilganlar» qatorida shayx Saʼdiydan keyingi faxrli oʻrinni egallagan. Bu bejiz emas, albatta. «Hind sehgari» (sohiri hind) ning oʻziga murojaat etaylik:

Fidoyi ishq shav, gar xud majozist,
Ki davlatro dar-u poʻshida rozist,
Haqiqat dar majoz inak padid ast,
Ki fathi on xazina z-in kalidast.⁸⁴

(Oʻzingni ishqqa baxsh et, agar u majoziy boʻlsa ham,
Chunki unda saodat sirlari yashirindir.
Haqiqat majozda shunday oʻzini namoyon etadiki,
Ul xazinani qoʻlga kiritmoq imkoni ushbu kalit orqali boʻladi.)

Shoir majoziy ishqqa shunday taʼrif berish bilan ham cheklanmaydi, u oʻz davridagi baʼzi «ishqi haqiqiy»dan lof uruvchilarni fosh etishni ham lozim topadi:

---

84 Amir Xusrav Dirlavi. Shirin i Xusrav. M.-«Nauka»-1979, s. 40

Tu k-az «ishqi haqiqiy» lofiy, ey do'st,
Xaroshi so'zane benmoy dar pust,
Tu k-az bongi sage az din shavi fard,
Nadori sharm az-in imoni bedard.⁸⁵

(Ey, sen «ishqi haqiqiy» dan lof uruvchi do'st,
Badaningga bir igna qadalishini tasavvur qilib ko'r.
Nogahon it «vov» desa cho'chib dindan chiqib ketasanu,
Yana bunday «dardsiz imon»ingni ko'z-ko'z qilgani uyalmaysanmi?)

Bunday mulohazalar tug'ilishi uchun Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiylarning yuksak irfoniy she'riyati, Ibn al-Arabiyning mukammal irfoniy falsafasi yaratilib, o'zlashtirilib bo'lingan, Abduholiq G'ijduvoniylar izdoshlari uchun Mansur Xalloy va Boyazid Bistomiylarning tasavvufdagi oxirgi maqomi birinchi maqomga, oxirgi qadami birinchi qadamga aylangan bo'lishi kerak edi. Nizomiy davri uchun esa «ishqi haqiqiy» va «ishqi majoziy»ni bir-biridan farq qilishga hali juda erta edi. Shu sababli ulug' shayx merosida biz bunday tazodni uchratmadik. Nizomiyning shoirlarning hech bir guruhiga qo'shmasligi ham shu jihatdan Alisher Navoiyning nazariy xulosalarda nihoyatda ilmiy ehtiyotkorligiga ishoradir. Biz esa «marksistik» ta'lim olganimizdanmi, ancha o'zboshimcha bo'lib qolganmiz. Har holda bu mulohazalar dastlabki yo'nalish olish va tarh (loyiha) darajasida bo'lib, keyingi mufassal va jiddiy tadqiqotlar masalaga aniqlik kiritadi, deb umid qilamiz.

Amir Xusrav Dehlaviy «Xamsa»si ongli ravishda majoziy ishqni kuylashga bag'ishlangan. Ajablanarli joyi shundaki, Nizomiy Ganjaviy dostonlarining bizgacha etib kelgan eng qadimgi qo'lyozmalari XIV asr o'rtalariga mansubdir. Amir Xusrav «Xamsa»sining saqlanib qolgan eng birinchi qo'lyozmasi vafotidan 30 yil keyin ko'chirilgan (ba'zilarini Hofiz Sheroziy ko'chirgan deb taxmin qilinadi). Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sining hozir ilmiy iste'molda mavjud to'liq nusxalari esa bundan ham keyinroq, 1362-1365 yillarda ko'chirilgandir. Ulardan ko'ra qadimiyroq, ayniqsa, XII-XIII asr nusxalari hanuz topilgan emas. Shu asosda Nizomiy «Xamsa» sining keng urf bo'lishi uning salafi Amir Xusrav Dehlaviy faoliyati bilan bog'liq emasmikan, degan faraz paydo bo'ladi. Chunki Nizomiyning fikriy dunyosi juda murakkab, uni anglab etish oson emas, Dehlaviy «Xamsa»si esa, ma'lum ma'noda, Nizomiy badiiy olami uchun ham kalit bo'la oladi. Aniqroq qilib aytsak, Nizomiy ma'naviyatini tushunish uchun XII asrdan ko'ra XIV asrda muvofiqroq fikriy muhit hosil bo'lgan edi, deyish mumkin. Amir Xusrav «Xamsa»dan so'ng yozilgan tarixiy ishqiy dostoni «Duvalroniy va Xizraxon» qahramonlarining muhabbati ham majoziy ekanligini alohida ta'kidlab ko'rsatadi:

Chu ishq andar majozash jilvagoh dod
Majozash bar puli tahqiq rah dod.⁸⁶

---

⁸⁵ O'sha kitob, s. 40

⁸⁶ Amir Xusravi Dehlavi. Duvalroniy va Xizraxon. Dushanbe-«Donish»-1975, s. 224

(Ishq o'z majozida namoyon bo'lgani sababli,
Bu majoz Haqiqatni anglab etish uchun ko'prik bo'ldi.)

Amir Xusrav «Xamsa» g'oyalarining keng yoyilishi uchun ulug' xizmat qildi. Undan keyin «xamsanavislik» va keng ma'noda «majoziy ishq»ni kuylashga bag'ishlangan dostonchilik an'anasi mintaqa miqyosida ko'lam kasb etdi. Navoiy eslagan Xojuyi Kirmoniy va Salmon Sovajiy, Kotibiy va Shohiy Sabzavoriyalar ushbu dostonchilik an'anasiga mansub shoirlardir. Hofiz Sheroziy va Nosir Buxoriy g'azallarining majoziy ishq tavsifiga oidligi yana maxsus tadqiqotlarni talab etadi.

«Majoz» va «haqiqat» nisbatlari turkiy adabiyot doirasida keyingi asrlarda Fuzuliydan to Nodira shariyatigacha qo'llanilib kelganligi ma'lum.

Ammo bu masalaga ayricha ahamiyat bergan va mintaqa emas, jahon miqyosida dunyoni yangicha idrok etish an'anasiga ham nazariy, ham amaliy (ya'ni badiiy ijodda) asos solgan buyuk zot - Alisher Navoiy bo'ldi. Navoiyning Amir Xusrav Dehlaviy ijodiga ixlosi ham Amir Xusravning «majoziy ishq»ga bo'lgan munosabatiga bog'liq, deb o'ylaymiz. Chunki Nizomiy asos solgan «Xamsa» an'anasining alohida yangicha yo'nalish, badiiy idrok va in'ikosning maxsus yo'li ekanligini anglab etib, ushbu yo'nalishga el e'tiborini tortgan Amir Xusrav edi.

Navoiy ijodiy takomili ikkinchi bosqichining tayanch ustuni - shoirning shoh asari «Xamsa» desak yangilishmaymiz. 888 (1483) yildan Alisher Navoiy o'zining eng buyuk asari «Xamsa» turkumini yozishga kirishadi va uni 890 (1485) yilda tugallaydi. Besh dostonni o'z ichiga olgan bu ulkan badiiy qomus 50 ming misradan oshiq bo'lib, Navoiyning barcha she'riy merosining deyarli yarmini tashkil qiladi. Ammo gap hajmda emas. «Xamsa» Alisher Navoiy ijodining qalbidir. Buyuk bobokolonimiz o'zi tuzgan birinchi devoni «Badoyi' ul-bidoya» bilanoq turkiy tildagi she'riyatni arab va fors mumtoz adabiyotining eng peshqadam namunalari darajasiga olib chiqqan edi. Ammo bu ishlar barchasi «Xamsa»ning debochasi edi, xolos. Agar turkiy «Xamsa» yozilmasa, nafaqat bizning, turkiy xalqlarning adabiyoti, ma'naviyati, balki butun islom mintaqa ma'naviyati bugungi yaxlitligi, bugungi tugalligiga ega bo'lmas edi, deb bemalol aytish mumkin. Alisher Navoiydek asliy oshiqning dunyoga kelishi, unga berilgan ulug' iste'dodning mohiyati «Xamsa» uchundir, bu buyuk ijodkor merosining avvali ham, oxiri ham «Xamsa» tufaylidir.

Islom ma'naviyati namoyondalari o'z ijodlarida salafklarini inkor etish, ilgari batamom ko'rilmagan yangilik yaratishga intilish emas, balki ustozlar yaratgan ma'naviy boylikni yanada takomillashtirish, unga yangi jilo berish, ular izlagan yaxlit va buyuk Haqiqatning yangi va toza qirralarini kashf etish, mazmuniy boyitish yo'lidan borganlar. Bu tom ma'nosi bilan muqaddas an'ana bo'lib, islomning ilohiy kitobi «Qur'oni karim»dan sarchashma oladi. Dehlaviy «Xamsa»si Nizomiyga ajoyib sharh va undagi mazmunlarning yangicha talqini sifatida o'zining ham, salafining ham shuhratini olamga yoydi. Keyingi XIV- XV asrlar mintaqa ma'naviyati «Xamsa» an'anasi ta'sirida rivoj oldi, shoirning salohiyati va iqtidori hech bo'lmaganda «Xamsa»ning bir dostoniga munosib javob

yoza bilish bilan o'lchanadigan bo'ldi. Bu jahon ma'naviyati tarixida betakror hodisadir. Turkiy adabiyotda Qutb va Haydar Xorazmiylar boshlab bergan «xamsachilik» an'anasi o'zining kamolini Alisher Navoiy ijodida kutayotgan edi va bu qutlug' intizorlik benihoya ezgu samara berdi. Nizomiy, Amir Xusrav, Alisher Navoiy ruhiyatlari «Xamsa»ning ma'naviyat maydonida birlashib, yagona iqlim, yagona mohiyat kasb etdilar. Ushbu yagona mohiyat butun islom mintaqa ma'naviyatining eng buyuk cho'qqisidir. Nizomiy va Amir Xusravsiz Navoiyni tasavvur etib bo'lmaganidek, Alisher Navoiy ijodiy merosisiz Nizomiy va Amir Xusrav badiiy olamini ham butun ko'lami bilan idrok etib bo'lmaydi. Shoir o'zi dostonlarini «zohir yuzidan afsona» degan edi. Afsus, yaqin kunlarga maktablarimizda XX asr avlodiga «Xamsa» dostonlari ushbu «afsona» darajasida, yuzaki talqin etilib, tushuntirib kelindi. Mustaqillikning dastlabki yillarida bu eski yondoshuvdan qoniqmagan ba'zi yosh tadqiqotchilarimiz Navoiyning islomiy shoir ekanligini, uning asarlaridagi tasavvuf irfoni izlarini yangidan «kashf» eta boshladilar. Vaholanki, barcha jiddiy navoiyshunoslar bu «yangilik»larni avval boshdanoq yaxshi bilishgan, to'liq idrok etishgan, faqat «zamona zo'rli» tufayli, kommunistik mafkura tazyiqidan navoiyshunoslikni himoyalash maqsadlari bilan ba'zi jihatlarini pardalab o'tishga, ishoralar bilan cheklanishga majbur bo'lishgan edi. Bugungi mustaqillik, hurlik zamonida endi ma'naviyatimizning asl mohiyati haqida ochiq-oydin gapirish, fikr yuritish imkoniyati mavjud ekan, muammolar mohiyatiga chuqurroq kirib borish, teran tahlilga o'zimizni ham, yosh avlodni ham o'rgatib borish ayni farzdir. Alisher Navoiyning «Xamsa» dostonlari har biri alohida necha-necha tadqiqotlar mavzui bo'lib keldi, yana bu ish davom etadi. Chunki ularning mazmun qabatlari benihoyadir. Bu dostonlar shaklan qanday mukammal bo'lsa, mazmunan undan ham uyg'un, koinot singari munazzam va had-hududsizdir.

Islom aqidalariga ko'ra bir kecha-kunduzda o'qiladigan besh vaqt namoz «al-Xamsatu» deyiladi, dinimizning besh ustuni (rukni) ham - tavhid (imon), namoz, ro'za, zakot, haj - o'ziga xos «xamsa» (beshlik)ni tashkil etadi. Demak, Nizomiy dostonlarining «Xamsa» turkumi sifatida talqin etilishi, unga Amir Xusrav va Navoiy javoblari bejiz emas. Alisher Navoiy «Saddi Iskandariy» dostonining muqaddima qismida bu masalaga maxsus to'xtalib, «Xamsa»ning har bir dostoni yozilishini kunning ma'lum vaqtlarida o'qiladigan sahar (fajr), peshin (zuhr), asr, shom va xufton namozlari bilan qiyos etadi hamda «Xamsa»ni buyuk tog' cho'qqisiga ko'tarilish mobaynida besh o'rinda to'xtab, nafasni rostdash uchun bino etilgan besh oromgohga o'xshatadi.⁸⁷ Bu oromgohlarni yaratish uchun shoir «Bilik taxti uzra chiqib o'lturmagi», «Xayol elchisini» har tarafga choptirishi, «jon mulkidan» «maoniy sipohini» (ma'nolar lashkarini) guruh-guruh (favj-favj) etkazib berib turishi, ma'no lashkarlari jam bo'lgach, insonlar dilini zabt etishga kirishmog'i, ya'ni ma'naviyat olamida jahongirlik san'atini namoyish qilmog'i lozim edi. «Xamsa» dostonlari ijtimoiy hayotni, turli toifalarning hayotdagi o'rni va vazifalarini ularning butun ichki dunyosi va ruhiyati bilan bog'liq holda tadqiq

---

87Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 11-jild. T.-«Fan»-1993, s. 34-39

etadi, shu bilan birga undagi barcha botiniy rishtalar Tavhid e'tiqodiga borib ulanadi.

«Xamsa»ning badiiy olami, ma'lum maqsadga - inson ma'naviy kamolotini ta'minlash maqsadiga yo'naltirilgan bo'lib, bu yo'lda islom ma'naviyatining **Sunna** (islomiy ibodatlar, islom axloqi), **Ma'rifatchilik** (mantiqiy tafakkurga tayanish, islomgacha yaralgan merosni o'zlashtirish), **Tasavvuf irfoni** (tariqat maqom va hollari, pir irshodi, riyozat bilan Haq vasliga intilish, shu yo'l bilan ma'naviy poklanish) kabi turli bosqichlarini bosib o'tib erishilgan darajadan keyingi, **yangi bosqich**ni anglatar edi. Bu bosqich ibrat, ilm, irfon yo'nalishlaridan farq qiluvchi yangi yo'nalish - **badiiy tafakkur yo'nalishi** doirasida bo'lib, Alisher Navoiy ijodiy takomilining uchinchi davrida nihoyat unga alohida nom berildi.

«Xamsa» turkumi alohida bir olam. Uning har bir bobi nihoyatda boy mazmun va mohiyatlarni ichiga yashirgan tilsimdir. Aytishlaricha, me'roj tunida Muhammad alayhissalom arshi a'lo ostida qulflog'lik bir xona ko'rib Jabroildan: «Bu qanday makon?» deb so'rabdilar. Javob bo'libdiki: «Ey, rasululloh, bu makon teran ma'nolar xazinasidir va sening ummatlaring ichidagi shoirlar tili ushbu xazinaning kaliti turur». Ushbu rivoyatdan kelib chiqib, Nizomiy o'zining birinchi dostonini «Maxzan ul-asror», ya'ni (ilohiy) sirlar xazinasini, deb atagan edi. Navoiy «Xamsa»sining birinchi dostoni «Hayrat ul-abror»:

Bismillohir rahmonir rahim,
Rishtaga chekti necha durri yatim 88 -

deb boshlanadi. Nizomiy ushbu satrlarning birinchisi bilan «Maxzan ul-asror» ni boshlab, ikkinchi satrda:

Hast kalidi dari ganji hakim

(Hikmatlar egasi xazinasini eshigining kalitidir) degan edi. Navoiy avvalo ushbu satrni sharhlash uchun alohida bir bob bag'ishlaydi va uni ajoyib ibratli tazod - «ahli qabul» va «ahli rad» tushunchalariga nisbatan izohlab beradi. Komil inson tarbiyasi ushbu ilk bobdan boshlanadi. Insonni «ahli qabul» bo'lishga da'vat etib, Navoiy bobga shunday xulosa yasaydi:

Istabon, ey xasta Navoiy, navo,
Bo'yla safarga qilur ersang havo,
Yo'l yomonu yaxshisidin ema g'am,
Bismilloh, degilu qo'ygil qadam.⁸⁹

«Hayratul abror»ning birinchi maqolati Imon haqida. Unga shunday

---

88 Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 7-j. T., 1991, s. 11

89 O'sha kitob, s. 15

batafsil sarlavha berilgan: «Avvalgi maqolat imon sharhidakim, «Al-imonu an tu'mina billahi va maloikatihi va kutubihi va rusulihi va bil-yavmil-oxiri va bil-qadari xayrihi va sharrihi» demakdan maqsud bu kalimot emas va agar ahli zohir muni imon desa, ahli ma'ni demas va uluhiyat daryosig'a shinolig' ajzin zohir qilmoq,

“Ahli qabul” – Alisher Navoiy nazdida Borliq Haqiqatini e'tirof etuvchi, , insof va diyonat, sabr va rizolik, halollik va mehr yo'lini tanlagan imon-e'tiqodli insonlar.

8.

“Ahli rad” – Alisher Navoiy nazdida Borliq Haqiqatini tan olishdan bosh tortuvchi, norizolik va badbinlik, xiyonat va xudbinlik, xarom va qahr yo'lini tanlaganlar, imonsiz kishilar.

maloika havosida bir necha qanot urmoq va

kutub avroqida bir necha harf surmak va rusul jodasida necha qadam yugurmak va qiyomat qoyim bo'lurida qiyom ko'rguzmak va qadar bobida aloqadri hol tarannum tuzmak.»⁹⁰ Ushbu sarlavhani sharhlashning o'zi necha sahifa bo'lishi mumkin, chunki unda zohiriy imon bilan botiniy imon, «zohir ahli» (tashqi taqlid bilan cheklanuvchi insonlar) ning imon

haqidagi tasavvuri bilan «ahli ma'ni» (Borliq mohiyatini idrok etishga intiluvchi, o'zligini anglagan insonlar) imonni qanday tushunishi orasidagi farq badiiy izohlanmoqda. Maqolatda tirik (jonli, «hayvon») bo'lsa-yu, gapirishni bilsa («notiq «bo'lsa) demak, inson deb o'ylash nihoyatda xato ekanligidan suhbat boshlanadi:

Sen dog'i inson muni qilsang gumon,
Bilki hamon sen-senu hayvon hamon.
Muniki inson mutafovut erur,
Tengri kalomi xabar andin berur.
Bas kishi jazm aylasa inson ani,
Yaxshi-yomon ichra tafovut qani?
Bo'lmadi bas noqisu komilda farq,
Topmagay el olimu johilda farq.⁹¹

Alisher Navoiy dostoni XV asr ijtimoiy-ma'naviy hayotining turli qirra va jihatlarini butun ichki murakkabligi va o'zaro qiyoslari bilan qamrab ola bilgan. «Hayrat ul-abror»dagi muammolar voqelik singari murakkabdir. Navoiyning masalalarga yondoshuvi hatto ustoz va zamondoshi Abdurahmon Jomiy qarashlaridan ham ma'lum darajada farq qiladi. Ma'lumki, Jomiy o'z badiiy ijodida diniy aqidalar va tasavvuf qoidalari ta'rifiga atroflicha o'rin ajratgan. Uning «Haft avrang» («Etti taxt») turkumidagi «Tuhfat ul-abror» va «Subhat ul-abror» dostonlarida namoz, ro'za, zakot, haj, uzlat, tavba, zuhd, faqr, havfu rijo, tavakkul kabi turli islomiy va irfoniy tushunchalar sharhiga alohida boblar bag'ishlangan. Navoiy ham birinchi dostonining asosiy qismini imon va islom sharhidagi maqolalar bilan boshlaydi. Ammo uning bu boradagi mulohazalari an'anaviy qarashlardan farq qiladi.

⁹⁰ O'sha kitob, s. 100

⁹¹ O'sha kitob, s. 100-101

Namuna sifatida Islom haqidagi bob oxiriga berilgan hikoyat mazmuni bilan tanishaylik. Unda mashhur sufiy shayxi «Ibrohim Adhamning Ka'bag'a namoz bila borg'oni va Robiyai Adaviyag'a Ka'baning niyoz bila kelgoni» rivoyat etiladi. Zohidlikni ixtiyor etgan shayx har qadamida ikki raka'at namoz o'qib, 14 yil riyozat chekib, Makka shahriga etib kelib qarasa, Ka'ba o'z o'rnida yo'q. Shayxning «Ey, Alloh,» deb hayrat bilan qilgan nidosiga g'oyibdan Ka'ba Robiyai Adaviyani tavof qilish uchun ketganligi haqida javob bo'ladi.⁹² Robiya esa tasavvufda ishq yo'lini tanlagan sufiy ayol edi. Navoiy islom va tasavvufda zuhd maqomidan ishq martabasini shu daraja yuksak qo'ygan. «Xamsa» dostonlarining har bir bobi shu kabi insonning ruhiy, ma'naviy, axloqiy dunyosi, insonlararo ijtimoiy munosabatlar xususida o'ta muhim, o'ta dolzarb, o'ta murakkab muammolar xususida bahs etadi. Ularda eng voqe' hayot tasviri yuksak majoziy ishoralar bilan ajoyib bir uyg'unlikda keladi. «Xamsa»ning barcha dostonlarida shu badiiy qudrat har bir timsol, har bir qiyofa va hodisaning ich-ichidan ufurib turadi.

Ikkinchi doston «Farhod va Shirin»ni olaylik. Nizomiy va Dehlaviy tarixiy shaxs Xusrav Parviz atrofida suhbat yuritgan bo'lsalar, Navoiy afsonaviy oshiq shahzoda Farhodni dostoniga bosh timsol qilib tanladi. Nizomiy shahzoda va shoh timsolida oddiy insonni tasavvur qilib, uning tantiqligi, aybu qusurlari samimiy ishq tufayli asta-sekin barham topib, oqila Shirin ta'sirida Xusravning kamolot va fozillik kasb eta borganligini ibrat qilib ko'rsatishni niyat etgan bo'lsa, Dehlaviy ijtimoiy mavqe va muhitning shaxs ma'naviy qiyofasi va xatti-harakatiga ta'sirini ochib berdi. Navoiy, salaflari tajribasidan tegishli xulosalar chiqarib, shoh Xusravni butkul salbiy timsol sifatida talqin etdi va oldingi dostonlarda ideal oshiq, ammo ikkinchi darajali qahramon mavqeida turgan Farhodga asosiy diqqatni qaratdi. Ushbu o'zgarishning bosh sababi, Chin shahzodasining ma'naviyatidagi etakchi fazilat - uning o'zligi (shahzodaligi va otasi Xoqon mulkiga vorisligi)dan butkul voz kechib, pok oshiqlik va elga naf etkazish yo'lini tutganligi (toshkesar va naqqoshlik hunarini kasb qilib olganligi) bo'ldi. Chunki faqat shunday timsol Navoiy g'oyalarini mukammal ifodalay olishi mumkin edi.

Doston qahramoni Shirinning husniga maftun bo'lgan Chin shahzodasi ekanligini maktab darsliklaridan yaxshi bilamiz. Ammo zohiriy (tashqi) afsona bilan cheklanmaslik kerakligini shoir o'zi alohida uqdirgan. Navoiy insonning, millatning, bashariyatning ma'naviy kamoloti haqida qayg'uradi. Shahzodaning dilda ishq bilan tug'ilishi, uning Xoqon mulkini qabul qilib olishdan ilgari sirli sandiq va undagi ko'zgu tilsimini echish qasdida Yunon safariga yo'l olishi, bu yo'lda avval ajdahoni, so'ng Axrimanni, oxiri temir tanli kamon otuvchini engib, donishmand Suqrot bilan uchrashuvga muvaffaq bo'lishi - bu afsonaviy tasvirlar ortida bashariyatning, insonning, ayniqsa, turkiy elatning, o'z mohiyatini anglab etish yo'lidagi kamolot bosqichlarini bir-bir bosib o'tishi badiiy-majoziy tasvir etilgan emasmi?

Suqrotning Farhodga purma'no nasihatlarini ushbu botiniy ishoralarga kalit bo'la olmaydimi? Asli sirli ko'zguda Farhod Shirinni emas, avvalo o'z taqdirini

---

92 O'sha kitob, s. 118-120

ko'radi. Ajdaho ibtidoiy jamoa kishisining asotir (mifologik) tafakkurida johillik va yovvoyilikni, Axriman Avesto ma'naviyatida zulmat, yolg'onchi kuchlar timsolini, kamon otuvchi temir odam esa qabilalar aro, elatlar aro ayovsiz nifoqlar davri - xudbin va beshafqat talonchilarining majoziy qiyofasini eslatmaydimi? Ajdodlarimiz o'z ruhiyatlaridagi shunday qattol yovlarni engib, Suqrot qiyofasidagi islomgacha bashariyat erishgan ilm va hikmatni egallab, IX-XV asr islom ma'naviyatiga etib kelmadilarmi? «Xamsa» dostonlarida buningdek botiniy ma'no qabatlari ixlos bilan, salaflar ijodiga qiyos bilan izlansa, cheksiz topiladi.

«Layli va Majnun» afsonasi fors va turkiy tillarda o'nlab dostonlarga mavzu bo'lgan. Ammo ularning har biri o'ziga xos, betakror ma'no qatlamlarini ifsho etadi. Bu dostonning eng asosiy xislati - Majnun ham, Layli ham teng oshiq, teng ma'shuq. Bu doston ikki oshiq Insonning haqiqiy ishqni anglab etmaganlar orasidagi foje' holati tasviriga bag'ishlangan deyish mumkin. Ammo bu eng umumiy ta'rifdir, har bir doston talqini esa o'ziga xos.

«Sab'ai sayyora» Insonning hayot va xayol dunyosidagi cheksiz adashuvlarining majoziy tasviridan iborat. Bunda yana «ahli qabul» va «ahli rad» orasidagi tazod (ziddiyat) birinchi o'ringa chiqadi. Muqbil va Mudbir, Suhayl va Jobir, Juna va Jaysur, Ma'sud va Mallu timsollari ushbu ikki guruhga mansub bo'lib, hayot sinovlaridan qanday o'tishiga qarab, «ahli qabul» saodatga, «ahli rad» esa qilmishlariga yarasha jazoga erishadilar. Ichki qissalaridagi bu timsollar asar bosh qahramoni Bahromshoh uchun ham ibrat sifatida keltiriladi. Ammo hukmdor o'z xirsu havaslarini jilovlab ola bilmaganligi, begunoh jonzotlar qonini ayovsiz to'kkanligi kasofatidan o'zi ham er yutib halok bo'ladi.

Buyuk jahongir taqdiri haqidagi oxirgi «Saddi Iskandariy» (Iskandar devori) dostoni shaklan ma'lum darajada «Xamsa» ning birinchi dostonini eslatadi. Unda ham har bobda turli ijtimoiy-axloqiy mavzudagi falsafiy mulohazalar, ibratli kichik hikoyat va hikmat-xulosa beriladi. Shundan so'nggina Iskandar hayotidan bir voqea hikoya qilinadi. Iskandar timsoli yaqingacha ham E.E. Bertel's talqiniga binoan odil shoh timsoli deb qabul qilib kelindi. Faqat Aziz Qayumov 1975 yilda nashr etilgan ushbu mavzudagi maxsus risolasida asli Navoiy qahramoni murakkab timsol ekanini, dostonda Iskandar qiyofasi tadrijiy o'zgarishda ochib berilganini ilmiy isbot etdi.⁹³ Yunon shahzodasi avval shohlikka o'zini noqobil deb bilgan jur'atsiz va kamtar o'smir bo'lsa, hayot va fotihlik siyosati taqozosi bilan asta-sekin o'zbiarmon va shafqatsiz istilochiga aylanib boradi va faqat o'limi yaqinlashganini sezgach, joh va kibr yo'lidagi butun urinishlari sarob ekanligini anglab etib, ko'zi ochiladi.

«Xamsa»da majoziy ishq tasvirlanadi, insonning insonga munosabatidan, ya'ni axloqiy munosabatlaridan boshlab, hukmdorning fuqarolarga va, umuman, hukmdorlikka, toj-taxtga munosabati, o'z navbatida toj-taxtning, hukmdorlik mavqeining insonga ta'siri, ya'ni insonlar hayotiga oid ijtimoiy, axloqiy munosabatlar majmui Tavhid e'tiqodi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

«Xamsanavislik» an'anasi islom mintaqa ma'naviyati takomilining badiiy tafakkurdagi o'ziga xos mahsuli bo'lib, shunga yarasha munosabatni talab qiladi.

---

93 Qayumov A. «Saddi Iskandariy». T., 1975, s. 49-56

Bu an'ana tadqiqotchidan ham, oddiy kitobxondan ham har bir dostonning shakl va mazmuniga alohida e'tibor talab qiladi, chunki bir mavzuda yozilgan o'nlab dostonlar diqqat bilan o'qilsa, aslo bir-birini takror etmagani, balki o'zaro ijodiy bahsda yozilgani ma'lum bo'ladi. Shu sababdan har bir dostonni o'qiganda ham uning ushbu mavzu silsilasidagi o'rniga, ham har bir shoir ijodiy merosidagi mavqeiga ahamiyat qaratish lozim. Shundagina uning tamomila o'ziga xosligi va mazmun qamrovini anglab etish mumkin.

4-fasl. Navoiy va Attor. «Lison ut-tayr» ma'naviyati.

Islom mintaqa adabiyotining bu murakkab xislati, uning, masalan, Yangi davr g'arb adabiyotidan farqi XX asrning 30-yillaridayoq E.E. Bertel's tomonidan Navoiy va Attor, Nizomiy va Dehlaviy ijodini qiyosiy o'rganish asosida ilmiy isbotlangan edi. «Xamsa» dunyosida ijtimoiy hayot ma'naviyatdan ajralmas, bir butundir. Ammo «**majoz tariqi**»ning islom davri ma'naviyati taraqqiyotida yangi alohida bir bosqich, eng oliy va yakuniy bosqich bo'lishi uchun ochiq-oydin nazariy yakun lozim edi. Ushbu vazifani ham Alisher Navoiy mukammal ado etdi. Bu yumush shoir ijodiy takomilining uchinchi bosqichida bajarildi. Alisher Navoiyning hayot yo'li va ijodi o'zaro chambarchas bog'liqdir. Bu masalada, ayniqsa, shoir va hukmdor, ya'ni Navoiy va Sulton Husayn Boyqaro munosabatlari diqqatga sazovor. Davrning bu ikki ulug' shaxsi orasida do'stlik Alisher va shahzoda Husaynning go'dak yoshlaridan boshlangan bo'lib, umrlari oxiriga qadar davom etdi. Alisherning do'stlarga sadoqati («Jamolida vafu tug'rosi paydo») har qanday ta'rif va tasavvurdan ortiqroq va bu ham uning Borliqqa munosabati va e'tiqodi bilan belgilanadi. Bu chin inson nafaqat do'stlari, yaqinlariga, balki barcha insoniyatga, hatto butun atrof-voqelikka sadoqat saqlar ediki, uning e'tiqodida biror jonzotga, hatto buyumga xiyonat Allohga xiyonat darajasida edi.

Sulton Husayn haqiqiy darvesh-shoh edi, ma'rifatli shoir edi. U ham do'stiga xiyonat qilgan emas, ko'nglida g'araz saqlagan emas. Ammo hukmdorlik qoidalari ba'zan ayovsizdir, Husayn esa inson.

Hijriy 892 (milodiy 1487) yili qishda Navoiy Astrobod hokimi etib tayinlandi. Bu shahar «dorulfath» (Sulton Husayn ilk g'alaba qozongan shahar) deb ulug'lanar va ko'pincha valiahd shahzoda hukmida bo'lar edi. Boshqa bek va amirlar uchun sharaflari hisoblanishi joyiz bo'lgan martaba Amir Alisherning nozik tabiati uchun muayyan darajada ozorli bo'ldi. Ammo shoh hukmi vojib, Amiri Kabir o'lkaning xassos bir hududini muhofaza va obod qilish niyatida jo'nab ketdi. Astrobodda Navoiyning ikki yil chamasi hokimligi bu shahar ahli uchun saodatli, Boyqaro saltanati uchun xayrli bo'ldi. O'sha tarafdin xavf solgan muxoliflar Alisher hurmatidan xayrixohlik munosabatlari o'rnatdilar. Ammo shoir uchun o'zi o'rgangan muhitdan yovuqlik, do'stlar vasliga intizorlik dil ranji edi.

Sulton Husayn Shohruh mirzo zamonidan vazirlar xonadoniga mansub bo'lgan Majiddin Muhammadni o'ziga yana yaqinlashtirgani ham do'st rashkiga sabab bo'lardi. Amiri Kabirning Majiddin, Nizomulmulk, Xoja Afzal va boshqa ayonlar, Muzaffar Barlos kabi nufuzli beklar bilan o'zaro munosabatlarini xolis va

daqiq o'rganish ikki do'st - shoh va shoir munosabatlaridagi murakkab evrilishlarni teranroq anglab etishga yaqindan yordam bersa kerak. Hanuz davrning muhim yodgorliklari - Xondamir va Mirxond asarlari na o'zbek tilida, na asl holda bosilib chiqqan emas. Qiziquvchilar faqat Izzat Sulton kabi ba'zi navoiyshunoslar keltirgan parchalar, ba'zi to'plamlardagi iqtiboslar bilan qanoatlanishlariga to'g'ri keladi.

Bu orada birin-ketin Navoiyning eng yaqin ustoz va musohiblari hayotdan ko'z yuma boshladilar. 1488 yili Sayid Hasan Ardasher, 1492 yili Abdurahmon Jomiy, 1493 yili Pahlavon Muhammad vafot etdi. Navoiy ancha yolg'izlanib qoldi. Ustozlar xotirasiga bag'ishlab «Holoti Sayid Hasan Ardasher», «Holoti Pahlavon Muhammad», «Xamsatul mutahayyirin» (Jomiy haqida) asarlarini yozib tugalladi. Bu asarlarda o'sha davr voqeligiga oid juda qimmatli ma'lumotlar bilan birga Navoiy yaratgan yangi badiiy olamning nazariy asoslariga oid ko'p dalil va mulohazalar ham bayon etilgan.

Bunday mulohazalar adibning 80-yillar oxiri 90-yillar boshlarida tasnif etilgan «Majolisun nafois» («Nafis majlislar»), «Nasoimul mahabba min shamoyim ul-futuvva» («Futuvva bo'ylarini eslatuvchi muhabbat shabbodalari») kabi nasriy risolalarida ham o'z ifodasini topgan. Undan tashqari shoir umri intihosida yozilgan fors tilidagi falsafiy qasidalari («Sittayi zaruriya», «Fusuli arba'») ham shoir dunyoqarashini ravshan anglab etishga yordam beradi.

Zahiriddin Muhammad Bobir haqiqatni ochiq bayon etishda o'zini ham, boshqalarni ham ayagan emas. U Sulton Husayn Boyqaro hukmdorligini barcha ijobiy va salbiy jihatlari bilan tavsiflab berdi. Sultonning mard va shijoatli kishi bo'lganini, tab'i nazmi borligini qayd etish bilan birga, ayniqsa, podshohligining keyingi yillarida aysh-ishrat va ichkilikka qattiq berilib ketganini ham ko'rsatib o'tadi. Umuman, Sulton Husayn Boyqarodek nozikta'b odam nega mayxo'rlikka buncha berilib ketdi? Inson bekorga o'zini ichkilikka urmaydi. Biz sulton qalbidagi murakkab ruhiy kechinmalarni hozir to'liq tasavvur qila olmaymiz, ammo temuriylar saltanatining XV asr oxiridan boshlangan tanazzuli birgina ushbu xonadonning yozmishi emas, balki O'rta asrlar davlat boshqarish usullarining mintaqa xalqlari ma'naviy taraqqiyot darajasidan ancha-muncha orqada qola boshlaganidan nishona ekanini e'tirof etishga ehtiyoj seziladi.

Sulton Husayn va o'g'li Badiuzzamon orasidagi ixtiloflar axiyri borib fojia bilan yakunlandi. 1497 yili Astrobod hokimligi janjali ichida Mo''min Mirzo (Badiuzzamonning o'g'li, Navoiy tarbiyasini olgan 14 yoshli o'spirin, shoir yigitcha) avval Ixtiyoriddin qal'asida mahbuslikda saqlanib, keyin shoh bobosining mastlik bilan qo'l qo'ygan farmoni asosida qatl etiladi. Saltanat kelajagi uchun yomon fol darakchisi bo'lgan bu mudhish hodisa kekxa Alisher Navoiyni qattiq iztirobga soladi. Bu hodisa asosida chiqarilgan achchiq xulosalar shoirning «vasiyatnoma»si o'rnida hisoblangan oxirgi uch asari mazmuniga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

1498 yilda «Lison ut-tayr», 1499 yilda «Muhokamat ul-lug'atayn», 1500 yili «Mahbub ul-qulub» asarlari yozildi. Bu uch asar buyuk shoir va mutafakkir ijodining eng avj nuqtalari edi. Adib «Muhokamat ul-lug'atayn»da o'zining butun ijodiy yo'lini sarhisob qiladi, turkiy tildagi she'riyatning qudratini ta'kidlaydi.

Unda, jumladan, quyidagi ma'lumot bor: «Chun «Lisonut tayr» ilhomi bila tarannum tuzupmen, qush tili ishorati bila **haqiqat asrorini majoz suratida ko'rguzupmen**».⁹⁴ Alisher Navoiy go'daklik chog'laridan tasavvuf she'riyatining ustodi Farididdin Attor (1148-1229) yaratgan «Mantiq ut-tayr» asariga mehr qo'ygani ma'lum. Umrining oxirida ushbu asarga tatabbu-javob yozar ekan, Navoiy o'zining shungacha yozgan barcha asarlariga falsafiy yakun yasaydi. Attor asari Borliqning yagona mohiyati haqida, Haq asrori va inson uchun uni anglab etish imkoni qay darajada ekanligi haqida edi. Navoiy asari ham asli shu haqda. Navoiy ustoz va salafiga zid fikr bildirmaydi, ammo uning fikrlarini takrorlamaydi ham. Asarda Foni (Navoiy)ning tarjima haqidagi so'zlari sharh, talqin ma'nosini bildiradi. «Lison ut-tayr»ning mutlaqo mustaqil asar ekanligini 1929 yildagi «Navoiy va Attor» risolasida E.E.Bertel's qoniqarli tarzda isbot etib bergan edi. O'sha risolada zukko rus sharqshunosi Attorni tasavvuf she'riyati vakili sifatida yodga olib, «Lison ut-tayr» muallifi haqida esa «Navoi ne bo'l sufiem..., on predstavyal soboy nechto bol'shee» deb qayd etadi⁹⁵. Navoiyning dunyoni idrok etish va badiiy akslantirishi yuzasidan E.E. Bertel's bayon etgan ko'p mulohazalar qatori bu fikri ham keyingi tadqiqotchilar diqqatini jalb etmadi. Albatta, buning o'z sabablari ham mavjud, ammo hozir gap u haqda emas.

Attorning boshqa dostonlarida yaxshi voqeabandlik mavjud. Ammo qushlar tilidan yozilgan dostonida irfoniy ehtiros nihoyatda jo'shqindir. Navoiy esa bosiq voqeaband tasvirga urg'u beradi, qushlar sarguzashtida va ichki hikoyatlarda hayotiylikni kuchaytiradi. Bu bejiz emas. Oxirgi xulosada Navoiy salafiga qaraganda olg'a ketadi, masala mohiyatini teranroq his qiladi va badiiy tasvirni ham shunga munosib yaratadi. Simurg' va qushlar nisbati haqida Attor:

Surati murg'oni olam sar-basar
Soyayi ust, in bidon, ey bexabar -

(Olamdagi barcha qushlar surati,
Uning soyasidir, buni bilgin, ey bexabar)

deb tushuntirsa, Navoiy:

Barcha olam qushlarining surati,
Bilgil, oning soyayi purhikmat -⁹⁶

deb oddiy «soya» o'rniga «hikmatli soya»ni ishlatadi. Agar biz «purhikmat» (ichki mazmunga boy) so'zi faqat «curat»ga qofiya kerak bo'lgani uchun ishlatilgan deb sharhlasak, Navoiy iste'dodiga shak keltirgan bo'lur edik.

Attordan ilgari «Qush risolasi»ni yaratgan Ibn Sino, Ahmad G'azzoliylar bosh timsolni «Simurg'» emas, «Anqo» deb nomlagan edilar. Attor «Simurg'»

⁹⁴ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 16-jild. T.-«Fan»-2000, s. 26

⁹⁵ Bertel's E.E. Izbranno'e trudy. Sufizm i sufiyskaya literatura. M.-«Nauka»-1965, s. 419

⁹⁶ Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. T., 1991, s.83.

timsoli bilan juda chuqur mazmunga ishora qildi. Ammo baribir eng mas'ul o'rinda:

Chun shumo simurg' injo omadid,
Si dar in oyina paydo omadid.
Gar chehel, panjoh murg' oyad boz,
Pardaro az xesh bagushoyand boz.⁹⁷ -

(Sizlar o'ttiz qush bu erga kelganlaring sababli,
Bu ko'zguda o'ttizta ko'rindilaring.
Agar yana qirqta yo ellikta qush kelsa,
Yana o'zlarining yuzlaridan pardani ko'taradilar) -

deb o'zi topgan timsol quvvatini kesib qo'yadi. Navoiy unday qilmaydi. Navoiy 30 qush (forscha - «si murg'») va Simurg' (jahondagi barcha qushlar-ning afsonaviy hukmdori) ni bir so'z sifatida bir xil jaranglashiga qayta-qayta e'tiborni jalb qiladi. Ammo bu majoziy talqinni yana jo'nlashtirib, demak, o'ttiz qush o'zi Simurg' ekan, ya'ni ular hukmdorini izlamasa ham bo'lar ekan, deb tushunish shoirni to'g'ri anglab etishimizga yordam bermaydi. Navoiyning timsollari ham, ular orqali anglatmoqchi bo'lgan badiiy haqiqati ham bunday jo'nlashtirishlardan behad yuqori turadi. Navoiyning talqinlari tasavvuf adabiyotining irfonini inkor qilmaydi, balki inson ma'naviyatini undan-da yuksakroq bosqichga etaklaydi. Attor XII asr oxiri XIII asr boshlaridagi tasavvuf adabiyotining namoyandasi bo'lib, uning davrida hanuz Ibn al-Arabiy (1165-1240) falsafasi yaratilmagan edi. Navoiy esa Ibn al-Arabiy irfonini Iroqiy talqinida Jomiy yordami bilan chuqur o'zlashtirgach, keyin qushlar tilida doston yozishga kirishdi. Shu sababli, aytish mumkinki, Alisher Navoiy asari zohiran Attor asariga tayangan bo'lsa, botinan, mazmun mohiyatiga ko'ra Iroqiy qarashlarini rivojlantirgan.

Simurg' – Alisher Navoiyning “**Lison ut-tayr**” asaridagi o'ta muhim ijtimoiy-irfoniy ma'no tashuvchi etakchi timsol. Bashariyat miqyosidagi mukammal ijtimoiy tizimning shakllanishi undagi har bir shaxsning ma'naviy barkamolligi bilan bog'liq ekanligi, bu barkamollik bani odamning har bir a'zosi ko'nglidagi bir-biriga nisbatan beg'araz va samimiy mehr mas'uliyati bilan o'lchanishi, insoniyat-ning mohiyatan yaxlitligi va buni anglab etish har bir insonning ma'naviy kamolot sari cheksiz intilishi orqali yuz berishi mumkin ekanligi, insoniyatning yaxlit mohiyat sifatidagi birlashuvi esa zo'rlik va bosqin asosida emas, turli inson toifalari, millat va elatlar aro bir-birini tushunishga intilish, beg'araz va fidoyi mehr asosida o'zaro yaqinlashuvi orqali erishiladigan voqelik ekanligini anglatuvchi badiiy tashbih.

Oldingi bobdan ma'lumki, badiiy adabiyotning bosh mavzusi inson, uning ruhiy kechinmalari bo'lib, ular, asosan, ikki yo'nalishda o'zligini namoyon etadi: biri-insonning Haqqa, Borliqning mohiyatiga nisbati doirasida; ikkinchisi - insonning o'zi singari maxluqlarga, ya'ni o'zga insonlarga, atrof-voqelik, mavjud

⁹⁷ Sittai Farididdin Attor(qo'lyozma), 72 b-varaq.

jamiyatga munosabati yo'nalishida. «Majoz tariqi»ning mohiyati, uning jahon badiiy tafakkur tarixida etishgan ulug' martabasi shundaki – uning asoschilari yuqoridagi ikki yo'nalishning o'zaro teran uyg'unligini sehrli bir tarzda ta'min eta bildilar.

Navoiy Nizomiy va Dehlaviy kabi zabardast ustozlari yaratgan an'analarni izchillik bilan davom ettirib, «Xamsa» dostonlarida o'z davri ijtimoiy muammolarining ma'naviy mohiyatini chuqur badiiy tadqiq etgan bo'lsa, «Lison ut-tayr» dostonida Attorning irfoniy majozlariga xiyonat qilmagan holda ularga bir paytning o'zida ijtimoiy jilo baxsh etishga muyassar bo'ldi. Shu tarzda shoirning oxirgi dostoni ham mazmuniy teranlikda, ham shakliy mukammallikda «**majoz tariqi**»ning eng avj nuqtasi darajasiga ko'tarildi.

Asarning mintaqadagi badiiy tafakkur tarixi jarayoni sahnida «Mantiq ut-tayr» bilan batafsil qiyosiy tahlili va oradagi farqlar mohiyatini shoirning butun hayoti va ijod yo'li bilan qiyoslash orqali juda ajoyib kashfiyotlarga erishish mumkinligi shubhasiz. Bu yo'ldagi dastlabki bosqich tadqiqotlarga tayanib turib, hozircha ushbu g'oyat qisqa mulohazalarni bayon etish mumkin:

Birinchidan, tasavvuf an'anasidagi solikning Oliy mutlaq zot mohiyatida o'zlikdan butkul forig' bo'lishi g'oyasi Navoiyda shaxs sifatida mutlaq o'zlikni yo'qotish, hatto jisman mahv bo'lish ma'nosida emas, shaxs ma'naviy kamolotining muayyan darajasi sifatida talqin etiladi. Ikkinchidan, Navoiy talqinida Simurg' timsoli bir paytning o'zida ham soliklar (qushlar) intilgan Borliqning Oliy mohiyati, ham komil insonlar jamoasi («si murg'» - o'ttiz qush) – Forobiy tasviridagi «fozil jamiyat» orzusi sifatida namoyon bo'ladi. Shu yo'l bilan Navoiy tavhid g'oyasining Qur'on oyatlariga muvofiq eng mukammal va teran mazmunini badiiy timsol qudrati bilan ochib bera oldi. Inson Xalloqi olam tomonidan er yuzida xalifa qilib yaratilgan. Uning mas'uliyati ulug'. Jumladan, er yuzida ijtimoiy adolat o'rnatish mas'uliyati ham har bir insonning zimmasidagi burch bo'lib, buning uchun, avvalo, u shaxs sifatida shakllanmog'i, ya'ni ma'naviy kamolot kasb etmog'i kerak. Shu nuqtai nazardan dostonning ijtimoiy mazmuni haqida quyidagicha tasavvur hosil bo'ladi:

Qushlar - insonlar, aniqrog'i, butun insoniyat. Ularning Simurg' sari mashaqqatli yo'li - baxtli va odilona jamiyat sari tarixiy izlanish jarayoni. Yo'l boshida bu ko'p asrlik orzu «odil shoh» izlash tariqasida namoyon bo'ladi. Tarixiy jarayon davomida insonlar jamiyati olg'a intilish bilan chiniqib, kamolotda yuksalib boradilar, turli ma'naviy bosqichlarni bosib o'tadilar. Va oxiri borib «odil shoh» orzusi muammoni asosli hal qilib bera olmasligi ravshan bo'lib qoladi. Qushlar mardonavor parvozda davom etib, «ikkinchi fano» bosqichiga etishadilar:

Munda gar yaxshi taxayyul aylasang
Yoki ish sirrin taammul aylasang,
Muttasif bo'lsang sifotilloh ila,
Jazm etarsen xotiri ogoh ila -
Kim sen-o'q sen, har ne kim maqsud erur,
Sendin o'zga yo'q nekim mavjud erur.
Zotning ijmolig'a tafsilsen,

Ham vujud ishqolig'a ta'vilsen.
O'z vujudingni tafakkur aylagil,
Har ne istarsen, o'zingdin istagil.⁹⁸

Bunda shoir har bir qushga murojaat etib, «agar sen ulug' orzu yo'lida shaxsan o'zing fidoiylig ko'rsatmas ekansan, xayol xayoligicha qolaberadi; har neki istar bo'lsang, o'zingdan ista, o'z kuchingga, kamolingga tayan», demoqda.

Bir so'z bilan aytganda, «Oliy haqiqat mazhari» sifatida olib qaralayotgan komil ijtimoiy tartibni vujudga keltirish ham insoniyatning o'z ma'naviy kamoli va faollik qudratiga bog'liqdir:

Lek Simurg' istagan ul jam'i tayr,
Kim suluk ichra riyozat birla sayr -
Aylabon chun o'zni qobil qildilar,
Ul talabdin vasl hosil qildilar.
Senda ham bilquvva ul mavjud erur.
Fe'lga kelsa davo maqsud erur.⁹⁹

Demak, shoir fikricha, har bir insonda Oliy haqiqat - uyg'un va baxtiyor ijtimoiy tuzumga etish uchun imkon sifatida barcha jihatlar berilgan, faqat bu imkoniyatni ro'yobga chiqarish uchun ma'naviy barkamollik va fidoiy faollik lozim.

Navoiy talqinidagi Simurg' - butun Insoniyatning yaxlitlikda erishuvi mumkin bo'lgan Oliy takomil bosqichiga har bir kishi, har bir jamoa o'zicha kamolot hosil qilib etisha olmaydi. Butun insoniyat (jami qushlar) unga birgalikda intilmog'i, birga-birga parvoz qilib, yo'l mashaqqatlarini birga engib o'tib erishmoqlari mumkin. Simurg' - bir qush emas, kamolotning oliy bosqichi -Tavhid bosqichiga ko'tarilib etgan o'ttiz qush(«si murg'»)ning birligi - ma'naviy yagonalik hosil qila bilgan uyg'un insonlar jamoasi, yaxlit insoniyat. Ushbu uyg'unlikka erishuvning yagona yo'li esa insonlarning bir-biriga Haq rizoligi yo'lidagi pok va samimiy mehridir.

Ulug' shoir asarlari zamonamizgacha omon etib keldi. Ammo ulardagi majoziy qobiq ko'pincha teran va ezgu fikrlarni o'quvchi ko'zidan yashirib kelmoqda. Ko'p o'rinda ular an'anaviy talqin qilinmoqda. Shu sababli bo'lsa kerak, biz - shoir ijodining tadqiqotchilari - hanuz uning satrlari qatiga yashiringan ulug' asror va ramzlarni kashf etishga etarli jur'at va kamolot topa olmay qolmoqdamiz, ikkilanmoqdamiz, jo'n tahlillar bilan buyuk hikmatlar ustodi oldida o'zimizni xijolatda qoldirmoqdamiz. Navoiy nega o'ttiz qushni bizning zamonamizgacha etkazib keldi? Chunki bu «o'ttiz qush» - bu «Simurg'» insoniyatning ming yillik tarixidan bizgacha tirik etib kela olgan, butun insoniyatga bo'lgan yuksak mehrini ulkan qalblariga jo eta olgan va shu bilan baqoga-abadiyatga erishgan ajdodlarimizdir. Ular bugun ham tirik. Va biz bilan hamnafas,

---

98 O'sha kitob, s.238

99 O'sha kitob, s.238

yangi taraqqiyot ufqlariga qarab toliqish bilmay parvoz etib bormoqdalar, hali ham bizni olg'a chorlamoqdalar. Bugungi kunda ularning ko'pgina armonlari kushoyish topa boshladi. Ammo biz - kamolot sari intilayotgan qushlar - bir nafas yo'l mashaqqatlaridan toliqsak, beg'amlik, taraddud va yo tushkunlikka berilsak, Oliy haqiqat sari intilishdan bir nafas chekinsak, butun insoniyatning ming yillik orzulariga xiyonat qilgan bo'lamiz, bobolarimizning tabarruk umidiga shak keltirgan bo'lamiz. Bunga bizning haqqimiz bormi?

E.E.Bertel's 1941 yilda « Navoiy dunyoqarashiga doir» deb nomlangan maqola yozib, unda shoir ijodiga Ibn al-Arabiy va Faxriddin Iroqiylar ta'sirini alohida ta'kid etgan¹⁰⁰ va bu masalani jiddiy o'rganishga chaqirgan edi. Ammo hanuzgacha na navoiyshunoslar, na jomiyshunoslar ushbu muhim muammoga e'tibor bergani yo'q, Jomiy asarlarining Dushanbeda nashr etilgan 8 jildlik to'plamiga «Asha'ot ul-lama'ot» mutlaqo kiritilmaganligi ham shundan darak beradi.

Navoiyning oxirgi asari «Mahbub ul-qulub»ni shoirning butun ijodiy merosiga o'zi tomonidan yozilgan nazariy xulosa va yakun, deyish mumkin. Bu asar mazmuni nihoyatda boy. Unda XV asrda mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy hodisalarning o'zaro bog'liqligi, yaxlitligi ishonarli ta'kidlangan. Ushbu kitob sahifalarida badiiy tafakkurning nazariy muammolari, jumladan, oldinroq eslab o'tilgan badiiy ijod tariqi masalalari bo'yicha ham oldingi risola va she'riy asarlarda yo'l-yo'lakay aytib o'tilgan fikrlar umumlashtirilib, xulosalar chiqarilgan. Yuqorida qayd etib o'tilganidek, Sanoiy, Nizomiy, Sa'diy, Amir Xusrav, Hofiz asarlarida muayyan darajada o'z aksini topgan va Alisher Navoiy ijodida mukammal darajaga etib, uning tomonidan nazariy asoslangan mutlaqo yangi mustaqil badiiy tafakkur tarzi «majoz tariqi» deb nom oldi va unda Haq (Oliy haqiqat) asrori «majoz suvratinda» namoyon bo'lganligi alohida ta'kidlandi. Bu Borliqni o'ziga xos idrok etish tarzi «naqshbandiya»ning «Dil ba yoru dast ba kor» qoidasiga muvofiq bo'lib, unda ibrat, ilm, irfon va amal bir nuqtada birlashar va yangi dunyoga ko'z ochardi. Tavhid ta'limoti va e'tiqodini idrok etishning eng yuqori bosqichi bo'lgan bu dunyoqarash tizimi «Xamsa» va «Lison ut-tayr» asarlarida, shoir lirikasida badiiy in'ikosini topgan bo'lsa, bir qancha risolalarda muammoning nazariy jihatlariga e'tibor berildi. Biz yuqorida ularni o'z idrokimiz etgan qadar sharhlashga urindik.

5-fasl. «Majoz tariqi» va Tavhid mohiyatining yangicha talqini.

Ilohiy kitoblar orqali insoniyatga ayon etilgan **tavhid haqiqati** tasavvuf ta'limoti tufayli inson ruhining mulkiga aylandi. Buyuk co'fiy shayxlari avvalo insonga o'zligini anglab etishni o'rgatdilar. Tasavvuf tarixiy takomil jarayonida turli bosqichlarni bosib o'tib, XIV asr Naqshbandiya tariqati timsolida yana solikni xalqqa, hayotga qaytardi, faqat endi so'fiy o'zligini, Haqni anglab etgan, dilini xudbinlik zangidan poklab, «Haqiqat asrorining ganjinasi» ga aylantirgan holda hayotga qaytib keldi. U endi o'z shaxsiy manfaatlari uchun emas, balki Haq uchun,

---

¹⁰⁰ Bertel's E.E. Izbrannye trudy. Navoi i Djami. M., 1965, s.447-449

xolis Alloh yo'lida moddiy hayot voqeligida faol qatnasha boshladi. Abdurahmon Jomiy, Xoja Ahror Valiy, Mahdumi A'zam kabi ulug' so'fiy shayxlari siyosiy va ijtimoiy hayotda yuksak mavqe kasb etdilar. Maxdumi A'zam siyosatga oid qator risolalar yaratdi.

Marksistlar o'zlaridan oldin o'tgan barcha insonlarni, ular qanchalik ulug' bo'lmasin, baribir dunyoqarashi cheklangan deb hisoblab keldilar. Sovet davrida o'tmish allomalarning butun "xizmati" kelajakda yaratilajak "dialektik materializm" nazariyasiga qanchalik muvofiq fikr yuritganliklari bilan belgilandi. Agar nomuvofiq bo'lsa, demak, "reaktsion". Ular nazarida, o'tmishning eng "progressiv" allomalari ham, ayniqsa Sharqdan bo'lsa, "sinflar kurashining" mohiyatiga etib bormagan. Jumladan, "sotsialistik realizm" nazariyotchilari Alisher Navoiy tafakkurini ham bu qusurdan xoli emas, deb hisoblashgan. U "zolim podshohlar" va "riyokor shayxlar" ni qoralagani - nihoyatda "progressiv" hodisa sanalsa-da, ammo jamiyatdagi ikki muxolif sinf, deylik, feodallar va dehqonlar orasidagi "murosasiz ziddiyat"ni to'g'ri ochib bera olmagan - buyuk shoir tafakkuridagi noqislik sifatida baholangan. Aslida aqlimizni peshlab, insonlar jamiyatini Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi buyuk allomalarimiz tushunganidek tushunsak edi - allaqachonlar ko'p muammolarimiz echilgan bo'lur edi. Buyuk ajdodlarimizning ma'naviy merosi tuganmas xazinadir. Ularda nafaqat bir inson, balki butun insoniyat o'tmishi, buguni va kelajagi yaxlit namoyon bo'lgan.

Qarama-qarshiliklar birligi va kurashini voqelik mohiyatining o'zak qonuni sifatida idrok etilishi barcha narsa-hodisalar mohiyatini juftlikda ko'rib, ularni albatta bir-biri bilan cheksiz kurash holatida tasavvur qilishga olib keladi. Nazariyada albatta zid tomonlar bir-birini taqozo qilishi tan olinadi, ammo inson faol zot, u bir ishni boshlasa, nihoyasiga etkazmay qo'ymaydi: hayotning mohiyati kurashmi - demak, kurashni boshlab, oxirigacha olib borish kerak, ya'ni muxolifni butkul mahv etish (yo'q qilib tashlash) kerak. Agar muxolif tomon kurashni hayotning mohiyati deb bilmasa, badtar bo'lsin, uni engish qaytaga osonroq. Nega Rossiyada burjuaziya engildi, chunki hech qaysi "kapitalist" yoki, hatto, "feodal" ishchi yoki dehqonni butkul yo'q qilib tashlash kerak deb hisoblamaydi, ammo ishchi nazarida (aniqrog'i, marksizm ko'zi bilan qaraganda) "kapitalist"lar sinfi umuman jamiyat uchun befoyda unsur, uni qancha tez yo'q qilib tashlansa, shuncha tez "kommunizm" quriladi. Negadir hayot bu farazlarni tasdiqlamadi, faqat inson qoni daryo-daryo bo'lib oqqani qoldi.

Fuqarolar jamiyatining asosiy xususiyati - ijtimoiy uyg'unlikdir. Ijtimoiy uyg'unlik esa insonlarning bir-birini tushinishi bilan bo'ladi. Kommunistik g'oyaning eng katta kamchiligi ham turli ijtimoiy toifalar tabiatidagi o'ziga xosliklarni anglab etishga hafsala qilmay, murakkab voqelikni faqat ikki sinf orasidagi ayovsiz kurash sifatida talqin etganligi bo'ldi. Masalan, Leninning eng ko'p g'azabiga ikki toifa: intelligentsiya va dehqonlar duchor bo'lishgani ko'pchilikka ma'lum. Dehqon mehnatkashligi uchun tabiatan ishchiga ittifoqdosh deb qaralsa ham, uning xususiy mulkka moyilligi "dohiy" ning ko'p g'azabini qo'zg'atar edi. Bu "qusur"ga barham berish uchun "sodiq shogird" (Stalin) tomonidan yalpi kollektivizatsiya o'tkazildi, natijada dehqonlar to'liq totalitar

davlat asoratiga tushdi. Buning xulosasi dunyoning oltidan bir qismini egallagan davlatda asosiy oziq-ovqat mahsulotlari chetdan naqd valyutaga sotib olinishiga o'tish bo'ldi. Ziyo ahlini ham bolsheviklar totalitar tuzumning itoatkor xizmatchilariga aylantirdilar.

Asli hayotda sinflar emas, turli ijtimoiy toifalar mavjud. Ularning har biri jamiyatda o'z aniq maqom va mavqeiga ega. Shunga yarasha har birining o'z tabiati, ehtiyojlari, burch va vazifalari, o'z ma'naviy olami mavjud. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr", "Mahbub ul-qulub" asarlariga murojaat qilsak, bunga yaqqol ishonch hosil qilamiz.

"Lison ut-tayr" badiiy asar, shu sababli undagi g'oya ilmiy tahlil emas, ramziy ishoralar vositasida bayon etilgan. O'ttiz qush (Simurg') timsoli jamiyatdagi ijtimoiy toifalarning ko'pligi va rang-barangligiga ishora. Ular barchasi bir bo'lib, yaxlit voqelikni tashkil etadi. Navoiy "Mahbub ul-qulub" da bu qarashni bevosita, ochiq ijtimoiy tahlil orqali ifodalagan. Unda o'sha davr jamiyatiga xos qirq toifaga ta'rif beriladi va ularning turli jihatlari mukammal tavsiflanadi. Har birining tabiatidagi fazilat va qusurlar xolis ochib tashlanadi.

Turkiy tildagi mumtoz adabiyot ijtimoiy masalalarga doimo jiddiy e'tibor beribkelgan. Biz toshbitiklar va Yusuf Xos Hojib asaridan buni yaxshi bilamiz. Ammo Nizomiy "Xamsa"sidan boshlangan badiiy tafakkurning murakkab izlanishlari ijtimoiy mavzuni - **davlat, jamiyat va shaxs ma'naviyati orasidan uyg'unlik** masalasini benihoya teran tahlil qilib berdi va bu tahlil Alisher Navoiy ijodiga kelib aytish mumkinki, bir millat yoki mintaqa emas, xatto jahon ahli ma'naviyati rivojida butkul yangi, yuksak kamolot bosqichini mukammal namoyon qildi. Navoiyning butun merosi - devonlaridagi g'azal, qit'a, qasida, tarje'band va soqiynomalar, dostonlari va nasriy asarlari, ilmiy ijodi - barchasi yaxlit bir manzara - Navoiy davridan bir necha asrlar keyin - bizning zamonamizda voqelikka aylanishi mumkin bo'lgan Yangi bir ijtimoiy - ma'naviy uyg'unlikdan bashorat qiladi. Qonun ustuvorligiga asoslangan, haqiqiy fuqarolar jamiyati desa arziydigan, tom ma'noda ijtimoiy adolat va xalq hokimiyati amal qilayotgan, davlat, jamiyat, xalq ma'naviyatining yuksak uyg'unligi asoslari bundan 500 yil ilgari shu daraja yorqin tasavvur etilgani va badiiy ifodalab berilgani insonni hayratga solmay iloji yo'q.

Navoiy yaratgan uyg'un jamiyat manzarasi qanday belgilarga ega?

Avvalo, bu manzara xayoliy (utopik) emas, voqe' asosga qurilgan manzaradir. Ikkinchidan, bu manzara moddiy tenglik va behisob to'kinchilik holati emas, **ma'naviy voqelikdir**. Uchinchidan, Navoiy yaratgan ijtimoiy-ma'naviy uyg'unlik manzarasi zo'rlik, muayyan kichik bir guruhning zo'ravonligi yo'li bilan joriy etilgan majburiy tenglik jamoasi emas, umum bashariyatning cheksiz adashuvlar, og'ir mashaqqat va iztiroblar aro necha asrlar davomida asta-sekin va ixtiyoriy erishgan ma'naviy kamolot holatidir. Unda hali ham adashuvlar, qiyinchiliklar, iztiroblar, yo'qotishlar bo'lishi mumkin, ammo bahamjihatlik, insonlarning bir-birini tushunishga intilishi oxir-natijada g'olib chiqish ehtimoli kengaygan, shunga muvofiq ma'naviy muhit shakllangan. Bu jamiyatda mulkdor ham bor, mulksiz ham, ammo har ikkovi ham o'z ixtiyori bilan ushbu holatni kasb etgan.

Bu jamiyatning har bir a'zosi o'zligini anglab etgan, o'z mavqeiga ega: davlat arbobi ham, olim ham, dehqon ham, savdogar ham; go'dak ham, keksa ham; erkak ham, ayol ham. Hech kim bir-biriga xasad qilmaydi, qo'lidan kelmagan yumushga da'vo qilmaydi, o'z yukini boshqaga ag'darmaydi, ko'tara olmaydigan yukni elkaga olishga behuda urinmaydi.

Chunki insonlarda borliqning Oliy Haqiqatini tushunish bor, unga cheksiz intilish bor, nafaqat aql, balki butun vujud bilan, butun ehtiros bilan anglab etilgan imon, e'tiqod bor. Bu e'tiqod barchada bir xil tusda emas, ya'ni yagona mafkuraning yalpi hukmronligi tarzida emas, balki o'zaro mehr, bir-birini tushunish va Haqqa intilishdagi samimiyat zaminida shakllangandir. Rioya, andisha, mehr-oqibat, hilm (muomalada halimlik), sabr-toqat va Oliy Haqiqat oldidagi mas'uliyat hissi ushbu e'tiqodning mevalaridir. Bu jamiyat kishilari go'zallikka intiladilar, ammo poklikka xiyonat etmaydilar; fidoiylikka ular qodir, ammo mutaassiblik ularga begona; har bir kishiga yuksak ehtirom bilan yondoshadilar, ammo hech kimga tilyog'lamalik qilmaydilar; har bir shaxs o'z qadrini biladi, ammo takabburlikni bilmaydi; ular har biri o'z e'tiqodiga sodiq, ammo birovni nodon deb o'ylamaydi, ular qalbida ehtiros jo'sh uradi, ammo ular ehtirolarning quli emas; ular aqlli, ammo makkorlikdan or qiladilar. Bunday xislatlarni cheksiz sanash mumkin, ammo Navoiy yaratgan bu manzarani yaqqol ko'rish uchun nima talab etiladi, shoir o'zi bu darajada bashoratga qanday erisha olgan? - degan savol tug'ilishi mumkin. Sababi bitta - barcha salafлари singari Alisher Navoiy ham o'zidan oldin yaratilgan buyuk ma'naviy merosni imkoni darajasida mukammal o'zlashtirgan, faqat aqli bilan emas, butun vujudi, borligi bilan, mehru samimiyati bilan o'zlashtirgan, but imon, e'tiqod bilan Haqiqatni izlagan va Haqiqat unga yuz ochgan. Bu Allohning inoyati insonning samimiyati, o'zligini anglashga cheksiz intilishi tufaylidir. Kimki ixlos bilan, imon va e'tiqod bilan, ezgu niyat bilan milliy va umumbashariy ma'naviy merosni o'rganishga, uning mag'zini anglab etishga urinsa, inshoolloh, unga ham Haqiqat jamoli nasib bo'lgusidir.

Ko'pincha biz inson yaratuvchi deb gapiramiz, asli yagona yaratuvchi, ya'ni yo'qdan bor qiluvchi Alloh taolodir, insonga esa Alloh yaratgan moddiy ashyolarni qayta ishlab o'zgartirish qobiliyati berilgan. Navoiy nazdida, dunyoni obod qilishning ibtidosi ziroatdadir. "Mahbub ul-qulub"ning bosh va suyukli qahramonlari, bizning tasavvurimizga ko'ra, shoh va cultonlar, munajjim va voizlar emas, balki **dehqon va darveshdir**: "Dehqonki, dona sochar, erni yormoq bila rizq yo'lin ochar..."¹⁰¹ Dunyoga dil ko'zi bilan qarashni o'rgangan shoir dehqonni Odam atoga, o'zgalarni uning qaramog'idagi farzandlarga o'xshatadi, olamning obodligini dehqon mehnatidan deb hisoblaydi. Tabiatdagi juda ko'p jonzotlar ham dehqon mehnati samaralaridan bahramand bo'ladilar. Chorvador va bog'bon ham asli shu toifadan. Shoir ta'kidicha, ular insonlar jamiyatining asos-zamirini tashkil etuvchi toifadir. Bu toifaning yana bir buyuk fazilati - insonlar va tabiat orasidagi muvozanatni saqlashda ko'rinadi.

---

¹⁰¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14-j., T. 1998, s.37

Qadim ajdodlarimizning “Avesto” kitobida tabarruk hisoblangan zamin ayolga qiyos etiladi, uni erkalash, parvarish etish ulug’ va muqaddas yumush sifatida dehqon zimmasiga yuklanadi. Ajdodlarimiz o’zligini tanigandan boshlab er, suv va olovni ulug’laganlar va dastlabki ikkisini pok saqlash, ezgu niyatlarda istifoda etish dehqon uchun ham huquq, ham mas’uliyat sanalgan.

Mutafakkir adib jamiyatdagi yana bir toifaga - **darveshlarga** ham alohida mehr ko’rgazgan. Afsuski, mustaqillikkacha o’tgan 70 yil davomida Navoiy asarlaridagi ayrim mafkurachilarga ma’qul kelmagan jihatlar ko’plab nashrlardan ayovsiz qirqib tashlanardi. Jumladan, “Darveshlar zikrida” deb nomlangan 1-bo’limning 40-fasli ham shoirning 15-jildli “Asarlar” to’plamidan “tushib” qolgan. Holbuki, Navoiy bu toifa misolida haqiqiy ziyoli qiyofasini yaratadi. **Haqiqiy ziyoli, ya’ni darvesh elga faqat ma’rifat, ilm nurini tarqatish bilan kifoyalanmaydi, insonlar diliga poklik, mehr-oqibat, ezgulikka intiqlik, o’z-o’zini anglash tuyg’ularini singdiradi:** “Ichi tashi bilan muvofiq, balki arig’roq (pokroq), botini zohir bila musoviy (teng muvozanatda), balki yorug’roq...” Albatta, moddiy va ma’naviy qiyofa doim mutanosib bo’lavermaydi: “Darvesh to’ni yirtuq, andoq turur kim, ganj (xazina) makoni buzuq”.¹⁰²

Forobiy, Beruniy, Ibn Sinolar hukmdorni faylasuf bo’lishga da’vat qilgan bo’lsalar, Navoiy o’z asarlarida Husayn Boyqoroni “darvesh-shoh“ bo’lishga undagan. O’sha zamonda darveshlar deganda ko’proq so’fiylar, tasavvuf ahli tushunilgan. Ularning yaratuvchiligi, avvalo **ruhiy ogohlik, ma’naviy poklik** timsollarini o’zliklarida tirik tajassum etishlari bilan bog’liq bo’lgan. Shu bois ular - **ma’no** (ya’ni, Haq mohiyatidan ogohlikka intilish) va **safo** (poklikka, ma’naviy qusurlarni engib o’tishga jahd qilish) **ahli** sifatida ulug’langanlar. Alisher Navoiyning asl darveshlar - ma’no va safo, ziyo va ishq ahli - haqidagi mukammal kitobi “Nasoimul-muhabba min shamoimul-futuvva”dir.

Dehqon va ziyolidan tashqari yana ikki asosiy **ijtimoiy toifa** mavjud bo’lib, ular ham jamiyat uchun zaruriydir. Biri - barcha ijtimoiy sohalaridagi tashkil etuvchilar, ikkinchisi - kosib-hunarmandlar, ya’ni sanoat mahsulotlari ishlab

chiqaruvchilardir. **Tashkil etuvchilar guruhi** o’z tabiatiga ko’ra, to qadim dunyodagi qabila boshlig’idan tortib, o’rta asrlardagi shoh va sultonlar, yangi davrdagi burjua sinfigacha ko’pincha hukmronlik mavqeini egallab kelganlar. Navoiy bu tabaqa vakillarini birinchi bo’lib ta’riflaydi: sultonlar, beklar, noiblar, vazirlar, sadrlar, shayhul-islom va qozilar, lashkarboshi va yasovullar...

Darvesh – Navoiy nazdida ma’naviy kamolotga erishgan shaxs, haqiqiy ziyoli timsoli, “ichi tashi bilan muvofiq, balki arig’roq (pokroq), botini zohir bila musoviy (teng muvozanatda), balki yorug’roq” deb ta’riflaydi ularni shoir. Bu toifa ahli elga faqat ma’rifat, ilm nurini tarqatish bilan kifoyalanmaydi, ular insonlar diliga poklik, mehr-oqibat, ezgulikka intiqlik, o’z-o’zini anglash tuyg’ularini singdiradi.

Bularning aksariyati mutafakkir shoirning achchiq ginalariga sazovor bo’ladi. Ularsiz jamiyat to’kis emas, ammo ularning “tashkil etish” usullari davr taqozosi va hukmronlikning murakkab botiniy qonuniyatlari ta’sirida o’ta johil va ayovsiz

¹⁰²

Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to’plami. 14-j., T., 1998, s.46

shakllarda namoyon bo'lar va shu sababli Navoiy singari oriflar va mehr ahli dilida iztiroblar uyg'otar edi.

Adib asarida "bozor kosiblari" va o'zga hunar ahlini ham ayamaydi. "Bozorda savdogar kosib - tengriga xoin va va'daga kozib (yolg'onchi). Birga arzini yuzga sotmoqdin alarg'a ming mubohot, mingga tegarni yuzga olmoqdin alarg'a yo'q zarra uyot. Rostliq bila savdo alarg'a ziyonkorliq va va'daga vafo alarg'a badkirdorliq..."¹⁰³ Ko'rinib turibdiki, Navoiy kosibni bozorda, iqtisodiy muomalada tasvir etmoqda. Bu erda u xususiy mulkchi, ushbu holatda uning savdogardan, sarmoyasini ko'paytirish g'amida yurgan korchalon (biznesmen)dan farqi yo'qdir. Hunar ahlining dehqondan farqi - u yaratuvchi sifatida ona-tabiatdan uzilib qolganligidir. U tabiat bilan emas, bozor bilan bog'liq, bozorda hamma narsa nisbiy - yo sen aldaysan, yo seni aldaydilar. Dehqon esa tabiat bilan muloqotda, tabiatni aldab bo'lmaydi, oxir-oqibat o'zing aldanib qolasan. Bu bilimni dehqon va chorvador ming yillik amaliy tajribasi bilan chuqur o'zlashtirgan.

Yaratuvchi kosib, hunar ahli o'z puxta ma'naviy asosini ishlab chiqmagan, insonlik mohiyatini anglab etmagan bo'lsa, oddiy bozor tovlamachisi darajasiga tushib qolishi yoki xonavayron bo'lishi hech gap emas. Sababi - inson tabiati ham barcha voqelik hodisalari singari o'z ichki ziddiyatiga egadir. U bir tarafdin hayvonot olamiga, ikkinchi tomondan Haqqa, borliqning ma'naviy mohiyatiga tutashdir. "Lison ut-tayr"da ta'kidlanishicha, inson jismida to'rt bir-biriga zid moddiy unsur birlashgan, dili esa haqiqat asrorining ganjinasidir. Hayvonlarning har qanday toifasi, avvalo qorinning quli, qolaversa o'z naslidin avlod qoldirish vazifasini, tabiat buyurgan vazifani bajaradilar, yana bir-biriga emish bo'ladilar. Insonda ham hayvonlarda bo'lgan barcha tabiiy ehtiyojlar mavjud. Agar inson o'z aqlini ma'rifat ziyosi bilan yoritmasa, yaratuvchilik vazifasini ado etishga ongli munosabatda bo'lib, astoydil shug'ullanmasa, dilida o'zgalarga mehr-shafqat tuyg'usi yoqinlanmasa, u ham ikki oyoqli mahluq, **qorinning quli** bo'lib qolaberadi.

Insonga aql Haqni tanish uchun berilgan. Agar aql vazifasidan adashsa, dorilik uchun mo'ljallangan javhardan zahar sifatida foydalanish kabi holat vujudga keladi. Zahar vazifasini bajara boshlagan aql qudrati butun insoniyatni zaharlashga qodirdir. O'tmish "lison ul-g'ayb" egalarining asosiy faoliyat mazmuni ushbu falokatning oldini olishga qaratilgan edi.

¹⁰³

Alisher Navoiy, Mukammal asarlar to'plami. 14-j., T., 1998, s.35

Sobiq sho'rolar davrida biz sof materializm va jangovar ateizm pozitsiyalarida sobitqadamlik ko'rsatib, ajdodlarimiz merosidan ham dahriylik unsurlarini qidirar edik. Mo'ljalimizga bir oz mos keladigan fikr yo jumla topsak, uni har tomonlama ko'z-ko'z qilardik. Bordi-yu, aksincha bo'lsa, ularni ommaviy nashrlardan tushirib qoldirar, murakkab o'rinlarni ko'rib-ko'rmaslikka olib o'tib ketar edik. Mustaqillik sharofati tufayli islomga umumiy qaytish jarayoni rivoj olib, biz ham buyuk ajdodlarimiz asarlaridagi dinga aloqador o'rinlarga ayricha ahamiyat bera boshladik. O'tmish allomalar uchun o'z-o'zidan tabiiy bo'lgan e'tiqodlilik ko'zimizga to'tiyo bo'lib, "Mana falonchi ham e'tiqodli musulmon bo'lgan, Allohga munojot etgan", deb ta'kidlash bugun bizga faxr tuyg'usi baxsh eta boshladi.

Ahli futuvva, yoki javonmardlar – IX-XV asrlarda islom mintaqasida keng tarqalgan ijtimoiy-ma'naviy oqim namoyandalari, asosan shahar kosib-hunarmandlaridan iborat bo'lib, piri komil rahbarligida ham jismoniy, ham ma'naviy kamolot sari intilishni halol rizq topish harakati bilan uyg'unlikda olib borgan yuksak ma'naviyatli shaxslar jamoasi. Navoiyning ustози Pahlavon Muhammad XV asr Hirot javonmardlarining piri bo'lgan.

Tasavvufni ulug'lash, barcha o'tmish allomalarimizning mutasavvif ekanligiga e'tibor qaratish ham ushbu jarayonning uzviy qismidir. Har ishda me'yor tuzuk. Inson tabiati faqat ruhiy dunyodan iborat bo'lmagani sababli, u agar to'liq moddiy dunyo ehtiyojlarini rad etsa, yo bu foniy dunyoni tark etmog'i, yo ikkiyuzlamachilikni, ya'ni riyokorlikni kasb etmog'i lozim. **Ahli futuvva** ushbu ziddiyatni engib o'ta olgan jamoadir. Futuvva ma'naviyatini o'zlashtirgan kishi amalda yaratuvchi va ruhiyatda darveshdir. Uning axloqiy jihatdan sifati - javonmardlik, ya'ni sahovatlilik, oliyhimmatlik, kamtarinlik, to'g'riso'zlik, mardlik kabi xislatlarning uzviy yaxlitlikda namoyon

bo'lishidir. "Bu guruh mehnat bilan topgan nonini boylik deb bilgay", deb yozadi Unsuralmaoliy Kaykovus.

Darhaqiqat, Alisher Navoiyning "Nasoim ul-muhabbat min shamoim ul-futuvvat" asarida tilga olingan mashoyix va avliyoning hayot tarzidagi asosiy xususiyatlardan avvali ularning har biri bir kasb bilan mashg'ul bo'lib, halol mehnatlari hisobiga ro'zg'or tebratishlaridir: Abu Said Xarroz - etikdo'z, Muhammad Sakkok - pichoqchi, Abu Hafz Haddod - temirchi, Abulabbos Omiliy - qassob, Ibrohim Ojiriy - g'isht quyuvchi, yana birlari hammol, boshqalari najjor, hech bo'lmasa, o'tin tashuvchi va hokazo.¹⁰⁴

Ma'naviyat - o'zlikni anglashdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, milliy ma'naviyat tarixi millatning o'zligini anglash yo'lidagi takomil bosqichlaridan iborat. Avvalo inson urug' jamoasi, qabila darajasida, so'ng xalq, millat darajasida o'zligini anglab etdi. Insoniyat takomilidagi necha ming yillar davom etgan bu birinchi katta davr millatimiz uchun VI-VII asrlarda Buyuk turk xoqonligining tashkil topishi bilan yakunlandi.

Keyingi davr millatimizning islom mintaqa madaniyati doirasida bosib o'tgan takomil yo'li bo'lib, VIII asrdan XVI asr boshlarigacha davom etdi. Ilohiy kitoblarda avval boshdanoq butun insoniyat, tabiat va koinotning yaxlitligi, birligi haqida xabar berilgan bo'lsa ham, «er yuzidagi xalifalar» atalmish insonlar

¹⁰⁴

Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami.15-jild, s. 68

umumbashariy miqyosda o'zaro bir-biriga nisbatini mukammal anglab etishi uchun ne-ne zamonlar kerak bo'ldi.

XIV-XV asrlarga kelib tavhid ta'limotini tushunish eng yuksak bosqichga ko'tarildi. Shu asrda Evropa xristian dunyosi bilan bizning mintaqa orasida ham tarixiy-siyosiy, ham ruhiy-ma'naviy yaqinlashuv kuzatiladi. Siyosiy jihatdan bu hodisa Amir Temur davlatining xalqaro aloqalarida ko'zga tashlansa, ma'naviy jihatdan Sharqda Alisher Navoiy, G'arbda Piko della Mirandola (1463-1494) kabi buyuk siymolar ijodida yorqin namoyon bo'ldi.

Shu jihatdan Alisher Navoiy ijodiy kamolotining uchinchi, eng yuksak bosqichi haqida yana biroz to'xtashga to'g'ri keladi. 1497 yilda temuriyzoda o'smir, 14 yoshli Mo'min Mirzo xoinona qatl etildi. Bu hodisa VIII-XV asrlarda mintaqa miqyosida erishilgan buyuk ma'naviy kamolot bilan siyosiy hayot sohasidagi hanuz saqlanib kelayotgan xurofiy an'analar orasida borgan sari chuqurlashib borayotgan ziddiyatning halokatli tus ola boshlaganiga yana bir jiddiy ishora bo'ldi.

Mastlik g'aflatida o'z sevimli nabirasi qatliga imzo chekkan Sulton Husayn dinu imon nimaligini bilmagan johil va mutakabbir, xudbin va mustabid shaxs emas, balki Forobiy va Yusuf Xos Hojib tavsif etgan ma'rifatli hukmdor, Navoiy orzusidagi darvesh-shoh timsoli edi.

Bu fojia ortidagi teran mohiyatni butun ko'lami bilan Alisher Navoiy tushunib etdi. Navoiyning vasiyatnomasi hisoblanuvchi so'nggi uch asari: «Lison ut tayr» (1498), «Muhokamat ul -lug'atayn» (1499) va «Mahbub ul-qulub»(1500) o'z mazmun-mohiyati bilan, bir jihatdan, VIII-XV asrlar islom mintaqa ma'naviyati takomiliga yakun yasasa, ikkinchi jihatdan, ham millatimiz, ham umumbashariyat ma'naviy takomilida uchinchi - Yangi davrni boshlab beradi. Alohida jiddiy tahlil talab qiluvchi bu masalani har tomonlama yoritishga intilmagan holda bir necha muhim nuqtalariga to'xtalib o'tamiz.

Alisher Navoiy butun ijodida salaflar an'anasiga tayandi. Ammo ushbu an'analar chegarasida turgan holda ularga o'z ijodida shunday nazmu tartib baxsh etdiki, buning natijasida mutlaqo yangi mohiyatlar kashf etildi. Birinchidan, «Lison ut-tayr»da «majoz tariqi» vositasida insoniyatning yaxlitligi va buni anglab etish har bir insonning ma'naviy kamolot sari cheksiz intilishi orqali yuz berishi mumkin ekanligi yana bir karra ta'kidlandi. Shu bilan birga bashariyat miqyosidagi mukammal ijtimoiy tizim shakllanishi undagi har bir shaxsning ma'naviy barkamolligi bilan bog'liq ekanligi, bu barkamollik bashariyatning har bir a'zosiga (uzviga) nisbatan beg'araz va samimiy **mehr mas'uliyati** bilan o'lchanishi yorqin timsollarda ochildi. Ayniqsa, Shayx San'on qissasida bu g'oya muhim va muayyan bir muammoni - har ikkisi ham «ahli kitob» bo'lmish islom va xristian dunyosi kishilarining o'z ichki ruhiyatidagi turli xurofotlarni engib o'tib, beg'araz va fidoyi mehr asosida o'zaro yaqinlashuvlari mumkinligini ko'rsatish bilan ifodalandi. Endi insoniyatning yaxlit mohiyat sifatida birlashuvi zo'rlik va bosqin asosida emas, o'zaro mehr va bir-birini tushunishga intilish, har bir shaxsning ma'naviy kamoloti orqali erishiladigan voqelik ekani - Yangi davrning bu buyuk haqiqati - 500 yil ilgari shunday bashorat etildi.

Ikkinchidan, «Muhokamat ul- lug'atayn»da Alisher Navoiy davr taqozosi bilan mintaqa bo'ylab sochilib ketgan turkiy qavm vakillarining yaxlit ma'naviy qiyofasini tugal saqlab qolish yo'lidagi barakali faoliyatiga nazariy yakun yasadi. Amir Temur yaratgan siyosiy-hududiy yaxlitlik oxirgi urinish ekanligini dildan sezgan ulug' shoir Yangi davr sharoitida ma'naviy umumiylikka intilish xayrli ekanligini anglab etdi va shuni aniq nazariy asosladi.

Uchinchidan, «Mahbub ul-qulub»da o'sha davr jamiyatidagi turli toifalar o'z salbiy va ijobiy xislatlari bilan to'liq ta'rif etilib, ularning har biri jamiyat taraqqiyoti va davlat tizimida qanday o'ziga xos vazifa egasi ekanliklari tushuntirildi. Bu jihatdan, Alisher Navoiy Yusuf Xos Hojib, Nizomulmulk va boshqalarning siyosiy-ijtimoiy qarashlarini ijodiy rivojlantirdi. Agar «Qutadg'u bilig» muallifi birinchi o'ringa «xos ahli»ning to'rt etakchi namoyandasi –**elik**, ya'ni hukmdor (**Kuntug'di** - adolat timsoli), **vazir (Oyto'ldi** - baxt, davlat timsoli), uning o'g'li va o'rinbosari (**O'gdulmish** - aql, bilim timsoli) va **zohid (O'zg'urmish**- qanoat timsoli)ni chiqarib, qolgan ijtimoiy toifalarni ularga tobe tarzda tasvirlagan bo'lsa, Alisher Navoiy 40 bobda barcha toifalarga teng o'rin ajratibgina qolmay, asosiy moddiy boylik yaratuvchi kuch - **dehqonlar** va ma'naviyat ahli - ziyolilar timsoli - **darveshlarni** alohida mehr bilan tasvirladi. Yana alohida qismlarda eng muhim ijtimoiy-axloqiy xislatlar mohiyati va shaxs tarbiyasiga oid ibratli tanbehlar joy oldi. «Mahbub ul-qulub» mundarijasi, «Lison ut-tayr» dostonidagi ijtimoiy-siyosiy talqin qatlami bilan birgalikda, yangicha ijtimoiy tizim - **fuqarolik jamiyati** ma'naviy talablariga ishora etuvchi ilk kurtaklardan bo'lib chiqdi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy «vasiyatnomasi» Yangi davr ma'naviyatining o'zak tomirlarni o'ziga xos badiiy va ilmiy shakllarda ilk bor izchil ifoda etish bilan islom mintaqa ma'naviyati va Yangi davr o'rtasida mustahkam ko'priklar bo'lib xizmat qildi.

Alisher Navoiy ijodining bu «ko'priklarlik xususiyati yaxlit olganda shoir ilmiy izohlab bergan «**majoz tariqi**» tushunchasida mukammal ifodasini topdi. Birinchi navbatda badiiy ijod sifatida mujassamlashgan bu tushuncha mohiyat jihatidan badiiy tafakkur doirasi bilan cheklanmas, balki «Al-majozu qantar ul-haqiqqa» (Majoz haqiqatning ko'prigidir) hadisiga tayanuvchi alohida dunyoqarash tizimi sifatida inson hayotining barcha jabhalariga taalluqli edi. «Majoz tariqi» namoyandalari Haqiqat asrorini majozdan izladilar, «majoz»da Haqiqat izlarini ko'rdilar va fano orqali baqoga intildilar. «Majoz tariqi»da Tavhid mohiyati Yangi davr qadriyatlariga muvofiq keluvchi yangicha talqin oldi. Bu olamshumul kashfiyot edi.

Sunna **ibrat** orqali e'tiqod bo'lib, Borliqning yagona Oliy Haqiqati mavjudligini tan olish va unga chin dildan e'tiqod qilishni taqozo etgan, ma'rifatchilik - insoniyat anglab etgan barcha mavjud bilimlar mohiyatan Tavhid e'tiqodiga muvofiq ekanligini **ilm** va mantiqiy tahlil vositasida isbot qilishga qaratilgan, Irfon Haqiqat ishq alangasiga tik kirib borib, nafsni xudbinlik zangidan poklash va shu orqali shaxsning Oliy Haqiqatga daxldorligini amalda ta'minlash yo'li sifatida o'zini ko'rsatgan bo'lsa, «Majoz tariqi» Haqiqat izlovchilarni yana baqodan fanoga yuzlantirdi. O'zligini anglab etganlar endi o'zgalarni anglashga

intilib, o'z qalbiga sayqal berib, unda Haqiqat nurining aks etishiga erishganlar. Endi o'zgalar qalbiga ziyo baxsh etishni hayot mazmuniga aylantirmoqlari asosiy maqsad yo'nalishi qilib belgilandi. Navoiy aqidasiga binoan **etakchi qoida «naf'rasonlik»**, inson ko'nglini anglab etish va insonni mehr vositasida tarbiyalash edi.

Kimki bir ko'ngli buzuqning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay.¹⁰⁵

Ya'ni, bu foniylar dunyoda bir ko'ngli o'ksik insonga shodlik bag'ishlash Alloh Ka'basini, buzilib ketgan bo'lsa, qaytadan obod qilishga tengdir. Oriflar ko'ngil Ka'basini toshdan tiklangan Ka'badan ulug' bildilar. Chunki Ibrohim va o'g'li ko'ngillarida nurlangan Haq ishq tufayli Ka'ba qayta tiklandi. Tosh Ka'ba tavhid e'tiqodining timsoli bo'lsa, ko'ngil Ka'basi uning asl makoni etib mo'ljallangan. Ammo inson ko'nglini obod etish oson yumush emas. Buning uchun foniylar dunyo qonuniyatlarini yangidan kashf etmoq kerak. Endi faqat Borliqning asl mohiyatini izlash kifoya qilmaydi. **Foniylar dunyo unsurlarini surat va ma'ni yaxlitligida tadqiq va tahlil etish talab etiladi.** Ilohiy kitoblar Borliqning asl mohiyati va **Tavhid Haqiqatidan** xabar berishadi. Foniylar dunyo unsurlarining tadqiqi esa insonlarning o'z vazifasi doirasidadir. Faqat dilda **Haqiqat ishq** bilan halol va xolis yondoshuv lozim. Halollik va xolislik bo'lmasa, haqiqat yuzaga chiqmaydi. Inson yo'ldan ozadi va o'zgani ham halokatga eltishi mumkin. Xolislikning asosiy sharti kibr balosidan istig'for etishdir. Ko'ngilda **Haqiqatdan** o'zga zarra g'ubor ham bo'lmasin. Ammo Haqiqat faqat mening ko'nglimda, deb o'ylagan inson ham yanglishadi. Ahli bashar barchasi Allohning xalifalaridir. Demak, Haq yagona, ammo uning turli qirralari turli ko'ngillarda qaror topishi mumkin. Agar ushbu asosni siyosatga tatbiq etsak, er yuzida davlat hokimiyatining ham yagona manbai **umumxalq iroda-si** bo'lib chiqadi.

---

105 Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy, 3-jild. T., 1960, s.621

Yangi davrning mohiyati ushbu ikki asos - **dunyoni surat va ma'ni yaxlitligida o'rganish va bahamjihatlikda boshqarishga intilish** bilan o'zligini namoyon etadi. Bu ikki asos bir-biri bilan uzviy chatishib ketgan.

Yangi davr ma'rifatchiligi xos va avom orasidan chegarani olib tashlashga qaratildi. Buning, albatta, o'ziga yarasha xavfi ham yo'q emas edi. Navoiyning dehqon-larga bergan bahosi, ijtimoiy toifalar haqi-dagi mulohazalari ushbu muammoni to'g'ri hal qilishning, nazarimizda, eng maqbul yo'li edi.

Foniy dunyoni surat va ma'ni birligida tadqiq etish ijtimoiy voqelik tadqiqini ham taqozo etadi. Bu harakat islom dunyosida Forobiylar davridan boshlangan bo'lib, Ibn Xaldun ijodida o'z cho'qqisiga erishdi. Bu ulug' tarixchi-faylasuf taqvodor va xudojo'y kishi edi. Uning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotga oid qarashlari insoniyatning **ibtidoiy jamoa** tuzumi darajasidan **shahar jamoasi** tuzumi darajasiga qarab yuksalishi va bu ikki ijtimoiy tuzum bosqichlarining o'zaro qiyosi asosiga qurilgan edi.

Bahouddin Naqshbandning «dil ba yoru dast ba kor» qoidasi, Ibn Xaldunning tarixiy taraqqiyot haqidagi nazariyasi XIV asrda Amir Xusrav va Hofiz Sheroziylar she'riyati bilan bir paytda shakllandi va ular barchasi o'zaro uyg'unlik kasb etdi. Shu davrda hukmronlik qilgan Temur o'zini shoh yoki cul-ton atamadi, o'lgunicha boshqa amirlar qatori Amir Temur bo'lib qoldi. XV asr ma'naviyat zamon, Xoja Ahror va Alisher Navoiylar zamon bo'ldi.

Ammo, afsus, na sarbadorlar, na temuriy mirzolar Yangi davr davlatchiligi asoslarini uzil-kesil amalga tadbiiq eta bilmadilar. Ma'naviyatda anglab etilgan Haqiqat siyosatga to'liq joriy etilmadi. XV asrda Xoja Ahror va Alisher Navoiylar ijtimoiy mo'tadillikni saqlab turishga astoydil intilgan bo'lsalar ham, XV asr ikkinchi yarmida Shohruh va Ulug'bek mirzolar hukmdorlik davridan keyin boshlangan siyosiy parokandalik jarayoni borgan sari kuchayib bordi. Na Sul-ton Husayn, na Bobur bu jarayonni to'xtatib qola bilmadilar.

*Tavhid haqiqati - timsol-tushuncha sifatida milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilida turli zamon va turli soha namoyandalari tomonidan turlicha talqin etilgan. Masalan, (Sunna bosqichiga xos) **diniy talqini** – faqat Allohning yagona ma'bud (sig'inishga loyiq yagona zot) ekanligi, (Islom ma'rifatchiligi bosqichiga xos) **ilmiy talqini** dunyodagi jonli va jonsiz, harakatda va sokinlikda ko'ringan, o'tmish, bugun va kelajakka oid narsa va hodisalarning o'zaro uzviy bog'liqligi, yagona manba va manshaga oidligi, uyg'unligi va yaxlitligi, (Tasavvuf tariqatlari yoxud irfon bosqichiga xos) **tasavvufiy (irfoniy) talqini** - haqiqiy (boqiy) Borliq faqat Haqning Borlig'i ekanligi, ("Majoz tariqi" bosqichida shakllangan) **mumtoz adabiyotimiz namoyandalari ijodida aks etgan qarash** - haqiqiy Borliq - Haqning Borlig'i, bu dunyo – ya'ni biz ko'rib turgan moddiy olam esa Haqning mazhari (ko'zguda namoyon bo'lishi), ammo biz insonlar ham ushbu ko'zgudan (majoz olamid) tashqarida emasmiz, shunday ekan, biz asosiy e'tiborni Haq jamoli aks etuvchi ko'zgu bo'lmish inson qalbiga qaratishimiz, insonga mehr qo'yishimiz, qolaversa, Alloh yaratgan moddiy olamning har bir zarrasiga mehr va e'tibor bilan qarashimiz, jiddiy o'rganishimiz, ijtimoiy hayotimizni ham ma'naviy qadriyatlarga tayangan holda takomillashtirib borishimiz lozim. **Shunday qilib, "Majoz tariqi"da Tavhid mohiyati Yangi davr qadriyatlariga muvofiq keluvchi yangicha talqin oldi.** Albatta, sanab o'tilgan talqinlarning birortasi boshqalariga zid emas, milliy ma'naviyatimizda ular mohiyatan bir-birini to'ldirib keladilar.*

1. ALISHER NAVOIYNING BADIYYAT OLAMI

1. **Alisher Navoiy** o'z ijodida **Nizomiy** va **Amir Xusrav**, **Attor** va **Faxriddin Iroqiy** yaratgan badiiy va irfoniy olamlar yog'dusidan bahramand bo'ldi. **Sa'diy**, **Hofiz**, **Anvari**, **Xoqoniy** kabi o'nlab fors mumtoz adabiyoti vakillarining g'azal va qasidalariga tatabbu-javoblar yozdi. Va o'z mustaqil badiiy olamini yaratdi. Bu olam turkiy she'riyat olamiga taalluqli edi. Turkiy adabiyot vakillari esa azaldan ijtimoiy-axloqiy muammolarga alohida e'tibor berib keladilar. **Yo'llig' Tigin**, **To'nyuquq** (VII-VIII asrlar), **Adib Ahmad** (VIII-IX asrlar), **Yusuf Xos Hojib** (XI asr), **Ahmad Yassaviy va Sulaymon Boqirg'oniy** (XII asr), **Qul Ali** (XII - XIII asrlar), **Yunus Emro** (XIII asr), **Rabg'uziy** (XIV asr) kabi buyuk siymolarni etishtirgan **turkiy tildagi adabiyot** XIV asrdan boshlab yanada gurkirab rivojlandi. Bu tilda mintaqa bo'ylab turli **adabiy maktablar** shakllana boshladi. **Xorazm** (**Xorazmiy** "Muhabbatnoma"si, **Qutbning** "Xusrav va Shirin"i, **Sayfi Saroiyning** "Guliston bit-turkiy"si), **Ozarbayjon** (**Nasimiy**), **Sheroz** (**Hofiz Xorazmiy**), **Samarqand** (**Sakkokiy**), **Hirot** (**Sayyid Qosimiy**, **Xaydar Xorazmiy**, **Atoiy**, **Gadoiy**, **Yusuf Amiriy**, **Yaqiniy**, **Lutfiy**) **adabiy maktablarida** ijod etgan o'nlab zabardast g'azalnavis va dostonnavis shoirlar o'zlaridan salmoqli badiiy meros qoldirishdi. Ularning aksariyati Navoiy ta'riflagan "**majoz tariqiga**" mansub ijodkorlar edi.

Alisher Navoiy ham ustozlar izidan borib, "**haqiqat asrori**"ni (sirlarini) "**majoz**"dan izladi. **Navoiy g'azallari**, **tarj'ebandlari**, **qit'alari**, "**Xamsa**" **dostonlari** va, **ayniqsa**, "**Lison ut-tayr**" asarida "**majoziy ishqni**" **Haqiqatga etishishning asosiy yo'li deb talqin etgan**. Ishaqni ijtimoiy munosabatlar asosida ko'rishni orzu qilgan shoir **odamiylikni** o'zgalar g'amini o'zinikidek bilishda deb tushunadi:

*Odame ersang demagil odame -
Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami*¹⁰⁶.

Shoir insonlarni "**nafrason**", ya'ni o'zgalarga, xalqqa foydasi tegadigan shaxs bo'lishga da'vat etadi, insonning bu dunyoda yashashdan asl maqsadi o'zga insonlarga, el- yurtga foydasi, nafi tegishda deb biladi.

2. Navoiyning bosh qahramoni - **Oshiq inson**. Ammo bu qanday oshiqlik?

Shoir badiiy kamolotining **birinchi bosqichi** 1470 yillardan keyin uning o'z qo'li bilan tartib bergan birinchi devoni "**Badoyi' ul-bidoya**"da o'z aksini topgan. Shu majmuadan ikki asarni: 1) devonni boshlab beruvchi "**Ashraqt**" g'azali va 2) devon tarkibidagi "**Ketur soqiy, ul mayki, subhi alast...**" deb boshlanuvchi tarji'bandni o'zaro qiyosiy tahlil qilib ko'rilsa, ularda ishlatilgan bosh timsollar - "**may**", "**jom**" va "**sing'on safol**" majozlari orqali bu davr **shoir ijodining asos tamoyili** yorqin namoyon bo'ladi.

Asl maqsad izhoriga o'tishdan avval shuni qayd etib o'tish lozimki, Alisher Navoiy ishlatgan har bir so'z, har bir badiiy timsol shoir xayolotining oddiygina mahsuli emas. Ularnig har birida ilohiy kitob – Qur'oni karim oyatlariga ishoralar, irfoniy ramzlar yashiringan va ularni chuqur anglamay, asl manbaani kashf etmay turib, Navoiy satrlarining mazmun-mohiyatiga kirib borish qiyin. Masalan, "**Ashraqt**" g'azalining oxirgi bayti-maqtasida arabcha "Ishrabu yo ayyuhal-atshon" ("Ichinglar, ey tashnalar") iborasi ishlatilgan. Ushbu iborada Qur'oni karim "**Baqara**" surasining 60-oyati mazmuniga ishora bor¹⁰⁷. Yana ushbu she'rdan uchraydigan "**sing'on safol**" timsoli Qur'oni karimning "**ar-Rahmon**" surasi 14-oyatida Allohning yaratuvchilik qudrati ifoda etilgan "**Xalaqa-l-insana min salsolin ka-l-faxxor**" (U insonni sopol yanglig' quruq loydan yaratdi)¹⁰⁸ jumlasiga tayanib shakllantirilgan, deyish mumkin.

¹⁰⁶ "Hayratul abror", 13-maqolat.

¹⁰⁷ Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasini. (Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur). T., 2001, s. 9.

¹⁰⁸ O'sha kitob, s. 531.

Tarje'bandning ilk satridagi "subhi alast" iborasi esa "A'rof" surasining 172-oyatida aytilgan "Alastu bi-Robbikum? Qolu: Balo..."¹⁰⁹ jumalari asosida paydo bo'lgan. Oyatning to'liq mazmuni Abdulaziz Mansur tafsirida shunday berilgan: "Robbimiz odam o'g'illarining bellari (pushti kamarlari)dan zurriyotlari (ruhlari)ni olib, ularni o'ziga guvoh qilib turib, "Men Robbingiz emasmanmi?" (dedi). (Ular) "Yo'g'e! (Robbimizsan!) Guvohlik berdik", dedilar". Bashariyatning yaratilish tongida bo'lib o'tgan bu muqaddas ahd Islomda "al-Miyoq" (ahdlashuv) atamasi bilan mashhurdir.

*Ketur, soqiy, ul mayki, subhi alast,
Aning nash'asidin ko'ngil erdi mast -*

deb she'rini boshlar ekan, shoir qanday "may"ga ishora qilayotganini "subhi alast" iborasining ma'nosi va manbaasidan bexabar odam, albatta, to'g'ri tushunib etishga qodir bo'lmaydi.

Alloh taolo bashariyat otasi Odam jismini safol yanglig' loydan yaratib, unga o'z ruhidan pufladi.¹¹⁰ Shunday qilib, jisman moddiy, ammo ma'naviy kamolot qudratiga ega bo'lgan inson paydo bo'ldi.

Odam va Havvo jannatdan chiqarilgach, ularning zurriyotlari bo'lmish bashariyat ahli butun er yuziga tarqalib ketdi. Ayni shu holatni Alisher Navoiy o'z tarjebandining birinchi bandida ramziy ravishda "may" to'la ko'zaning sinib, behisob "sing'on safol" bo'laklariga aylanishi sifatida tasvirlaydi. She'rning har bir bandi chuqur majoziy mazmunni o'zida aks ettiruvchi quyidagi bayt bilan yakunlanadi:

*Xarobat aro kirdim oshuftahol,
May istarga ilgimda sing'on safol.*

"Xarobot" timsoli mumtoz adabiyotimizda juda ko'p ma'nolarga ega. U ham **vayrona**, ham **mayxona**, ham **mug' dayri**, ya'ni otashparastlar ibodatxonasi, ham bu **foniy dunyo** - asli barchasi bir narsa – xarobot. Shoir may istaydi, ammo may to'la ko'za chil-chil bo'lgan, uning qo'lida faqat bir parcha "*sing'on safol*" qolgan.

Ammo haqiqiy **oshiq** uchun may ko'zasining sinig'i - **sopol parcha** yuzida saqlangan **bir qultum may quyqasi** (loyi) ham butun jahonni (balki koinotni) o'zida aks ettira oluvchi **vahdat mayi** to'la qadah (jom) o'rniga o'taveradi, o'sha vazifani ijro qilaveradi.

Bu nima degani?

Borliq mohiyati vohid va yagona. Ammo inson ushbu yagona mohiyatni ko'z bilan ko'ra olmaydi, inson faqat uning **majozini** - ko'zgidagi aksini ko'rishga qodir. Majozda, ya'ni tabiat, voqelik ko'zgidagi tasvir parchalanib ketgan, vahdat (yagonalik) zohiran kasrat (ko'plik)ga aylangan, shu sababli bu voqeyiy dunyo xarobotdir, vayronadir, butparastlar ibodatxonasidir, uni oshiq mayxona sifatida ko'radi, har sanamda yagona bir sanamni ko'rib unga oshiq bo'ladi.

Inson ko'ngli vahdat mayi bilan to'la bo'lgan ko'za (sabu)ning singan bir parchasi, unda bir qultum loyqa aralash may mavjud. Vahdat mayiga tashna oshiq shu may quyqasini yaxshilab tinitmog'i lozim, shundagina u yaxlit ko'zguning bir parchasi singari Haqiqat nurini o'zida aks ettira boshlaydi. Oshiq unga boqib mast bo'ladi, o'zligini yo'qotib, abadiyatga daxldor bo'lish imkonini paydo qiladi. Bunday oshiqlik-mastlik inson ko'nglidan hirsu havas zangini, xudbinlik (egoizm) zangini (ranjini, g'amini) yuvib tashlaydi. G'ayr (begona) shu xudbinlikdir, shirk shu xudbinlikka dildan joy berishdir, ko'ngil ko'zgunini bosgan zang ham ushbu xudbinlikning o'zidir.

Bu timsol va tasvirlar **naqshbandiya irfoni** doirasidan turib ilgari intilayotgan **oshiq-shoir** qalbida tug'ilib kelayotgan **majoz tariqi unsurlaridir**. Ular kelgusida yangi poyalarga ko'tarilish uchun qo'yilgan ilk qadamlardir. 15 yoshida kekxa Lutfiyni hayratga solgan ilohiy iste'dod shu tariqa yangi ufqlarga ko'z tikmoqda edi.

3. Buyuk bobokolonimiz o'zi tuzgan birinchi devoni "Badoyi' ul-bidoya" bilanoq turkiy tildagi she'riyatni arab va fors mumtoz adabiyotining eng peshqadam namunalari darajasiga olib

¹⁰⁹ O'sha kitob, s. 173.

¹¹⁰ O'sha kitob, "Hijr" surasi, 28-29-oyatlar, s. 263.

chiqdi. Ammo bunday qaraganda, bu ishlar barchasi “Xamsa”ning debochasi edi, xolos. Nazarimizda, agar turkiy “Xamsa” yozilmasa, nafaqat bizning, ya’ni turkiy xalqlarning adabiyoti, ma’naviyati, balki butun islom mintaqa ma’naviyati bugungi yaxlitligi, bugungi tugalligiga ega bo’lmas edi. Shunday ekan, Navoiy ijodiy takomili **ikkinchi bosqichining** tayanch ustuni - shoirning shoh asari “**Xamsa**” desak, yanglishmaymiz. 1483-1485 yillar ichida yozib tugallangan bu ulkan badiiy qomus 50 ming misradan oshiq bo’lib, Navoiyning barcha she’riy merosining deyarli yarmini tashkil qiladi.

Islom ma’naviyati namoyondalari o’z ijodlarida salafларini inkor etish, ilgari batamom ko’rilmagan yangilik yaratishga intilish emas, balki ustozlar yaratgan ma’naviy boylikni yanada takomillashtirish, unga yangi jilo berish, ular izlagan yaxlit va buyuk Haqiqatning yangi va toza qirralarini kashf etish, mazmuniy boyitish yo’lidan borganlar. Bu tom ma’nosi bilan muqaddas an’ana bo’lib, islomning ilohiy kitobi “Qur’oni karim”dan sarchashma oladi. Dehlaviy “Xamsa”si Nizomiyga ajoyib sharh va undagi mazmunlarning yangicha talqini sifatida o’zining ham, salafining ham shuhratini olamga yoydi. Turkiy adabiyotda Qutb va Haydar Xorazmiylar boshlab bergan “xamsachilik” an’anasi o’zining kamolini Alisher Navoiy ijodida kutayotgan edi va bu qutlug’ intizorlik benihoya ezgu samara berdi. *Nizomiy, Amir Xusrav, Alisher Navoiy ruhiyatlari “Xamsa”ning ma’naviyat maydonida birlashib, yagona iqlim, yagona mohiyat kasb etdilar. Ushbu yagona mohiyat butun islom mintaqa ma’naviyatining eng buyuk cho’qqisidir.*

Shoir o’zi dostonlarini “zohir yuzidan afsona” degan edi. Afsus, yaqin kunlargacha XX asr avlodiga “Xamsa” dostonlari ushbu “afsona” darajasida, yuzaki talqin etilib, tushuntirib kelindi. Bugungi mustaqillik, hurlik zamonida endi ma’naviyatimizning asl mohiyati haqida ochiq-oydin gapirish, fikr yuritish imkoniyati mavjud ekan, muammolar mohiyatiga chuqurroq kirib borish, teran tahlilga o’zimizni ham, yosh avlodni ham o’rgatib borish ayni farzdir. *Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining muqaddima qismida “Xamsa”ning har bir dostoni yozilishini kunning ma’lum vaqtlarida o’qiladigan sahar (fajr), peshin (zuhr), asr, shom va xufton namozlari bilan qiyos etadi.* Bu bejiz emas. “Xamsa” dostonlari ijtimoiy hayotni, turli toifalarning hayotdagi o’rni va vazifalarini ularning butun ichki dunyosi va ruhiyati bilan bog’liq holda tadqiq etgan holda, undagi barcha botiniy rishtalar yana borib Tavhid e’tiqodiga ulanadi.

“Xamsa” alohida bir olam. Undagi nafaqat har bir doston, balki **har bir bob behudud boy mazmun va mohiyatlarni o’z ichiga yashirgan ajib tilsimdir.** Aytishlaricha, me’roj tunida Muhammad alayhissalom arshi a’lo ostida qulflog’lik bir xona ko’rib Jabroildan: “Bu qanday makon?” deb so’rabdilar. Javob bo’libdiki: “Ey, rasululloh, bu makon teran ma’nolar xazinasidir va sening ummatlaring ichidagi shoirlar tili ushbu xazinaning kaliti turur”. Ushbu rivoyatdan kelib chiqib, Nizomiy o’zining birinchi dostonini “Maxzan ul-asror”, ya’ni (ilohiy) sirlar xazinasini, deb atagan edi. Ustozlari singari Navoiy ham ilk dostoni “Hayrat ul-abror”ni ilohiy kalom ibtidosi **“Bismillohir rahmonir rahim”** bilan boshlaydi va ushbu satrni sharhlash uchun alohida bir bob bag’ishlaydi. Komil inson tarbiyasi ushbu bobdan - undagi ajoyib ibratli tazod - “ahli qabul” va “ahli rad” tushunchalarining qiyosiy izohlaridan boshlanadi.

XV asr ijtimoiy-ma’naviy hayotining turli qirra va jihatlarini butun ichki murakkabligi va o’zaro qiyoslari bilan qamrab ola bilgan bu dostonning birinchi maqolati **Imon** haqida bo’lsa, ikkinchisi **Islom** haqida. Navoiyning masalalarga yondoshuvi hatto ustozlari va zamondoshi Abdurahmon Jomiy qarashlaridan ham ma’lum darajada farq qiladi. Ma’lumki, Jomiy o’z badiiy ijodida diniy aqidalar va tasavvuf qoidalari ta’rifiga atroflicha o’rin ajratgan bo’lib, uning “Haft avrang” (“Etti taxt”) turkumidagi “Tuhfat ul-ahror” va “Subhat ul-abror” dostonlarida namoz, ro’za, zakot, haj, uzlat, tavba, zuhd, faqr, havfu rijo, tavakkul kabi turli islomiy va irfoniy tushunchalar sharhiga alohida boblar bag’ishlangan. Navoiyning bu boradagi mulohazalaridan namuna sifatida Islom haqidagi bob oxirida berilgan hikoyat mazmuniga e’tibor qarataylik. Unda mashhur sufiiy shayxi “Ibrohim Adhamning Ka’bag’a namoz bila borg’oni va Robiyai Adaviyag’a Ka’baning niyoz bila kelgani” rivoyat etiladi. Zohidlikni ixtiyor etgan shayx har qadamida ikki rakaat namoz o’qib, 14 yil riyozat chekib, Makka shahriga etib kelib qarasa, Ka’ba o’z o’rnida yo’q. Shayxning “Ey, Alloh,” deb hayrat bilan qilgan nidosiga g’oyibdan

Ka'ba Robiyai Adaviyani tavof qilish uchun ketganligi haqida javob bo'ladi.¹¹¹ Robiya esa tasavvufda ishq yo'lini tanlagan sufiiy ayol edi. Navoiy islom va tasavvufda zuhd maqomidan **ishq martabasini** shu daraja yuksak qo'yadi.

Ikkinchi doston "Farhod va Shirin"ni olaylik. Nizomiy va Dehlaviy asarlarida asosan tarixiy shaxs Xusrav Parviz atrofida suhbat yuritilgan, Nizomiy shahzoda va shoh timsolida oddiy insonni tasavvur qilib, uning tantiqligi, aybu qusurlari samimiy ishq tufayli asta-sekin barham topib, oqila Shirin ta'sirida Xusravning kamolot va fozillik kasb eta borganligini ibrat qilib ko'rsatishni niyat etgan bo'lsa, Dehlaviy ijtimoiy mavqe va muhitning shaxs ma'naviy qiyofasi va xatti -harakatiga ta'sirini ochib bergan edi. Navoiy, salaflari tajribasidan tegishli xulosalar chiqarib, shoh Xusravni butkul salbiy timsol sifatida talqin etdi va oldingi dostonlarda ideal oshiq, ammo ikkinchi darajali qahramon mavqeida turgan Farhodga asosiy diqqatni qaratdi. Ushbu o'zgarishning bosh sababi, Chin shahzodasining ma'naviyatidagi etakchi fazilat - uning o'zligi (shahzodaligi va otasi Xoqon mulkiga vorisligi)dan butkul voz kechib, pok oshiqlik va elga naf etkazish yo'lini tutganligi (toshkesar va naqqoshlik hunarini kasb qilib olganligi)dir.

Doston Farhodning arman malikasi Shirin ishqida boshdan kechirgan sarguzashtlari bayonidan iborat emas. Navoiy insonning, millatning, bashariyatning ma'naviy kamoloti haqida qayg'uradi. Shahzodaning dilda ishq bilan tug'ilishi, uning Xoqon mulkini qabul qilib olishdan ilgari sirli sandiq va undagi ko'zgu tilsimini echish qasdida Yunon safariga yo'l olishi, bu yo'lda avval ajdahoni, so'ng Axrimanni, oxiri temir tanli kamon otuvchini engib, donishmand Suqrot bilan uchrashuvga muvaffaq bo'lishi - bu afsonaviy tasvirlar ortida bashariyatning, insonning, ayniqsa, turkiy elatning, o'z mohiyatini anglab etish yo'lidagi kamolot bosqichlarini bir-bir bosib o'tishi badiiy-majoziy tasvir etilgan.

Sirli ko'zguda Farhod Shirinni emas, avvalo o'z taqdirini ko'radi. Ajdaho ibtidoiy jamoa kishisining asotir (mifologik) tafakkurida johillik va yovvoyilikni, Axriman Avesto ma'naviyatida zulmat, yolg'onchi kuchlar timsolini, kamon otuvchi temir odam esa qabilalar aro, elatlar aro ayovsiz nifoqlar davri - xudbin va beshafqat talonchilarining majoziy qiyofasini eslatadi. Ajdodlarimiz o'z ruhiyatlaridagi shunday qattol yovlarni engib, Suqrot qiyofasidagi islomgacha bashariyat erishgan ilm va hikmatni egallab, IX-XV asr islom ma'naviyatiga etib keldilar. "Xamsa" dostonlarida buningdek botiniy ma'no qabatlari ixlos bilan, salaflar ijodiga qiyos bilan izlansa, cheksiz topiladi.

"Layli va Majnun" afsonasi fors va turkiy tillarda o'nlab dostonlarga mavzu bo'lgan. Ammo ularning har biri o'ziga xos, betakror ma'no qatlamlarini ifsho etadi. Bu dostonning eng asosiy xislati - Majnun ham, Layli ham teng oshiq, teng ma'shuq. Bu doston ikki oshiq Insonning haqiqiy ishqni anglab etmaganlar orasidagi foje' holati tasviriga bag'ishlangan deyish mumkin.

"Sab'ai sayyora" Insonning hayot va xayol dunyosidagi cheksiz adashuvlarining majoziy tasviridan iborat. Bunda yana "ahli qabul" va "ahli rad" orasidagi tazod (ziddiyat) birinchi o'ringa chiqadi. Muqbil va Mudbir, Suhayl va Jobir, Juna va Jaysur, Ma'sud va Mallu timsollari ushbu ikki guruhga mansub bo'lib, hayot sinovlaridan qanday o'tishiga qarab, "ahli qabul" saodatga, "ahli rad" esa qilmishlariga yarasha jazoga erishadilar. Ichki qissalaridagi bu timsollar asar bosh qahramoni Bahromshoh uchun ham ibrat sifatida keltiriladi. Ammo hukmdor o'z xirsu havaslarini jilovlab ola bilmaganligi, begunoh jonzotlar qonini ayovsiz to'kkanligi kasofatidan o'zi ham er yutib halok bo'ladi.

Buyuk jahongir taqdiri haqidagi oxirgi "Saddi Iskandariy" (Iskandar devori) dostoni shaklan ma'lum darajada "Xamsa" ning birinchi dostonini eslatadi. Unda ham har bobda turli ijtimoiy-axloqiy mavzudagi falsafiy mulohazalar, ibratli kichik hikoyat va hikmat-xulosa beriladi. Orada Iskandar hayotidan bir voqea hikoya qilinadi. Iskandar timsoli yaqingacha ham E.E. Bertels talqiniga binoan odil shoh timsoli deb qabul qilib kelindi. Faqat Aziz Qayumov 1975 yilda nashr etilgan ushbu mavzudagi maxsus risolasida Navoiy qahramoni aslida murakkab timsol ekanini, dostonida Iskandar qiyofasi tadrijiy o'zgarishda ochib berilganini ilmiy isbot

¹¹¹ O'sha kitob, s. 118-120

etdi.¹¹² Yunon shahzodasi avval shohlikka o'zini noqobil deb bilgan jur'atsiz va kamtar o'smir bo'lsa, hayot va fohlik siyosati taqozosi bilan asta-sekin o'zbilarmon va shafqatsiz istilochiga aylanib boradi va faqat o'limi yaqinlashganini sezgach, joh va kibr yo'lidagi butun urinishlari sarob ekanligini anglab etib, ko'zi ochiladi.

“Xamsa”da **majoziy ishq** tasvirlanadi, insonning insonga munosabatidan, ya'ni axloqiy munosabatlaridan boshlab, hukmdorning fuqarolarga va, umuman, hukmdorlikka, toj-taxtga munosabati, o'z navbatida toj-taxtning, hukmdorlik mavqeining insonga ta'siri, ya'ni insonlar hayotiga oid ijtimoiy, axloqiy munosabatlar majmui Tavhid e'tiqodi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. “Xamsanavislik” an'anasi islom mintaqa ma'naviyati takomilining badiiy tafakkurdagi o'ziga xos in'ikosi bo'lib, shunga yarasha munosabatni talab qiladi. Bu an'ana tadqiqotchidan ham, oddiy kitobxondan ham har bir dostonning shakl va mazmuniga alohida e'tibor talab qiladi, chunki bir mavzuda yozilgan o'nlab dostonlar diqqat bilan o'qilsa, aslo bir-birini takror etmagani, balki o'zaro ijodiy bahsda yozilgani ma'lum bo'ladi. Shu sababdan har bir dostonni o'qiganda ham uning ushbu mavzu silsilasidagi o'rniga, ham har bir shoir ijodiy merosidagi mavqeiga ahamiyat qaratish lozim. Shundagina uning tamomila o'ziga xosligi va mazmun qamrovini anglab etish mumkin.

Islom mintaqa adabiyotining bu murakkab xislati, uning, masalan, Yangi davr g'arb adabiyotidan farqi XX asrning 30-yillaridayoq E.E. Bertels tomonidan Navoiy va Attor, Nizomiy va Dehlaviy ijodini qiyosiy o'rganish asosida ilmiy isbotlangan edi. “Xamsa” dunyosida ijtimoiy hayot tasviri inson ma'naviy takomili muammolardan ajralmas, bir butundir.

4. Navoiy o'z ijodining uchinchi, yakuniy bosqichida Farididdin Attorning mashhur irfoniy-ramziy dostoni “Mantiq ut-tayr”ga javoban oxirgi dostoni «Lison ut-tayr»ni yaratdi va unda ulug' sufiiy shoirning irfoniy majozlariga xiyonat qilmagan holda ularga bir paytning o'zida ijtimoiy jilo baxsh etishga muyassar bo'ldi. Shu tarzda shoir ham mazmuniy teranlikda, ham shakliy mukammallikda “majoz tariqi”ning eng avj nuqtasiga ko'tarildi.

Navoiyning talqinlari tasavvuf adabiyotining irfoniy ma'nolarini inkor qilmagan holda inson ma'naviyatini undan-da yuksakroq bosqichga etaklaydi. Attor(1147-1229) asari yaratilganda Ibn al-Arabiy (1165-1240) falsafasi hali shuhrat topmagan edi. Navoiy esa Ibn al-Arabiy irfonini Iroqiy talqinida Jomiy yordami bilan chuqur o'zlashtirib, keyin qushlar tilida doston yozishga kirishdi. Shu sababli, aytish mumkinki, *Alisher Navoiy asari zohiran Attor asariga tayangan bo'lsa, botinan, mazmun mohiyatiga ko'ra Iroqiy qarashlarini rivojlantirgan.*

Attordan ilgari “Qush risolasi”ni yaratgan Ibn Sino, Ahmad G'azzoliylar asardagi bosh timsolni “Simurg” emas, “Anqo” deb nomlagan edilar. Attor “**Simurg**” timsoli bilan juda chuqur mazmunga ishora qildi. Ammo baribir eng mas'ul o'rinda:

*Chun shum o si murg' injo omadid,
Si dar in oyina paydo omadid.
Gar chehel, panjoh murg' oyad boz,
Pardaro az xesh bagushoyand boz.¹¹³ -*

(Sizlar o'ttiz qush bu erga kelganlaring sababli,
Bu ko'zguda o'ttizta ko'rindilaring.

Agar yana qirqta yo ellikta qush kelsa,
Yana o'zlarining yuzlaridan pardani ko'taradilar) -

deb o'zi topgan timsol quvvatini kesib qo'ydi. Navoiy unday qilmaydi. U “**si murg**” (forscha “**o'ttiz qush**” degani) va **Simurg'** (jahondagi barcha qushlarning afsonaviy hukmdori) ni bir so'z sifatida bir xil jaranglashiga qayta-qayta e'tiborni jalb qiladi.

Navoiy talqinidagi Simurg' - butun Insoniyatning yaxlitlikda erishuvi mumkin bo'lgan Oliy takomil bosqichiga har bir kishi, har bir jamoa o'zicha kamolot hosil qilib etisha olmaydi. Butun insoniyat (jami qushlar) unga birgalikda intilmog'i, birga-birga parvoz qilib, yo'l

¹¹² Qayumov A. «Saddi Iskandariy». T., 1975, s. 49-56

¹¹³ Sittai Farididdin Attor(qo'lyozma), 72 b-varaq.

mashaqqatlarini birga engib o'tib erishmoqlari mumkin. Simurg' - bir qush emas, kamolotning oliy bosqichi -Tavhid bosqichiga ko'tarilib etgan o'ttiz qush ("si murg'")ning birligi - ma'naviy yagonalik hosil qila bilgan uyg'un insonlar jamoasi, yaxlit insoniyat. Ushbu uyg'unlikka erishuvning yagona yo'li esa insonlarning bir-biriga Haq rizoligi yo'lidagi pok va samimiy mehridir.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Mintaqa madaniyatida turkiy she'riyatning rivoji.
2. Navoiy ijodining takomil bosqichlari.
3. "Badoyi' ul-bidoya"da tavhid g'oyasi.
4. «Badoyi' ul-bidoya»da «vahdat mayi» va «singon safol» timsollari.
5. Navoiy asarlarining bosh qahramoni.
5. Mintaqa adabiyotida xamsachilik an'analari.
6. Alisher Navoiy "Xamsa"sining mohiyati.
7. Alisher Navoiy ijodida "ahli rad" va "ahli qabul" timsol-tushunchalari.
8. Farhodning Yunonga safari.
9. «Xamsa» dostonlarining zohiriy ma'nolari va botiniy mohiyatlari.
10. Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlari. Navoiy ijodida "darvesh-shoh" timsol tushunchasi.
11. Navoiy va Attor. "Lison ut-tayr" ma'naviyati.
12. «Lison ut-tayr»da irfoniy va ijtimoiy g'oyalar uyg'unligi.
13. "Lison ut-tayr" da Simurg' timsoli.
14. Alisher Navoiy ijodida Yangi davr ma'naviyatiga poydevor qo'yilishi.
15. «Turk elini yakqalam ettim».
16. Bashariyatning yaxlit mohiyatini anglash.
17. Mehr - ijtimoiy hodisa sifatida.
18. «Mahbub ul-qulub» ijtimoiy toifalar ma'naviyati haqida.
19. «Mahbub ul-qulub»da dehqon va darvesh.
20. "Ahli futuvva".
21. «Majoz tariqi»da Baqo va fano nisbati.
22. Tavhid mohiyatining yangicha talqini.

11-bob.

Islom mintaqa madaniyatining Evropaga ta'siri. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davri ma'naviyati.

1-fasl. Islom mintaqa ma'naviyatining Evropa madaniyatiga ta'siri.

XV-XVI asrlar jahon tarixida Yangi davrning boshlanishi hisoblanadi. Shu davrdan Evropa mintaqasida ma'naviy yangilanishlar pallasi boshlandi. Asli bu yangilanish islom mintaqa madaniyatining ta'siridan xoli emas edi.

Islom mintaqa madaniyati Volgabo'yi, Sharqiy Turkiston va Indoneziyadan to Shimoliy Afrika va Ispaniyagacha yoyilganligi ma'lum. Ispaniyada arab

xalifaligi to XIV asrgacha davom etdi. IX asrdan boshlab rivoj ola boshlagan arab- ispan musulmon madaniyati XI-XIV asrlarda Evropa madaniyatiga ayricha ta'sir ko'rsatdi. Ispaniya va Shimoliy Afrika hududlarida Ibn Tufayl (vafoti 1185y), Ibn Ro'shd (1126-1198) Ibn al-Arabiy (1165-1240), Ibn Xaldun (1332-1406) kabi islom olamining buyuk allomalari etishib chikdiki, ularning ijodiy merosisiz mintaqa ma'naviyatini mukammal anglab bo'lmaydi.

XI asrdan boshlab Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Ibn Sino, G'azzoliy va boshqa ulug' islom mutafakkirlarining asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, xristian madaniyati rivojiga hissa qo'sha boshladi. Shu davrdan e'tiboran, yagona islom mintaqa ma'naviyati doirasida, ikki tamoyil shakllana borganligini bir qator hozirgi zamon sharqshunoslari qayd etadilar. Bu tamoyillarning birinchisi Abu Ali ibn Sino nomi bilan bog'liq bo'lib, Xuroson-Movarounnahr yoki sharqiy falsafa maktabi hisoblansa, ikkinchisi Ibn Ro'shd ijodida yorqin namoyon bo'luvchi g'arbiy falsafa maktabidir. Bu ikki tamoyil islom ma'naviyati doirasida o'zaro chambarchas bog'liq va qat'iy chegaralar bilan bir-biridan ajralgan emas. Ammo ularning keyingi ta'sir doirasi turlicha kechdi. Mavjud voqelik hamisha turli narsa va hodisalar, jihatlar va tamoyillardan iborat bo'lib, ular orasida o'zaro ziddiyat ham, uyg'unlik ham mavjud. Ibn Sino va G'azzoliylar ko'proq taraflarining o'zaro uyg'unligiga urg'u berishsa, Ibn Ro'shd oradagi farqlarga e'tibor qaratdi.

Uning qarashlari XIII-XVI asrlarda Evropada «averroizm» nomi bilan¹¹⁴ katta bir falsafiy an'ana hosil qildi. Ibn Ro'shdning Aristotel' asarlariga yozgan sharhlari Frantsiya, Italiya va boshqa Evropa davlatlarining yirik universitetlarida o'qitildi. Arab tilidagi falsafiy meros Siger Brabantskiy (1235-1282), Piko della Mirandola (1463-1494), P'etro Pomponatstsi (1462-1525), Jordano Bruno(1548-1600) kabi O'rta asrlar va Uyg'onish davrining yirik faylasuflariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Siger Brabantskiy Ibn Ro'shd g'oyalarini Evropaning o'sha davr o'ziga xos ma'naviy muhitiga tadbiq etib, «ikki haqiqat nazariyasi»ni ishlab chiqdi. Shu bilan birga arab falsafasi ta'sirida qadim Yunon-Rim merosi bilan bevosita tanishishga intilish kuchaydi. Bu harakat diniy va falsafiy qarashlarning o'zaro jiddiy to'qnashuviga olib keldi va natijada «averroizm» namoyandalari xristian cherkovi (Rim papasi) tomonidan qattiq ta'qibga duchor bo'ldi. Siger Brabantskiy o'ldirildi. Jordano Bruno o'tda kuydirildi. Ammo yangi kuchlar quvvat kasb etib bordi. Neoplatonizmning arab-islom madaniyatidagi talqini ta'sirida xristian diniy qarashlarida yangicha yondoshuvlar shakllanib, XV asrda Reformatsiya zarurati paydo bo'ldi. Katolik va pravoslav mazhablari qatoriga protestantizmning turli oqimlari (kalvinizm, lyuteranlik, anglikan cherkovi va boshqalar) qo'shildi. Badiiy va falsafiy tafakkur mustaqil rivoj olib, Renessans yoki Evropa Uyg'onishi vujudga keldi. XVII asrdan adabiyotda klassitsizm yo'nalishi, XVIII asrdan esa Evropa ma'rifatchiligi shakllandi. Niderlandiya va Buyuk Britaniya burjua inqiloblari Evropadagi ijtimoiy-ma'naviy vaziyatni tubdan o'zgartirib yubordi. Amerika kashf etildi. Sharqqa yurish boshlandi.

XIX-XX asrlar davomida fan va madaniyat taraqqiyoti jihatidan Evropa mintaqasi boshqalardan uzil-kesil ilgarilab ketdi va natijada «jahon fani»,

---

¹¹⁴ Ibn Ro'shd nomi lotincha tarjimalarda Averroes bo'lib jaranglagan.

«umuminsoniy qadriyatlar» deganda birinchi navbatda Evropa madaniyati unsurlari tasavvur etila boshlandi. Yangi davrdagi bu mintaqaning yutuqlari ko'p jihatdan madaniy integratsiya jarayonlari bilan bog'liq. Bu davrda Evropa xalqlari (inglizlar, nemislar, frantsuzlar va h.k.) mintaqa miqyosidagi o'zaro madaniy axborot almashinuv doirasidan chiqib, o'zga mintaqalarda yaralgan boyliklarni o'zlashtira boshladilar. Sharqshunoslik keng rivoj oldi. Turli fan sohalari sharqshunoslarning yutuqlaridan ijodiy foydalana boshladilar. Islom mintaqasida esa XVI asrdan boshlab madaniy-ma'naviy yaxlitlikka rahna soluvchi jarayonlar yuz bera boshladi.

Yangi davr Evropa ma'naviy muhitiga xos qarama-qarshiliklar kurashi keyin ham davom etdi. XVIII asr frantsuz ma'rifatchiligi zaminida shakllangan ateizm yo'nalishi Gel'vetsiy (1715-1771), Golsbax(1723-1789), Didro(1713-1784) qarashlaridan nemis mumtoz falsafasiga o'tib, Feyerbax (1804-1872) orqali Karl Marks va F. Engelsning murosasiz sinfiy kurash targ'ibiga qaratilgan kommunistik utopiyaga olib keldi.

Islom mintaqa ma'naviyatida bunday ziddiyatli holat yuz bergan emas. Alisher Navoiy va Mirzo Bedil talqinlaridagi Tavhid ta'limoti ma'rifatchilik va irfon bosqichlarida ba'zan ko'zga tashlanadigan ziddiyatli o'rinlarni engib o'tib, Oliy uyg'unlikka erisha bildi. Islom mintaqa ma'naviyatida «ikki haqiqat» tazodi emas, «ayni haqiqatdir majoz», «al-majozu qantaratul haqiqa» (majoz haqiqatning ko'prigidir), degan jumalarda o'z yorqin aksini topgan uyg'unlik, «qarama-qarshiliklar kurashi» emas, «birligi» ko'proq ustunlikni saqladi. Ammo bu mulohazalarni mutlaq haqiqat ma'nosida tushunish noo'rin bo'lardi. Yangi davrning o'ziga xosligi shundaki, ichki ziddiyatlar ba'zan juda keskin yuzaga qalqib chiqa boshladi.

2-fasl. XVI-XX asrlar milliy ma'naviyatimiz takomilining ikki bosqichi.

XVI-XX asrlar milliy ma'naviyatimiz takomilini ikki katta bosqichga ajratish mumkin. Ulardan birinchisi - XVI-XVII asrlarni qamrab oladi. Bu bosqichda yaxlit islom mintaqa madaniyati erishgan yutuqlar zaminida mahalliy o'lkalar keng xalq ommasining ma'naviy saviyasi oshib bordi. Bu davrda mintaqa siyosiy hayotida tanazzul va parchalanish jarayoni kundan-kunga, yildan yilga kuchaydi. Shu bilan bir paytda mintaqa xalqlari o'tgan davrda erishilgan yuksak ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolishga va rivojlantirishga urindilar. Shu sabablarga ko'ra bu jarayonni **Yangi davr ma'naviyatiga o'tish yoki islom mintaqa madaniyati davri ma'naviy yutuqlarining ommalashuvi bosqichi**, deb atash mumkin.

Ikkinchi bosqich - **milliy ma'naviyatimizning Yangi davr Evropa madaniyati bilan bevosita to'qnashuviga oid bo'lib**, bu jarayon boshlanishdanoq foje' bir tarzda - qadim Turon xalqlarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va 150 yillik mustamlaka holatida murakkab bir tarzda kechdi.

***mohiyati** - Yangi davrning buyuk haqiqati ikki asosda: 1) dunyoni surat va ma'no yaxlitligida o'rganish va 2) bahamjihatlikda boshqa-rishga intilish bilan o'zligini namoyon etadi.*

Birinchi bosqichga qisqacha to'xtalib o'tadigan bo'lsak, XVI asr boshlarida Eronda Safaviylar sulolasi hokimiyatga kelishi bilan shia mazhabining davlat dini darajasigacha ko'tarilishi mintaqani bir necha siyosiy-madaniy qismlarga bo'lib yubordi. Turkiyada Usmonlilar sulolasi, Movarounnahrda Shayboniylar, Hindistonda Boburiylar (Buyuk mo'g'ullar) o'z hokimiyatlarini o'rnatdilar. Volgabo'ylari Moskva Rusi tomonidan bosib olina boshlandi. XVI asr davomida Eron, Xuroson va Movarounnahrning ko'plab taniqli ijodkor ustoz va allomalari Shimoliy Hindistonga, Boburiylar saroyiga ko'chib o'tdilar. Islom mintaqa madaniyatining markazi Shimoliy Hindiston bo'lib qoldi. Ayniqsa, shoh Akbar, Jahongir, Shoh Jahon, Avrangzeb davrlarida (1556-1707) bu hududda islom mintaqa ma'naviyatining eng etuk an'analari mahalliy hind madaniyati sarchashmalaridan ijodiy oziqlanib, yanada yuksak cho'qqilarni zabt etdi. Bu ma'naviy yuksalishning eng oliy namunasi **Mirzo Abduqodir Bedil** (1644-1721) ijodi bo'lib, ota-bobosi Shahrizabz o'zbeklaridan bo'lgan bu buyuk mutafakkir «Tilimi hayrat», «Turi ma'rifat», «Irfon» kabi badiiy-falsafiy asarlarida «majoz tariqi» ruhida aks etgan Oliy haqiqat sirlarini yanada teranroq ifoda etishga erishdi. Shu sababli bizning o'lkada XVIII-XIX asrlar mobaynida maxsus «Bedilxon-lik» anjumanlari tashkil topdi va ulug' mutafakkir shoirning murakkab badiiy-falsafiy satrlari atroflicha sharhlandi. Hindistonda Bedil an'analari Mirzo Asadullo G'olib (1797-1869) va Muhammad Iqbol (1873-1938) ijodida davom ettirildi. Mirzo Asaduloxonning bobosi ham 1730 yilda Samarqanddan Hindistonga ko'chib borgan edi. Mirzo G'olib birinchilardan bo'lib, ingliz mustamlaka-chilarining maqsadlarini anglab etdi va hind xalqining ozodlik uchun kurashini o'z asarlarida ulug'ladi. Mirzo G'olib va Muhammad Iqbol fors va o'rdu tillarida ijod etdilar.

Ma'naviyat ahlining siyosatga kuchli ta'siri Movarounnahrda XVI asrda ham davom etdi va bu holat, ayniqsa, Maxdumi A'zam (Ahmad Kosoniy - vafoti 1549 yil) va jo'ybor shayxlari faoliyatida yaqqol ko'zga tashlandi. Abdullaxon Soniy (1557-1598) hukmdorligi Movarounnahr o'lkasida siyosiy yaxlitlikni saqlab qolishga oxirgi urinish bo'ldi.

Bu orada yuksak ma'naviy qadriyatlarning keng xalq ommasi orasida yoyilishi tobora kuchayib bordi. Majlisiy (XVI asr) va Poshshoxo'ja (XVI asr) lar ijodi orqali xalqning o'rta tabaqasi ongida o'z qudratiga ishonch kuchayib borganligini sezish mumkin. Turli ijtimoiy toifalar o'z maqomlarini dadil himoya eta boshladilar. Yilda bir g'aribni podshoh saylash odati haqidagi Majlisiy keltirgan hikoyat xalq irodasi asosidagi yangicha boshqaruv uslubi haqida xalq shuurida yaratilgan ilk ibtidoiy tasavvurlardan darak beradi.

Shunday qilib, XVI asrdan sulolaviylik an'anasi keskin tanazzulga yuz tutdi. Siyosiy jihatdan Movarounnahr uchun bu katta yo'qotish bo'ldi - mamlakatning siyosiy yaxlitligi qo'ldan keta boshladi. Bu jarayonni ma'naviyat ahlining siyosatga faol aralashuvi ham to'xtatib qola olmadi. Bu jarayon natijasida yaxlit o'lka avval ikkiga (Buxoro va Xorazm xonliklariga), keyinroq, XVIII asr boshlarida uch mustaqil davlatga (Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklariga) bo'linib ketdi. Bu uch davlat hukmdorlari to'xtovsiz bir-birlari bilan jang olib borardilar. Ushbu noittifoqlik balosi XIX asr ikkinchi yarimida o'lkaning Rossiya mustamlakasiga aylanishiga olib keldi. Shu palladan Yangi davr ma'naviy jarayonlarining ikkinchi bosqichi boshlanadiki, bu haqda suhbat alohidadir.

3-fasl. «Milliy iztirob» she'riyati. Turdi va Mashrab.

Ammo shunday buhronli holatlarda ham millat ma'naviyati yuksalib bordi. Turdi Farog'iy va Mashrablarning hayoti va ijodiy faoliyati bunga yorqin misoldir. Turdi ijodida Navoiy badiiy tafakkurida olg'a surilgan g'oya milliy va siyosiy g'oyaga aylandi. Turdi o'z ijodida davr hukmdorining an'anaviy huquqlarini ochiqdan-ochiq rad qilib («Subhonqulixon haqida hajviya») odil shoh madhiyasi o'rniga zolim va noqobil sultonni keskin fosh etishni maqsad qilib qo'ydi. Navoiy Bahromi va Iskandari foje' shaxs edilar, Turdining «bosh qahramoni» jirkanch va tuban maxluq sifatida hukm etildi. Turdi beklarni ham ayab o'tirgani yo'q. (Navoiy «Mahbub ul qulub»da beklar haqida nojo'ya so'z aytmaydi).

Turdi birgina sultonni emas, balki butun bir ijtimoiy toifani - o'zi ham mansub bo'lgan aslzodalar - beklar toifasini fosh etadi. Ularni «yuzi qaro»lik, ko'zi ko'r, qulog'i karlikda ayblaydi:

Yangi davr ma'naviyatiga o'tish yoki islom mintaqa madaniyati davri ma'naviy yutuqlarining ommalashuvi bosqichi - Yangi davr milliy ma'naviyatimiz takomilining ikki bosqichidan birinchisi, XVI asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha davom etadi. Bu bosqichda yaxlit islom mintaqa madaniyati erishgan yutuqlar zaminida mahalliy o'lkalarda keng xalq ommasining ma'naviy saviyasi oshib bordi, mintaqa xalqlari o'tgan davrda erishilgan yuksak ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolishga va rivojlantirishga urindilar, shu bilan birga mintaqa siyosiy hayotida tanazzul jarayonlari yildan yilga kuchayib, islom dunyosida siyosiy parokandalik va yaxlit mintaqa madaniyatining parchalana boshlashi, hokimiyatni boshqarishda sulolaviylik an'anasining jamiyat ma'naviy takomil darajasi bilan nomuvofiqligining keskin namoyon bo'lishi, turli siyosiy guruhlar aro noittifoqlik balosi, ma'naviyat ahlining siyosatga aralashuvi, xos va avom orasidagi ma'naviy chegaraning yo'qolib borishi kuzatiladi.

Edingiz barchangiz itdek fuqaroning etini,
G'asb ila molin olib, qo'ymadingizlar bitini,
Qamchilar dog'i solib bo'yunig'a, tilib betini,
Yordingiz zahrasini (ichidan) olib o'tini,
Bo'lmadi kam bu raiyat boshida hech tayoq.¹¹⁵

Qarang, Bobir mirzo uchun tabiiy ko'ringan holat endi Turdi uchun chidab bo'lmas adolatsizlikdir. Bu Yangi davr ma'naviyatidan darak edi.

Turdi sulolaviylik o'rniga, odil shoh orzusi o'rniga yangi bir jozibali g'oya - Yagona Vatan g'oyasini olg'a suradi. Bu Vatanda hali nohaqlik, zulm hukmron, hanuz bu yurt - «kofiriston»dir, ammo endi sulolaviylik, beklarning tor xudbinlik manfaatlariga qarshi qo'ysa arzigulik ulug' bir Voqelik shakllanmoqda - «O'zbekistondir bu mulk», deydi shoir ham cheksiz iztirob, ham cheksiz umid bilan.

Tor ko'ngilli beklar, man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bori o'zbek yurtidir tenglik qiling.
Birni qipchoqu xitoyu, birni yuz, nayman demang.
Qirqu yuz, ming son bo'lib, bir jon oyinlik qiling.¹¹⁶

Turdi xalq maqoli - «el rabotu to'ra qo'noq»ni siyosiy e'tiqodga aylantirdi. Turdi ma'naviyatida O'zbekiston va uning xalqi birinchi maqomga ko'tarildilar, irsiy «aslzodalik» huquqi rad etildi:

Baski bu tiyradarunlarda charog'e tilama.

Endi Haqiqat yo'li saroydan tashqaridadur:

To'g'ri yo'lni tilasang uz bu saroydan payvand.

Endi shoh cho'pon emas, xalq ham suruv emas. Xon faqat o'z maishati g'amidagi mahluqqa aylangan:

Ark ichin mahkam etib ayladim o'zimga yotoq.¹¹⁷

Shoir davr hukmronining kayfiyatini nihoyatda aniq aks ettiradi. Endi xon va amirlar yurt oldidagi mas'uliyatni mutlaqo unutmagan edilar, ular «xos ahli» emas, oddiy «xudoning mahluqi» darajasida o'z maishati,

---

115 O'zbek adabiyoti tarixi. III-jild. T.-«Fan»- 1978, s.224

116 O'sha kitob, s.222

117 O'sha kitob, s.228

aysh-ishrati va xudbin intilishlarining quliga aylanib, yurt egasi bo'lish huquqini butkul yo'qotdilar. Endi yangi davr siyosiy qadriyatlari zamon taqozosiga aylana

“Milliy iztirob” she’ri-yati – XVII asr - XIX asr birinchi yarmida millat hayotida yuz bergan siyosiy va ma’naviy tanazzul asorat-laridan ma’naviy azoblanish-ning Turdi Farog’iy, Mashrab, Maxmur, Gulxaniy kabi shoir va adiblar ijodida yorqin namoyon bo’lishi.

boshlagan edi. Afsus, bu qadriyatlarni to’liq va mukammal anglab etish uchun Turkiston xalqlari yana bir necha asr jabr chekishlari, jumladan, 150 yil milliy asorat xo’rligini boshdan kechirishlariga to’g’ri keldi.

Fuqarolik jamiyatiga o’tishning ikki jihati bor. Birinchidan, agar fuqaro o’zligini anglab etmagan bo’lsa, agar u hanuz o’zini eb-ichib, «kayfi safo qilib» yurishdan ortiqqa arzitmasa - uning nomi fuqaro (grajdan) emas, oddiy bir «xudoning

mahluqi»dir, bunday insonlar to’plansa, «xalq» emas, «olomon» bo’ladi. Alisher Navoiy insonlarni «xos» va «avom» ga ajratar ekan, bunda u biz sobiq sovet davrida talqin qilganimizdek, «zodagonlar» va «qora xalq» ma’nosida emas, balki **o’zligini anglab etgan va anglab etmaganlar** ma’nosida ishlatgan. Arablar islomgacha davrni «johiliya» deb atashgan. Bunda ham «johillik» xat-savodi yo’qligini emas, yagona Allohni tanimaganlik, ilohiy kalomdan bahramand bo’lmaganlik ma’nosida ishlatilgan. Xalq ichida «omi odam» degan ibora ishlatiladi. «Omi odam»ni - savodsiz, sodda odam ma’nosida talqin qilamiz.

Bunday talqin birinchi qarashda «omilik»ni zararsiz qilib ko’rsatadi, aslida «omi odam» g’ofil bandadir, bunday avomdan iborat jamiyat hech qachon fuqarolik jamiyati, chinakam fuqarolar jamiyati bo’la olmaydi. Fuqarolik jamiyati ogoh odamlardan iborat bo’lmog’i kerak. Ogoh odam o’z insonlik burchini teran idrok etadi va unga aslo xiyonat qilmaydi.

Ikkinchidan, yurt hokimlari maydalashib, o’z ijtimoiy mas’uliyatini unutib, «arkni o’ziga yotoq bilib», atrofiga ham o’zi singari qorin qayg’usidan, aysh-ishratdan boshqani bilmaydiganlarni to’plab, xalq va millat ehtiyojlariga butkul bepisandlik bilan qarashni odat qila boshlasalar, Alloh oldidagi **yurt egasi**, degan yuksak mas’uliyatni tamomila unutsalar, ular aslzodalik huquqidan to’liq mahrum bo’ladilar. Xuddi shunday holat Evropada kuchli ijtimoiy po’rtanalarga, qonli inqiloblarga olib keldi. Barcha hokimiyatning yagona manbai xalq ekanligini Evropa millatlari asrlar davomida fidoiylilik bilan tinimsiz kurashib, isbot qildilar.

Ammo islom dunyosida bunday bo’lmadi. Tanazzul chuqurlashib bora berdi. Siyosiy doiralardagi tanazzul XVII asrga kelib asta-sekin ma’naviyat olamiga ham yoyila boshladi. Ma’naviyat arboblarning aralashuvi siyosatda katta ijobiy o’zgarishlar paydo qilmadi, qaytaga ma’naviyat olamining o’z ichida ziddiyatlar chuqurlashuviga sabab bo’ldi. Boborahim Mashrab faoliyati asl ma’nosi bilan ma’naviyat olamida paydo bo’layotgan ana shunday illatlarga qarshi tug’yon bo’lib chiqdi. Turdi Subhonqulixonga qarshi qo’lida qurol ko’tarib isyon qilgan bo’lsa, Mashrabning ma’naviyatdagi isyoni Mahmud Sultonning doriga o’z boshini tutib berishda namoyon bo’ldi. Chunki ma’naviyat olami qilichbozlikni taqozo etmaydi, o’zgarlar ruhidagi illatni qilich bilan, isyon bilan poklab bo’lmaydi. Mashrab o’zini qurbon etib, o’zgalarga ibrat ko’rsatdi. «Qissayi shoh Mashrab»ning xalq orasida mashhurligi bejiz emas. Xalq o’zining asl qahramonlarini, fidoiy farzandlarini

yaxshi taniydi va qadrini joyiga qo'yadi. "Abu Muslim jangnomasi", «Shoh Mashrab» qissalari, Bedil g'azallarining shuhrati xalqning o'z ma'naviyati teranligini saqlab qolishga intilishidan darakdir.

Umarxon saroyi ilmu san'at o'chog'i edi. Shu bilan birga Maxmurning «Hapalak» va Gulxaniyning Yapaloqqush va Boyo'g'li haqidagi «Zarbulmasal»lari shu davrda yaratildi. Uvaysiyning «Anor» chistoni ham shu davr mahsuli. Biz XIX asr birinchi yarmi ma'naviyatidagi ziddiyatlarni to'g'ri anglab etmog'imiz kerak. Ma'dalixonning shoirligi va shaxsiy hayotidagi murakkab jihatlar, ulamolar bilan ziddiyatlari barchasi voqelikning murakkabligiga ishoradir.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

20. YA'NGI DAVRDA MILLIY MA'NAVIYATIMIZ AHVOLI (XVI - XX asrlar)

Yangi davrning mohiyati ikki asos - dunyoni *surat va ma'ni yaxlitligida o'rganish va bahamjihatlikda boshqarishga intilish* bilan o'zligini namoyon etadi. Foniylar dunyoni surat va ma'ni birligida tadqiq etish *ijtimoiy voqelik tadqiqini* ham taqozo etadi.

XVI-XX asrlar milliy ma'naviyatimiz takomilini ikki katta bosqichga ajratish mumkin:

1. Yangi davr ma'naviyatiga o'tish yoki islom mintaqa madaniyati davri ma'naviy yutuqlarining ommalashuvi bosqichi (XVI - XVIII asrlar)

(Bu bosqich xalqimiz tarixida ziddiyatli asosga ega bo'lib, ***bir tomondan***, yaxlit islom mintaqa madaniyati erishgan yutuqlar zaminida keng ***xalq ommasining ma'naviy saviyasi*** oshib borgan bo'lsa, ***ikkinchi tomondan***, mintaqa ***siyosiy hayotida tanazzul*** va parchalanish jarayoni kundan-kunga, yildan yilga kuchaydi. Yagona o'lkani ikki xonlik va bir amirlikka bo'linib ketishi ana shu tanazzul ohibatidir).

Davr ma'naviyatining o'ziga xosligi -

"Milliy iztirob" she'riyati: Turdi, Mashrab, Maxmur, Gulxaniylar ijodida ijtimoiy voqelikning keskin tanqidi, Vatan va millatning foje' holatini shaxsiy fojea darajasida qabul qilish.

2. Milliy ma'naviyatimizning Yangi davr Evropa madaniyati bilan bevosita to'qnashuvi (XIX-XX asrlar)

(Bu jarayon boshlanishdanoq foje' bir tarzda - qadim Turon xalqlarining ***Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va 150 yillik mustamlaka holatida*** murakkab bir tarzda kechdi. Milliy qaramlik ma'naviy xo'rlik keltirdi, xalq ham ma'naviy, ham iqtisodiy kamsitildi, XX asr kommunistik diktatura tuzumi esa o'z ayovsiz qatag'onlari va ideologik zug'umi bilan millat ziyolilarini jismonan mahv qilib, xalqni "manqurtlashtirish" siyosatini joriy qildi).

Davr ma'naviyatining o'ziga xosligi -

Milliy uyg'onish - Turkiston o'lkasi xalqlarining ***milliy mustaqillik uchun kurashi*** ikki yo'nalishda namoyon bo'ldi: ***birinchisi*** - qurolli kurash, qo'zg'olonlar yo'li, ***ikkinchisi***, jadidlar olg'a surgan madaniy-ma'rifiy yo'nalish bo'lib, bu yo'lning ***asosiy maqsadi xalq madaniy-ma'rifiy saviyasini oshirish***, shu yo'l bilan milliy ongni yuksaltirib, dunyoni yangicha idrok etish asosida o'lkani davr talablariga muvofiq mustaqil siyosat va rivojlangan iqtisodiy munosabatlar darajasiga olib chiqish edi.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Islom mintaqa madaniyatining Evropaga ta'siri.
2. «Averroizm».
3. Islom va Reformatsiya.
4. Evropa Uyg'onishi va Sharq madaniyatiga e'tiborning kuchayishi.
5. Evropa ma'rifatchiligida ilm va imon ziddiyati.
6. Shayboniy va Ubaydiy.
7. «Milliy iztirob» she'riyati.
8. Turdi ijodida yagona Vatan g'oyasi. «El rabotu to'ra qo'noq».
9. «Yurt egasi» va uning mas'uliyati.
10. Mashrabning ma'naviyatdagi isyoni.
11. Mirzo Bedil merosining Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyatiga ta'siri.
12. Amiriy va Gulxaniy.

12-bob.

Chor Rossiyasi hukmdorligi va bolshevizm qatag'onlari sharoitida milliy ma'naviyatimiz ahvoli. Milliy Uyg'onish va Jadidchilik ma'naviyati

1-fasl. Yagona Turkistonning parchalanishi va Rossiya imperiyasining makkorona siyosati.

Turkiy millat buyuk millat edi. Taqdir 2 marta bu millatning toleini yuksaklarga ko'tardi. Birinchi marta V-VII asrlarda Buyuk Turk xoqonligining vujudga kelishi bilan katta bir mintaqada milliy davlat, milliy adabiy til shakllangan bo'lsa, ikkinchi marta deyarli 1000 yil davomida butun mintaqada siyosiy hukmronlik turkiy elat namoyandalari qo'lida bo'lganligi bundan darak beradi. Shu bilan birga 2 marta jiddiy ogohlantirish ham berildi. Birinchisi, Xorazmshohlar davrida mo'g'ullar bosqini orqali, ikkinchi marta Rossiya imperiyasining asorati, bolshevizm qatag'onlari va makkor siyosati ko'rinishida. Islom mintaqasida turkiy sulolalar bir-biri bilan jang olib borib, oxir-natijada millatni parokanda qildilar. Ayniqsa, Movarounnahrda oxirgi uch xonlikning o'zaro mojarolari avval Rossiyaga qaramlikka, so'ng yagona Vatan - Turkistonning uzil-kesil parchalanib ketishiga olib keldi. Bugungi

Siyosiy qaramlik davrida ma'navi-yatimiz ahvoli yoki Milliy ma'naviyatimizning Yangi davr Evropa madaniyati bilan bevosita to'qnashuvi - Yangi davr milliy ma'naviyatimiz takomilining ikkinchi

voqelikda turkiy elatlarning yangi bosqichda yaqinlashuvi o'zbek xalqining barcha dunyo millatlari bilan do'stona hamkorligiga rahna solmagan holda asos maqsadlarimizdan bo'lmog'i tabiiydir. Arablar ham turli davlatlardan tashkil topgan. Ammo o'zaro yaqinlashuvga harakatlari bor. Barcha islom davlatlarining xalqaro tashkilotlari ham ezgu maqsadlarni ko'zda tutib tuzilgan. Insoniyat o'z tarixiy taraqqiyoti davomida erishgan yutuqlarini qo'ldan bermasligi kerak.

*bosqichi bo'lib, bu jarayon boshlanishdanoq foje' bir tarzda - qadim Turon xalqla-rining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va 150 yillik mustamlaka holatida murakkab bir tarzda kechdi. Bu bosqichdagi milliy ma'naviyatimiz uchun eng ahamiyatli hodisa **Milliy uyg'onish** va jadidlarning madaniy-ma'rifiy faoliyatidir.*

XIX-XX asrlar xalqimiz tarixida iztirobli davr bo'ldi. XVII-XVIII asrlarda milliy turg'unlik, milliy parchalanish fojialari elning eng jonkuyar farzandlari dilini qiynoqli dard bo'lib kuydirgan bo'lsa, endi bevosita milliy qaramlik ma'naviy xo'rlik keltirdi, xalq ham ma'naviy, ham iqtisodiy kamsitildi, ezildi, oyoqosti qilindi.

Elni ozod qilishni Feruz va Furqatlar ma'rifatda ko'rgan bo'lsa, Muhammad Ali eshon kabilar xalqni bevosita jihodga chorladilar. Muqimiy tasviridagi «tanobchilar», «moskovchi boylar» xalqni talashda mustamlakachilar bilan «musobaqa» qilishgan bo'lishsa, Buxoro amiri jadidlarni qatag'on qilishda bolsheviklarga o'rnak ko'rsatdi. XVIII-XIX asrlar o'lkamizda ta'lim tizimi ham turg'unlikka yuz tutganligini inkor etib bo'lmaydi. Fitratning 1912 yilda Istambulda nashr etilgan «Hind sayyohining qissasi» asari XX asr boshlarida o'lkamiz ma'naviy hayotida yuzaga kelgan buhroniy holatning achchiq manzarasini Buxoro amirligi misolida shafqatsiz ochib tashlagan. Shu sababli bugungi mustaqillik sharofati bilan o'tmishimizni xolis o'rganish imkoni yaralgan ekan, yutuqlarimiz bilan bir qatorda ayblarimiz, xatolarimizni ham ro'yi-rost ko'ra olaylik.

Behbudiy, Fayzulla Xo'jaev, Fitrat kabi millat va Vatan fidoiylari johillik va ijtimoiy adolatsizlikni ma'rifat vositasi bilan eng olmagach, avval Rossiya mustabidlari, so'ng sovetlar bilan murosa qilishga majbur bo'ldilar va, oxir-oqibatda, nafaqat ezgu niyatlari, balki tabarruk boshlari ham munofiqlar jodusida qirqildi. XX asr boshlarida yarq etgan Milliy uyg'onish harakati «kommunistik proletar utopiyasi» yo'lida mutaassib va munofiq tuzum tomonidan ayovsiz mahv etildi. Turkiston muxtoriyati harbiy kuch bilan yo'q qilindi. Yagona zamin sun'iy ravishda bir necha alohida «respublika»larga bo'lib yuborildi. Turar Risqulov kabi mahalliy siyosiy arboblarning dalil-isbotlari na o'lkaga maxsus yuborilgan «shoviniist-kommunist»lar, na Moskvadagi ularning dohiylari tomonidan tan olinmadi.

2-fasl. Jadidchilik ma'naviyati.

Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurashi ikki yo'nalishda kechdi. Birinchisi - qurolli kurash, qo'zg'olonlar yo'li bo'lib, 1892 yildagi Toshkentda yuz bergan «vabo qo'zg'oloni» (yoki «toshotar voqeasi»), 1898 yilda Andijon viloyatidagi Dukchi eshon (Muhammadali xalifa) jihodi, 1916 yil mardikor voqealari, keyinchalik, o'lkada bolsheviklar hukmronligi o'rnatilishga qarshi «bosmachilik» yoki qo'rboshilar harakati deb nom olgan milliy-ozodlik kurashi ushbu yo'nalishdagi mashhur voqealardandir. Ikkinchisi, madaniy–ma'rifiy yo'nalish bo'lib, bu yo'lning asosiy maqsadi xalq madaniy–ma'rifiy saviyasini oshirish, milliy iqtisodni yangi izlardan yuksaltirish yo'li bilan,

Milliy uyg'onish va Yangi davr ma'rifatchiligi – Qaramlik davri Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurashi ikki yo'nalishda kechdi. **Birinchisi** - qurolli kurash, qo'zg'olonlar yo'li bo'lib, **ikkinchisi** ma'rifatparvarlar va jadidlar harakatida yorqin namoyon bo'lgan **madaniy–ma'rifiy yo'nalish** edi. Ikkinchi yo'nalishning asosiy maqsadi xalq madaniy–ma'rifiy saviyasini oshirish, ma'naviyatini takomil toptirish, milliy iqtisodni yangi izlardan yuksaltirish yo'li bilan, Evropaning ilg'or idora usullarini o'zlashtirib, millatning haqiqiy ozodligini ta'minlash bo'lib, “usuli jadid” maktablaridan boshlangan bu harakat XX asrning ikkinchi o'n yilligidan butun mintaqada yalpi rivoj olib, Milliy Uyg'onish harakati darajasiga ko'tarildi. Bu harakat vakillari Vatan mustaqilligi va xalq ma'rifati yo'lida butun kuch–g'ayratlarini sarf etdilar, ularning aksariyati bu yo'lda jonlarini fido etib, o'zlarining jo'shqin va barakali siyosiy–ma'rifiy faoliyatlari bilan millat xotirasida fidokorlik timsoli bo'lib qoldilar.

vaqti kelganda nihoyatda qudratli harbiy-siyosiy mavqega ega bo'lgan Rossiya hukumati bilan ba'zi kelishuv, murosayi madora usullari bilan Evropaning ilg'or idora usullarini o'zlashtirib, millatning haqiqiy ozodligini ta'minlash edi. Bu ikki yo'l ba'zan bir-biri bilan yaqinlashar, ba'zan o'zaro ziddiyatga kirishar, ammo amalda bir-birini to'ldirib, quvvatlab boruvchi yo'nalishlar edi. Ma'rifatchilik yo'li Ahmad Donish, Furqat, Feruz kabi XIX asr ikkinchi yarmida faoliyat ko'rsatgan yurt ulug'lari tashabbusi bilan boshlanib, XX asr boshida jadidlar harakatida yorqin namoyon bo'ldi. Har ikki yo'nalish ham XIX asr oxirida kichikroq ko'lamlarda

boshlangan bo'lsa, XX asrning ikkinchi o'n yilligidan butun mintaqada yalpi rivoj olib, **Milliy Uyg'onish** harakati darajasiga ko'tarildi.

Bir tarafdin Turkiya, Misr, Eron, Xitoy kabi Sharq mamlakatlaridagi yangilanish to'liqini, ikkinchi tarafdin, Rossiya va Qavkazorti o'lka musulmonlarining ta'sirida Turkistonda Yangi davr nafasi shiddat bilan ufura boshladi. Mahalliy ishbilar-monlar Evropa bilan savdo-sotiqni keng yo'lga qo'yidilar, yangicha tUSDagi ishlab chiqarish korxonalarini - paxta tozalash, yog' zavodlari qurila boshlandi. Bank tizimi joriy etildi. 1884 yilda Bog'chasaroyda nashr etilayotgan «Tarjumon» gazetasiga Turkis-tondan 200 kishi obuna bo'ldi, o'sha yillarda Toshkentda Saidg'ani Saidazimboy, Sharif-xo'ja qozi, Muhiddinxo'ja qozi kabi ilg'or fikrli kishilar mahalliy bolalar uchun yangicha (rus-tuzem atalmish) maktablar ochilishiga homiylik qildilar.

“Usuli jadid” maktablari - Yangi davr ma'rifatchilari (jadidlar) ishlab chiqqan usuli savtiya, ya'ni savod chiqarishning tovush tizimi asosidagi yangicha maktablar.

1901 yildan Qo'qon va Toshkentda, 1903 yildan Samarqanda G'aspirali Ismoil-bek ishlab chiqqan «usuli jadid» (yoki usuli savtiya, ya'ni savod chiqarishning tovush tizimi) asosidagi yangicha maktablar ish boshladilar. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Siddiqiy Ajziy, Ashurali Zohidiy,

Jadidchilik harakati - milliy mustaqillik uchun kurashning jadidlar olg'a surgan **madaniy-ma'rifiy yo'nalishi** bo'lib, bu yo'lning fidoiylari ishni "usuli jadid" maktablari ochish, ularga mos darslik va o'quv qo'llanmalar tayyorlab nashr etish, "darsxonai ibrat" hisoblangan milliy teatr va milliy dramaturgiyani shakllantirishdan boshlab, asta-sekin keng ko'lamlı siyosiy va iqtisodiy mustaqillik uchun kurash ("Turkiston muxtoriyati"), milliy ma'naviy merosdan ajralmagan holda yangi davr saviyasiga muvofiq ilm-fan asoslarini ishlab chiqish, ilg'or jahon ilmi darajasida fikrlovchi milliy ziyolilar qatlamini tarbiyalab etkazish vazifalarini barcha to'sqinliklar va qarshiliklarga qaramay dadillik va izchillik bilan amalga oshirib borishga erishdilar va ushbu sobitqadam intilishga butun borliqlarini baxsh etdilar. Ularning urinishlari behuda ketmadi, sho'rolar davrida ham millat fidoiylari qaramlik sharoitining butun murakkabliklariga qaramay, ushbu yo'lni imkon darajasida rivojlantirib bordilar, mustaqillik davriga kelib esa bu ulug' an'analar bor bo'yi bilan qad rostlab, jahoniy miqyos kasb etdi.

Lutfulla Olimiy, Abdurrauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ma'rifat fidoiylari maydonga kirib keldi. Yangicha tizimdagi maktablar uchun Ismoilbekning «Xo'jayi sibyon» (Bolalar muallimi) asaridan ibrat olib, Saidrasul Saidaziziy «Ustodi avval», Munavvarqori «Adibi avval», Abdulla Avloniy «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim» kabi o'quv qo'llanmalarini yaratdilar. Behbudiy, Fitrat, Ashurali Zohidiylar hisob, jug'rofiya, adabiyot, tarix fanlaridan darsliklar yoza boshladilar.

1906 yildan «Taraqiqiy», «Xurshid», 1914 yildan «Sadoyi Turkiston», «Sadoyi Farg'ona» va boshqa qator gazetalar, 1913 yildan muntazam ravishda Behbudiy muharrirligida «Oyina» jurnali nashr etila boshladi. Yangi ma'rifatchilar tomonidan Buxoroda 1908 yilda «Tarbiyat ul-atfol», Toshkentda 1911 yilda «Turon» jamiyati tuzildi. Shu yili yangicha tafakkurli islom ulamosi, mufti Behbudiy yangi davr o'zbek

adabiyoti tarixida birinchi bo'lib «Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi» milliy fojiasini yaratdi va 1914 yilda Samarqand va Toshkentda bu ibratli tomosha sahna yuzini ko'rdi. Teatr tomoshasi yangi davr ma'rifatchilari tomonidan xalq ma'rifatini yuksaltirishning eng samarali usuli – ibrat maktabi sifatida hayotga keng joriy etila boshladi. 1914-1916 yillar orasida o'ndan oshiq dramatik asarlar Samarqand, Toshkent, Qo'qon shaharlaridagi teatr truppalari tomonidan sahnaga qo'yildi va xalq orasida shuhrat qozondi. Xoji Muin, Abdulla Badriy, Hamza, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy kabi yangi-yangi dramaturglar bu ishga bosh qo'shdilar.

Turkistonda Milliy Uyg'onish harakatining ulug' etakchisi va bayroqdori bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiy faqat birinchi dramaturg bo'libgina qolmay, milliy teatr san'ati nazariyasining ham ilk asoschilaridan hisoblanadi. U o'z vaqtida Saidahmad Vasliy, Fazlulvahob qori kabi teatr san'atini shar'an harom deb isbot qilmoqchi bo'lgan eski ulamolarning chiqishlariga javoban islomiy manbalar va mantiqiy dalillarga tayanib, teatr san'atining «darsxonai ibrat» va shar'an savob ekanligini isbot qilib berdi.

Rossiya imperatori Nikolay IIning mustamlaka o'lkalar mahalliy aholisini mardikorlikka jalb qilish haqidagi 1916 yil 25 iyunda chiqargan farmoni butun

o'lkada istibdodga qarshi umumxalq qo'zg'oloni boshlanib ketishiga sabab bo'ldi. Tosh, tayoq, ketmon, panshaha kabi qo'lga tushgan narsa bilan yurt qonini so'rib yotganlarga qarshi g'alayonga ko'tarilgan aholi juda og'ir qurbonlar berdi. Podshoh amri bilan 3 mingdan oshiq kishi sudga berilib, 347 kishi osib o'ldirishga hukm qilindi.

Jadidlar ushbu stixiyali harakatga boshlanishidan qarshi bo'ldilar, ular g'alayonlarga yo'l qo'ymaslik, qurolsiz aholining qo'lida zamonaviy qurol-yarog' bilan yuqori harbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan mustamlakachi jazo qo'shinlariga ro'baro' bo'lmasligi uchun butun imkoniyatlarini ishga solib urindilar. Chunki ularning aqidasi ko'ra mavjud sharoitda jaholat, isyon yo'li bilan millat o'z maqsadlariga erisha olishi mumkin emas, faqat tinch islohotlar va ma'rifat bilan ijobiy natijalarni qo'lga kiritish mumkin edi. Jadidlar dushmanning makkor o'yinlarini chuqur tushunar edilar. Fitrat yozadi: «Zotan qurol kuchi bilan bir millatni yo'q etmak qulay, bor etmak mumkin emasdir. Qurol kuchi bilan hech bir jamoatni madaniyat sari jo'natib bo'lmaydi.»¹¹⁸

1916 yilgacha asosan ma'rifatchilik yo'nalishida faoliyat ko'rsatgan jadidlar, 1916-1922 yillarda zamon talabidan kelib chiqib, siyosiy hayotda ham etakchi maqomga ko'tarildilar. Turkiston muxtoriyatini oyoqqa qo'yish yo'lidagi urinishlarda ular oldingi qatorlarda bo'ldilar. Proletar diktaturasini zo'ravonlik bilan joriy qilishga uringan «qizil» shovinistlarning nayranglari-yu, fitnalariga qaramay, ularning barcha tazyiqlariga dosh berib, to 30 yillargacha xalq ma'rifatini yuksaltirish, uning ma'naviy dunyosini takomil toptirish uchun butun kuch-g'ayratlarini sarf etdilar. Abdulla Qodiriy, Fitrat, Cho'lpon, So'fizoda, Hamza Hakimzoda va boshqalar yaratgan ajoyib asarlar xalqimizning boqiy mulkiga aylangan bo'lsa, Munavvarqori, G'ozzi Yunus, Salimxon Tillaxonov, Ubaydulla Asadullaxo'jaev, Zaki Validiy To'g'on, Nosirxon To'ra, Sadridin Maxsum, To'raqul Jonuzoqovlarning siyosiy-ma'rifiy faoliyatlari Vatan mustaqilligi va xalq ma'rifati yo'lidagi fidokorlik timsoli bo'lib qoldi.

3-fasl. Bol'shevizm qatag'onlari va milliy ziyolilar taqdiri.

Agar Chor Rossiyasi bizning ma'naviyatimizni turg'unlikda, qoloqlikda tutishga uringan bo'lsa, bol'shevik-shovinistlar mahalliy xalqlarni o'z milliy ma'naviyatidan butkul begonalashtirish siyosatini tutdilar. «Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» «sovet madaniyati» to'liq munofiqlik zaminiga qurildi. Dinni, xalqning ming yillik e'tiqodini rad etdilar, o'rniga «shaxsga sig'inish» balosi ro'baro' bo'ldi. «Paxta mustaqilligi uchun» kurash Turkiston xalqlarini iqtisodiy qaramlik va nochorlik, o'lka tabiatining vayron bo'lishi, suv, havo va tuproqning zaharlanishiga olib keldi. «Xalqlar do'stligi», «internatsionalizm» bayrog'lari ostida butun-butun millatlar ona yurtidan badarg'a qilindi, milliy o'lkalar aholisi tarkibini ruslashtirish siyosati qattiqqo'llik va izchillik bilan amalga

---

¹¹⁸ Sh. Rizaev. Jadid dramasi. T., 1997, s. 46 (Ushbu mavzu matni Sh.Rizaev kitobi materiallari asosida tayyorlandi)

oshirildi. Bugun ham o'sha qardosh xalqlar orasiga nifoq solish maqsadida sun'iy ravishda yuzaga keltirilgan holat Markaziy Osiyo xalqlarining yaqinlashuvi yo'lida qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Qozog'iston va Qirg'izistonning qator markaziy shaharlarida mahalliy aholi miqdori kamchilikni tashkil etishi natijasida yurt egalari o'z vatanlarida hayron. Ittifoq davrida respublikalardagi barcha hal qiluvchi mansablarda mahalliy bo'lmagan millat namoyandalari hukm surar va siyosatni Moskva ko'rsatmasiga binoan olib borar edilar. Mahalliy xalq vakillaridan «xo'ja ko'rsin»ga tayinlab qo'yilgan rahbar shaxslar barchasi har qadamda, har so'zda o'zlarining Moskva siyosatiga vafodor va sodiq ekanliklarini isbotlab turishlari yozilmagan qonun edi. Bu munofiqona yo'nalishdan bir bahya chekinganlarga shafqat bo'lmasdi. Madaniyat, mafkura sohasida faqat uzoqdagi «markaz»ga ta'zim, tagi puch kommunizm g'oyasiga dalil-isbotsiz, shubha- gumonsiz sajda qilish, yolg'on «sotsializm»ga munofiqona madhu sano asosiy hukmron yo'nalish qilib belgilangan edi.

To'g'ri, milliy ziyolilarimiz ajdodlarimiz merosini o'rganishga ancha-muncha harakat qilishdi. Ammo bu sohada ham yolg'on aralashmay so'z aytish mumkin emas edi. O'tmish ajdodlarimiz merosini o'rganish asosan o'tmishimizni qoralash, o'tmishdagi tariximiz «illatlarini» fosh etish maqsadlariga xizmat qildirilardi. Shunda ham miqdoriy nisbatlarga e'tibor bersak, necha ming yillik islomgacha ma'naviyatimiz tarixini o'rganuvchi mutaxassislar 70- 80-yillargacha o'lkamizda deyarli mavjud bo'lmagan, 1200 yillik islom davrini o'rganuvchilar bir necha o'n kishidan oshmas edi, ammo 70 yillik «sovetlar» davrining har soniyasini turli jihatlardan madhu sano etish uchun tarix, falsafa, adabiyot va boshqa ijtimoiy-gumanitar yo'nalishlarda minglab oliy ma'lumotli mutaxassislarni o'z ichiga olgan mahobatli «mafkuraviy qo'shin» safarbar etilgan edi. Qanchadan-qancha iqtidor egalari o'z umrlarini behuda ovoragarchilikka sarf etganlari bugunga kelib ma'lum bo'lib turibdi. Achchiq haqiqatdan ko'z yummasligimiz kerak - bugun yuzlab fan doktorlari, minglab fan nomzodlari yana o'sha sovet davrida rus tilida asosan rus olimlari tomonidan yaratilgan ilmiy tadqiqotlarga tayanib, Evropa olimlarining rus tilida bosilib chiqqan nazariy mulohazalariga asoslanib ish yuritishlariga to'g'ri kelmoqda. Sababi, ular rus tilidan boshqa tilni, rus yozuvidan boshqa yozuvni o'rganmaganlar, marksizm-leninizmdan o'zga ta'limotni jiddiy o'zlashtirish imkonlari bo'lmagan. Ularning ko'plari hatto o'z ona tillarida o'z fikrlarini ilmiy uslubda bayon qilishga qiynaladilar. Bu qaramlik davridan qolgan ko'rgulik emasmi?

Biz aslo birovni ayblamoqchi emasmiz. Ammo ijtimoiy fanlarimizning bugungi ahvoli, ma'naviyatimizdagi sovet totalitar mafkura hukmronligi yuzaga keltirgan vaziyat «chernobil» hodisasini eslatadi, shu darajada falokatlidir. Ko'pchilik ziyolilarimiz ongi o'zlari ham yaxshi tasavvur etmagan miqyosda munofiqona sovet mafkurasi bilan zaharlangan, jahon madaniyati, o'tmish milliy ma'naviy merosimiz bilan «sovet» fil'trisiz bevosita tanishish imkoniyatidan til bilmaslik, yozuv bilmaslik orqasida mahrum etilgan edi. Mana endi mustaqillik tufayli bu sohada keskin jonlanish, faol intilish yuzaga kelmokda, yoshlar turk tili, ingliz tili, boshqa tillar orqali jahon faniga kirib borishga urinishmokda. Ammo ular ko'pchiligi hali yosh, vaqt esa kam, mustaqil ilmiy metodologiya hanuz ishlab

chiqilmagan. Ochiq tan olish kerak, bugun aniq fanlar, tabiiy-iqtisodiy bilimlar sohasida ham muammolar ko'p, ammo ma'naviyat, milliy mafkura sohasida ahvol o'ta murakkab. XX asr milliy ma'naviyatimiz ulkan yutuqlarga erishdi, bu sohada, ayniqsa, 20-30 yillar milliy ziyolilarimizning jonbozligini aslo unutmasligimiz kerak. O'sha davrda etishgan rus ziyolilari ham bizning tariximiz, adabiyotimizni o'rganishga katta hissa qo'shdilar, buni ham inkor etish noinsoflik bo'ladi. U davrda hanuz sovet totalitar mafkura mexanizmi puxta sozlanib ulgurmagan, «yorqin kelajakka» umid bilan intiluvchi xayolparastlar mafkura sohasida anchamuncha mavqega ega edilar. O'sha davrda ham milliy ma'naviyat uchun ochiqcha kurash xavfli edi, ammo hanuz «teshik-tuynuklar» to'liq berkitilmagan, hur fikrni «yangi mafkura»ga biroz moslab o'tkazsa bo'lardi. 30-yillarning o'rtalariga borib, milliy ma'naviyatimizni to'liq sindirib, yanchib tashlashga qaratilgan siyosat izchil amalga oshirila boshlandi. Asl ziyo egalari otib, bukib tashlandi. Yozuvimiz uch marta qayta o'zgartirildi. Diniy e'tiqodning eng zaif uchqunlarigacha ayovsiz qatag'on qilindi. «Millatchilik» tamg'asi eng dahshatli ayblov bo'lib, «xalq dushmani» statusini oldi. Hozir haqli savol tug'iladiki, qaysi millat manfaatini o'ylaganlar qaysi xalqning dushmani sifatida jazo oldilar?

4-fasl. Qaramlik davrida o'tmish ma'naviy merosimizga yondoshuv.

Yaqin o'tmishda, ya'ni qaramlik davrida milliy ma'naviy merosni o'rganishga qanday yondoshildi, degan masalada ba'zan bahs tug'ilib qoladi. Ba'zilar shunday fikrlashadi: “Axir o'sha yillar davomida ham o'tmish meros ozmi-ko'p o'rganildi-ku! Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy va boshqa qator allomalarning asarlari rus va o'zbek tillarida bosilib chiqdi, tadqiq va targ'ib etildi. Bu ulkan ijodiy mehnat bir necha avlod olimlarning umr mazmunini tashkil etmadimi?” Nihoyatda to'g'ri. Ustozlarimiz bu yo'lda chinakam fidoyilik namunalari ko'rsatishdi. Bugungi milliy ma'naviyatimizni tiklash yo'lidagi urinishlar ko'p jihatdan o'sha zahmatkash ustozlar yaratgan zalvorli poydevorga tayanib turipti. Ammo ayrim insonlarning millat ma'naviyati yo'lidagi fidoyiligi bilan hukmron tuzum va uning mafkurasi ko'zlagan asl maqsad, bu sohada yuritgan qat'iy siyosati orasida jiddiy farq bor ekanligini ham bugun o'zimizga oydinlashtirib olishimiz kerak. Biz o'tmishni yoppa inkor qilish yo'lidan borsak, yana “bol'shevikcha” ish tutgan bo'lamiz. Etmish yil ichida nimalar yutdik va nimalarni yutqizdik - uning sarhisobi alohida. Bu o'rinda yaxshi anglab etishimiz kerak bo'lgan masala shuki, sobiq hukmron tuzum o'tmish merosni o'rganishda ham o'z siyosati, etakchi g'oyasi, mafkurasi ildizlarini mustahkamlashni niyat qildi. O'zbekning asl milliy ma'naviyati, ajdodlarimiz yaratgan boylik bevosita ularni hech qachon va mutlaqo qiziqtirgan emas.

Bol'sheviklar diktaturasi agar olimlarimiz uchun o'tmish ajdodlar merosini o'rganishga zarracha imkon bergan bo'lsa, buning evaziga ular oldiga ulkan shart va talablar ham qo'ygan edilar. Bir so'z bilan “kommunistik partiyaviylik” deb atash mumkin bo'lgan talabning mazmuni shunda edi-ki, o'tmish merosimizda marksizm g'oyalari quvvatlovchi, bu g'oyalarning keng xalq ommasi ongiga

puxta va mustahkam o'rnashuviga xizmat qiluvchi har qanday narsa topilsa, barchasini yaqqol ochib berish, targ'ib qilish, ajdodlarimiz bildirgan fikr va mulohazalarni iloji boricha "marksistik ruhda" talqin qilish, ammo agar nimaiki "proletar diktaturasi" g'oyalariga zid kelish ehtimoli bo'lsa rad etish, inkor qilish, qora yorliqlar yopishtirish, zarur holatlarda esa ko'rib turib ko'rmaslikka solib o'tib ketish lozim edi. Merosni o'rganish ishiga marksizm "falsafa"sini chuqur va jiddiy o'zlashtirgan, totalitar siyosatga sodiqligi tajribada isbot etilgan, mavjud tuzumga chin dildan tarafdor kishilar darg'a qilib belgilanar, ularga har bir soha tadqiqotchilarining "dialektik va tarixiy materializm", "ilmiy kommunizm" printsiplaridan zarracha o'ng yo so'lga og'ishmay borayotganligini qat'iy nazorat etish va ta'minlash ishonib topshirilgan edi. Qatag'onlar odamlarning yuragini olib qo'ygan, ko'plar hukmron "partiya" nima desa, "ha, shu to'g'ri ekan-da" deb qo'ya qoladigan bo'lib qolishgan edi.

Sobiq tuzum davrida ajdodlarimiz merosini o'rganish bo'yicha bajarilgan ishlarni baholashda unutmazlik lozimki, buyuk allomalarimizning qarashlari ularda asli holidek aks etgan emas, balki begona qoliplar, yot andozalarga moslab sun'iy talqin etib kelingan. Buning uchun turli usullardan foydalanilgan. Masalan, ommaviy nashrlarda ularning asarlaridagi "kommunistik partiyaviylik" qolipiga tushmay qolgan joylari (ko'pincha, eng muhim qismlari) qirqib-kesib tashlanishi shunday "usul"lardan biri edi. Tan olish kerak, sobiq tuzum davrida olimlarimiz, tadqiqotchilarimiz shaxsan qanchalik pok, samimiy bo'lishmasin, ajdodlar merosiga xolis yondoshuv imkoniga ega bo'lgan emaslar. Ular ba'zan o'zlari to'g'ri deb o'ylagan holda, ba'zan majburiyatdan yo'qni bor, borni yo'q qilib ko'rsatganlar, ajdodlarimiz so'zini xolis, mintaqa ma'naviyatining amaliy va nazariy takomili mantiqiga muvofiq tarzda emas, marksistik mafkura talablariga mos yo'nalishda talqin etganlar. Natijada o'tmish merosimiz namunalari bilan asl qo'lyozmalardan, to'liq matnlardan emas, ommaviy nashrlar asosida tanish bo'lgan ko'pchilik oliy ma'lumotli mutaxassislar ham yagona hukmron ideologiya ruxsat bergan "haqiqatlar"dan o'zga haqiqatlar mavjud ekanligidan deyarli bexabar tarbiya topganlar. Bugun ziyolilarimizning ko'pchiligi ma'naviy merosni to'g'ri idrok qilishga qiynalayotganliklarining sabablaridan biri ham shunda. Demak, o'tgan 70 yillik davrda ma'naviy merosni o'rganish bo'yicha qilingan ishlarning amaliy tomonlari - nashrlar, ma'lumotlar - bugun uchun xizmat qilishga yaroqli bo'lsa ham, g'oyaviy-nazariy yo'nalishlar, talqin va xulosalar, andaza va tushunchalar - barchasi jiddiy va diqqat bilan qayta ko'rib chiqishni talab qiladi va bu milliy ma'naviyatimiz nazariyasini to'g'ri, asliga muvofiq shakllantirishda o'ta muhim muammolardan biridir.

5-fasl. «Sovet davri» o'zbek ziyolilari tomonidan yaratilgan ma'naviy merosga munosabat.

50-yillar ikkinchi yarmi, 60-yillar boshlarida Stalin shaxsi fosh qilinishi munosabati bilan yana biroz «teshik-tuynuklar» ochilib, ziyo ahliga ozgina bo'lsa ham erkinroq nafas olish imkoni tug'ildi. Albatta, «sovet sotsialistik g'oyalari»

chegarasida, ammo nisbatan halolroq, samimiyroq so'zlovchi iqtidorli yoshlar adabiyot sohasiga kirib keldilar, o'tmish merosimizni o'rganishga ham e'tibor kuchaydi. 40 - 50-yillarda Sharq fakultetini bitirgan kichik, ammo iqtidorli guruh, eski ta'limdan bahramand bo'lgan va tasodifiy sabablarga ko'ra 30-yillar qatag'on mashinasi changalidan tirik qutulib qolgan sanoqli ikkinchi qatlam ziyo egalariga tayanib, e'tiborga sazovor ishlarni imkon doirasida amalga oshira boshladilar. Ba'zi rahbarlik lavozimidagi kishilar, Habib Muhamedov kabi fidoiylar «sovet sotsialistik mafkurasi»ga samimiy ishongan holda millat manfaati uchun qayg'urib, milliy ma'naviyat unsurlarini imkon doirasida yosh avlod ongiga etkazishga urindilar, buning uchun harakat qilayotgan haqiqiy ilm egalari, ziyolilarga faoliyat maydonini erkin qo'yib berdilar. «Xamsa»ning to'liq matni, «Xazoyin ul - maoniy», «Boburnoma», «Qutadg'u bilig» matnlari shunday sharoitda nashr etildi, Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi shunday imkoniyat doirasida tashkil topdi. Ammo baribir, tez-tez ko'rib ko'rmaslikka solishga, bilib bilmaslikka olishga, Navoiyni, Jomiyni, Ulug'bekni, Nodirani yaxshi deyish uchun tarixiy voqelikka xilof ravishda Attorni, Xo'ja Ahrorni, Amir Temurni, Umarxonni yomonotliq qilib qoralashga majbur bo'lindi. Amiriy devonini, «Zafarnoma» matnini e'lon qilishga jur'at etgan olimlar do'q-po'pisa eshitdilar. Eng yomoni ajdodlarimiz merosi asli holicha emas, «kesilgan», «qir qilgan», hokim mafkura ruhiga moslab talqin qilingan holda yosh avlodga etkazildi. Shu sababli asl matni o'qiy olmaydigan, e'tibor qilishga vaqt topmagan, o'sha allomalar yashab ijod etgan ma'naviy muhitni to'g'ri idrok etish imkoniga ega bo'lmagan avlod ko'plab tarixiy haqiqatga zid «fikr» va «xulosalar»ni hanuz chippa-chin qabul qilib, shu asosda mulohaza yuritmokda, hatto bu gumrohlik zaminida ilmiy tadqiqotlar olib borishga urinishlar mavjud.

Qisqasi, inson erkin bo'lishi uchun, uning ma'naviyati mustaqil va erkin shakllanishi uchun birinchi shart millat va mamlakat mustaqilligidir.

Biz bu mustaqillikka 1991 yil 1 sentyabrdan erishdik.

Ajab hodisaki, mustaqillik yomon odamni ham yaxshilik sari undar ekan. Sababi, inson bolasi tabiiy sharoitda tabiiylik sari intiladi, tabiiylik esa hamisha yaxshilik, ezgulikdir. Yomonlikni notabiiy sharoit paydo qiladi, milliy qaramlik vaziyati shunday notabiiy sharoitni vujudga keltirgan edi. Shu asosdan kelib chiqib, biz bugun hech kimni kechagi ayblari uchun gunohkor etmaganimiz ma'qul, faqat niyatlar farq qiladi, turli insonlarning imkoniyatlari bir-biridan o'zgacha ekanligi tabiiy holdir.

Biz yaqin o'tmishimiz, anig'i, «sovet davri»da yuzaga keltirilgan ma'naviy merosdan aslo voz kechishimiz, unga mensimay qarashimiz mumkin emas. Hamza va Sadriddin Ayniy, Hamid Olimjon va G'ofur G'ulom, Oybek va Abdulla Qahhor adabiy merosi o'zbek xalqining ma'naviyat xazinasidan munosib joy olgandir. Albatta, ular ijodida zamonasozlik ham, badiiy meyorga etmagan ba'zi asarlar ham bo'lishi mumkin. Ammo ularning badiiy salohiyati, o'zbek xalqi va Vatanga mehri, xalq ma'naviy kamoloti uchun qo'shgan hissasi benazir ekanini faxr bilan tan olsak arziydi. «Sovet davri» deb atalgan 70 yillik murakkab tarixiy jarayon davomida milliy ziyolilarimiz har biri tashqi imkon va ichki salohiyat darajasida xalq ko'nglini o'stirib, ma'naviy olamini boyitib keldilar, biz buni e'tirof etishimiz

va minnatdorchilik bilan ular izzatini joyiga qo'yib, asarlarini yangicha nuqtai-nazar bilan yangidan ko'rib chiqishimiz lozim. Umuman, bolsheviklar odatini takrorlab, bu - mutaraqiy, narigi - mutaassib yoki reaksion deb tamg'a bosish insofdan ham emas, ilmga ham muvofiq emas. Har to'kisda bir ayb. Biz fazilatni ko'ra bilaylik.

Mustaqillik ma'naviyati xalqimizning necha ming yillik mustaqil ma'naviy kamolot yo'liga tayanadi, milliy ma'naviyatimiz takomil bosqichlarini eng umumiy sathda bir qur ko'zdan kechirib chiqishni lozim topganligimizning boisi ham ana shunda.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Sharq xalqlari ijtimoiy-siyosiy hayotidagi tanazzul, uning sabablari va oqibatlari.
2. Evropa ma'rifatchiligida ilm va imon ziddiyati.
3. Yagona Turkistoning parchalanishi va Rossiya imperiyasining makkorona siyosati.
4. Furqat va Donish ma'rifatchiligi.
5. Muqimiyning ijtimoiy qarashlari.
6. Jadidchilikning vujudga kelishi.
7. Behbudiy - muftiy va dramaturg.
8. Milliy uyg'onish va yangi ma'rifatchilik.
9. Ilm-fan va ta'lim-tarbiyaga e'tibor.
10. Islom diniga munosabat.
11. Turkiston muxtoriyati va milliy istiqlolchilik harakatining ma'naviy ahamiyati.
12. Millat ziyolilarining milliy o'zlikni saqlash sohasidagi urinishlari.
13. Qaramlik davrida o'tmish ma'naviy merosimizga munosabat.

14. Bol'sheviklar diktaturasi va xalqlarni o'z milliy ma'naviyatidan begonalashtirish siyosati.
15. «Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat» shiorining mantiqsizligi va munofiqona mohiyati.
16. Jangovor ateizm va «shaxsga siginish» kasalligi.
17. Qardosh xalqlar orasiga nifoq solish harakatlari.
18. Milliy ziyolilarni jismonan va ruhan mavh etish - ayovsiz qatag'onlar - millatni manqurtlashtirishning mudhish usuli sifatida.
19. Marksistik-leninistik ideologiyaning yalpi mustabidligi millatlarning ma'naviy inqiroziga asosiy sabab.
20. Ijtimoiy fanlar total ideologiya iskanjasida.
21. Ziyolilarning millat tarbiyachilaridan mustabid mafkura maddohlariga aylanishi.
22. «Sovet davri» o'zbek ziyolilari tomonidan yaratilgan ma'naviy merosga munosabat.

13-bob.

Mustaqillik davrida milliy ma'naviyatimizning mohiyatan qayta tiklanish jarayoni

1- fasl. Istiqlol va ma'naviyat. Prezident I.A. Karimovning ma'naviyat masalalariga alohida e'tibori va buning sabablari.

XX asrning 70-yillariga kelib, aytish mumkinki, «Sovet Ittifoqi» atalmish ulkan bir hududda voqean «manqurtlar saltanati» shakllangan edi. Keyinchalik O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining birinchi yig'ilishida Prezident I.A. Karimov bu haqda shunday fikr bildiradi: *“Bu tuzum o'z xalqining tarixini, uning ruhi va urf-odatlarini, o'z avlod-ajdodini bilmaydigan manqurtlarga tayanar edi.”* Ular yo'q emas edi, hayotimizda mavjud edi. Xalq ongini, uning barcha faoliyatini markaz izmiga bo'ysundirish asosan o'shalarga ishonib topshirilgan edi.

Allohga beaded shukrlar bo'lsinki, bizning xalqimiz aksariyati ushbu makr domiga to'liq tushib qolmadi. Chunki tuzum olg'a surgan marksistik mafkura bizning necha ming yillik ma'naviy merosimiz, milliy an'analarimiz, xalqimiz ruhi uchun mutlaqo begona bo'lib, faqat siyosiy va iqtisodiy qaramlik sharoitida chetdan zo'ravonlik yo'li bilan kiritilgan va shafqatsiz usullar bilan ongimizga singdirishga urinilgan edi.

“O'z istiqlol va taraqqiyot yo'limiz,- deb yozgan edi I.A.Karimov mustaqilligimizning dastlabki yillaridayoq, - bu gul bilan qoplangan yo'l emas,

totalitarizm merosidan xalos bo'lish va poklanish, mafkuraviylik illati etkazgan ziyon-zahmatlarni bartaraf etishning qiyin, uzoq davom etadigan yo'lidir".¹¹⁹

Bugungi kunda ham ushbu poklanish jarayoni davom etmoqda. Yangicha, mustaqil tafakkur zarurati hanuz dolzarb, milliy mafkurani shakllantirish, xalq ma'naviyatini yuksaltirish bugunning ham eng muhim vazifasidir. **Mustaqillik mas'uliyati** ayni shu vazifalarni mukammal hal etishni taqozo qilib turipti.

“Biz, - deydi Prezident, - iqtisodiy o'nnglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanishni ma'naviy o'nnglanish, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishini istaymiz”¹²⁰. Chunki xalq ma'naviyati o'nnglanmaguncha, na ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda, na iqtisodiy sohada jiddiy yangilanishlar quvvatga kirishi qiyin.

I.A.Karimov O'zbekiston Prezidenti lavozimiga saylangan dastlabki kunlardan beri xalq ma'naviyatini yuksaltirishga birinchi darajali e'tibor qaratib kelmoqda. Hali sho'rolar tuzumi mavjud bo'lib, yurtimiz “sovet sotsialistik respublikasi” deb atalgan davrda - 1990 yil 24 mart Oliy Kengash sessiyasida O'zbekistonda birinchi marta prezident lavozimi joriy etilib, Islom Abdug'anievich Karimov ushbu lavozimga munosib topilgach, O'zbekiston Prezidentining birinchi nutqidayoq “*xalqni ma'naviy yuksaltirish, insonni axloqiy va ma'naviy yuksaltirish*” masalasi davlat rahbarining eng muhim vazifalaridan ekanligi alohida ta'kidlab o'tildi.¹²¹

Ma'naviyat degan so'zni yuqori doiralarda ishlatish mutlaqo urf bo'lmagan o'sha zamonlarda bu mutlaqo yangicha yondoshuv, o'sha paytlar respublika rahbari uchun katta jasorat edi.

Milliy mustaqilligimizning ikkinchi yilida Prezident “*O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li*” risolasini e'lon qildi. Ushbu kitobning alohida bobi “*Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirish-ning ma'naviy-axloqiy negizlari*” deb nomlandi va unda ilk bor xalq ma'naviyatini rivojlantirish masalalari batafsil tahlil etildi.¹²²

Ma'naviyat juda murakkab, serqirra, shu bilan birga xalq diliga nihoyatda yaqin, tushunarli hodisa. Uni, bir tomondan, soxta «ilmiy» murakkab ta'riflar bilan mavhumlashtirmay, shu bilan bir paytda siyqa, odmi «targ'ibot»ga aylantirmay, xalq ongiga tiniq etkazmoq, yosh avlod ruhiga esh qilmoq lozim. Bunda qanday me'yorlarga rioya etish zarurligini o'sha davrdayoq O'zbekiston Prezidenti o'z kitobida aniq tavsiflab bergan edi:

**“Umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
Xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
Insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;**

Mas'uliyat - shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati, o'zi anglab etgan va to'g'ri deb bilgan Borliq haqiqatiga amalda sadoqat saqlash, har bir xatti harakatining oqibatini o'ylab qadam qo'yish. Inson erkin irodasi bilan o'zini dunyodagi barcha mavjudot uchun mas'ul deb bilsa va har bir qadamini qo'yishda ana shu mas'uliyatni his qilib tursa ayni shu shaxs haqiqiy ma'naviyat sohibidir.

¹¹⁹ I.Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 359

¹²⁰ Islom Karimov. Asarlar. 3-jild, s. 35

¹²¹ I.Karimov. Istiqlol va ma'naviyat. T.-«O'zbekiston»-1994, s. 65

¹²² I. Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 76-85

Vatanparvarlik”¹²³.

Mustaqillik ma'naviyatining asosini tashkil etuvchi bu to'rt negiz o'zaro chuqur ichki uyg'unlikka ega. Shu bilan birga bugungi kun uchun dolzarbligi jihatidan alohida inson shaxsining o'z ichki imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi masalasi birinchi o'ringa chiqib turipti. *“Erkin fuqaro ma'naviyatini, ozod shaxsni shakllantirish masalasi oldimizda turgan eng dolzarb vazifadir”¹²⁴*, deb ta'kidladi I.A.Karimov 1999 yili 14 apreldagi ma'ruzasida. Davlatimiz va Prezidentimizning milliy ma'naviyatimizni rivojlantirishga e'tibori, aslida va birinchi navbatda, har bir insonning haqiqiy erkinligini ta'minlashga bo'lgan asosli e'tiborini ko'rsatadi. Chunki o'zligini anglamagan odam, unga qancha imkon va sharoit yaratib bermang, voqean hur va ozod bo'la olmaydi. Ammo o'zligini anglash degani, o'zining Vatanga, millatga, bashariyatga, Borliq haqiqatiga nisbatini to'g'ri belgilay bilish degani, bunga erishish osonlik bilan bo'lmaydi.

1994 yil bahorida “Ma'naviyat va ma'rifat” respublika jamoatchilik markazini tuzish haqida Prezidentning Farmoni chiqdi. 1996 yil sentyabrda ushbu markaz faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida yana alohida Farmon bo'ldi va uning asosida Vazirlar Mahkamasi maxsus qaror qabul qildi. Nihoyat, 1999 yilga kelib, bu markaz Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashiga aylantirildi.

1995 yil fevral oyida ilk bor ko'ppartiyaviylik asosida o'tkazilgan erkin va demokratik saylovlar hosilasi bo'lmish O'zbekiston respublikasi birinchi chaqiriq Oliy majlisining birinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda Prezident I.A.Karimov *“O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari”* mavzuida katta ma'ruza qilib, mamlakatning siyosiy va iqtisodiy rivojiga oid muhim masalalar bilan bir qatorda millatning ma'naviy takomili yo'nalishida ham yangicha yondoshuvlar, dolzarb muammolarning puxta o'ylangan echimlarini xalq namoyandalari muhokamasiga havola etdi. Unda, avvalo, 130 yillik mustamlaka asoratidan qutulib, qayta qad rostlagan mustaqil davlatchiligimizning betakror qiyofasi ochib berildi. Uning xalqimiz, millatimiz *“tarixiy va ma'naviy taraqqiyotining”* samarasi, *“o'ziga xos, o'ziga mos madaniyati rivojining”* natijasi ekanligi qayd etildi¹²⁵. “Sotsializm” g'oyalarining xalqimiz hayotiga chetdan zo'ravonlik bilan joriy etilgani, ular xalqimizni manqurtlashtirish uchun xizmat qilgani ochiq aytili. Taraqqiyot taqdirini ma'naviy jihatdan etuk odamlar hal qiladi. Shunday ekan, davlat tuzumini, jamiyat hayotini demokratlashtirish, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish barobarida ma'naviyatga ham doimo alohida e'tibor ajratish talab etilishi voqeiy zaruratdir. Prezident ma'ruzaning *“Yuksak ma'naviyat - kelajak poydevori”*¹²⁶ deb nomlangan faslida mustaqillikning dastlabki to'rt yilida bu sohada erishgan yutuqlarni tilga olish barobarida kelajak yo'nalishlarni ham batafsil tahlil etib berdi. *“Endigi asosiy vazifa,-deb fikrini izhor etdi yurtboshimiz,-kishilarimizning mustaqil fikrlashga o'rganishi, o'ziga*

¹²³ Islom Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 76

¹²⁴ Islom Karimov. Asarlar. 7-jild, s. 381

¹²⁵ I.Karimov. Asarlar. 3-jild, s. 6

¹²⁶ O'sha kitob, s. 33-42

ishonchining orta borishidir”¹²⁷. Buning uchun har birimiz “bosib o’tgan yo’limizni tanqidiy baholab”, “buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz ildizlariga qaytib, o’tmishimizdagi boy an’analarni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etmog’imiz kerak”¹²⁸.

Umuman qayd etish joizki, O’zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning deyarli har bir nutqida ma’naviyat masalasiga e’tibor qaratiladi, har bir kitobida alohida bob ajratiladi. Ular birinchi marta alohida yig’ilib, 1994 yilda “Istiqlol va ma’naviyat” nomli kitob bo’lib chiqqan bo’lsa, 1997-98 yillarda yanada to’ldirilib, «Ma’naviy yuksalish yo’lida» («Na puti duxovnogo Vozrojdeniya») nomi bilan o’zbek va rus tillarida mukammal shaklda nashr etildi¹²⁹. Ayniqsa, Prezidentning «Ma’naviy meros qudrati» (O’zbekiston mustaqilligining bir yilligi tantanalarida so’zlangan nutq), «Xalqni Vatan manfaatlarini birlashtiradi» (Yozuvchilar bilan suhbat), «Yuksak malakali mutaxassislar – taraqqiyot omili» (O’zbekiston respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasining ochilishi marosimida so’zlangan nutq), «Vatan –hamma narsadan mo’tabar» (Mustaqillikning besh yilligidagi bayram tabrigi), «Ma’naviy qadriyatlar va milliy o’zlikni anglashning tiklanishi» (“O’zbekiston XXI asr bo’sag’asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” kitobida), «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin» («Tafakkur» jurnali bosh muharriri savollariga javoblar), «Tarixiy xotirasiz kelajak yo’q» (Tarixchi olimlar bilan suhbat), «Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir» («Fidokor» gazetasi muxbiri bilan suhbat), «Egali yurt erkini bermas» (2000 yil avgust Oliy majlis sessiyasida so’zlangan nutq), «Alloh qalbimizda, yuragimizda» kabi qator asarlarida ma’naviyat masalalariga oid muhim fikrlar, yangicha g’oyalar olg’a surilgan.

“Ma’naviyat - insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir. U yo’q joyda hech qachon baxt-saodat bo’lmaydi”,-deb yozgan edi Prezident mustaqillikning dastlabki yillaridayoq.¹³⁰ Keyinchalik «O’zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida bu g’oya yanada muayyanlik kasb etib, ma’naviyat «insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da’vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymon-irodasini, e’tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg’otadigan qudratli botiniy kuch» sifatida ta’riflandi.¹³¹

Prezidentning ta’riflaridan shu narsa aniq bo’ladiki, bugun mustaqil va farovon O’zbekiston atalmish buyuk voqelikni vujudga keltirish uchun har bir insondan, millatning har bir vakilidan alohida ichki quvvat, cheksizlikka tutashuvchi **botiniy kuch** talab etilmoqda. Ana shu kuch har bir inson ruhida yashirin, deydi Prezident. O’zini mustaqil shaxs deb bilgan har bir inson uni o’zi uchun kashf etishi kerak. Buning uchun, avvalo, ruhimizdagi xudbin mayllarni,

¹²⁷ O’sha kitob, s. 34

¹²⁸ O’sha kitob, s. 7

¹²⁹ I.Karimov. Ma’naviy yuksalish yo’lida. T.-«O’zbekiston»-1998 (I.Karimov. Na puti duxovnogo Vozrojdeniya. T.-«O’zbekiston»-1997)

¹³⁰ Islom Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 81

¹³¹ Islom Karimov. Asarlar. 7-jild, s. 381

yolg'on hoyu-havaslarini, ro'yolarni engib o'tib, cheksiz qudrat manbaiga qalbimizni ochishimiz lozim.

2008 yili "Ma'naviyat" nashriyotidan O'zbekiston Prezidentining Islom Karimovning **"Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch"** nomli ma'naviyat masalalariga bag'ishlangan alohida risolasi bosilib chiqdi. Kitob 4 bobdan iborat bo'lib, *"Ma'naviyat – insonning ulg'ayish va kuch-qudrat manbaidir"* deb nomlangan birinchi bobida **"ma'naviyat"** tushunchasi, ma'naviyatli va ma'naviyatsiz insonlar, ma'naviyatni shakllantiruvchi mezonlar ma'naviy va moddiy hayot uyg'unligi kabi masalalar keng omma uchun tushunarli tilda batafsil bayon qilingan¹³². Kitobning ikkinchi bobi *"Mustaqillik – ma'naviy tiklanish va yuksalish"* deb atalgan va unda avvalo milliy g'oyaning ma'naviy hayotdagi o'rni, mustaqillik davri jamiyatimizdagi milliy-ma'naviy tiklanish va yuksalish jarayoni, tilimiz va dinimiz, milliy va diniy bayramlarimiz mavqeining qayta tiklanishi, islohotlarning ma'naviy ahamiyati haqida so'z boradi¹³³. Uchinchi bobga *"Ma'naviyatga tahdid – o'zimiz va kelajagimizga tahdid"* deb nom qo'yilgan bo'lib, unda ma'naviyat va ma'naviy tarbiya masalalari bugungi kunda jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari sharoitida naqadar dolzarblashgani va endi bu masalalar faqat milliy hududda chegaralanib qolmay umumbashariy muammoga aylanayotgani tahlil etiladi¹³⁴. Dunyodagi eng buyuk jasorat ma'naviy jasoratdir, deb xulosa qiladi I.Karimov *"Vatanimiz taraqqiyotining mustahkam poydevori"* deb nomlangan oxirgi bobda¹³⁵. Prezidentning chuqur ishonchiga ko'ra ma'naviy tarbiyaning ibtidosi har bir inson qalbiga quloq tutish va ko'ngliga yo'l topishdan boshlanadi va bu sohada ziyolilarimizning o'rni va mas'uliyati o'ta muhimdir.

Albatta, O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning ushbu risolasi va ma'naviyatga doir boshqa fikr va mulohazalari alohida yirik jiddiy tadqiqot mavzusidir. Ammo mazkur tadqiqot yakunlarini kutmay turib ham, I. A. Karimov asarlarini shu yo'nalishda e'tibor bilan o'rganib chiqqan odam Prezident qarashlari milliy ma'naviyat nazariyasini shakllantirish yo'lida o'q tomirlarni aniq va muayyan ko'rsatib berganligiga amin bo'ladi. Shundan kelib chiqib, ushbu kitobdagi mavzularni bugungi kun nuqtai nazaridan yoritish jarayonida nazariy zamin sifatida asosan Prezident I. A. Karimov asarlarida bildirilgan fikr va xulosalarga tayanildi.

2-fasl. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov asarlarida milliy ma'naviyat nazariyasi umummetodologik asoslarining ishlab chiqilishi

Mustaqillikning dastlabki yillarida Prezident O'zbekistonning o'ziga xos iqtisodiy rivojlanish yo'li asoslarini ishlab chiqar ekan, birinchi marta *"dunyoda*

¹³² I.Karimov. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T., "Ma'naviyat",2008. S.18-70.

¹³³ Shu kitob, s. 71-109.

¹³⁴ Shu kitob, s. 110-127.

¹³⁵ Shu kitob, s. 159.

umumiy yo'l-yo'riqlar, o'xshash andazalar yo'q"¹³⁶ ekanligini e'tirof etib, o'zimizning milliy "*betakror yaxlit andazamizni ishlab chiqish*"ni maqsad qilib qo'ydi.¹³⁷ Buning uchun milliy tafakkur an'analarimizni insonlar ongida qayta tiklash zarur edi. "*Ajdodlarimizning ruhi poklari va urf-odatlari, bizning eng yaxshi an'analarimiz qayta tiklanganda islohotlar muvaffaqiyatga erishadi*", deb ta'kidlaydi Prezident.¹³⁸

Prezident I.A.Karimov asarlarida o'z aksini topgan g'oyalar va qarashlar bugungacha millatimiz va butun insoniyat bosib o'tgan taraqqiyot yo'llari tajribasini imkon va zarurat darajasida hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Demak, uning asarlarida taklif etilayotgan metodologik asoslar ham bugungacha bashariyat ilmi erishgan yutuqlarga begona emas.

Islom Karimovning "*O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari*" kitobi mustaqillik davri milliy mafkurasining umummetodologik asoslari shakllanishida muhim bosqich bo'ldi. Bu asarda voqelikka yondoshuv va muammolar tahlilida mutlaqo yangicha g'oyalar olg'a surilgan.

Ushbu kitobni o'qiganda bu yorug' jahon marksizm talqiniga mutlaqo muvofiq emasligini yorqin tasavvur qilamiz. Masalan, sobiq "SSSR" davrida tashqi siyosat muammolari ham dunyoni qarama-qarshi ikki qutbga bo'lingan holda tasavvur qilish asosiga qurilar edi. Muallif bu tasavvurlarning o'tmishga aylanganini qayd etadi: "*Ikki mafkuraviy tuzumning kurashi va bu kurashning xalqaro hayotning hamma sohalariga soya tashlashi ostida o'tgan kuchli qarama-qarshilik barham topdi*".¹³⁹

Dunyo endi ikki qutbli emas, deb ta'kidlaydi Prezident o'z asarida va ushbu **ko'p qutbli dunyoda** har bir millat, har bir inson o'z yo'lini to'g'ri topib yura olishi uchun voqelikka qanday nazar bilan qarashni o'rgatadi. Nasihat qilib, ko'rsatma berib emas, shaxsiy namuna ko'rsatib, voqeiy ibrat orqali namoyon qiladi. Bu muhim g'oya Prezidentning falsafiy qarashlari uchun yangilik emas. I.A.Karimov 1995 yil 27 oktyabrda O'zbekiston teleko'rsatuvlar muxbiri bilan suhbatdayoq bugungi kunda "**ko'p qutbli dunyo haqida fikr yuritish lozim bo'ladi**",¹⁴⁰ deb aytgan edi. Prezidentning yangi kitobida xavfsizlikka tahdid soluvchi omillar ham, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari ham turfa yo'nalishda, yashab turgan dunyomiz, atrof-voqelik kabi serjilo va murakkab ekanligiga e'tibor qaratilgan. Muallif ularni bir-bir sanab ko'rsatar ekan, aslo yagona manbaga olib borib bog'lamaydi, yagona dushman axtarmaydi. Kitobda bayon etilgan mamlakat xavfsizligiga tahdid soluvchi kuchlar turlicha va turli darajada quvvatga ega,

Ko'p qutbli dunyo – milliy dunyo-qarashimizning tayanch nuqtalardan biri, biz ko'rib turgan olamning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarda yuksak qudrat va mavqe' kasb etgan shaxslar, guruhlar, davlatlar, mintaqalar xilma-xilligidan tashkil topgan ekanligi.

¹³⁶ I.Karimov. Asarlar. 2-jild, s.3

¹³⁷ I.Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 277

¹³⁸ I. Karimov. Asarlar, 2-jild, s. 13

¹³⁹ I.Karimov. Asarlar. 6-jild, s.41

¹⁴⁰ I.Karimov. Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. T.«O'zbekiston»-1996, s.62

taraqqiyotimiz kafolatlari ham rang-barang va turli-tuman omillarning o'zaro uyg'unligiga bog'liq.

Prezidentning bu yangicha yondoshuvi to'lig'icha, ham necha ming yillik milliy ma'naviyatimiz an'alariga, ham bugungi jahon fikriy kamolotining eng ilg'or tamoyillariga tayanadi. Unda har bir shaxs ma'naviy hurligi, bir tomondan, vatan va millat manfaatlariga muvofiqlik bilan, ikkinchi tomondan, umumbashariy qadriyatlar muhofazasi bilan uyg'unlashgan.

Bu dunyo ko'p qutbli bo'lsa, uning mehvari, tayanchi qaerda, aniqroq aytadigan bo'lsak, dunyo ishlariga yondoshuvda qaysi nuqtaga tayanmoq kerak, degan savolga ham Prezident asarlaridan aniq javob topish mumkin.

Ma'lumki, marksistlar jamiyatni birlamchi qilib olib, insonning mohiyatini undan keltirib chiqarmoqchi bo'lganlari uchun qanday usul bilan bo'lmasin (masalan, inqilob, ya'ni siyosiy to'ntarish vositasida) ijtimoiy vaziyatni o'zgartirishga erishilsa, inson ham shunga qarab o'zgaradi, degan aqidada bo'ldilar. Aslida inson ma'naviy kamoloti ta'minlanmasa, turli siyosiy to'ntarishlar faqat fojialarni ko'paytiradi, xolos. Bunga yaqin tarixning achchiq saboqlari - yorqin dalildir. Marksning «inson o'z mohiyatiga ko'ra barcha ijtimoiy munosabatlar majmuidir» degan aqidasi zid o'laroq, Prezidentimiz: «Har bir kishi o'zicha noyob hodisa – bu mening qat'iy ishonch-e'tiqodim»¹⁴¹ deb e'lon qiladi. Uning ma'naviyatga oid yangi kitobida shunday fikr bildiriladi: «O'ylaymanki, er yuzida qancha inson, qancha taqdir bo'lsa, har birining o'z ma'naviy olami bor. Ma'naviyatni tushunish, anglash uchun avvalo insonni tushunish, anglash kerak.»¹⁴² Darhaqiqat, bizning milliy ma'naviyatimiz an'alariga binoan aslida bu yorug' dunyoning markazida inson shaxsi turadi. Chunki Alloh Odam Atoni er yuzida xalifa qilib yaratgan. Inson er yuzidagi barcha Alloh yaratgan mavjudotlarni tasarruf qiladi, shu bilan birga ular uchun mas'ul hamdir. Bugun biz - O'zbekiston xalqi bir tanu bir jon bo'lib, o'zimiz saylab qo'ygan Prezidentimiz etakchiligida yangi voqelik – mustaqil va mutaraqqiy Vatan, farovon va ozod jamiyat yaratmoqdamiz. Buning uchun «ijtimoiy maxluq» emas, qudratli yaratuvchi kuch egasi bo'lmish erkin va sobitqadam Inson shakllanishiga erishmog'imiz kerak.

«Bizning asosiy maqsadimiz,- deydi Prezident, - bir kishi yoki jamoat tashkilotlarining fikri davlat tuzilmalarining fikridan ustun bo'ladigan fuqarolar jamiyati qurishdan iborat.»¹⁴³

Xullas, o'tmishimiz qancha buyuk bo'lmasin, kelajagimizning ulug'vorligi millatning har bir a'zosi, O'zbekiston Respublikasining har bir fuqarosi ushbu kelajakda Vatan ravnaqi, xalq farovonligi, inson baxti to'kis ta'minlanishi uchun qay darajada faollik ko'rsata bilishi va bu faolligining samaralari, unumi bilan belgilanadi. Har bir fuqarosining baxti uchun qayg'urmagan jamiyat etuk jamiyat bo'lmaydi. Shu sababli mustaqil yurtimizda o'tkazilayotgan barcha islohotlar, qabul qilinayotgan barcha qonunlar ruhi shunga yo'nalmoqda. Jahondagi eng

¹⁴¹ I.Karimov. Asarlar. 9-jild.T., 2001, s.287.

¹⁴² I.Karimov. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T., «Ma'naviyat»,2008. S. 29.

¹⁴³ I.Karimov. Asarlar. 4-jild.T., 1996, s.80

oliyjanob va mas'uliyatli yumush - do'stingni, hamkoringni, qo'shningni, xullas, o'zga insonni "ulug' maqsadlar yo'lida yo'ldoshlik qilishga ko'ndirish," - deydi Yurtboshimiz.¹⁴⁴

Inson – dunyo mehvari - Milliy dunyoqarashimizning tayanch nuqtalaridan biri, ma'naviyat nuqtai nazaridan, har bir insonga, imkoniyat (potentsiya) darajasida, bu moddiy olamning markazi deb qarash, chunki u Alloh tomonidan "er yuzining xalifasi" qilib yaratilgan va uning qalbi Borliq haqiqatining mazhari (namoyon bo'lish joyi)dir. Shunday ekan, har bir inson, agar astoydil xohlasa, butun olam holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatish imkoniga ega.

Inson ma'naviyati undagi yuksak yaratuvchilik qudratining asosidir. Har bir zamon va makonda jamiyat taraqqiyotini insonlarning faol yaratuvchiligi belgilaydi, aksincha emas. Mustaqillik sharoitida nihoyat ushbu o'zak muammo to'g'ri hal qilindi. Hayotga yondoshuvda diqqat markazi "jamiyatga" emas, alohida insonga qaratildi. Iqtisod sohasida bu narsa ayniqsa yaqqol namoyon bo'lmoqda. "Jamiyat"ga tayangan tuzum "ijtimoiy" mulkning yakka hukmronligini o'rnatib, xususiy mulkka egalikni jinoyat darajasida talqin etib, qonun

bilan taqiqlab qo'ygan edi. Faqat mustaqillik tufayli har bir insonning mulkni erkin tasarruf qilish huquqi Konstitutsiyamiz asosida to'liq qayta tiklandi, jumladan, endilikda xususiy mulk barcha boshqa mulk turlarining poydevori sifatida qaralmoqda. Bu o'zgarish iqtisod sohasida alohida inson shaxsi birinchi o'ringa chiqayotganligini anglatadi.

Haqiqiy xalq hokimiyatchiligini mustahkamlash, qonun ustivorligini ta'minlash, fuqarolar jamiyatini shakllantirish yo'lida olib borilayotgan islohotlar esa siyosat sohasida alohida shaxs mavqeini birinchi o'ringa olib chiqishga qaratilgan. Siyosat sohasida erkinlashtirishni kengaytirish rejalari ham yana bir marta davlatimiz va Prezidentning ushbu yo'nalishga ustivor ahamiyat qaratayotganligidan darak beradi.

Siyosat - inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan (yo'nalishidan) biri, har bir insonning o'zga insonlar bilan bevosita munosabatlari. Siyosat sohasi o'z navbatida axloq va huquq qatlamlaridan iborat bo'lib, ularning har birini o'rganuvchi alohida fan yo'nalishlari mavjud.

Ma'lumki, inson jamoa bo'lib yashaydi, shu bilan birga har bir inson moddiy vujud sifatida nafaqat atrofidagi o'zi singari mavjudotlar bilan, balki tabiat, aniqrog'i moddiy borliq bilan ham doimo amaliy munosabatda bo'lishga majbur. Shundan kelib chiqib, moddiyunchilar insonning mohiyatini faqat biologik, iqtisodiy va ijtimoiy (jumladan, siyosiy) munosabatlar doirasida belgilashga harakat qilishdi.

Alohida qayd etib o'tish joizki, **milliy ma'naviyat nazariyasining shakllanishiga O'zbekiston Prezidentining qo'shgan eng muhim xissasi iqtisod va siyosat bilan bir qatorda ma'naviyatning inson va jamiyat hayotidagi alohida mustaqil o'rni va ahamiyatini ajratib ko'rsatish bo'ldi.** Busiz nafaqat ma'naviyat nazariyasi, balki insonning mustaqil mohiyati haqidagi g'oya ham o'z mukammal izohini topmay qolib kelayotgan edi. Inson hayotida ma'naviyat

¹⁴⁴

I.Karimov. Asarlar. 4-jild, s. 69

sohasining mustaqil ahamiyati alohida ta'kidlanishi natijasida endilikda insonning **ma'naviy kamolot imkoniga ega bo'lgan yagona moddiy mavjudot** sifatidagi asl mohiyati haqida ravshan tasavvur hosil bo'ldi.

Iqtisod - inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan (yo'nalishidan) biri, har bir insonning atrof-tabiat (moddiy voqelik)ka amaliy munosabati.

Har qanday jamiyat va har bir inson hayotida **iqtisod, siyosat, ma'naviyat** yo'nalishlari har biri o'z o'rnini va mustaqil ahamiyatiga ega

bo'lib, voqelikda bu uch soha manfaatlari nihoyatda chatishib ketgan, har qanday hodisada har uch yo'nalish unsurlari uchraydi va ularni bir-

biridan ajratib tasavvur qilish ancha mushkul. Ammo tarix ibrati va mantiq xulosasi shundan dalolat beradiki, ularni bir-biriga bo'ysundirishga, birini biridan keltirib chiqarishga urinish yaxshi natijalarga olib kelmaydi. Bundan tashqari umuman mavjud uch sohadan birining muayyan muddat o'zgaridan orqada qolishi, oqsashi qolganlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatib, ularni orqaga torta boshlashi ham tabiiy qonuniyat.

Prezident I.A.Karimov doimo **iqtisod, siyosat va ma'naviyatning o'zaro uyg'un rivojlanishi** zarurligini ta'kidlab keladi: *“Davlat qurilishi, iqtisodiy rivojlanish jarayonlari ma'naviy kamolot, yuksak axloqiylik bilan to'la uyg'un bo'lmog'i kerak.”*¹⁴⁵ Chunki mustaqilligimizning uch tayanchi - mustaqil milliy siyosat, iqtisodiy qudrat va xalq ma'naviyati bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Agar siyosiy mustaqillik bo'lmasa, millat asta-sekin o'zligini yo'qota boradi, iqtisodiy mustaqillik bo'lmasa, siyosiy mustaqillikning zamini mo'rt bo'ladi. Ammo ma'naviy mustaqillik bo'lmasa, millatning o'zi bo'lmaydi. Faqat ularning o'zaro uyg'un rivoji ta'min etilsagina, O'zbekiston ulug' yurt sifatida jahon hamjamiyatida o'z munosib o'rnini egallay oladi.

Iqtisod, siyosat, ma'naviyat uyg'unligi - milliy dunyoqarashimizning tayanch nuqtalaridan biri, inson va jamiyat hayoti ushbu uch sohadan (uch yo'nalishdan) iborat bo'lib, inson va jamiyat kamoloti-ning asosi ularning o'zaro uyg'un rivojida ekanligi.

3-fasl. Mustaqillik sharoitida islom diniga munosabatning tubdan o'zgarishi.

Mustaqillik sharofati bilan 1300 yil mobaynida ota-bobolarimiz e'tiqod qilib kelgan islom diniga munosabat ham tubdan o'zgara boshladi.

Din –muayyan insonlar guruhining Borliq Haqiqati haqidagi (odatda ilohiy

¹⁴⁵ Islom Karimov. Asarlar. 3-jild, s. 354

vahiyga asoslangan) tasav-vurlari, ularga qat'iy ishonchi, shu ishonchga muvofiq amal qilishga intilishi. Dinning botiniy va zohiriy jihatlari mavjud bo'lib, botiniy jihati imon, zohiriy jihati ibodat-lardir. Imon masalasi din va ma'naviyatning umumiy jihati bo'lib, diniy imon ma'naviyatning muayyan jihatiga nisbatan xususiy holdir.

Sobiq “Ittifoq” davrida butun O'zbekistonda bori-yo'g'i 80ga yaqin masjid faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, mustaqillikning dastlabki yillaridayoq minglab yangi masjidlar ishga tushdi. Ilgari birgina Buxoroda kichik bir madrasa tor doirada diniy bilim berib kelgan bo'lsa, bugungi kunda deyarli barcha viloyatlarda madrasalar ishlab turipti. Toshkent oliy ma'hadining

mavqei ko'tarilib, endi uning diplomi ham bakalavr darajasida tan olinadigan bo'ldi. O'zbekiston hukumati mo'minlarning istaklarini inobatga olib, musulmon dunyosining eng muqaddas yodgorliklaridan biri — xalifa Usmon "Mushaf"ini ular ixtiyoriga qaytib berdi. Qator tarixiy obidalar diniy tashkilotlar ixtiyoriga o'tkazildi. Davlat diniy asarlarni chop etishda yordam beryapti. Har yili yurtimizdan minglab musulmonlar haj va umra safarlariga emin-erkin borib kelmoqdalar. Din peshvolari matbuot, radio va televidenie orqali o'z qarashlarini emin-erkin bayon etmoqdalar.

O'nlab o'tmish diniy ulamolarimizning tabarruk nomlari, meroslari tiklanmoqda. Maqbaralari qadamjoyga, ziyoratgohga aylanmoqda. Jumladan, Imom Buxoriy maqbarasi majmuining bunyod etilishi, Bahovuddin Naqshband masjidi-maqbarasining yangidan ta'mirlanib, obod etilishi, imom Moturidiy, Burhonuddin Marg'inoniy kabi buyuk siymolarning xoki poklari qo'yilgan Samarqanddagi Chokardiza qabristonini tiklash va o'rganish ishlarining jiddiy yo'lga qo'yilishi – barchasi mustaqil O'zbekiston rahbariyatining muqaddas dinimizga, ushbu dinni ma'rifat, ma'naviy qadriyat darajasiga ko'tarilib, jahonga tanitgan ulug' ajdodlarimizga bo'lgan yuksak va samimiy ehtiromning yorqin namoyishidir.

Mustaqillik yillarida Allohning tabarruk kitobi Qur'oni karim oyatlari ma'nolarining o'zbek tiliga tarjimasi va tafsirlari, Rasululloh(sav) hadislarini (Imom Buxoriyning “Jome' as-sahih” kitobining 4 jildi, Imom Termiziyning “Sunan” kitobi) qayta-qayta katta tirajlarda nashr etilmoqda. Ramazon va Qurbon hayitlari rasman dam olish kuni deb e'lon qilingan. Ming yillik tariximizda o'tgan ulug' allomalarimizning tantanali yubileylari ilk martaba nishonlana boshladi.

Darhaqiqat, yosh avlod ongiga milliy ma'naviyatimiz an'alarini singdirishda ulug' diniy allomalarimizning yubileylari nishonlanishining ahamiyati katta. Bunday ulug' allomalarimiz, tasavvuf pirlarining porloq xotiralarini e'zozlash mustaqil O'zbekistonimizda qutlug' an'anaga aylanib qoldi. 1993 yili buyuk ma'naviyat ustozlari Ahmad Yassaviy va Bahouddin Naqshband yubileylari o'tkazildi. Hazrati Naqshband ziyoratgohlari butkul qayta ta'mirlanib obod go'shaga aylantirildi.

1995 yili kubraviya tariqatining asoschisi, buyuk piri murshid, Vatan ozodligi uchun jonini tikkan fidoyi inson Najmiddin Kubroning 850 yilligi, 2000 yili Marg'ilonda jahon tan olgan mashhur fiqh olimi Burhoniddin Marg'iloniyning 910 yilligi, Samarqandda kalom ilmining asoschilaridan biri Imom Abu Mansur Moturidiy 1130 yilligi, 2003 yili xojagon sulukining asoschisi Abduxoliq G'ijduvoniyning 900 yilligi bayram qilindi.

1998 yilda Respublika Prezidenti farmoni bilan buyuk hadisshunos alloma, 1200 ilgari yurtimiz dovrug'ini butun dunyoga taratgan, hadis ilmida "amir al-mo'iniyn" degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan buyuk muhaddis Imom Buxoriyning 1225 yillik tavallud kuni nishonlanib, uning maqbarasi qayta qurildi. Shu munosabat bilan respublika Prezidenti ushbu anjumanda ma'ruza qildi. Ma'ruzada jumladan shunday deyiladi:

"Bugun ulug' ajdodimiz Imom al-Buxoriy hazratlarining ruhini shod etish, bobokalonimiz tavallud topgan muqaddas zaminda ul zoti sharifning xotirasini yod etish kunidir. Bu kabi tantanalarni o'tkazishdan ko'zlangan niyat va maqsadlarimiz haqida, muqaddas qadamjolarini obod qilishimiz sabablari to'g'risida ikki og'iz so'z aytishga ijozat bergaysizlar.

Eng avvalo, bu ishlarni amalga oshirish zamirida savob degan olijanob tushuncha yotadi. Savob — ulug' insoniy fazilat, yuksak islomiy qadriyatlardan biridir. Mening komil ishonchim shuki, savob ishni har kim qilishi kerak, savob ishni har kun qilish kerak. Savobli amallar qilish esa xalqimizga xos azaliy xislatdir. Savobli ishlarni qilgan odamga, uning elu yurtiga albatta Allohning rahmatlari yog'iladi. Muqaddas Qur'oni karim oyatlarida ta'kidlanganidek, "Yaxshilikning mukofoti faqat yaxshiliqdir". Biz ezgu ishlarni qancha ko'p qilsak, ulug' ajdodlarimizning izzat-ikromini joyiga qo'ysak, ularning tabarruk nomlarini butun dunyoga tarannum etsak, Yaratganimizning o'zi bizni balo-qazolardan asraydi, bizga kuch-qudrat ato etadi, yo'li-mizni ochib beradi...

Imom al-Buxoriy hazratlari nafaqat o'zbek xalqi, balki butun musulmon olamining faxr-iftixoridir. Ul tabarruk zotning hayoti tom ma'nodagi ilmiy va insoniy jasorat, bukilmaz iroda, so'nmas e'tiqod timsolidir. Buyuk vatandoshimiz bashariyatga tengsiz ma'naviy meros qoldirib ketdi. Bu merosning gultoji — eng ishonchli hadislar to'plami — "Al-Jome' as-Sahih" islom dinida Qur'oni Karimdan keyin e'zozlanadigan ikkinchi manbadir. Butun dunyo musulmonlarining e'tiqodiga ko'ra, u bashariyat tomoni-dan bitilgan kitoblarning eng ulug'idir. Mana, o'n ikki asrdiki, bu kitob millionlab insonlar qalbini iymon nuri bilan munavvar etib, haq va ezgulik yo'liga chorlab kelmoqda.

Yaratganimizga shukurlar bo'lsinki, ozodligimiz sharofati bilan al-Buxoriydek ulug' ajdodlarimiz el-yurt bag'riga qaytmoqda. Allomaning o'lmas merosi har bir yurtoshimiz xonadoniga kirib, ongu tafakkurimizni ravshan etmoqda. Qalblarimizni iymon nuri va mehr-oqibat tuyg'ulari bilan musaffo etmoqda. Biz eski tuzum, eski mafkura zug'umidan xalos bo'lgach, o'zligimizni, qanday ulug' insonlarning avlodi ekanimizni, qanday boy va betakror ma'naviy meros vorislari ekanimizni anglash, milliy qadriyatlarimizni tik lash yo'lida tarixda iz qoldiradigan ko'pgina xayrli ishlarni amalga oshirdik..."

"Din odamzodni hech qachon yomon yo'lga boshlamaydi"¹⁴⁶, deydi Prezident. Dinni niqob qilib nizolar chiqarishga urinish ostida esa doimo muayyan xudbin niyat, g'arazgo'ylik yoki jaholat yotadi. Shu sababli I.A.Karimov haqiqiy imon-e'tiqodni siyosiy nayranglardan farq qilish zarurligini ta'kidlash barobarida o'zbekning imoni xususida doimo sobit turadi:

¹⁴⁶ Islom Karimov. Asarlar. 1-jild, s. 26

“Men ham shu xalqning bir farzandiman, shu millatning bir o’g’liman. Alhamdulillah, bir musulmon farzandi sifatida xalqimga xos islomiy tushuncha va tuyg’ular mening ham qalbimda, yuragimda barqaror va men bu dunyoyu u dunyo o’z e’tiqodimdan qaytmayman”¹⁴⁷.

“Bu e’tiqod yurtimizdagi millionlab vatandoshlarim qatori mening ham dunyoqarashimga asos bo’lib, butun borlig’im, ma’naviy olamim mazmunini tashkil etadi.”¹⁴⁸

E’tiqod masalasi, albatta, ma’naviyatga aloqador. Ta’bir joyiz bo’lsa, e’tiqod ma’naviyatning umurtqa pog’onasidir. Demak, imon-e’tiqodsiz ma’naviyat haqida gapirish o’zi ortiqcha.

Ma’naviyat har bir insonning Haqqa (Alloh haqiqatiga, Borliq haqiqatiga) munosabati ekan, bu aslida **fanoning** (foniy insonning) **Baqoga** (abadiylikka, azaliy va abadiy qudratga) munosabatidir. Shu nuqtai nazardan agar

Baqo – abadiylik, azaliy va abadiy qudrat, mutlaq Haqiqat, inson ma’naviy kamolotining nihoiy maqsadi.

ma’naviyatning diniy ta’rifini bermoqchi bo’lsak, aytish mumkinki, **ma’naviyat dunyoviy va uxraviy (ya’ni oxiratga oid) maqsadlarning uyg’unligidir.** Buning ma’no-

si shuki, har kim o’zining bu dunyodagi rejalashtirayotgan ishlarini Haq oldidagi mas’uliyatini to’g’ri anglagan holda, o’zgalarning haqqiga xiyonat qilmay amalga oshirishga urinsa, bu dunyoda ham, oxirtda ham zarar ko’rmaydi. Har bir imonli odam avvalo o’zining Alloh va bandalar oldidagi burch va mas’uliyatini to’g’ri idrok etishi va shunga yarasha xatti-harakat qilishi lozim.

Fano – o’tkinchi, muvaqqat holat, insonning moddiy olamdagi holati.

Birovning Haq oldidagi mas’uliyati haqida o’zboshimchalik bilan engil-elpi hukm chiqarish, yoki, ayniqsa, o’zgani zo’rluk bilan, zug’um bilan imonli qilishga urinish esa ma’naviyat nuqtai nazaridan mutlaqo botil harakatdir, chunki Insonning imonga kirishi faqat Alloh irodasiga bog’liq, bandaning vakolati doirasidan tashqarida.

“Islom” so’zining o’zi tinchlik-totuvlikni, hilm (yumshoqlik)ni, o’zgaga yaxshilik tilagini bildiradi. “Assalomu alaykum” deb murojaatni boshlaymiz, demak, qarshimizdagi odamga Allohdan tinchlik va salomatlik, ezgulik istab muomalaga kirishamiz. Shunday ekan, yurt osoyishtaligi, insonlar aro ahillik va murosa, o’zgani tushunishga intilish, Alloh yaratgan barcha mavjudotga samimiy mehr ko’zi bilan yondoshuv - haqiqiy islomiy qadriyatlardandir va bugun biz mustaqillik ma’naviyatini ushbu asos nuqtalarga tayanib shakllantirmoqdamiz. Tan olish kerak, Yurtboshimiz ushbu yo’lda har jihatdan bizga namuna ko’rsatmoqda, faqat biz ushbu

Dunyoviy maqsadlar – biz yashab turgan moddiy dunyoga oid (o’tkinchi) maqsadlar

Uxraviy maqsadlar – oxiratga oid, keng ma’noda, azal va abad olamida o’z qadrini yo’qotmaydigan (Borliq haqiqatiga muvofiq) maqsadlar

¹⁴⁷ Islom Karimov. Asarlar. 7-jild, s. 352

¹⁴⁸ Islom Karimov. Asarlar. 7-jild, s. 350

samimiy urinishlarga jiddiy e'tibor qaratsak, ularni ko'ngilda tahlildan o'tkazib, amalda o'zimiz uchun ibrat qilib olsak, bas. "Agar biz adolatli davlat, erkin jamiyatni qurmoqchi bo'lsak, bu oliyjanob maqsadni amalga oshirish yo'llari ming yillik diniy aqidalar bilan mushtarak ekanligini yodda tutishimiz lozim"¹⁴⁹, deydi Prezident.

"Din xalq uchun afyundir" deguvchilar insonning eng muhim ehtiyojlaridan bo'lmish imon ehtiyojini tan olmaydilar yoki nazarga ilmaydilar. Imon-e'tiqod ehtiyoji, agar u samimiy inson bo'lsa, hatto dahriyda ham bo'ladi. Faqat u o'z botiniy ehtiyojini ko'pchilik e'tiqod qiluvchi dinlardan emas, turli "izm"lardan qidiradi yoki shaxsan o'zi uchun alohida e'tiqod tizimi yaratishga urinadi. Bu, albatta, insonga xos kibr va gumrohlikning nishonasi, xolos. Yo'q, narsani kashf etishga urinishdan ko'ra, ko'pchilik tan olgan narsani tushunib, mohiyatan anglab etishga harakat qilish, bizning nazarimizda, samaraliroq yo'ldir.

Qalbni, ko'ngil ko'zgusini poklash avvalo imon-e'tiqoddan boshlanadi. "Ezgulikka sadoqati bo'lmagan, biror narsaga ixlos qo'ymagan, ishonmagan odam qo'rqinchlidir", deb ogohlantiradi Prezident¹⁵⁰. Albatta, ma'lum bir davrda kommunistik g'oyaga ham samimiy ishonganlar bo'lgan, sof vijdonli dahriylar ham hayotda uchrashi mumkin. Ammo dahriylikinson tarixida alohida holatlarda bir-bir namoyon bo'luvchi hodisa. Din esa asrlar davomida million-million insonlarning e'tiqodini shakllantirib kelgan. Jumladan, islom dini 14 asrdan beri ulug' bir mintaqada insonlar tafakkur yo'nalishiga ta'sir o'tkazib kelmoqda. Marksizm ongimizda ajdodlar salohiyatiga nopisandlikni tarbiyaladi. Kimki 5-6 asr ilgari o'tgan bo'lsa, uning mulohazalari bizga noqis ko'rinadigan bo'ldi (ayni marksizm aqidalariga nomuvofiqligi tufayli). O'z vaqtida biz Imomi A'zam, Imom Buxoriy, Imom Motrudiy, Mahmud Zamaxshariy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro va hokazo yuzlab jahonshumul ulug' allomalarning e'tiqodini "afyun" deb e'lon qildik va aslo etimizga o'ylab ko'rmadik-ki, "xo'sh, ular yaratgan ulkan ma'naviy merosga o'zimiz bir misqol qo'shish qudratiga egamizmi?" Mustaqillik bizga imonimizni, e'tiqodimizni qaytarib berdi. "Islom dini bu ota-bobolarimiz dini, - deydi I.A.Karimov,-u biz uchun ham imon, ham axloq, ham diyonat, ham ma'rifat ekanligini unutmaylik"¹⁵¹.

2007 yilda Toshkent shahri xalqaro tashkilotlar tomonidan Islom madaniyatining poytaxti, deb e'lon qilindi. Shu munosabat bilan Hazrati Imom (Hastimom) mavzeida salmoqli obodonchilik va qurilish ishlari amalga oshirildi. Ko'rkam va mahobatli yangi jome' masjidida ishga tushirildi. Umuman, oxirgi 10-15 yil ichida diniy qadriyatlarimizning tiklanishi sohasida amalga oshirilgan ishlar ilgarigi davrlarda 100-200 yilda qilinadigan ishlar ko'lamidan kam emas. Bu davrda biz qaramlik davrida mazkur sohadagi buzg'unchiliklar oqibatini bartaraf etishga astoydil kirishganimiz va yo'qotishlar o'rnini to'ldira boshlaganimiz juda katta ma'naviy yutuq ekanligi shubhasizdir. "Agar biz adolatli davlat, erkin jamiyatni qurmoqchi bo'lsak, bu oliyjanob maqsadni amalga oshirish yo'llari ming

¹⁴⁹ Islom Karimov.Asarlar. 3-jild, s. 41

¹⁵⁰ Islam Karimov.Asarlar. 4-jild, s. 79

¹⁵¹ Islam Karimov.Asarlar. 3-jild, s. 40

yillik diniy aqidalar bilan mushtarak ekanligini yodda tutishimiz lozim”¹⁵², deydi Prezident.

4-fasl. Buyuk ajdodlarimizga ehtirom. Ma’naviy merosimizni to’laqonli tiklanishi yo’lidagi sa’yi-harakatlar.

Mustaqillik tufayli ma’naviy qadriyatlarimiz, o’tmish ajdodlarimiz qoldirgan meros, o’zining butun mukammalligida, qaychilanmasdan, “progressiv-reaktsion” atalmish zo’raki qoliplarga tiqishtirilmasdan tiklana boshladi. Qur’oni karim, hadisi shariflar birinchi marta o’zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etildi, Nosiriddin Rabg’uziy, Ahmad Yassaviy, Ubaydiy, Muhammad Rahimxon Firuz, Burxoniddin Marg’inoniy, Abu Mansur Moturidiy, Behbudiy, Fitrat, Cho’lpon va boshqa “sovet davrida” hatto nomlarini eslash man qilingan allomalarimizning asarlari birin-ketin nashr etilib, chanqoq kitobxonlar qo’liga etib kela boshladi. Davlat tili haqidagi qonun qabul qilindi. Tasavvuf pirlari - Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahovuddin Naqshband yubileylari millatimizning ruhida poklanish tuyg’ularini uyg’otdi. Poytaxtimizning qoq markazida sohibqiron bobomiz Amir Temurning ulug’vor mujassamasi o’rnatilishi o’zbek xalqining har bir farzandi ruhida haqli iftixor hislaridan o’chmas yog’du paydo qildi. XX asr boshlarida millatni ma’rifat, adolat, hurriyat sari etaklagan jadid allomalarimiz xalq dilidan yana munosib o’rin ola boshladi. “Bosmachi” deya yoppa qoralangan milliy ozodlik harakati ishtirokchilari o’z qadrlariga loyiq baholandi.

Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o’lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o’zlikni anglashni, ta’bir joiz bo’lsa, milliy iftixorni tiklash va o’stirish jarayonida g’oyat muhim o’rin tutadi. Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisidir. Buyuk ajdodlarimizning ishlari va jasoratlari tarixiy xotiramizni jonlantirib, yangi fuqarolik ongini shakllantirmog’i zarur. Markaziy Osiyo tarixida siyosiy aql-idrok bilan ma’naviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilap qomusiy bilimdonlikni o’zida mujassam etgan buyuk arboblar ko’p bo’lgan. Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Xoja Bahouddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Zahiriddin Bobur va boshqa ko’plab buyuk ajdodlarimiz milliy madaniyatimizni rivojlantirishga ulkan hissa qo’shdilar, xalqimizning milliy iftixori bo’lib qoldilar. Ularning nomlari, jahon tsivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo’shgan buyuk hissalar hozirgi kunda butun dunyoga ma’lum.

Bizning o’tmish madaniyatimiz butun insoniyatni o’ziga rom etib kelayotgan markaz bo’lib kelayotganligi tasodifiy emas. Samarqand, Buxoro, Xiva faqat olimlar va san’at ixlosmandlari uchungina emas, balki tarix va tarixiy qadriyatlar bilan qiziquvchi barcha kishilar uchun ziyoratgohga aylangan. Mustaqillik davrida o’zbek olimlarining kuch-g’ayratlari bilan tariximizning ko’pdan-ko’p g’oyat muhim sahifalari, eng avvalo, temuriylar davri, XIX asr oxiri - XX asr boshlari tarixi yangidan kashf etildi.

---

¹⁵² Islom Karimov. Asarlar. 3-jild, s. 41

Ma'naviyatni mustahkamlash uchun mehnat va mablag'ni ayash o'z kelajagiga bolta urish demakdir. Vatan va jahon madaniyatining, adabiyot va san'atning yutuqlari har bir oilaga etib borishi uchun oilaning moddiy ta'minlanganligidan qat'i nazar qulay sharoitlar yaratish talab etiladi. Ijodiy xodimlarning ma'naviy kuchiga erkinlik berish, ularga har tomonlama yordam ko'rsatish ham katta ahamiyatga egadir.

Milliy tuyg'u inson uchun tabiiydir, chunki u ota-onalardan meros qilib olingan va bola o'z ota-onasiga, butun dunyoga aytgan birinchi so'zida ifodalanadi. O'z xalqiga, uning an'alariga, tili va madaniyatiga muhabbat va hurmatni tarbiyalamasdan turib, haqiqiy insonni tarbiyalash mumkin emas. Vatanparvarlik, fuqarolar yakdilligi — yosh va mustaqil O'zbekiston davlati barpo etilayotgan negizdir. Ayni shu narsa jamiyatni qayta o'zgartirish yo'lidagi qiyinchiliklarni engib o'tishga, hamjihatlik va hamkorlikka erishishda yordam beradi. Xalqimizning xotirasi ajoyib nomlarga boy. Butun jahonga mashhur bo'lgan Beruniy, Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Imom Buxoriy, At-Termiziy, Ahmad Yassaviy, Ulug'bek, Navoiy va boshqa ko'pgina allomalar ma'naviyati keng va ayni vaqtda qismati og'ir bo'lgan siymolardir. Buyuk ajdodlarimizning ulug' nomlari, xalq xotirasi va uning taqdiri munosib davom etishga loyiqdir.

1991 yil Alisher Navoiy yili deb e'lon qilindi va o'sha yil to'kin kuzning birinchi oyida o'zbek milliy ma'naviyatining quyoshiga bag'ishlanadigan asosiy tantana va tadbirlarni o'tkazish belgilandi. Ollohning inoyatini qarang-ki, xuddi ushbu tantanalar boshlanishi oldidan mamlakatimiz siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritdi va sentyabrning birinchi kuni Mustaqillik bayramiga aylandi.

She'riyat mulkinging sultoni Mir Alisher Navoiy tavalludlariga bag'ishlangan anjumanda Respublikamiz rahbari nutq so'zlab, yosh avlodni tarbiyalashda buyuk allomamizning o'rinlari juda katta ekanligini yana bir bor e'tirof etdi. "Mana, salkam bir yildirki, O'zbekistonimizda, O'rta Osiyoda barcha Sharq xalqlari tomonidan nishonlanayotgan Alisher Navoiyning umr va ijod to'ylari — qutlug' ma'raka davom etmoqda. Bu to'y millat bayramidir. Qadriyatimizni yana bir bor ulug'laydigan bayramdir. Bu to'y xalqimiz, O'zbekistonimiz hayotiga alohida fayz, tarovat baxsh etdi. Alisher Navoiy yili deb e'lon qilingan 1991 yil yurtimiz, elimiz tarixida qutlut keldi, unutilmas sana bo'lib qoldi. Bu yil xalqimizning asriy orzu-umidlari amalga oshirildi. O'zbekistonimiz davlat mustaqilligini e'lon qildi va o'z taqdirini endi o'zi hal qiladigan bo'lib qoldi.

Sizlarni, O'zbekistonning barcha fuqarolarini, barcha vatandoshlarimizni ana shu qo'shaloq bayram bilan jumhuriyatimiz rahbariyati nomidan, shaxsan o'z nomimdan chin yurakdan tabriklayman va yurtimizda haqiqiy mustaqillik o'rnatish yo'lida hammangizga kuch-quvvat, mardlik-omonlik, hamma ishlaringizda va hayotingizda omad tilayman...

Men ishonamanki, Navoiy haykali, bog'i shahrimizning, diyorumizning eng go'zal va asosiy ziyoratgohi bo'lib qoladi. Bu er yillar, asrlar davomida katta xalq tantanalari, qariyalarimiz, yosh avlodimizga, xalqimizga malham, ruhiy madad beradigan sevimli va maroqli bir oromgohga aylanadi, degan katta umidim bor. U ijod ahli uchun ilhom maskani va kamolot ka'basiga aylanib ketsa ajab emas.

Bugun biz bobomiz ruhi oldida chuqur ta'zim bajo keltirar ekanmiz, undan oldin va undan keyin o'tgan ulug' zotlarning ruhlari ham shod bo'ladi, deb umid qilamiz. O'z tarixi va ajdodlarini siylagan xalqning kelajagi, albatta, porloq bo'ladi. Ishonamizki, O'zbekistonimiz tez orada dunyo hamdo'stligi o'rtasida o'ziga munosib o'rinni egallaydi, inshoollo. Ana o'shanda ham Alisher Navoiyning qutlug' nomi bizga madadkor bo'ladi",- degan edi Yurtboshimiz.

Mustaqillik yillarida o'tgan ulug' shoir va adiblarimizning yubileylerini o'tkazish qutlug' an'anaga aylanib bordi. 1993 yili atoqli shoir G'afur G'ulomning 90 yilligi va shoh-shoir va ulug' adib Zahiriddin Muhammad Boburning 510 yilligi tantanalari o'tkazildi va Andijonda "Bog'i Bobur" barpo qilindi. 1994 yilda Sho'rolar zamonida faqat hukmdor bo'lgani tufayli nomi qoralangan ma'rifatparvar shoh va iste'dodli shoir Muhammad Rahimxon Feruzning 150 yillik yubileyi nishonlandi. 1997 yili noyabrda Abdulhamid Cho'lponning 100 yilligi, 1999 yili buyuk tasavvuf shoiri Pahlavon Mahmudning 750 yilligi va ulug' shoir va tarjimon Ogahiyning 190 yilligi keng ko'lamda bayram qilindi. 2003 yili G'afur G'ulomning 100 yilligi munosabati bilan shahar markazidagi shinam madaniyat va istirohat bog'i uning nomiga qo'yildi va shu bog'da unga ulug'vor haykal o'rnatildi. Bugungi kunda birgina Toshkent shahrining o'zida Bobur nomida, Mirzo Ulug'bek nomida, Abdulla Qodiriy nomida, bolalar shoiri Zafar Diyor nomida bog'lar barpo etilgan.

She'riy va nasriy asarlar ustasi, millionlarning sevimli adibi bo'lgan G'afur G'ulom tavalludining 90 yilligiga bag'ishlangan anjumanda davlatimiz rahbari so'zga chiqib, adib asarlarining tarbiyaviy ahamiyati, dolzarbligi jihatidan bugungi kunda ham ahamiyatli ekanligini yana bir bor ta'kidlab shunday degan edi: "Prezidentlar keladi-yu ketadi, lekin G'afur G'ulomdek ulug' ijodkorlar, shoirlar, adiblar, ularning ijodi boqiy qoladi. Shu nuqtai nazardan aytmoqchimanki, har bir rahbar qaerda bo'lmasin, qaysi davrda bo'lmasin, agarki uzoqni o'ylaydigan bo'lsa, chuqur fikr yuritadigan bo'lsa, avvalambor ijodkorlarga sharoit tug'dirib berishi kerak...

Mening shaxsiy fikrim — O'zbekistonni agar ulug'lamoqchi bo'lsak, O'zbekistonning buyuk kelajagi bor demoqchi bo'lsak, mana shu zalga qaratib, butun xalqimizga qaratib aytmoqchimanki, bizlar avvalambor buyuk yozuvchilarni, buyuk shoirlarni, buyuk ijodkorlarni tarbiyalashimiz kerak... "

O'zbekistonimizda nafaqat shoiru adiblar, balki nozik, go'zal she'rlar bita oladigan, oqila ayollarimiz ham bo'lgan va hozir ham bor. 1995 yili vafo va sadoqat timsoli bo'lgan taniqli va sevimli shoiramiz Zulfiyaxonimning tabarruk 80 yoshga to'lgan kunlariga bag'ishlangan tadbirda Prezidentimiz quyidagilarni e'tirof etdi: "Siz zamonamizning zabardast shoiri va jamoat arbobi sifatida O'zbekistonning jarangdor ovozi bo'ldingiz, deb aytsak, aslo mubolag'a bo'lmaydi. Jahon minbarlarida yangragan she'rlaringiz — Sharq ayolining aqlu zakosi, fazlu kamolidan noyob nishonadir. Siz latif ijodingiz bilan millionlab kishilarga ezgulik, muhabbat va sadoqatdan saboq berdingiz...

Siz Gulbadanbegim, Zebuniso, Uvaysiy, Nodirabegim kabi Sharqning buyuk fozila ayollari boshlagan an'analarni boyitib, yangi pog'onaga ko'tardingiz.

Mehribon va talabchan ustoz Zulfiyaxonimning mahorat maktabidan ko'plab yosh iste'dodlar bahramand bo'ldilar.

Istiqlol ruhi Sizni, ijodingizni yanada yoshartirib yubordi. Maftunkor she'riyatingiz yoshlik nafasi bilan qayta uchqunlandi. Sizning, el ardog'idagi etuk ijodkor, mohir tarjimon, atokli noshir-muharrir va jamoat arbobining tavallud kuni milliy bayram sifatida nishonlanishi mustaqil davlatimiz hayotida katta voqea. Bu qutlug' sana istiqlol zamonida, yorug' kunlarda o'tayotgan millionlab muxlislaringizning quvonchiga quvonch qo'shishi juda tabiiydir".

Yurtimizda qadimdan jahon ilmiga salmoqli xissa qo'shgan, dunyoda nomi shuhrat qozongan zabardast allomalar ko'p o'tgan. Afsuski, qaramlik davrida ularning ham nomlari ko'p tashviq qilinmas edi. Mustaqillik sharofati bilan ularning amalga oshirgan buyuk xizmatlari ham o'ziga yarasha yuksak e'tiborini topa boshladi. Shulardan biri bundan 1200 ilgari yurtimiz nomini jahonga tanitgan buyuk astronom, matematik va geograf Ahmad al-Farg'oniy bo'lib, 1998 yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni bilan allomaning 1200 yillik tavallud sanasi katta tantanalar bilan nishonlandi. Bu bayramda Prezident nutq so'zlab, quyidagilarni alohida ta'kidladi:

"Bugun yurtimizning qadimiy va so'lim go'shalaridan biri Fargonada muborak bayram. Bugun xalqimizning bir buyuk o'g'loni, o'rta asrlar jahon ilm-fani asoschilaridan biri, qomusiy olim Ahmad al-Farg'oniyning xotirasini yod etib turibmiz. Ushbu tarixiy voqealar butun dunyo ilmu ma'rifat, ma'naviyat ahlining diqqat markazida bo'lib, el-yurtimiz obro'-e'tiborini jahonga tarannum etmoqda... Ahmad al-Farg'oniyning olamshumul merosi dunyo madaniyati va ma'rifati xazinalaridan biri bo'lib, Milliy salohiyatimiz, milliy tafakkurimiz ko'lami va qudratining isbotidir. Ahmad al-Farg'oniy merosi insoniyatning yangi ilm cho'qqilariga ko'tarilishiga sababchi bo'ldi, butun ma'rifiy dunyo olimlari uchun dasturilamal bo'lib xizmat qildi. Farg'onalik bu fozil zotning "Astronomiya asoslari" nomli shoh asari o'n ikkinchi asrdayoq lotin va ivrit tillariga tarjima etilgan edi... Ahmad al-Farg'oniyning astronomiya fani rivojidagi nufuzi shu qadar ediki, alloma bobomizning nomi Er kurrasidagina emas, samoda ham abadiy shuhrat topdi. O'n oltinchi asrdayoq Oydagi kraterlardan biriga uning nomi berilgan edi. Atoqli astronom Yan Geveliy tomonidan 1647 yili nashr qilingan "Selenografiya" kitobida Oydagi kraterlardan ikkitasi ikki buyuk vatandoshimiz — Ahmad al-Farg'oniy va Mirzo Ulug'bek nomi bilan ataladi...

Bir haqiqatni barchamiz anglab olishimiz zarur. O'zbek zaminida asrlar davomida fan va madaniyatning turli sohalarida buyuk iste'dodlarning parvarish topgani bejiz emas, albatta. Jamiyat taraqqiyotidagi har qanday o'zgarishlar, yangiliklar, ayniqsa, insoniyat rivojiga katta turtki beradigan jarayonlar, kashfiyotlar o'z-o'zidan yuz bermaydi. Buning uchun avvalo asriy an'analar, tegishli shart-sharoit, tafakkur maktabi, madaniy-ma'naviy muhit mavjud bo'lmog'i kerak. Millatning tabiatida, qonida, nasl-nasabida ezgulik va ma'rifat sari intilish mafkurasi va qonuniyati jo'sh urishi lozim. Buning uchun eng avvalo mana shu qadimiy va betakror yurtga Allohning nazari va e'tibori tushishi kerak...

Ahmad al-Farg'oniya bag'ishlangan tantanalar o'zligimizni, qadri-qimmatimizni, millatimizning dunyoda tutgan o'rnini anglash yo'lida yana bir

muhim vositadir. Ayniqsa, bu sananing YuNESKO qarori bilan xalqaro miqyosda keng nishonlanishi Ahmad al-Fargʻoniy ilmiy merosini oʻrganish borasidagi yangi-yangi tadqiqotlarga asos boʻladi, deb ishonaman...”

Prezidentimiz taʼkidlaganidek, biz orzu etgan buyuk davlatni bunyod qilish barchamizdan mustahkam iroda, iymon-eʼtiqod, milliy gʻurur tuygʻusi, buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan maʼnaviy bisotga ega boʻlishni talab qiladi. Bilaklarimizda kuch, qalblarimizda kelajakka ishonch boʻlmogʻi shartdir. Buning uchun ushbu tabarruk zaminni obod etishga oʻz hayotini bagʻishlagan buyuk ajdodlarimiz nomini kelajak zafarlarga undovchi bir bayroq yangligʻ baland tutmogʻimiz lozim. Ana shunday nomi millatimiz tugʻiga aylangan zabardast siymo ulugʻ bobokalonimiz Amir Temurdir.

Koʻp yillar mobaynida, hattoki Evropa davlatlari samimiy ehtirom bilan tan olgan bobokalonimizni yovuz, kallakesar degan “ertaklarga” ishonishga majbur qilindik. Uzoq yillar mobaynida mustamlaka iskanjasida kun kechirgan xalqimiz oʻz vatandoshini qadrlash, uning tarixiy mavqeini munosib oʻringa qoʻyish imkonidan mahrum edi.

Qaramlik kasofati bilan Amir Temur nomi tariximiz sahifalaridan qora boʻyoq bilan oʻchirildi, unutilishga mahkum etildi. Maqsad xalqimizning yuragidan milliy ong, milliy gʻurur tuygʻusini yoʻqotish, uni qaramlikka, tobelikka koʻndirish edi. Mana oxiri haqiqat gʻalaba qilib, Sharqda tengi yoʻq sarkarda, Vatan va millat mustaqilligi uchun umrini baxsh etgan fidoyi oʻgʻlon, Markaziy Osiyoda bundan 600 yil avval ulugʻ bir saltanat barpo etgan davlat arbobi istiqlol sharofati bilan oʻz vataniga qaytdi. Yosh avlod ongiga milliy maʼnaviyatimiz anʼanalarini singdirishda buyuk sarkarda Amir Temurning “Tuzuk”lari, millat nomini yuksaklarga koʻtarishga sarf etilgan hayoti buyuk ibrat timsolidir.

1993 yil avgustda Toshkent shahrida Amir Temur va Ulugʻbek haykallari ochildi. Amir Temur tavalludiga bagʻishlab oʻtkazilgan anjumanda Prezidentimiz quyidagilarni aytib oʻtdi: “Bugun — oʻzbek xalqi tarixida ulugʻ kun. Oʻzbekiston mustaqilligiga, muborak istiqlolimizga ikki yil toʻldi.

Buyuk ayyom arafasida Temur bobomiz haykalining ochilishi oʻziga xos ramziy bir maʼnoga egadir. Vatanimiz istiqlolini yanada mustahkamlash, uni himoya qilish, yurtimiz shaʼni-shavkatini yuksaltirish, adolat, insof va diyonat hukmron boʻlgan erkin jamiyat, mehnatkash xalqimizga munosib farovon hayot qurish bizning insoniy va fuqarolik burchimizdir. Mamlakatimizning markazida, qadimiy va goʻzal poytaxtimiz — jonajon Toshkentimiz oʻrtasida qad koʻtargan ulugʻ bobomiz siymosi xalqimizga faxr va gʻurur baxsh etmogʻi muqarrar!

Bu siymo mard, tanti, halol va gʻayratli xalqimizni birlashtirishda, jiplashtirishda, iymon-oqibatli boʻlishda, qudratli kelajagimizni qurishda bizga yangi-yangi kuch-quvvat va shijoat bagʻishlaydi”.

1994 yili ulugʻ temuriyzoda, buyuk alloma va hukmdor Mirzo Ulugʻbekning 600 yilligi yurtimizda keng nishonlandi. Oradan koʻp oʻtmay 1996 yilni "Amir Temur yili" deb eʼlon qilish toʻgʻrisida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni eʼlon qilindi.

XIV asrda mamlakatimiz shuhratini jahonga taratgan bu buyuk shaxs sharafiga Parijda — Evropaning qoq markazida Amir Temur hamda temuriylar davriniig ulug'vor madaniy yutuqlariga asoslangan ko'rgazma ochildi.

Hayratlanarli joyi shundaki, Frantsiyada XV asrdayoq Amir Temurga yodgorlik o'rnatilib, unga "Evropaning haloskoriga" degan chuqur ramziy ma'noli so'zlar yozib qo'yilgan. Ayni Amir Temur bosqinchi to'dalarning Evropa ichkarisiga qilayotgan harakatiga chek qo'yganini, boshqa tajovuzkorlik yurishlarini uzoq muddatga to'xtatib qo'yganligi bunga sabab bo'lganligi tarixdan ma'lum. Bugun biz ma'rifatli Movarounnahr ruhi, temuriylar davrida fan va san'atning gullab-yashnagani Evropada uyg'onish jarayoniga hayotbaxsh ta'sir etganini, umumjahon taraqqiyotiga ko'maklashganini anglab faxrlanamiz.

"Siyosatda maslahat, mulohazakorlik, o'ylab ish qilish qurol kuchidan ko'ra o'n baravar foydaliroqdir", degan dono so'zlar Amir Temurga mansubdir. Bu so'zlar hozirgi tilda nizoli masalalarni siyosiy muloqot, ogohlantiruvchi diplomatiya yo'li bilan hal qilishni bildiradi. Amir Temurning tarixiy xizmati yana shundan iboratki, uning harakatlari tufayli Osiyo va Evropa davlatlari tarixda birinchi marta yagona jug'rofiy-siyosiy makonda ekanliklarini his etdi. Bu faqat ulkan afzallikdagina emas, savdogarlar, xalqlar hech qanday to'sqinliksiz harakat qiladigan yangi yo'llarning ochilishida ham namoyon bo'ldi.

Bu anjumanda davlatimiz rahbari nutq so'zlab, quyidagilarni aytib o'tdi: "Buyuk strateg, mohir siyosatchi, eskirgan ijtimoiy munosabatlarning qat'iy islohotchisi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniyatning homiysi bo'lgan Amir Temur "qonunlar va urf-odatlariga asoslangan" davlatni barpo etdi. YuNESKO qarorgohidagi ushbu ko'rgazma Amir Temurning "Chindan ham ishlarimiz bizni ko'rsatib turadi!" degan mashhur so'zlarini yaqqol tasdiqlamoqda. Markaziy Osiyo madaniy va ma'naviy merosini o'rganish hamda qayta tiklashga doir maxsus dasturni ishlab chiqish va amalga oshirishga YuNESKOning qo'shgan ulushini O'zbekiston yuksak darajada qadrlaydi.

Bu O'zbekiston uchun, ayniqsa, qimmatlidir, O'zbekistonda, ma'lumki, mash'um sovet davrida ko'plab madaniyat yodgorliklari buzib yuborilgan, er bilan yakson qilingan edi. Shu sababli biz amalga oshirilayotgan turli loyihalarda, xususan, O'zbekiston hududidagi arxeologiya ekspeditsiyalarida turli mamlakatlar, shu jumladan, Yaponiya va Frantsiya olimlari hamda mutaxassislarining ishtirokini juda qadrlaymiz.

YuNESKOdagi ko'rgazma hammangiz uchun O'zbekistonga, Amir Temur Vataniga borishga o'ziga xos taklifnomadir. Ishonchim komilki, me'morchilik yodgorliklari, qadimgi qo'lyozmalar, Turkiston xalq ustalari yasagan buyumlar asrlar osha sizlarga ulug'vorligi va badiiy shakllarning puxtaligi bilan, fikr va ijod teranligi, ma'naviy soflik bilan zavq bag'ishlaydi. Ular aql-idrokni yuksaklikka ko'taradi va hozirgi inson G'arbdami yoki Sharkdami — qaerda yashamasin, uning qalbiga etib boradi".

5-fasl. Yosh avlod tarbiyasi va ta'lim tizimidagi islohotlar.

Sobiq Sho'rolar davridagi ta'lim tizimi 70-yillarga kelib byurokratik ma'murchilik oqibatida deyarli yaroqsiz ahvolga kelib qolgan edi. Ayniqsa, o'quv jarayoni va maktab dasturlarining voqe hayotdan ajrab qolganligi, ijtimoiy fanlarda totalitar mafkura hukmronligi natijasida 11 yillik o'rta maktabni bitirib chiqqan 17-18 yoshli yigit-qiz agar oliy o'quv yurtiga o'qishga kira olmasa, ochig'ini aytganda, ko'chada qolar edi. Vaholanki, amalda o'rta maktab bitiruvchilaridan 10% i ham oliy o'quv yurtiga kirishga muvassar bo'la olmaydi. Demak, har yili bir necha yuz ming ayni balog'at yoshidagi yoshlar quruq umumiy nazariy bilim bilan

“Tarbiya biz uchun yo hayot yo mamot, yo najot yo halo-kat, yo saodat yo falokat”. Abdulla Avloniy

ish topish muammosiga duch keladilar. Ular qaerga bormasin, qay hunarni tanlamasin, yigit yoshida, to'liq o'rta ma'lumotga ega bo'lgan holda, faqat shogird yoki qora ishchi bo'lib ishlash imkoniga ega edilar, xolos. Sho'ro tuzumining o'ysizligi, bag'ritoshligi, to'rachiligi yoshlarni shunday nochor ahvolga solib qo'ygan edi.

Istiqlol tufayli, Prezident I.A.Karimovning jonkuyarligi va tashabbusi bilan nihoyat bu xatarli ahvolga barham berildi. 1997 yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida Prezident “Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori” degan mavzuda

nutq so'zlab, mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini tubdan o'zgartirish, uni yangi zamon talablari darajasiga ko'tarish, shu bilan o'sib kelayotgan avlodning kelajak hayotiga mustahkam poydevor yaratish masalasini bayon qilib berdi.

O'zbekiston Prezidenti ushbu nutqida va keyingi ma'ruzalarida yosh avlod tarbiyasining puxta o'ylangan va mukammal tizimini muhokamaga qo'ydi. Unga ko'ra bola tarbiyasi oiladan, endi turmush qurishni rejalashtirayotgan yosh yigit-qizlar (bo'lg'usi ota-onalar)ni oilaviy hayotga hozirlashdan boshlanib, onaning homiladorlik payti, bola tug'ilganidan 3 yoshigacha oilada tarbiyalanishi, 3-6 yoshda bog'cha tarbiyasi, boshlang'ich ta'lim, tayanch maktab, litsey-kollej va oliy ta'limdan to malaka oshirish, aspirantura, doktoranturagacha to'liq o'z ichiga qamrab oladi. Ayniqsa, ilgarigi 11 yillik umumiy majburiy ta'lim o'rniga 9 yillik majburiy tayanch maktab va 3 yillik ixtiyoriy-majburiy (o'qish – majburiy, kasb yo'nalishi bo'yicha tanlash - ixtiyoriy)

“Ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib, ongini o'zgartirib bo'lmaydi. Ongini, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliy maqsad - ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi”.

Islom Karimov,
O'zbekiston Prezidenti

kollej-litsey ta'limining yo'lga qo'yilishi balog'at yoshiga etib endi mustaqil hayotga kirib kelayotgan yigit-qizlarni bugungi kunimiz uchun zarur bo'lgan muayyan kasb-hunarni egallab, kelajakka qarab dadil qadam tashlashlari uchun real imkoniyat yaratib berdi.

1997 yil 27 avgust kuni qabul qilingan “Ta'lim to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ga binoan ta'lim turlari: *maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish*

va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'lim shaklida belgilandi. Bulardan oliy ta'lim 2 bosqichda: *bakalavriat* (4 yil) va *magistratura* (2 yil) qilib belgilandiki, natijada oliy toifali mutaxassislarning ham ijtimoiy-iqtisodiy talablardan kelib chiqadigan darajalanishi vujudga keldi.

“Milliy dasturga” ko'ra “Ta'lim to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini amalga joriy qilishning 3 bosqichi belgilangan bo'lib, ularning birinchisi - 1997-2001 yillarga, ikkinchisi – 2001-2005 yillarga, uchinchi bosqich esa 2005 yildan keyinga rejalashtirilgan edi.

Bugungi kunga kelib dasturda belgilangan birinchi va ikkinchi bosqich talablari to'liq hayotga joriy qilindi. Jumladan, 2004-2005 o'quv yilida respublikada 898 ta o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari (831ta kasb-hunar kolleji va 67 ta akademik litsey) faoliyat ko'rsatib, ularda jami 786 ming 295 o'quvchi ta'lim oldi. Shu o'quv yilida 171 ming 854 o'quvchi kasb-hunar kollejlari bitirib ishlab chiqarishga yo'l oldi, 7 ming 204 yosh yigit-qizlar akademik litseylarni tugatib, oliy o'quv yurtlariga hujjat topshirishdi. Endigi kunda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun barcha fanlardan maxsus darsliklar tayyorlash, o'qituvchi kadrlar malakasini oshirish, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga keng tatbiq qilish, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilarini o'z egallagan mutaxassisligiga muvofiq ish bilan ta'minlashni yaxshilash va ta'lim bilan ishlab chiqarishni o'zaro muvofiqlashtirish kabi dolzarb masalalarga borgan sari jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Bugun respublikada 18 yoshgacha bo'lgan yigit-qizlar 10 milliondan oshiq bo'lib, mamlakat aholisining 40% ini tashkil qiladi. Yuqorida qisqacha aytib o'tilganidek, mustaqillik yillarida ularni tarbiyalash va mustaqil hayotga tayyorlash bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. “Ta'lim to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ning birinchi va ikkinchi bosqichlarining amalga oshirilishi bilan mamlakatimiz bu sohada jahon standartlariga tenglashib olganligi sir emas. Ammo hali oldinda qilinadigan ishlar ko'p. Avvalo, tan olib aytish lozimki, jahonning eng rivojlangan mamlakatlarida ham mutaxassislar e'tirof etishicha ta'lim-tarbiya tizimining ahvoli qoniqarli emas. Ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida muammolar bir talay. Shunday bir holatda ajdodlarimizning ta'lim – tarbiya sohasidagi boy ma'naviy merosidan unumli foydalanib bu yo'nalishda milliy ma'naviyat va jahon madaniyati an'analari uyg'unligini ta'minlash ustida hali ko'p izlanishlar olib borish lozim bo'ladi.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. MILLIY MA'NAVIYAT NAZARIYASINI SHAKLLANTIRISHNING UMUMMETODOLOGIK ASOSLARI

a) ko'p qutbli dunyo

(Bu qoida **Tavhid haqiqatining** mohiyatidan kelib chiqadi va ma'naviy merosimizda allaqachon e'tirof etilgandir)

b) inson – dunyo mehvari
(Chunki inson ko'ngli Haqning mazhargohidir)

v) iqtisod, siyosat, ma'naviyat: inson va jamiyat hayotida ularning o'zaro uyg'unligi zarurati

2. INSON VA JAMIYAT HAYOTINING UCH SOHASI

(yoki Inson faoliyatining uch yo'nalishi)

Iqtisod

(Insonning moddiy voqelik (atrof-tabiat)
bilan amaliy munosabati)

siyosat

(Har bir insonning o'zga insonlar
bilan bevosita munosabatlari)

ma'naviyat

(Insonning Haqqa, Borliqning
mohiyatiga munosabati)

(Ushbu sohalar insonning Borliq bilan turlicha mustaqil munosabatlariga oid bo'lib,
ulardan har birining manbasi ham, maqsadi ham alohidadir)

3. MA'NAVIYAT NIMA?

(Ma'naviyatning turli nuqtai nazardan ta'riflari)

A) Ma'naviyat – iqtidor, yaratuvchilik quvvati sifatida	«Ma'naviyat – Insonning, Xalqning, Jamiyatning, Davlatning kuch-qudratidir.»
B) Ma'naviyatning qudratini izohlovchi ta'rif	“Ma'naviyat... – insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymon-irodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli botiniy kuch...”
V) Ma'naviyatning ajdodlarimiz merosida aks etgan ramziy ta'rifi	Ma'naviyat – Haqiqat nurining inson qalbida aks etishidir.
G) Ma'naviy kamolotga jarayon sifatida yondoshuv («O'zini anglab etgan Robbini anglab etadi» hadisiga muvofiq)	Ma'naviyat – o'zlikni anglashdir.
D) Ma'naviyatning ilmiy ta'rifi (ma'naviyat – ma'rifat yo'llarining nihoiy)	Ma'naviyat – inson ruhidagi Borliq haqiqati

xulosasi sifatida)	bilan uyg'unlik.
E) Ma'naviyatga diniy nuqtai nazardan berilgan ta'rif	Ma'naviyat – dunyoviy va uxraviy maqsadlarning uyg'unligidir.
J) Ma'naviyat fano va baqo nisbati sifatida	Ma'naviyat – baqoning fanoda zuhuri (namoyon bo'lishi)
Z) Ma'naviyat – inson va jamiyat hayotining uch asosiy yo'nalishining biri sifatida	Ma'naviyat – insonning Haqqa (Borliq haqiqatiga) munosabati

5. JAMIYATDA DINNING O'RNI

Inson va jamiyat hayoti **uch soha** - **Iqtisod, Siyosat, Ma'naviyat**dan iborat deb olinsa,

Ma'naviyat

(Har bir alohida shaxsning **Borliq Haqiqatiga** munosabati sifatida)

4 asosiy jihatga ega bo'ladi:

Imon, ilm, mas'uliyat, mehr

Din mohiyatan muayyan insonlar guruhining o'zlari **Haqiqat** deb qabul qilgan **Borliq mohiyatiga ishonch-e'tiqodini**, ya'ni **imonini** ifodalaydi

va shu ma'noda to'lig'icha **shaxs ma'naviy dunyosiga** taalluqlidir.

Dinning botiniy va zohiriy jihatlari mavjud bo'lib, botiniy jihati **imon**, zohiriy jihati **ibodatlar**. Diniy nuqtai nazardan har ikkisi ham muhim, **ma'naviyat** nuqtai nazaridan esa **imon** e'tiborlidir.

Siyosatga dinning ta'siri faqat har bir shaxs **ma'naviyati** orqali bo'lsa mohiyatan durustdir, ammo insonlar e'tiqodidan bevosita siyosiy qurol sifatida foydalanishga urinish siyosiy avantyurizmdan o'zga narsa emas.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Mustaqillik va yangicha tafakkur zarurati.
2. Milliy mustaqilligimizning uch asosidan biri ma'naviy mustaqillikning tiklanishida O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning xizmatlari.
3. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning ma'naviyat masalalariga bag'ishlangan asarlari.
4. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimov asarlarida milliy ma'naviyat nazariyasi umummetodologik asoslarining ishlab chiqilishi.
5. Ko'p qutbli dunyo.
6. Inson olam mehvari.
7. Inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasi.
8. Iqtisod, siyosat, ma'naviyat. Ularning o'zaro uyg'unligi.
9. Mustaqil O'zbekistonni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy negizlari.

10. O'zbekiston Prezidenti I.A. Karimovning ma'naviyatga bergan ta'riflari.
11. "Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch".
12. Mustaqillik sharoitida islom diniga munosabatning tubdan o'zgarishi.
13. Ma'naviyatning diniy ta'rifi.
14. Inson hayotida fano va Baqo nisbati.
15. Imon ehtiyoji va e'tiqod tarbiyasi.
16. Buyuk ajdodlarimizga ehtirom.
17. Ma'naviy merosning to'laqonli tiklanishi yo'lidagi sa'yi-harakatlar.
18. Tarix xotirasi va yosh avlod tarbiyasi.
19. Yosh avlod tarbiyasi va ta'lim tizimidagi islohotlar.
20. O'zbekiston va jahon: ta'lim – tarbiyada milliy ma'naviyat va jahon madaniyati an'analari uyg'unligini ta'minlash yo'lida.

14-bob.

Shaxs va millat ma'naviy takomilining uyg'unligi

1-fasl. Ma'rifat - ma'naviyat sari eltuvchi yo'l sifatida.

Ma'naviy kamolot jarayoni turli o'lchamlarda amalga oshadi. Biri alohida shaxs umri davomida, ikkinchisi – millatning tarixiy taraqqiyotida, yana mintaqa miqyosida, umumbashariy miqyosda va hokazo. Bu jarayonlar, albatta, bir-biri bilan uzviy bog'lanishda bo'ladi. Masalan, yakka shaxs ma'naviyatining shakllanishi umummilliy va umumbashariy ma'naviy taraqqiyot darajasiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lsa, millatning ma'naviy takomili uni tashkil etuvchi shaxslar ma'naviy dunyosidagi o'zgarishlar tufayli yuz beradi.

Bugungi kunda biz "**ma'rifat**" tushunchasini ba'zan tor talqin qilib, ilm o'rganish, turli sohalardan bilim hosil qilish deb o'ylaymiz. Asli aql bilan anglab etiladigan bilimlarni o'zlashtirishga intilish "ma'rifat vodiysida"gi bir yo'nalish, xolos. Forobiy singari faylasuflar, Yusuf Xos Hojib kabi alloma shoirlar aqlni, mantiqiy tafakkur yo'li bilan o'zlashtiriladigan bilimlarni insonni baxt-saodat sari eltuvchi asosiy yo'l deb tushunganlar. XVIII-XIX asr Evropa madaniyatida ham shu fikr etakchi bo'ldi. Ammo keyingi davrlarda ko'p ajdodlarimiz ilm yo'lini etarli deb bilgan emaslar.

Ajdodlarimiz tashbehiga ko'ra, ma'naviyat inson qalbida aks etgan ilohiy nur, Oliy haqiqat nuri bo'lib, uni o'zida aks ettira olishi uchun inson qalbi sayqal topmog'i zarur. Zero, sayqallanmagan ko'ngilni xudbinlik zangi, g'araz chirki egallab oladi va bunday inson ruhiyatida jaholat va zulmat ustunlik qila boshlaydi. Ayni shu inson qalbiga sayqal berish jarayoni **ma'rifat** deyiladi. Ma'rifat ma'naviyat sari eltuvchi yo'llardan iborat bo'lib, Alisher Navoiyning ta'riflashi bo'yicha «*ma'rifat vodiysi*» - "*shunday bir*

***Ma'rifat** - ma'naviy kamo-lot yo'li, insonning ko'ngil ko'zgusini sayqallash jarayoni, ya'ni har bir insonning butun ongli hayoti davomida o'zli-gini anglash, o'zining Borliq haqiqatiga nisbatini aniq-lash va o'z ruhini Borliq haqiqati bilan uyg'unlash-tirib borish yo'lidagi harakati.*

vodiydirki, uni yuz tuman ming turli yo'llar kesib o'tadi, ammo ulardan biri ikkinchisiga sira o'xshamaydi... Unda sen yuz tuman yo'lovchini beqaror bir tarzda, har biri o'zga bir yo'ldan ketib borayotgan holda ko'rasan. Ularning har biri o'zi ketayotgan yo'l bilan faxrlanadi, har biri yo'lni o'z yo'li tomonga buradi. Biri xush tutgan yo'lni ikkinchisi xohlamaydi, har birining ko'ziga o'ziniki yaxshi ko'rinadi, boshqasini esa nazarga ilmaydi" 153.

Alisher Navoiy o'z mulohazalari so'ngida bir guruh so'qir kishilarning fil haqidagi bahslari xususida mashhur rivoyatni keltirib, xulosa qiladiki, agarchi ma'naviyat yo'llari behisob bo'lsa-da, maqsad yagona - Haqiqatni anglab etish. Insonlarning Haqiqat haqidagi tasavvurlari turlicha bo'lsa ham, ularning barchasi bir erga jamlansa, umumiy tasavvur asl mohiyatga yaqinlashadi.

2-fasl. Islomgacha ma'naviyat – asotir tafakkurdan milliy o'zlikni anglash sari.

Biz shu paytgacha millatning ma'naviy takomili haqida so'zladik va uni uch katta davrga bo'lib ko'rib chiqdik. Bu uch davr bir-birining uzviy davomi bo'lish bilan birga, o'zaro tub xususiyatlariga ko'ra farq qilishini ham alohida qayd etish zarur.

Ulardan birinchisi – islomgacha ma'naviyat davri - juda uzoq - bir necha ming yillar davom etdi. Uni insonning go'daklik, bolalik, o'smirlik yillariga qiyos qilish mumkin. Yosh bolada hali mantiqiy tafakkur yaxshi rivojlangan bo'lmaydi, u ertaklar, afsonalarga ishonadi, bola uchun hayot sehrli ertakdek tuyuladi. Ayni shu holat ibtidoiy jamoa va ilk shaharlar davridagi aksariyat insonlar tafakkuriga ham xosdir. Go'yo go'dak inson zotini o'z oila a'zolari – ota-onasi, aka-ukalari miqyosida, olamni yashab turgan xonadoni miqyosida idrok etganidek, ibtidoiy odam ham hali na insoniyatni, na millatni yaxlit tasavvur eta olmaydi, oila, urug', jamoa, qabila, elat darajasida fikrlaydi. Mavhum tushunchalarni idrok etish bola ongi uchun og'irlik qiladi, xuddi shuningdek ibtidoiy odamlar ham har qanday mavhum tushunchalarni biror muayyan narsa-hodisaga bog'lab tasavvur etadilar. Ayni shu xususiyat asotir tafakkur(mifologicheskoe myshlenie) uchun xosdir. Ibtidoiy odam uchun insoniyat – o'z oila a'zolari, urug' jamoasi(katta oila sifatida), keyincha borib, qabila, elatdan tashqarida emas. Qabila bir urug'dan tarqalgan **irsiy birodarlar uyushmasi** deb tasavvur etiladi. Mushriklik, butparastlikning ham asl sababi – ayni shu asotir tafakkurdir. Chunki payg'ambarlar doimo yagona Tangri nomidan so'zlaganlar, faqat ibtidoiy insonlar qadim yahudiyalar oltin buzoqqa sig'inganidek, yagona Tangri haqidagi ilohiy vahiyini muayyan narsa-hodisa bilan bog'lab tasavvur etganlari natijasida sanamlarga sig'inish paydo bo'lgan. Har bir qabila o'zi e'tiqod qilgan Parvardigorini boshqa qabilanikidan farq qiladi deb tasavvur etish natijasida, ayniqsa, shahar-davlatdan imperiyalar davriga o'tish bosqichida ko'pxudolik tizimlari yuzaga keladi.

---

153 Alisher Navoiy. Lison ut-tayr (nasriy bayoni bilan). T., 1991, s. 400. (Sh.Sharipovning nasriy bayonida qisqartirishlar bilan berildi).

Inson ma'naviyati takomil topib borgan sari uning shuuri yorishib, avval millat (xalq, "budun") so'ng mintaq va, oxiri, insoniyat darajasida o'zligini anglab borgan. Bugun endi koinot darajasida fikrlashga o'tib, o'zga sayyoralaridan o'ziga teng aqlli mavjudotlarni qidirmoqda.

Ammo insoniyatning bolaligi ham behuda o'tmagan. U birinchi bo'lib, Vatanni, ona-zaminni tanigan, yaratuvchilik mehnatini qadrlashni o'rgangan. Ezgulik halollikda, rost so'zda ekanini, yomon niyat, yolg'on so'z, qing'ir amalning oqibati voy bo'lishini anglab etgan. Payg'ambarlar keltirgan ilohiy vahiyga quloq tutgan, aqli etganicha yaxshilarga ergashgan. Milliy o'zlikni tanish va yagona Allohni tan olish bir-biriga yaqin va tutash davrlarda yuz bergani biz uchun ibratlidir. Bu davrda ma'naviy kamolot asosan ibrat zaminida yuz berishini ham alohida qayd etib o'tish lozim. Bu ham bolalikka xos xususiyatdir.

Turkiy millatning o'zligini anglash jarayoni turli begona imperiyalar bosqinidan yurtni himoya qilish bilan bog'liq ravishda kechganligini unutmashimiz kerakdir. Shu jihatdan ham milliy o'zlikni anglash o'smirlikdan yigitlikka tomon ulg'ayish – balog'at davriga o'xshab ketadi. Ayni shu davrda yoshlarimiz yurt himoyasiga tayyorgarlikni o'taydilar, Vatan nima ekanligini o'zlari uchun amalda yangidan kashf qiladilar.

3-fasl. Islom mintaq madaniyati doirasida milliy ma'naviyatimiz takomili va ma'rifat yo'llari.

Asotir tafakkur hukmronligidan e'tiqodiy bag'rikenglik aro milliy tafakkurga o'ta boshlagan turkiy elatlar tavhid e'tiqodi tufayli qo'shni xalqlar bilan yagona madaniy mintaqaga birlashdilar. Ushbu yagona madaniy birlik doirasida milliy ma'naviyatimiz yangi ufqlar sari yuksalib bordi. Biz VIII – XV asrlarni o'z ichiga olgan ushbu qutlug' davrni 4 bosqichga ajratib o'rgandik. Ammo bir narsani, albatta ta'kidlab o'tish joiz. Mushriklik e'tiqodining rad etilishi aslo qadimgi madaniyat samaralarini yoppasiga rad etish deb tushunmaslik kerak. Aksincha, islom mintaq madaniyati o'zidan oldingi davrda insoniyat erishgan barcha yutuqlarni chuqur o'zlashtirdi. Qolaversa, islom mintaq madaniyati doirasidagi milliy ma'naviyatimiz rivojining birinchi pog'onasi bo'lmish **sunna bosqichi**, birinchi navbatda, **ibratga** qurilgan bo'lsa ham, hech qachon **ilmni**, **riyozatni**, **mehrn**ni inkor etgan emas. Keyingi bosqichlarning ham etakchi tamoyillariga biz alohida urg'u berganligimiz oldingi bosqichdagi tamoyillar yo'q bo'lib ketganini yoki nazardan chetda qolganini bildirmaydi. Milliy ma'naviyatimiz taraqqiyotining har bir davri, har bir bosqichi o'ta murakkab mazmunga, turli tamoyillarining o'zaro uzviy tutashgan muayyan uyg'unlikdagi tizimiga ega bo'lib, ularning har birini alohida o'rganish lozim. Ammo biz masalani ilk umumiy yondoshuv darajasida talqin etganimiz sababli, eng yorqin tamoyillarni yoritishga intildik va ko'p nozik jihatlar soyada qolib ketganini tan olib o'tamiz.

Xalqimizning VIII-XV asrlar yagona islom mintaq madaniyati doirasida ma'naviy kamoloti millatimizning bugungi ma'naviy qiyofasi shakllanuvda ayriacha ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davr ajdodlarimiz merosidan xabardorlik, ushbu

ma'naviy takomil jarayonini to'g'ri idrok etish milliy ma'naviyatimizning tarkibiy jihatlari haqida salmoqli tasavvur beradi. Islom mintaqasi doirasidagi yaxlit ma'naviy takomil jarayoni - insonning o'zligini anglash yo'lidir. Bu yo'lning asl mohiyati Tavhid e'tiqodi bo'lib, uni ibtidoda **ibrat** darajasida, axloqiy kamolot egalariga ergashuv tariqasida qabul etilgan bo'lsa, keyinroq aql, mantiqiy tafakkurga tayanib, umumbashariyat yaratgan yaxlit ilmiy va madaniy merosni anglab etishga intilish kuchaydi. **Borliqning yagonaligi haqidagi ilmiy-falsafiy tasavvur shakllandi**, yagona borliq mohiyatiga qarashlar xilma-xilligi idrok etildi. E'tiqod ilm bilan mustahkamlandi. Inson o'zini va voqelikni tushunishda asotir tafakkur bosqichidan ilmiy tafakkur bosqichiga ko'tarildi.

a) Sunna bosqichi – Ibrat ma'rifati;

Muhaddislar nazdida hazrati **payg'ambarimiz ibrati** inson ma'naviy kamoloti uchun bosh mayoqdir. Shu sababli ular umr bo'yi riyoat chekib, hadis to'plaganlar, ularni tahqiq etib "sahih", ya'ni haqiqiy, ishonchlilarini "zaif"laridan ajratib tasniflaganlar. Natijada, inson hayoti uchun nihoyatda muhim muammolarga javob bera oladigan islomiy axloq-odob qoidalar tizimi vujudga kelgan. **Ibrat yo'li** bugun ham shaxs ma'naviyatini shaklantiruvchi muhim yo'nalishlardandir.

Asli ma'rifatning ilk yo'li ibratdir. Go'dak yorug' dunyo yuziga kelib, yashash ishq bilan hayotga intilar ekan, ishni ibratdan boshlaydi, ona

ibrati, ota ibrati, akalar va opalar, buvilar va bobolar ibrati bilan voqelikka o'z munosabatini shakllantira boshlaydi. Bu dunyo asli insonga ibrat uchun yaralgan. Daraxtlarning quyosh sari bo'y cho'zmog'i - ibrat, jonivorlarning o'z taqdiriga rizoligi - ibrat, tog'lar ustivorligi -ibrat, ummonlar teranligi ibrat, quyosh va oy xizmati, kecha va kunduz navbati- ibrat. Payg'ambarlar sidqi, valiylar karomati, allomalar ilmi, zohidlar taqvosi, oshiqlar ishq, eranlar jasorati, tashabbuskorlar g'ayrati, oqillar tadbiri, hayo egalarining andishasi, siddiqlar ibosi, onalar mehri, otalar bag'rikengligi, go'daklar beg'uborligi, keksalar ulug'vorligi - barcha-barchasi inson uchun ibratdir.

***Ibrat** - milliy ma'naviyati-mizga xos ma'rifat yo'llari-dan biri, el-yurt ehtiromiga sazovor ulug' bir insonning yashash tarzi, e'tiborga loyiq xatti harakatlaridan na-muna olib, hayotda ularga rioya qilish. Jumladan, islom ma'naviyatida payg'ambarimiz Muhammad(sav) ibratlari etakchi ahamiyatga egadir. Shu bilan birga ibrat ma'rifati-ni ko'r-ko'rona taqliddan farq qilish juda muhim.*

Yomondan yomonlikni anglab, undan qaytmoq ibrat, yaxshidan yaxshilikni anglab unga ergashmoq-ibrat. O'g'ringing taqdiri- ibrat, fohishaning fojiasi- ibrat, fotihlar umri -ibrat, sotqinlar tubanligi -ibrat. Nima ibrat emas? Barchasi ibrat.

Ibrat ola bilmoq - ma'naviyat, ko'rib - ibrat olmaslik - ma'naviy so'qirlikdir. Ammo ibrat taqlid emasdir, ibrat o'rniga taqlid - dil ko'zining ko'rlikiga dalolatdir, qachonki, kimdagi, qaerda, qaysi zamonda ibrat o'rnini taqlid egallasa, ma'naviyatning o'lgani - ana shu. Masalan, Payg'ambarimizning ayollarga munosabati. Ul hazratning ayollarga bo'lgan shafqati, mehri, hilmi, sadoqati, adolati - ibrat. Ul hazrat hayoti voqeligidan faqat ko'p xotin olishga ruxsatni

ko'rish - xamoqat, ul hazratni ko'p xotinlikda ayblash - musulmon uchun xiyonat, o'zga uchun tuhmat. Har ikki oxirgi hukm - mohiyatdan uzoq zohirbinlik va jaholat, shayton vasvasasidir. Bir necha ayolga uylanib, ularga payg'ambar shafqati, mehri, adolati va himmatini ko'rsata olaman deb, o'z-o'ziga firib berish - takabburlik, shahvatparastlik va g'afolatning birgalashib insof va inson tafakkuri ustidan hukm o'rnatishi, inson ma'naviy halokatining ibtidosidir.

b) Islom ma'rifatchiligi bosqichi – Ilm ma'rifati;

Ma'rifatning yana bir buyuk o'chog'i **ilm**dir. Ilmni Shaxs kamolotining ikkinchi bosqichi deb hisoblash mumkin. Agar bolaning ilk tarbiyasi ko'proq atrofidagi kattalardan o'rganish, o'qigan-eshitgan ertak qahramonlaridan ibrat olish asosida bo'lsa, o'smir yoshiga o'tishidan uning shuurida hayot hodisalariga tahliliy yondoshuv uyg'onadi. Maktabda ham shu sababli alohida fan asoslaridan ta'lim berish 6-7 sinflardan boshlanadi. Maxsus ilmlarga chuqur kirib borish esa oliy o'quv yurtlarida amalga oshiriladi. Demak, ilmiy tafakkurning shakllanishi balog'at yoshi bilan bog'liq. Albatta, hayotga ilm asosida yondoshuv barchada bir xil darajada bo'lish qiyin. Haqiqiy ilmga qobillik alohida iste'doddir.

Ilm - tafakkur bilan bo'ladi, axborot yig'ish ilmga tayyorgarlik bo'lishi mumkin, undan ortiq emas. Umr bo'yi

Ilm – shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati va milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, Borliq haqiqatini anglab etishda bilimga, aql va tafakkurga tayanish. Ilm nuri bilan yorishmagan e'tiqod “taqlidiy imon” hisoblanadi va takabburlik bilan birlashsa aqidapa-rastlikka olib boradi.

taom pishirmoq uchun sabzi-piyoz archib ovora bo'lgan, ammo olov yoqib, qozon qizdirmagan odam ochlikdan o'lar, ammo qorni to'ymas. Ilm - asli ajdodlar ibratidir, o'tganlar, biz ko'rmaganlar haqida xabar orqali ibratdir. Payg'ambarimiz hayoti - ibrat, Imom al-Buxoriy hayoti va faoliyati ibrat, “Jome' as-Sahih“ kitobi esa ilmdir. Forobiyning ilm yo'lidagi fidoiyiligi ibrat, “Fozil shahar fuqarolarining qarashlari” risolasi esa ilmdir. “Qonun fi-t-tib” - ilm, Ibn Sinoning ilmga chanqoqligi esa ibratdir.

Biz Forobiy va Ibn Sino ilmni o'zlashtirishga astoydil bo'lmasak-da, ammo farzandimizga ularni ibrat qilib ko'rsatsak, “Jome'-as-sahih“ni o'zlashtirmasdan payg'ambarimizga mehru sadoqatdan lof ursak, riyodir, munofiqlikdir, bu bilan faqat o'zimizni insonlar va Alloh oldida sharmanda qilamiz, gunohlarimizni ko'paytiramiz, jaholatimizni fosh etamiz. Ammo jahondagi barcha ilmlarni inson egallab ulgura olmasligi ham ma'lum. Dunyoning ishi ilm va farosat bilan bo'lur. Darvoqe - farosat ham Allohning in'omi - ma'naviyat nuridir. Inson o'ziga nima va qay darajada lozim ekanligini farosat bilan (va farosatiga yarasha) aniqlab oladi. Sodda bir misol: Ibn Sinoning “Qonun-fi-t-tib” kitobini mukammal o'zlashtirmagan kishini ayblab bo'lmas, Inson ma'naviy kamoloti - bu bilan belgilanmas. Ammo har bir shaxs o'z sog'lig'ining qadriga etish darajasida, har bir ona o'z farzandini sog'lom voyaga etkazish zarurati darajasida tib ilmidan bahramand bo'lmog'i ayni ma'naviy kamolotga ishoradir.

Ilm - hosil qilingan bilimni idrok etmoqdir. Ammo ilmni faqat risolalardan, qog'oz yuzidan qidirmoq ham etarli emas. Savodsiz dehqonning ziroat ilmi ba'zi o'qib-uqmagan yolg'on akademiknikidan bir necha bor yuqori va mukammalroq bo'lishi mumkin. Er ilmi, tabiat ilmi - yolg'iz kitobdan o'zlashtirilmaydi, erga, tabiatga, har bir ko'kat va jonli mavjudotga mehr bilan, e'tibor va idrok bilan belgilanadi.

Sarkardalik ilmi, umuman, rahbarlik ilmi - san'at darajasidagi ilmdir, harbiy mahorat haqida ming bir kitobni o'qigan odam lashkarni jabhada g'alabaga etkiza olishiga hech kim kafolat bera olmaydi. Bir so'z bilan aytganda, ilm faqat kitobda emas, ammo kitob o'qimay ilmga erishaman, deyish ham oqillikdan tashqaridir.

v) Tasavvuf tariqatlari bosqichi – Riyozat ma'rifati;

Forobiy, Ibn Sino va Biruniylar dunyo ishlarining o'nglanishini inson ilmi va tafakkuriga bog'lagan bo'lsalar, G'azzoliydan boshlab ilm va aql qudrati inson va jamiyat ma'naviy takomili uchun etarli emasligi aniq sezilib qoldi. Irfoniy takomil, **riyozat yo'li** mintaqa xalqlari ma'naviyatida tobora keng ko'lam kasb etdi. Haqiqat ishq iroda qudratini sinay boshladi. Inson haqiqat yo'lida o'zlikdan kechishni o'rgandi. Dillar xudbinlik zangidan poklana boshladi. Albatta, oriflik har kimga ham nasib etmaydi, valiylik rutbasi bugungi bizning tasavvurlarimizdan behad yuqoridir. Lekin ma'naviyat haqiqat yo'lida ruhiyat safarbarligi ekanligini ajdodlar bizga anglatdilar.

Tasavvuf ahli, ya'ni so'fiylar, ibrat va aqlga, bilimga tayanishni etarli deb topmay, **riyozat yo'lini**, ruhiy safarbarlik, iroda qudratini namoyish etib, nafsni poklash yo'llarini ishlab chiqdilar. Tasavvuf ma'rifati o'zi bir hududsiz olam. Uning o'z maqom va hollari mavjud. XII-XIII asrlarda o'ndan ortiq tasavvuf suluklari (yo'llari) shakllangan. Jumladan, Markaziy Osiyoning o'zida Yassaviya, Qodiriya, Kubraviya kabi turli yo'nalishlar keng urf bo'lgan. Bularning har biriga batafsil to'xtalinsa, so'z uzayadi. Riyozat chekib ko'ngilni poklash, uni xudbinlik zangidan tozalash tasavvuf suluklarining asl maqsadidir.

Inson o'z boshiga tushgan, hayotida ro'y bergan qiyinchiliklar, turli balo-yu kulfatlarga chidashi, toqat qilishi sabr-bardosh deyiladi. U hali

***Riyozat** - milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llari-dan biri, muayyan ezgu maqsad yo'lida barcha qiyinchilik-larga bardosh berib, olg'a intilish. Islom mintaqa madaniyati doirasida riyozat ma'rifatini yuksak mukam-mallik darajasiga olib chiqishda tasavvuf piri murshidlarining xizmati beqiyosdir.*

riyozat emas. **Haq yo'lida ongli ravishda inson o'z oldiga ulug' bir maqsadni belgilab, unga etishish uchun ixtiyoriy ravishda barcha qiyinchiliklarni bo'yinga olib, to'siqlarni engib o'tib, olg'a intilishigina riyozat bo'ladi.** Inson riyozat chekmay umuman biror narsaga erishishi qiyin. Xalqimiz shuning uchun, sodda qilib, “jondan kechmasang, jonona qayda”, deydi. Darhaqiqat, riyozatsiz na u dunyo, na bu dunyo saodati insonga nasib bo'lmaydi.

Allohning inoyati bilan tasavvuf irfoni bizning zaminda takomil cho'qqisiga ko'tarildi. Hazrati Bahovuddin kasb etilgan irfoniy quvvatni ezgulik yo'lida amaliy faoliyatga tatbiq etishga da'vat etdi. Xoja Ahror va Jomiy, Alisher Navoiy va Maxdumi A'zamdek ma'naviyat darg'alari ushbu yo'lda yuksak namuna ko'rsatdilar.

Tasavvuf irfonida avval zuhdu taqvo etakchi maqom tutgan bo'lsa, keyinroq ilohiy ishq tushunchasi yuqori o'ringa ko'tarildi. Bu tuyg'u oxir-natijada insonni fanodan baqoga olib chiquvchi asosiy vosita deb topildi.

g) «Majoz tariqi» bosqichi – Mehr ma'rifati.

XIV asrga kelib Markaziy Osiyoda tugal shakllangan naqshbandiya suluki hazrati Bahovuddin Naqshband olg'a surgan mashhur “dil ba yoru, dast ba kor” shiori orqali ma'naviy kamolot egalarini yangi, yuqoriroq bosqichda amaliy faollikka undadi. Ayni shu davrdan mumtoz adabiyotda yangi yo'nalish, Navoiy ta'biri bilan aytganda, **“majoz tariqi”** shakllana boshladi. Bu yo'nalishning mohiyatida yangicha talqin etilgan “majoz ishq” yotadi. Hanuzgacha mumtoz adabiyotimizga doir tadqiqotlarda Alisher Navoiy aniq farqlab bergan “haqiqat tariqi” va “majoz tariqi” yo'nalishlari mavjudligi jiddiy e'tiborga olinmaydi, “majoz ishq” iborasi jo'ngina “dunyoviy ishq” deb talqin etish bilan chegaralanadi. Darhaqiqat, irfoniy adabiyot namoyandalari “majoz” tushunchasini shunday tushunib va tushuntirib kelganlar. Ammo mumtoz adabiyotda Amir Xusrav Dehlaviydan boshlab “ishqi majoziy” tushunchasining talqini o'zgara boshladi. Alisher Navoiy umrining oxirida ushbu yangicha talqin mohiyatiga ilmiy aniqlik kiritish maqsadida “ishq”ni ikki (“ishqi haqiqiy” va “ishq majoziy”) emas, balki uch qismga ajratib: “avom ishq”, “xos ishq”, “siddiqlar ishq” deb atadi. Shunday qilib, ham biz “dunyoviy muhabbat” deb ta'riflaydigan “avom ishq”dan ham, “ilohiy muhabbat” deb ajratadigan “siddiqlar ishq” yoki “ishqi haqiqiy”dan ham farq qiluvchi alohida ma'naviy voqelik – “xos ishq” mavjudligi aniq bo'ldi. Uning asl mohiyati poklik, beg'arazlik bilan bog'liq. “Xos ishq” egalari insonga, butun voqelikka “Oliy haqiqatning mazhari”(inson ko'ziga namoyon bo'lishi) deb qaraydilar va shunga muvofiq munosabatda bo'ladilar. “Majoz haqiqatning ko'prigidir”, deyilishi shundan. Ular fanoda baqoni sevadilar, insonga “haqiqat asrorining ganjinasi” bo'lgan ko'ngil mulki tufayli mehr qo'yadilar.

Alisher Navoiy badiiy-falsafiy ijodida millat ma'naviyati o'zining eng oliy bosqichiga ko'tarildi. Buyuk shoir **pok insoniy mehrni** ma'naviyatning tug'rosiga aylantirdi. Navoiy ma'naviyati timsolida e'tiqod va ilm, iroda qudrati va mehr, fidoiylilik va donishmandlik yagona mohiyat kasb etib, millat ma'naviyatini kamolotning oliy bosqichiga olib chiqdi.

***Mehr** - shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati va milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, insonlarga, tabiatga, har bir ishga beg'araz fidoiylilik bilan munosabatda bo'lish. **Mehr ma'rifati** 1) inson ko'nglini anglab etish va unga mehr ko'rgazish bilan tarbiyalash, 2) insonning boshqa bir insonga bo'lgan beg'araz muhabbati tufayli xudbinlik balosidan forig' bo'lishi va Borliq haqiqatini anglab etishi (Alisher Navoiy talqinida) ma'nolarini anglatadi.*

Asl ma'nosiga diqqat qilsak, o'zbek tilidagi "mehr" so'zi Navoiylar davrida "majoz ishq", "xos ishq" deb ta'riflangan tuyg'uning mohiyatini ifodalaydi. Ruslarning achchiq maqollaridan birida "lyubovъ zla"... deyilgan jumla bor. O'zbekning "mehr" tushunchasida ana o'sha "zlo" yo'q, g'araz yo'q. Ota va ona mehri, farzandning o'z qiblagohi va volidasiga bo'lgan mehri, og'a-ini, opa-singillar aro mehr, Vatan mehri, tabiat va undagi turli jonzotlarga nisbatan mehr tuyg'usi, do'st mehri - bularning barchasi g'arazdan xoli, tabiiy va samimiy mehr namunalari. Nafaqat inson bolasini, balki turli

hayvonlarning jajji bolachalarini ko'rganda inson dilida ajib shirin tuyg'u qo'zg'oladi. Begunoh go'dakning ma'sum qiyofasi, jovdirab sizdan mehr kutib turgan ko'zlari insonni befarq qoldirmaydi, beixtiyor jilmayasiz, erkalab so'zlar aytgiz keladi. **Mehr tuyg'usi** inson uchun ulug' ilohiy tuhfadir. Bu tuyg'udan inson o'zini mahrum qilsa, bu dunyoning o'zida do'zax azobi o'rtanishida qoladi. Chunki inson birovga mehr baxsh etmay, birovdan mehr ko'rmay yashay olmaydi.

Riyozat yo'li va mehr tuyg'usi barcha yosh uchun xosdir. Ammo inson oila qurgach, uning hayotida halol rizq bilan turmush o'tkazmoq, farzand tarbiyasi bilan shug'ullanish kabi jiddiy sinovlar paydo bo'ladiki, bular endi ibrat va ilmning o'zi bilan bo'ladigan savdolar emas. Ilm yo'lida ham riyozat chekiladi, ammo halol rizq bilan ro'zg'or tebratish, solih farzandlar o'stirib, voyaga etkazish bu aslida Borliq haqiqatini amaliy faoliyat jarayonida butun vujudingiz bilan his qilishga olib keluvchi haqiqiy ma'rifat maktabidir.

Insonning 30-40 yoshlik davrlari asosan riyozat bilan o'tsa, haqiqiy beg'araz mehr tuyg'usi odatda 50 yoshlar atrofida shakllanadi, deyish mumkin. Bobo va buvining nabiraga mehri ayni shu beg'araz mehrning yorqin namunasi. O'g'il-qiz meni qariganimda boqadi, parvarish qiladi deb umid qilish mumkin. Nabiralar deyarli bobo-buvilarni boqmaydilar. Chunki ularning qo'lidan bir ish kelguncha katta avlod bormi-yo'qmi? Ammo "nabira boladan shirin" deyilishi bejiz emas. Haqiqatan ham chol-kampirlarning nabiralarga mehri insonning yangi tug'ilib kelayotgan hayotga beg'araz muhabbatidir. Albatta, aytganlarimiz oddiy bir hayotiy misol. Asli mehr tuyg'usi nihoyatda ulug' insoniy hissiyotdir. U haqda Alisher Navoiydan o'tkazib so'z aytish qiyin.

Xullas, "ma'rifat" Haqiqatni anglab etish yo'li bo'lib, o'zligini anglab etgan inson Haqni anglab etadi, uni tasavvuf istilohida Orif deydilar, hozirgi tilimizdagi "ziyoli" tushunchasi asli ushbu darajada bo'lmog'i kerak, faqat "intelligent" (ya'ni aql sohibi) emas. Ma'naviy barkamollik ham shuning o'zidir. **Ibrat, ilm, riyozat,**

mehr barchasi ma'rifat yo'llari bo'lib, inson ularning barchasini bosib o'tmay turib barkamol bo'lmaydi, mukammal ma'naviy qiyofa kasb etmaydi.

**3-fasl. Yangi davrda milliy ma'naviyatimiz takomilining bosh muammosi – siyosiy va ma'naviy taraqqiyot uyg'unligi masalasi.
«Xavos» va «avom».**

Yangi davrning ma'naviy mohiyati ikki asos : 1) dunyoni surat va ma'no yaxlitligida o'rganish va 2) bahamjihatlikda boshqarishga intilish bilan o'zligini namoyon etishini aytib o'tdik. Islom ma'naviyatining asl mazmuniga muvofiq keluvchi ushbu haqiqatni anglab etish uchun islom mintaqasining ilg'or ziyo egalari 7 asr izlandilar va, nihoyat, Alisher Navoiy olg'a surgan “majoz tariqi” tafakkur tarzida ilk bor ushbu natijaga etib kelindi. Shu bilan buyuk bobokolonimiz islom mintaqasi ma'naviyatining asl mag'zini milliy ma'naviyatimiz o'zak tomiriga aylantirib berdi va bizning ongimizni, tafakkurimizni O'rta asrlardan Yangi davrga olib o'tib qo'ydi. Faqat buni anglab etishga biz uchun yana 500 yil kerak bo'ldi.

Agar temuriy shahzodalar loaqal kenja o'g'il Shohruh darajasida oqil bo'lganida, agar faqat she'riyat va san'atgina emas, siyosat borasida ham Tavhid idroki g'alaba qilganida biz bugun ulug' bir millat, buyuk bir saltanat sohiblari bo'lur edik. Afsus, Alisher Navoiy va Mirzo Boburning armonlari 500 yil orqaga surilib ketdi. Inson dimog'ida kibr balosi joylashgan. Zuhd va kibr, mehr va shahvat orasidagi chegarani doim ham inson zoti to'g'ri belgilay bilmaydi. Temuriy shahzodalar bari shoir edi, bilim va zavq egasi edilar. Ammo ularni joh kibriga, shaydolik shahvatga etakladi. Ular darvesh-shoh bo'lmoqchi edilar, ammo kibr va shahvat zalolatga mahkum etdi.

Balki Sohibqiron Temur Boyazidni armonda qoldirib, Haq irodasini ado etgandir. Har holda Evropa XIV- XV asrlardan o'ziga o'zi hisob bera boshladi. Islom mintaqasi madaniyati XI-XV asrlar davomida Evropaga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, “averroizm” an'anasi 10 asr g'aflat uyqusiga cho'mgan xristian olamini Reformatsiya va Renessans (Evropa Uyg'onishi)ga olib keldi. Reformatsiya, ya'ni xristian dinidagi islohcilik harakatlari Evropaning o'z xatolarini anglab eta boshlaganidan darak edi. Afsus, biz musulmonlar kibriga berildik. O'zimizga oshiqcha mahliyo bo'ldik. XV-XV asr chegarasi islom mintaqasi uchun ma'naviy takomilning avj nuqtasi bo'lgan bo'lsa, Evropa uchun ma'naviy yuksalishning avj olish nuqtasi bo'ldi. XVI asrdan mintaqamizda tanazzul, Evropada yuksalish boshlandi. Niderlandiya va Buyuk Britaniya burjua inqiloblari, XVIII asr frantsuz ma'rifatchiligi va nihoyat Buyuk frantsuz inqilobi Evropadagi ijtimoiy-madaniy muhitni butkul o'zgartirib yubordi. Evropa butun dunyo xalqlari erishgan madaniy-ilmiiy boylikni faol o'zlashtirdi. XIX-XX asrlar davomida Evropada aniq va tabiiy fanlar, sanoat va texnika sohasida erishilgan olamshumul yutuqlar bu mintaqani jahonda peshqadamlikka olib keldi va natijada bugungi kunda “jahon fani”, “umuminsoniy qadriyatlar” deganda, birinchi navbatda, Evropa madaniyati unsurlari nazarda tutiladigan bo'ldi.

Islom dunyosi ma'naviyati IX-XV asrlarda yuksak kamolot bosqichlariga ko'tarilgan bo'lishiga qaramay, bu mintaqada siyosiy struktura negizi Tavhid

e'tiqodiga muvofiq o'zgarmaganligi juda og'ir oqibatlariga olib keldi. Siyosiy tafakkurda qabilachilik davri asotir tafakkur qoldig'i bo'lmish sulolaviylik an'anasi va "farr" xurofotining to'liq engib o'tilmaganligi islom mintaqasidagi O'rta asrlar siyosiy madaniyatining katta qusuri bo'ldi. Na sarbadorlar, na temuriylar bu qusurni uzil-kesil engib o'ta bilmadilar.

Albatta, bu davrda ham millat ma'naviyati ma'lum ma'noda rivojlanishda davom etdi. XVI-XX asrlarni ma'naviy takomil nuqtai nazaridan 2 katta bosqichga ajratdik. Birinchi bosqichda ma'naviyatning ommalashuvi borgan sari keng miqyos kasb etib, **xos** va **avom** orasidagi farq borgan sari kamayib bordi. Tan olish kerakki, bu jarayon ikki tomonlama namoyon bo'lar edi, ya'ni keng xalq ommasi ma'naviyati yuksalib borishi bilan birga, zodagon toifalar ma'naviyati ham muayyan darajada avomlashib borganligini kuzatish mumkin. Bu jarayonni Turdi va Gulxaniy kabi allomalar o'z ijodida yorqin ifodalab berdilar. Bu bosqichni millatimiz uchun **Yangi davr ma'naviyatiga o'tish bosqichi**, deb atash mumkin. Bu davrning eng katta yutug'i Vatan tuyg'usining shakllanishi - "O'zbekiston" tushunchasining iste'molga kirishi bo'ldi.

Islom mintaqasida XVI asrdan boshlab, dezintegratsiya (yagona mintaqa madaniyatining turli o'lka madaniyatlariga parchalanishi) jarayoni kuchayib bordi. Eronda Safaviylar, Kichik Osiyoda Usmonli turklar, Movarounnahr va Xurosonda Shayboniylar saltanati o'rnashdi. Temur avlodi Boburiylar timsolida Shimoliy Hindistonda 300 yil saltanat yuritdi va bu qadim o'lkani islom mintaqa madaniyatining eng ilg'or an'analari o'chog'iga aylantirdi. Sharqiy Turkiston Xitoy imperiyasi va Volgabo'yi turklari Rossiya asoratiga duch keldilar. Shunday qilib, "Joh badmastligi"ning kibri va g'aflati oqibatida buyuk turkiy millat parchalanib ketdi. Shayboniylar davlati ham 100 yildan oshiqqa dosh bermadi. Yagona o'lka ikki xonlik va bir amirlik aro taloshda qoldi. Bu noahillik balosi oxir-oqibat yagona Vatanni bosqinchilarga qurbon qildi.

Yangi davr Evropa ma'naviy muhitiga xos qarama-qarshiliklar kurashi oxir-oqibat K.Marks va F. Engelsning murosasiz sinfiy kurash targ'ibiga qaratilgan kommunistik utopiyasiga olib keldi. Ammo bu utopiyaning muvaqqat siyosiy g'alabasi, asoschilar umid qilganidek, G'arbiy Evropa mamlakatlarida emas, balki siyosiy qoloq o'lkalarda yuz berdi. Natijada Markaziy Osiyo xalqlari ikki tomonlama jabr ko'rdilar. Hur va ozod jamiyat va'da qilgan bolshevoylar qadim Turon elatlarini sun'iy ravishda bir-biriga qarshi qo'yib, uzil-kesil parchalab tashlashga muvaffaq bo'ldilar. Turar Risqulov, Mustafo Cho'qay, Zaki Validiy To'g'on kabi millat jonkuyarlarining urinishlari o'z vaqtida besamar qoldi. Oradan 70 yil o'tdi, yolg'on va'dalar zaminiga qurilgan "sovetlar" tuzumi baribir emirilib ketdi. Qadim Turkistonning yagona zaminida mustaqil davlatlar qad ko'tardi. Bugungi siyosiy voqelikda mavjud imkondan foydalanib, o'zaro yaqinlashuv, qardoshlik aloqalarini rivojlantirish yo'lini tutish yagona to'g'ri siyosat ekanligi ayon bo'lib qoldi. Bu yo'lda ma'naviy, madaniy birlik sari intilish, necha ming yillar davomida vujudga kelgan yaxlit ma'naviy merosni chuqur o'zlashtirish va uni yaxlit saqlab qolib, yangi bosqichda rivojlanishini ta'minlash barchamiz uchun ham farz, ham qarz, kelgusi avlodlar oldidagi muqaddas burchimizdir. Millatimizga Haq taolo yana bir imkoniyat berdi. Agar o'tmish xatolarni inobatga

olsak, ma'naviy kamolot yutuqlarini tiklay bilsak, inshoolloh, bu safar saodat yo'ldoshimiz bo'lg'ay.

Inson fitratida uch qusur bor - kibr, shahvat, g'aflat. Bu qusurlar inson tabiatining zotiy xususiyatlari bilan tutash. Shu sababli ulardan butkul qutulib bo'lmaydi. Faqat hushyor bo'lish va "Beayb parvardigor" ekanini aslo unutmaslik kerak. Ma'naviyatning mohiyati me'yorni saqlay bilishda.

O'rta asrlar ma'naviy hayotida "**xos**" va "**avom**" tushunchalari keng urf bo'ldi. Ya'ni "**xos ahli**" yuksak kamolot bosqichlariga erishdi, ammo "**avom**" ko'p jihatdan **ibrat bosqichida** qolib keta berdi. Tasavvufdagi murid va murshid munosabatlari ham ayni shu ma'naviy tengsizlikka ishora qiladi. Parning ko'nglidan kechgani ko'pchilik muridlarga qanchalik ayon bo'lgan, yolg'iz Allohga ma'lum. Albatta, ma'rifat yo'llarida har kim iqtidoriga yarasha bir darajaga erishadi, ammo ma'naviy kamolot jamiyatda faqat tor doiraning o'z "ichki holati" miqyosida qolib keta bersa, umumijtimoiy o'zgarishlarga olib kelmasa, hayot uyg'unligi buziladi. Ma'rifat tarqatish yo'li bilan siyosat va iqtisod sohalarida ham umumijtimoiy o'zgarishlar sodir bo'lishiga erishish esa ma'naviyat ahlining mas'uliyatidadir.

Faqat xos ahliga tayanib erkin va hur jamiyat qurish qiyin. Oddiy mehnatkash ham faqat samimiy e'tiqod egasi bo'libgina qolmay, ilm va irfondan boxabar bo'lmog'i, o'zi yashayotgan jamiyatning baland-pastini tushunib (iqtisodiy va huquqiy bilimlarni egallab), atrof voqelikka ongli va faol munosabatda bo'lmog'i, hozirgi til bilan aytganda, fuqarolik jamiyatining, haqiqiy demokratik tuzumning poydevoridir.

Allohga ming shukurlar bo'lsin-ki, Mustaqillik sharofati bilan milliy ma'naviyatimiz sarchashmalaridan bevosita qonib-qonib obi hayot shimmog'imiz imkoni yaraldi. Bugun endi e'tiqod va ilm, iroda qudrati va mehr, Vatan va xalq, tabiat va bashariyat, bir so'z bilan aytganda, Oliy haqiqat oldidagi insoniy mas'uliyat bir butun mohiyat sifatida har bir shaxsning, har bir O'zbekiston fuqarosining ma'naviyatini tashkil etmog'i kerak. Milliy ma'naviy merosimiz bizga tabiat va millat, bashariyat va koinot oldidagi burch va mas'uliyatimizdan saboq beradi. Millat ma'naviyati o'z tarixiy shakllangan qiyofaciga ega, shu bilan birga mohiyatan umumbashariy qadriyatlarga aslo zid emas, balki muvofiqdir. Zotan, bashariyat asli bir ota-onaning bolalari emasmi? Ma'naviyatimizning asos qirralari - **e'tiqod va ibrat** (Sunna), **ilm va mantiqiy tafakkur** (islom ma'rifatchiligi), **haqiqat ishq** yo'lida **ruhiyat safarbarligi** va iroda qudrati(tasavvuf va irfon), **pok insoniy mehr** va ijtimoiy faollik ("majoz tariqi") - bir-birini inkor etmaydi, balki ularning biri kimda kam bo'lsa, unda ma'naviy to'kislik bo'lmaydi.

Inson ma'naviyati ming bir sifat, behisob jihat va qirralar bilan jilolanadi: hayo va andisha, vafo va sadoqat, o'ktamlik va tashabbuskorlik, himmat va sahovat, jur'at va shijoat, oriyat va xokisorlik, bosiqlik va hilm, farosat va zakovat, balog'at va fasohat, mardonalik va mas'uliyat va hokazo... Xullas, jam'i insoniy fazilatlar ma'naviyat darakchilaridir. Ularning har biri orqali inson botiniy dunyosi haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin. Ma'naviyatning o'zak tomiri esa Haqiqat ishq, meyor va uyg'unlikda ifodalanadi.

Talabalarga tayyorgarlik uchun yordamchi materiallar:

1. SHAXS MA'NAVIY TARBIYASINING TAKOMIL BOSQICHLARI (yoki ma'rifat yo'llari):

Ibrat,

Ilm,

Riyozat,

Mehr

2. HAQIQAT NIMA?

Haqiqat - cheksiz. Qur'oni karimning “**Baqara**” surasidagi “Oyat al-kursi” nomi bilan mashhur bo'lgan **255-oyat** nihoyatda el ichida mo'rtabar tutiladi. Sababi, unda Alloh haqiqatiga juda ixcham, ammo mukammal ishora mavjuddir. “Alloh - undan o'zga iloh yo'qdir” deb boshlanuvchi ushbu oyatning faqat ikki jumlasini eslaylik: “**Osmonlar va Erdagi (barcha) narsalar Unikidir**”..., “**Uning kursiysi Osmonlar va Erdan (ham) kenglik qilur**”, deb o'giradi ularni muhtaram tarjimon.

Milliy ma'naviyatimizda Borliq haqiqati Tavhid e'tiqodida ifodalanadi. Barcha buyuk ajdodlarimiz ana shu ulug' Haqiqatni tushunish uchun intilib yashaganlar va har kim o'z holi darajasida uni tavsif va talqin etishga uringan. Nazarimizda, **Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonida** ushbu talqin eng mukammal suratda ifoda etilgan. Biz undan bir rivoyatning nasriy bayonini keltirish bilan cheklanamiz. Shoir “**Ma'rifat vodiysi**” ta'rifini bergach, uni izohlash uchun Sanoiydan bir rivoyat keltiradi:

“Eshit, bunga ushbu mojaro juda munosib misol bo'la oladi. Naql qilishlaricha, bir guruh ko'rlar to'dasi bir sabab bilan: musofirlik yoki asirlik tufayli Hindistonga borib qolishibdi. So'ngra falakning gardishi bilan ular o'z yurtiga qaytib kelishibdi. Bu erda ulardan bir kishi : “Filni ko'rdilaringizmi?” - deb so'rabdi. Ular: “Ha”, - deb javob beribdilar. “Ko'rgan bo'lsangiz, dalil keltiring”, - debdi boyagi kishi.

Ular aslida filni ko'rmagan, u haqda hatto yaxshi so'rab ham olmagan edilar. Har biri filning bir a'zosini paypaslab, undan bilim hosil qilib olgan edi. Shu sababli filning qo'llarini ushlagan kishi fil sutunga o'xshar ekan, desa, qornini paypaslagan, yo'q, u besutun, dedi. Xartumini ushlagan, fil ajdahoga o'xshash bir narsa ekan, desa, tishlarini bayon qiluvchi kishi esa, fil ikkita suyakdan iborat, dedi. Quyrug'idan xabar bergan kishi filni osilib turgan ilonga qiyos etdi. Qo'li bilan filning boshini paypaslagan kishi uni bir cho'qqining tumshug'i deb sharh qildi. Filning qulog'iga qo'l etkazgan kishi uni qimirlab turgan ikki elpig'ich ekan, dedi. Ularning barchasi shu tariqa ko'rlik yuzasidan turli so'zlar aytdilar. Garchi ular aytgan so'zlarning barchasi to'g'ri bo'lsa-da, ularning hammasi nuqsonli edi, ularda tartib mavjud emas edi.

Shuning uchun ham filbonlik sohasida ustod hisoblangan etuk faylasuf, o'zi hind naslidan bo'lgan kishi, ular aytgan so'zlarni tinglab, naql qilganlarga ta'na so'z aytmadi va shunday dedi:

- Har bir kishi fil haqida o'zi bilganlarini aytib, u haqda nishon berdi. Ular birlariga zid fikr aytgan bo'lsalar-da, kechirarlidir. Chunki ularning har biri o'z bilganicha so'z aytdi, ammo ulardan hech biri filni ko'rgan emas edi. Lekin ular aytgan bu sifatlarning barchasi bir erga jam' qilinsa, ulardan fil haqida muayyan tasavvur hosil bo'ladi.

Uzoqni ko'ruvchi kishiga bu juda yaqin bo'lgani uchun u hech ikkilanmasdan ko'rlar aytgan barcha so'zlarni chin deb baholadi."¹⁵⁴

Yuqoridagi oyatda yana ishora qilinadi: "(Odamlar) Uning ilmidan faqat (U) istaganicha o'zlashtirurlar." Demak, har bir insonning bilimlari chegarali. Shu sababli *Borliq haqiqatini anglab etish uchun avvalo insonlar bir-biriga e'tibor qilishi, bir-birini tushunishga intilishi lozim. Tabiatni, undagi har bir zarrani, maysani, tirik jonni tushunishga intilib yashamoq, doim o'zgani tushunishga intilmoq - ma'naviyat yo'li shudir.*

15-bob.

Ma'naviyat tarixini o'rganish sohasidagi muammolar.

1-fasl. Ijtimoiy fanlar metodologiyasi va ma'naviyat tarixiga yondashuv.

Inson ilmi hech qachon Borliq haqiqatining oxiriga eta olmaydi. Shunday ekan, harqanday ilm biror-bir aniq maqsad sari yo'nalmasa, cheksiz-chegarasiz, ibtido-intihosiz bo'lib qolib, biror samaraga muyassar bo'lishi qiyin. "Metodologiya" tushunchasi voqelikni ilmiy idrok etishning ayni shu muayyan maqsadga qaratilgan mantiqiy tizimini anglatadi. Ma'lumki, ajdodlarimiz - buyuk tasavvuf pirlari - Haqqa etishishning irfoniy yo'llarini ishlab chiqqanlar va ularni "tariqat" yoki "suluk" deb ataganlar. "Metod" atamasi ham aslida yunoncha "metodos" so'zidan bo'lib, "yo'l", "haqiqatni anglab etish yo'li" ma'nolarini ifodalaydi. Arab tilida bu so'zning muqobili "tariq" yoki "tariqa" bo'ladi. "Tariqat" atamasining kelib chiqishi shundan. Alisher Navoiy XV asrda ayni shu an'anaga tayangan holda adabiyotda "badiiy metod" muammosini hal qilib berdi va "haqiqat tariqi", "majoz tariqi" tushunchalarini ilmiy iste'molga kiritdi.

Sobiq Sho'rolar tuzumi davrida 70 yil davomida kommunistik aqidaparastlik ijtimoiy fanlarning mag'iz-mag'iziga singdirib yuborildi. Butun jahon ilmi marksistik "metodologiya" nuqtai nazaridan «andozalab» chiqildi. Ayniqsa ijtimoiy fanlar bu tazyiqdan qattiq zarar ko'rishdi. Tarixda o'tgan har bir yirik allomaning ilmiy merosi «dialektik materializm»ning cho'yan qoliplariga moslanib, shu nuqtai nazardan uning «yutuq» va «kamchiliklari» sarhisob qilindi, agar uning mulohazalari marksizm aqidalarining biror-bir qirrasini «isbotlash»ga xizmat qilsa, bu o'sha allomaning merosining «progressiv», «haqiqatga muvofiq» tomoni, agar zid kelsa, mos tushmasa, bu uning «reaktsion», «adashgan» tomoni ekani ta'kidlandi. Bu ishlarni ancha-muncha iste'dodli olimlar «qotirib» bajargani tufayli, sovet davri "faylasuf"lari ular yozgan narsalarni o'z vaqtida sof ilmiy haqiqat sifatida qabul qilishdi. Bugun endi o'z xohishlaridan qat'i nazar xotiraga joylashib olgan bunday yarim yolg'onlardan xalos bo'lish ular uchun og'ir kechmoqda. Marksizmning og'ir jinoyatlaridan biri shuki, o'z davrida minglab qobiliyatli yoshlarni ilmda ana shunday boshi berk takabburlik ko'chasiga kiritib

¹⁵⁴ Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. T., 1991, s.402 (nasriy bayon muallifi Sh. Sharipov)

qo'yib, ham ularga Alloh bergan tabarruk ne'matni elga sovurdi, ham jamiyat rivojiga ikki tomonlama zarar etkazdi.

Marksizm-leninizmga so'nggi haqiqat deb qaragan paytimizda ijtimoiy fanlar sohasi juda jo'nlashib ketgan edi. Chunki mutlaq haqiqatlar allaqachon aniqlangan, endi nisbiy, ikkinchi darajali masalalarni hal qilishgina qolganday tasavvur hukmron edi. Hozir ham yaqin o'tmishda marksistik falsafani yaxshi o'zlashtirib olganlar uchun eski andaza va qoliplardan kechish qiyin bo'lmoqda. Ammo bugun, ko'zimizni kattaroq ochib qarajak, birgina Evropa mintaqasida shuncha ko'p bir-biridan keskin farq qiluvchi falsafiy tizimlar yaratilgan ekan-ki, ularning har birini jiddiy anglab etish uchun bir insonning umri yo etadi, yoki etmaydi. Shunday sharoitda sobiq sovet davrida kimki marksistik dialektikaning targ'iboti bilan ilmiy darajalarga erishgan bo'lsa, bugun ham kechagi bilimlarini «ilmiy falsafiy ta'limot» sifatida talabalarga taqdim qilishga urinishi, yumshoq qilib aytganda, insofdan emas, qolaversa, bunday “o'jarlik”ning oqibatini ham o'ylash kerak. Kechagi biz boshdan kechirgan “savdolar”dan bexabar yoshlarimiz bunday mas'uliyatsizligimiz tufayli yana yolg'on “haqiqat”larni chin deb o'zlashtiradimi? Bunday metodologik chalkashliklar faqat falsafa emas, boshqa qator ijtimoiy fanlarga ham oid bo'lib, 70 yillik marksistik mafkura asorati ularning barchasiga o'z “tamg'a”sini bosib ketganligi biz katta avlodga sir emas.

Prezident I.A.Karimov “Fidokor” gazetasi muxbiri savollariga javoblarida bu haqda shunday deydi:

“Ko'p asrlik tariximiz shuni ko'rsatadiki, inson dunyoqarashining shakllanishida ma'rifatning, xususan, ijtimoiy fanlarning o'rni beqiyos. Bu jamiyatshunoslik bo'ladimi, tarix, falsafa, siyosatshunoslik bo'ladimi, psixologiya yoki iqtisod bo'ladimi – ularning barchasi odamning intellektual kamolotga erishuvida katta ta'sir kuchiga ega. Lekin bugun o'rta va oliy o'quv dargohlaridagi ta'lim-tarbiya jarayonlarida foydalanilayotgan darsliklar, dastur-qo'llanmalar, kitoblar qanday mafkuradan oziqlangan? Ularda eski tuzum davridan qolgan g'oyaviy qarashlardan to'liq voz kechilganiga kim kafolat bera oladi? Bu haqda qayta-qayta gapirishga to'g'ri kelmoqda. Afsuski, biz mamlakatimizda ijtimoiy fanlarning rivoji zamon talablaridan ortda qolayotganini tan olishga majburmiz. Bu boradagi xato va kamchiliklarni zudlik bilan bartaraf etish choralari ko'rishimiz lozim”¹⁵⁵.

Bu gap aytilganiga ancha bo'ldi. Bu sohada ba'zi o'zgarishlarga erishilganini tan olgan holda, baribir, hanuz ahvol qoniqarli emasligini qayd etishga to'g'ri keladi. Sabab nimada? Bizning nazarimizda, asosiy sabab ijtimoiy fan vakillarining millat va jamiyat oldidagi o'z vazifalariga mas'uliyat bilan qarashga jiddiy urinmayotganliklaridadir. Sobiq Sho'rolar davridagi “haybarakallachilik” kayfiyatini qat'iy tark etish lozimligini anglab etishga havsala qilmayotganliklaridadir. Albatta, umr bo'yi o'zi ishonib kelgan yolg'onlardan keskin voz kechib ketish oson ish emas. Buning ustiga hayoti davomida Marks, Engel's, Lenin asarlaridan boshqa kitoblarni jiddiy o'qib-o'rganishga e'tibor qilmagan bo'lsa, demak, 50-60 yoshga yaqinlashganda endi qo'lga Qur'oni karim,

Hadisi sharif yoki imom G'azzoliyning kitoblarini olib, ularni xolis tushunib etishga harakat qilish juda og'ir savdo. Undan ko'ra bir vaqtlar hukmron mafkuraga sadoqat bilan xizmat qilib qo'lga kiritgan ilmiy daraja va unvonlarga orqa qilib, "ustoz faylasuflik" da'vosidan pastga tushmay yurgan yaxshi emasmi? Insonda insof bo'lmasa qiyin. VII asrda Payg'ambarimiz Muhammad(sav)ga Allohning oxirgi kitobi Qur'oni karim nozil bo'lgach, islom dini dunyoga tarqalib, Evropaga ham ovozasi etib bordi. Xristian ruhoniy olimlari orasida Piko della Mirondele kabi arab tilini jiddiy o'zlashtirib, Qur'oni karim mazmunini xolis anglab etishga urinuvchilar ham yo'q emas edi. Ammo ko'pchilik xristian ulamolari o'z aqidalarini isloh etishga jiddiy urinmadilar, aniqrog'i oddiy dindorlar orasidagi o'z mavqelarini yo'qotib qo'yishni xohlamadilar. Natijada Evropa ahlining ongini asta-sekin dahriylik va ma'naviy tanazzul borgan sari chuqurroq va kengroq egallab bordi. Bugungi kunga kelib endi Evropa ilmi aniq fanlar va texnika-texnologiya sohasida tengsiz yutuqlarga erishgan bir paytda ma'naviy-axloqiy tarbiya sohasida o'ta xatarli bir vaziyat yuz berib turiptiki, buni mintaqaning eng oldingi qator ziyolilari afsus bilan e'tirof qilmoqdalar. Xalqning ma'naviy etakchilari o'z vazifalariga jiddiy mas'uliyat bilan yondashmagan joyda shunday falokatlar ro'y berishi tabiiy holatdir.

2-fasl. «Ma'naviyat asoslari» fani bo'yicha nashr etilgan kitoblarda milliy ma'naviyat tarixining yoritilishi.

Ijtimoiy sohada asl haqiqatni anglab etish tabiiy va aniq(matematik) fanlarga nisbatan bir necha barobar mushkulroqdir. Chunki ijtimoiy sohadagi tushunchalar tarixan shakllanadi. Ularni anglab etish uchun millat tarixini, uning madaniy merosini chuqur o'rganish kerak. Evropa mamlakatlari boshidan kechirgan davlatchilik tarixini o'rganish asosida Osiyodagi ushbu soha muammolarini anglab etish mumkin deb o'ylagan odam qattiq yanglishadi. Markschilar butun insoniyat tarixiy takomiliga tatbiq etmoqchi bo'lgan formatsion nazariya ham ayni shu sababdan o'zini oqlamadi. Rossiyadagi krepostnoylik tuzumi, O'rta asrlar Evropasidagi feodalizm tizimi, yoki Yunonistondagi quldorlik ayni o'sha o'lka va mintaqalarga xos bo'lgan betakror ijtimoiy hodisalar edi. Ularni Xitoy yoki Hindistondan qidirish hech qachon qoniqarli natija bergan emas. Shunday ekan, bugungi kunda yana muayyan zamon va makonda tug'ilayotgan dolzarb muammolarga «jahonshumul» miqyosda javob berishga behuda urinmasdan, yaqin o'tmishdagi ilm tarixining achchiq saboqlarini biroz inobatga olib reja tuzsak va harakat qilsak, o'zimizni ham, boshqalarni ham chalg'itmay ish tutgan bo'lur edik.

Mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida **“birinchi blok fanlari”** degan salmoqli qism bor. Ushbu qism fanlari talabaga bevosita o'zi tanlagan mutaxassislik bo'yicha bilim bermaydi. Ular oliy ma'lumotli mutaxassisning dunyoqarashini kengaytirish va ma'naviy-axloqiy qiyofasini takomillashtirishni nazarda tutadi. Yosh avlodning ma'naviy-axloqiy qiyofasini takomillashtirish uchun esa har bir millat o'z milliy ma'naviyati an'analari tayanib ish ko'rgandagina samarali natijalarga erishish mumkin. Ammo biz – millatning kelgusi tarbiyachilarini tarbiyalash vazifasi zimmamizda bo'lgan ustozlar milliy ma'naviyatimiz

an'analarni o'zimiz yaxshi bilamizmi? Bilmasak, bilishga jiddiy urinayapmizmi? Barcha muammoning kaliti shu erda. Agar bugungi ma'naviyatga aloqador fanlarning o'qitilishiga, bu yo'nalishda chop etilayotgan o'quv qo'llanmalar saviyasiga e'tibor qiladigan bo'lsak, ahvol nihoyatda nochor ekanligini tan olmay ilojimiz yo'q. Bu sohadagi asosiy qusur shundaki, biz milliy ma'naviyatimiz an'analari haqida asosan sobiq sho'rolar davrida nashr qilingan "ilmiy" adabiyotlarga tayanib fikr yuritmoqdamiz. U davrdagi talqinlarning ruhi va etakchi yo'nalishi esa ma'lum.

O'z vaqtida ajdodlarimiz ma'naviy merosining turli jihatlarini o'rganishga o'z umrini bag'ishlagan mutaxassislarimiz ham ko'pchiligi muayyan bir doirada o'z bilimlarini chuqurlashtirish bilan band bo'lib, bu doiradan chetga chiqqanda jamiyatdagi mavjud talqinlar bilan kifoyalanib qo'ya berganlar. Shu sababli hanuzgacha hatto aksariyat sharqshunos va manbashunoslarimiz ham bevosita manbalarni o'qib turib ko'pincha ularni sho'rolar davrida ongga singdirilgan eski g'oyaviy qoliqlarga moslashga moyil bo'lmoqdalar.

Sho'rolar davrida diniy ulamolarimizning huquq doirasi ham o'ta cheklangan edi, shunga yarasha ular olgan diniy ta'lim ham ko'pincha tor ma'nodagi ibodat masalalari bilan chegaralanib, qolgan masalalarda ularning ham ongiga o'sha davr mafkurasiga mos g'oyalarni singdirishga urinilgan. Natijada ular ham yo o'sha g'oyalarni bilib-bilmay qabul qilganlar yoki ko'ngilda keskin rad qilganlar. Ammo muqobil javoblar ustida jiddiy o'ylashga zarurat sezmagalar, balki qudrat topmagalar.

Yana bir juda xunuk holat – falsafa sohasidagi ustoz allomalarimiz mustaqillik davrida chop ettirgan aksariyat kitoblari va o'quv qo'llanmalarida sho'rolar davrida o'zlari yoki hamkasabalari yozgan marksizm-leninizm falsafasiga oid qo'llanmalar mazmunini shundog'icha ko'chirib olib, Marks, Engels, Lenin asarlaridan keltirilgan iqtiboslarning qo'shtirnog'ini olib tashlab va muallifi nomini tilga olmay o'z mustaqil "ijodlari" sifatida taqdim etmoqdalar. Bu holni ushbu sohaga aloqador barcha eski avlod mutaxassislar ochiq ko'rib turishipti. Ammo o'zbekchilikda "istihola" degan tushuncha bor, Andersening "Qirolning yangi libosi" ertagida tasvirlanganidek, yoshi ulug' tarbiya ko'rgan odamlar birovning ishtoni yirtiq ekanligini sezib qolsalar ham ovoz chiqarib kulmaydilar, odob saqlab, go'yo ko'rmagandek bo'lib turaberadilar. Odob saqlash, "istihola" yaxshi narsa, ammo bu ahvolda yoshlar tarbiyasi nima bo'ladi?

Bugungi kunda "ma'naviyat nima?" degan savolga xilma-xil javoblar paydo bo'lmoqda. Ayniqsa, 1997 yildan boshlab mamlakatimizdagi barcha oliy o'quv yurtlarida "Ma'naviyat asoslari" fani o'qitila boshlanganligi munosabati bilan bu mavzuga olimlarimizning e'tibori yanada kuchaydi. Qator risolalar, o'quv qo'llanma va dasturlar chop etildi. Matbuotda kun sayin bu mavzuda katta-kichik maqolalar e'lon etilmoqda. Ushbu kitob va maqolalarda har kim aqli etganicha ma'naviyat tushunchasiga ta'rif berishga, hech bo'lmaganda, munosabat bildirishga urinib kelmoqda. Ba'zan bir kishining o'zi bir maqolaning ichida turli ta'riflarni keltirgan holatlar ham uchraydi. Ma'naviyat nihoyatda keng qamrovli tushuncha bo'lganligidan bunga hayron bo'lmasa ham bo'ladi. Undan tashqari keltirilgan ta'riflarni barchasini dabdurustdan bekorga chiqarish, butkul noto'g'ri

deb baholash ham insofdan emas, chunki ularning ko'pchiligida masalaning qaysidir qirradi o'z aksini topgan bo'lishi mumkin. Ammo, afsuski, yaqin-yaqinlargacha ko'pchilik masalaga jiddiy yondoshishga, ilgari nazariy tizim darajasida ko'rib chiqilmagan inson va jamiyat hayotidagi muhim yo'nalish, hassos bir sohaga kamoli e'tibor bilan razm solishga muvaffaq bo'lmadi.

Ushbu qisqa bayonda ma'naviyat xususida bildirilayotgan barcha fikr-mulohazalarni batafsil tahlil etish imkoni yo'q. Bir jumla bilan ularning ko'pchiligida uchraydigan umumiy kamchilikni ifodalaydigan bo'lsak, uni **yangi voqelikka oid tushunchalarni eski andazalar qolipida talqin etishga urinish** deyish mumkin. Masalan, shunday kitoblardan birida muallif yozadi: «Ma'naviyat moddiy hayotni aks ettiradi va jamiyatda mavjud bo'lgan ma'naviy hodisalar yig'indisi sifatida ko'zga tashlanadi.»¹⁵⁶ Bu qarashning eskichaligi shundaki, muallif «Ma'naviyat moddiy hayotni aks ettiradi» deb, yana moddiyatni birlamchi, ma'naviyatni esa passiv (ko'zgu singari), ikkilamchi hodisa sifatida talqin etadi. Shu bilan ma'naviyat hodisasining mustaqil mohiyati inkor etilib, u moddiyatga to'liq tobe qilib qo'yiladi. Buning oqibatida ma'naviyatga yaratuvchilik quvvatiga ega bo'lgan alohida kuch deb qarash imkoni kesiladi. Qolaversa, «ma'naviy hodisalar yig'indisi» jumlasini kiritilishi bilan ta'rif berilayotgan hodisa umuman yaxlit mohiyat emas, degan haqiqatga xilof xulosaga yo'l ochiladi.

Bugun biz insonni birinchi o'ringa qo'yib, uning yaratuvchilik fazilati, ijtimoiy faolligi, ma'naviy qudratiga urg'u bermoqdamiz. Chunki O'zbekistonning buyuk kelajagini shakllantiruvchi bosh omillar – shular. Ammo yuqoridagi kabi ta'riflarda inson moddiy borliqning bir unsuri sifatidagina e'tirof etilib, boshqa maxluqotlardan farqli mustaqil mohiyati soyada qolib ketmoqda. Insonning mohiyati aslida murakkab bo'lib, ayni moddiyat va ma'naviyatning tutashuvi bilan izohlanadi. Ularning qaybiri ikkinchisi orqali ta'riflana boshlasa, inson mohiyati haqida biryoqlama tasavvur hosil bo'la beradi.

Prezident ma'naviyatni “qudratli botiniy kuch” deb ta'riflaydi. Ma'naviyatni inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan biri deb qaralganda ijtimoiy hayotdagi tashqi hodisalar emas, balki ularning asosida yashiringan mohiyatlar nazarda tutilmoqda. Voqelikda har qanday hayot hodisasi botiniy murakkablik ustiga quriladi. Inson va jamiyat hayotida na iqtisodiy, na siyosiy, na ma'naviy omillar sof holda o'zligini namoyon qilmaydi, agar shunday bo'lganda ilm juda osonlashib ketgan bo'lur edi. Masalan, har bir insonning o'zga insonlarga munosabati **siyosat** deb olamiz. Ammo agar bir inson bir korxonaga rahbari huzuriga ish so'rab borsa, ushbu holatda ish so'rovchining maqsadi korxonaga rahbari bilan siyosiy munosabatlarga kirishish emas, balki o'z iqtisodiy holatini yaxshilashdir. Shunday ekan, korxonaga rahbari bilan ishchi xodim orasidagi munosabatlar ko'proq iqtisodiy sohaga aloqadordir. Ya'ni, ishchi muayyan ish bajarib, tadbirkorning iqtisodiy rejalarini amalga oshishiga hissa qo'shadi, tadbirkor esa xodim mehnatiga haq to'lash bilan uning iqtisodiy muammolari hal qilinishiga sababchi bo'ladi. Demak, biz inson va jamiyat hayotini sohalarga ajratganimizda birinchi navbatda insonning muayyan xatti-harakatdan ko'zlagan

¹⁵⁶

E.Yusupov. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T.-«Universitet»-1998, s. 5

asosiy maqsadidan kelib chiqamiz. Ammo shu bilan birga har qanday hayot hodisasida uni mohiyat jihatidan murakkablashtiruvchi holatlar ham bo'lishini yoddan chiqarmaslik kerak.

Iqtisod va siyosat sohalari bu dunyo ishlari bilan bog'liq bo'lgani uchun ularni tushunish nisbatan oson. Bu sohalarda gap yo moddiy ehtiyojlarni qondirish, yoki mavqe va maqom masalalarini hal qilish bilan bog'liq bo'ladi. Ma'naviyat sohasi murakkabroq. Sof iqtisodiy va siyosiy manfaatlar nuqtai nazaridan o'tmish va kelajak, makon va zamon muhim emas. Odam qorni to'q va usti but bo'lishi uchun O'zbekistonda yashaydimi, AQShda yashaydimi – farqi yo'q. Boylik orttirish, mavqe va maqom uchun kurashda **Vatan, Shaxs, Millat, Adolat, Haqiqat** tuyg'ulari asl ma'nosini yo'qotib, nari borsa, maqsad yo'lidagi vositaga aylanadi. **Oxirat** va **oqibat** tushunchalari faqat ma'naviyatga taalluqlidir.

Evropa Uyg'onishining ilk siyosatchi faylasuflaridan bo'lgan florentsiyalik **Nikkolo Makiavelli** (1469-1527) tarixda birinchi bo'lib, siyosat va ma'naviyatning (uning o'z talqiniga ko'ra axloqning) butkul boshqa-boshqa sohalar ekanligiga e'tibor qaratdi. U davlatni barcha narsadan ustun qo'yib, davlat inson ruhining oliy darajada namoyon bo'lishidir va davlatga xizmat qilish inson hayotining oliy maqsadi, mazmuni va saodati bo'lmog'i kerak, deb hisobladi. Xristianlikdagi inson tabiatining azaldan xudbinlikka va yovuzlikka moyilligi g'oyasidan kelib chiqib, uning tarbiyasi bilan shug'ullanish cherkovning emas, davlatning ishi deb e'lon qildi. Bunday yondoshuv ham din va davlatni bir-biridan farqlashga asoslangan bo'lib, yana ma'naviyat bilan siyosatning alohida hodisalar ekanligini ta'kidlaydi. U o'zining “Hukmdor” (ruscha “Gosudar”) asarida nomaqbul sharoitda qanday qilib qudratli davlatni shakllantirish mumkinligining yo'llarini ko'rsatishga harakat qildi. Uning da'vosiga ko'ra, hukmdor bunday sharoitda o'z “ulug'” siyosiy maqsadlariga erishish uchun, axloq normalari bilan hisoblashib o'tirmay, har qanday vositalardan (jumladan, agar zarurat taqozo qilsa, aldov, tuhmat, zulm kabi g'ayriaxloqiy xatti-harakatlardan) bemalol foydalanishi mumkin, asosiysi, **davlat va mamlakat manfaatlarini izchil himoya qilish**. Tarixda makiavellizm nomi bilan mashhur bo'lgan **siyosatni axloqdan xoli deb bilish tamoyili** Evropa va dunyo siyosatida bashariyat uchun o'ta xavfli va halokatli holatlarni vujudga keltirgan bo'lishiga qaramay, **siyosatning mustaqil soha sifatidagi o'ziga xosliklarini anglab etish** yo'lida qo'yilgan jiddiy qadam edi.

Darhaqiqat, siyosat o'zi alohida soha bo'lib, **ma'naviyatli siyosat** bo'lishi mumkin, ammo **ma'naviyatdan xoli siyosat** bo'lishi ham mumkin. Odatda birinchisi **adolatli siyosat** deb, ikkinchisi esa **adolatsiz siyosat** deb yuritiladi. Shunga binoan hukmdorga nisbatan **odil** yoki **zolim** sifatlari qo'llaniladi. Bu narsa faqatgina davlat miqyosida emas, insonlar aro muomalaning yuqorida sanab o'tilgan barcha bosqichlarida amal qilishi mumkin. Masalan, **monarxiya** tuzumi printsip jihatidan davlat miqyosidagi **adolatsizlikka** asoslanadi, chunki bu tuzumda hukmdor shaxs (aniqrog'i, hukmdor sulola) **mutlaq hokim**, mamlakatdagi boshqa barcha insonlar hukmdor sulolaga **mutlaq tobe'** hisoblanadi. Mamlakatning barcha boyligi, jumladan, fuqarolar mehnati bilan yaratilgan boylik ham **hukmdor sulolaning mulki** hisoblanib, ularni qanday tasarruf va taqsim

qilish yolg'iz hukmdor irodasiga bog'liq bo'lib qoladi. Bunday sharoitda **adolatli hukmdor** degan tushuncha faqat nisbiy ma'noga ega bo'lib, **insofli, sahovatli** degan ma'nonigina bildiradi. Bunday tuzumda hukmdor irodasiga harqanday qarshi chiqish **isyonkorlik**, ya'ni **og'ir jinoyat** sifatida baholanadi. Ma'naviyat nuqtai nazaridan barcha insonlar yagona Alloh oldida tengdirlar, **monarxiya** tuzumida esa **hukmdor sulolaga** mansub insonlar **oliy zotlar**, qolganlar **fuqaro, qora xalq**, ya'ni tobe', qaram kishilar sifatida ko'riladi. **Fuqaro** har qanday holatda ham hukmdor irodasiga bo'ysunishi talab etiladi. Printsip jihatidan **adolatli** davlat tuzumi **demokratiya** bo'lib, unda davlat boshlig'i mohiyatan hukmdor emas, **vazifador**dir, ya'ni xalq saylab qo'ygan va xalq vakillari qabul qilgan qonunlar doirasida davlatni ma'lum muddat boshqarib turishga mas'ul etilgan shaxsdir. Fuqarolar (grajdanlar) hukmdorga emas, qonunlarga rioya qilishlari talab etiladi. Qonun oldida amaldor ham, oddiy fuqaro ham teng. (Monarxiya tuzumida amaldor qonunlarga emas, hukmdor irodasiga bo'ysunadi, ya'ni u monarx irodasini amalga oshiruvchi shaxs bo'lib, huquqlari oddiy fuqaroga teng emas.) **Demokratiya** tuzumida davlat boshlig'i qonunga hilof ish qilsa, javobgar bo'ladi, demak, **adolatsiz davlat boshlig'i** degan tushunchaning o'zi demokratik tuzum tabiatiga yotdir. Agar biror joyda davlat boshlig'i **adolatsizlikka** yo'l qo'ysa-yu, jazosiz qolsa, demak, o'sha joyda demokratik tuzum printsiplari qandaydir shaklda buzilgan bo'ladi.

Shu mulohazalardan kelib chiqilsa, bugungi kunda **“ijtimoiy-gumanitar fanlar”** deb ataladigan fanlar guruhidan, etakchi mavzu doirasidan kelib chiqib, **iqtisodiy, siyosiy va ma'naviyatga oid fanlarni** har bir yo'nalishda alohida ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Chunki hozirgi zamon ilmida aniq, tabiiy va texnik fanlar singari iqtisodiy va siyosiy fanlarda ham umumbashariy unsurlar etakchilik qilmoqda. Darhaqiqat, bozor iqtisodi va xalq hokimiyatchiligi masalalarida umumbashariy unsurlar etakchiligini inkor qilib bo'lmaydi. Biroq ma'naviyat sohasida butkul boshqacha yondoshuv talab etiladi.

Aslida **ma'naviyatga oid fanlarning metodologiyasi** masalasi ham allaqachon ulug' ajdodlarimiz tomonidan hal qilingan. Bu ilm va imon birligi, aniqrog'i, **naqliy va aqliy bilimlar uyg'unligi**, ya'ni ilohiy kitoblar va ajdodlarimiz merosida bayon qilingan, tarixiy tajribaga asoslangan bilimlar bilan ratsional (mantiqiy) tafakkurga asoslangan xulosalarning o'zaro muvofiqligidir. Bu **metodologik asos** Qur'oni karim va Hadisi shariflardan sarchashma olib, Imomi A'zam, Forobiy, Moturidiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Nasriddin Tusiy kabi islom mintaqa madaniyatining buyuk allomalari ijodida o'z rivojini topgan, keyinchalik ulug' tasavvuf pirlari Attor, Rumi, Ibn al-Arabiy kabilar ijodida irfoniy g'oyalar bilan boyitilgan va Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy singari mutafakkir ijodkorlar asarlarida badiiy tafakkur jilolari bilan mukammallashtirilgan munazzam bir istehkom, metin poydevordir-ki, unga tayanib yaratilgan har bir jiddiy tadqiqot **umumbashariy kashfiyot** darajasida qabul qilinishiga shubha qilmasa ham bo'ladi. Buning uchun har bir urinish samimiy imon va ilm, mehr va mas'uliyat bilan yo'g'rilgan bo'lsa, bas.

Afsuski, bugungi aksariyat ziyolilarimiz milliy ma'naviyatimiz asoslarini yaxshi bilmagani, ajdodlarimiz merosining asl mohiyatidan bexabarligi tufayli

ma'naviyat masalalarida ham goh dialektika, goh sinergetika, goh panteizm, goh gumanizm kabi o'zga ma'naviy muhitda, o'zga ma'naviy qadriyatlar tizimida shakllangan begona qoliplardan foydalanib yoshlarimizga so'z uqdirishga behuda chiranib yotishipti. Natija – bitta: hech kim bu gaplarga jiddiy e'tibor bera yotgani yo'q. Kimdir masjidga qatnayapti, kimdir – tungi klublarga. Chunki milliy ma'naviyat millat tarixiga, ajdodlar merosiga, e'tiqodiga suyanadi. Benedikt Spinozaning falsafasi – panteizm, Navoiyning ijodiy metodi esa – “majoz tariqi” deb ataladi. Bularni bir-biriga qorishtirgandan hech narsa chiqmaydi. Tasavvuf irfoni – falsafa emas, mistika ham emas. Unda hol bor, maqom bor, jazaba bor. Shathiyotlar ham bor. Ammo undan Evropa ma'naviy olamiga xos bo'lgan mistikani ham, falsafani ham qidirish kerak emas. Evropa sharqshunoslari allaqachon tasavvufning asosini Qur'on oyatlari mazmunidan qidirish kerakligini tushunib etishgan. Tasavvufni faqat tavhidiy tafakkur doirasida to'g'ri anglab etish mumkin, “majoz tariqi”ni ham.

Shunday qilib, milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilini to'g'ri tushunish uchun ajdodlar merosini jiddiy va mukammal o'rganishga erinmaslik kerak. Qur'oni karimning eng ishonchli tafsirlash usuli Qur'oni karim oyatlarini qiyosiy o'rganishdir. Milliy ma'naviyatimiz tarixiy rivojining ichki qonuniyatlari ham ma'naviy merosimizning turli yo'nalishlarini ichki qiyoslash bilan ochiladi. Boshqacha yo'l yo'q.

O'zganidan ko'r-ko'rona nusxa ko'chirishning bir kichik misoli “Sharq uyg'onishi” masalasidir. Ma'lumki, Evropa ma'naviyati qadimdan ichki ziddiyatlar, turli qarashlarning o'zaro murosasiz kurashi asosida rivojlanib keladi. Masalan, antik madaniyat davrida xristianlik e'tiqodi ayovsiz ta'qib etilgan. Keyincha, xristian dini hukmron mavqega erishgach, butun antik fan va madaniyat iblis nayranglari deb e'lon qilindi va shafqatsiz ravishda kuli ko'kka sovurildi. Milodiy IV-V asrlardan to XIV-XV asrlargacha dunyoviy fan va madaniyat qattiq “uyqu” holatida bo'ldi. Oradan ming yil o'tgach, islom g'oyalari ta'sirida Evropada Renessans, ya'ni qayta “Uyg'onish” boshlandi. Teologiya, ya'ni ilohiyot fanlari bilan bir qatorda gumanitar, ya'ni insonning moddiy (biologik) ehtiyojlarini hisobga olgan fanlar tizimi ham asta-sekin rivojlana boshladi. Reformatsiya harakati bunday tamoyillarni yanada kuchaytirdi. Bora-bora ilm imondan ustun ko'rila boshlandi va bu narsa oxir-natijada aksariyat ziyolilar ruhida ateizm (dahriylik)ning g'alabasiga olib keldi.

Islom dunyosida ham X-XI asrlarda shunday tamoyillar bo'lib o'tgan. Ammo islomda ruhiy va moddiy olam hech qachon bir-biriga keskin qarshi qo'yilgan emas. Payg'ambarimizning “lo rahboniya fil-islom” (islomda rohiblik yo'q) degan mashhur hadislar bunga yorqin misol¹⁵⁷. Natijada islom dunyosida dahriylik keyincha rivoj olmay, yo'q bo'lib ketdi. Albatta, bizning mintqa harqanday ziddiyatlardan xoli bo'lgan deb da'vo qilmoqchi emasmiz. Lekin islom mintaqasida ziddiyatlar – juz'iy holat, uyg'unlikka, murosaga intilish etakchi holat bo'lganligi ko'pchilikka ma'lum. Shunday ekan, mintqa madaniy rivojiga ko'p

---

¹⁵⁷ Xristian dinida dinga o'zini bag'ishlashga qaror qilgan inson uylanish, oila qurishdan ongli ravishda butkul voz kechib, monastirga borib yashaydi. Islomda bu narsa qattiq qoralanadi.

asrlik “uyqu” holati begona ekan, X-XII yoki XIV-XV asrlarga nisbatan qandaydir Uyg’onish haqida gapirish yana o’z tariximizni begona qoliplarga joylash harakatidan o’zga ish emas. Shaxsan men XX asr boshidagi jadidchilik harakatini Milliy Uyg’onish deb atalishiga qo’shilaman, chunki bu qaramlik asoratidan, asriy qoloqlik holatidan qutulishga urinish edi. Millatimizning XVII-XVIII asrlardan siyosiy g’afolat “uyqu”siga ketishi uni qaramlik holatiga tushirdi va, nihoyat, XX asr boshida milliy ziyolilarimiz xalqni ziyo va ma’rifatga chaqirib, Milliy Uyg’onish harakatini boshlab berdilar.

3-fasl. Islom dini, tasavvuf va milliy ma’naviyatimiz nisbatlari: yondashuvlar va talqinlar.

Har bir xalqning o’z e’tiqod tizimi bo’ladi¹⁵⁸. E’tiqod tizimi milliy ma’naviyatning o’zak tomiridir. Ma’lumki, aksariyat o’zbeklar (va bugungi kunda O’zbekistonda istiqomat qiluvchi qardosh xalqlar vakillari – tojiklar, qozoqlar, qirg’izlar, tatarlar, ozarbayjonlar, mesxeti turklar va boshqalarning ko’pchiligi) o’zlarini necha asrlardirki musulmon deb hisoblaydi, ya’ni islom diniga e’tiqod qiladi. Islom dinining asosini esa oxirgi payg’ambar Muhammad(sav)ga vahiy orqali bildirilgan Allohning kitobi – **Qur’oni karim** tashkil etadi. Ushbu kitob oyatlari mazmuni Evropa ilm-fanining eng so’nggi yutuqlari bilan to’la muvofiq ekanligi xristian dinidagi olimlar tomonidan allaqachon isbotlangan¹⁵⁹. Diniy ulamolarimiz islom arkonlari, imon shartlari, boshqa aqidalar haqida mufassal bayon qilib kelmoqdalar, bizning ularga to’xtalib o’tirishimiz joiz emas.

Bizni qiziqtirgan asosiy masala **islomda insonning ijtimoiy maqomi va ma’naviyatidir**. Imom G’azzoliy hazratlari “Kimyoyi saodat”da aytadilar: “Bilginki, (Haq taolo) odamni o’ynamoq va kulmoq, emoq va ichmoq uchun yaratmabdir. Balki Odamning yaralishida ulug’ hikmatlar bordurki, hazrati Haq subhonahu va taolo o’zini tanitmoq uchun yaratibdur. Va ma’rifat yo’lining ulug’ xatarlari bordur.”¹⁶⁰ Darhaqiqat, Qur’oni karimning “Tin” surasida “Biz insonni eng yaxshi suvratda yaratdik”¹⁶¹, deyilgan. (Oyatdagi “ahsani taqvim” iborasi “eng yaxshi asos” ma’nosini ham bildirishi mumkin.) Odamning yaralishida ulug’ hikmatlar borligi Alloh kitobida shunday izohlangan: “Eslang, (ey, Muhammad!) Rabbingiz farishtalarga: “Men Erda xalifa (Odam) yaratmoqchiman”, - deganida, (ular) aytdilar: “Unda (Erda) buzg’unchilik qiladigan, (nohaq ravishda) qonlar to’kadigan kimsani yaratmoqchimisan? Holbuki, biz Sening hamding bilan tasbehlar aytamiz va Seni muqaddas deb bilamiz.” (Alloh) aytdi: “Albatta, Men sizlar bilmagan narsalarni bilurman”. So’ng Alloh farishtalarga insonga sajda

¹⁵⁸ Bu gap har bir millatga mansub 100% aholi bir e’tiqod tizimida bo’lishi kerak, degani emas, balki shu xalqning aksariyatiga aloqador bo’lgan milliy ma’naviyat tizimi asosida qaysi e’tiqod joy olgan, degan ma’noni bildiradi. Masalan, rus millatiga mansub ancha-muncha musulmonlar bor, ammo rus milliy ma’naviyatini pravoslav e’tiqodisiz tasavvur qilib bo’lmaydi, yoki materialistik e’tiqodda bo’lgan yahudiy millatiga mansub ko’plab mashhur shaxslarni bilamiz, ammo bu millatning aksariyat vakillari bugungi kunda o’z ma’naviyatlarini “Tavrot” va “Talmud”siz tasavvur qilishlari qiyin.

¹⁵⁹ Moris Bukay. Bibliya, Koran i nauka. M. 1999.

¹⁶⁰ Muhammad Iso tarjimasida (Toshkent, 2005) ba’zi erkin talqinlarga yo’l qo’yilgan, Sankt-Peterburgda 2007 yilda nashr etilgan “Основы духовности” kitobida ruscha tarjima aniqroq va ixchamroq berilgan, ammo biz mavjud o’zbekcha tarjimadan chekinishni lozim topmadik. (Ruscha tarjima: “Znay, chto chelovek sozdan ne dlya pustogo vremyapreprovojeniya i razvlecheniy, ved’ delo ego – velikoe, i risk pered nim – bol’shoy.”)

¹⁶¹ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsihi hilol. Oltinchi juz. T., 2008.S.502.

qilishni buyurdi¹⁶². Shunday qilib, Alloh insonni Er yuzida xalifa qilib yaratdi. Butun moddiy olamni uning tasarrufiga qo'ydi. Alloh barcha insonlarni Er yuzida xalifa qilib yaratilganini o'z kitobida bir necha o'rinda ta'kidlagan. Masalan, An'om surasi 165-oyatda bu haqda shunday deyiladi: "U sizlarni Er (yuzi)ning xalifalari qilib qo'ygan va ato etgan (ne'mat)larida sizlarni sinash uchun ba'zilaringizni ba'zilaringizdan (yuqori) darajalarga ko'targan zotdir"¹⁶³. Yana Luqmon surasi 20-oyatida aytiladi: (Ey, insonlar!) Alloh osmonlar va Erdagi barcha narsalarni sizlarga bo'yin sundirib qo'yganini va sizlarga barcha zohiriy va botiniy (moddiy va ma'naviy) ne'matlarini komil qilib berganini ko'rmadingizmi?"¹⁶⁴ Xo'sh, insonga shunday ulug' in'om va imkonlar berilgan ekan, aslida uning bu dunyodagi vazifasi nima? Bu savolga ham Qur'oni karimda aniq javob bor. "Vaz-zoriyot" deb boshlanuvchi suraning 56-oyatida aytiladi: "Men jinlar va insonlarni faqat o'zimga ibodat qilishlari uchungina yaratdim."¹⁶⁵ Odatda ko'pchilik "ibodat" so'zini eshitganda namoz, ro'za, haj kabilarni tasavvur qiladi. Asli yuqoridagi oyatda keltirilgan "ibodat" tushunchasi Alloh irodasiga to'liq bo'yinsunish ma'nosini bildiradi. Bahouddin Naqshband hazratlari Payg'ambarimizdan shunday hadis rivoyat qiladilar: "Al-ibodatu asharatu ajzoin, tis'atun minho talab-ul-haloli va juz'un vohidun minho soir-ul-ibodoti", ya'ni "ibodat o'n qismdur, uning o'ndan to'qqizi halol rizq topish harakatida, (qolgan o'ndan) bir qismi esa boshqa ibodatlardadir".¹⁶⁶ Demak, yuqoridagi oyat mazmunini Payg'ambarimiz(sav) tafsirlariga muvofiq idrok etilsa, halol rizq yo'lida urinish Allohga qulchilikning, Haq yo'lidagi ibodatning asosiy qismini tashkil etar ekan. Qadim tafsirchi ulamolarimiz uchun "halol rizq" tushunchasi murakkab bo'lmagan, bunda o'zga insonlar haqqiga xiyonat qilmaslik, o'z kasbi, mehnati bilan non topib, oila boqish asosiy masala bo'lib, ba'zi xarom ishlar nima ekanligi Qur'oni karim va Hadisi shariflarda ochiq-oydin ko'rsatib berilgan. Lekin XX asr oxiri - XXI asr boshlariga kelib ijtimoiy hayot ancha murakkablashib ketdi va bunday sharoitda ko'p narsani aniqlashtirib olish ehtiyoji paydo bo'lmoqda.

Ziyoli toifasining jamiyatdagi vazifasi nima? Ziyoli agar vrach yoki agronom yoki injener bo'lsa, masala – ravshan, vrach bemorni davolashi kerak, agronom dalada, injener zavod-fabrikada ishchi va dehqonga ularning kasbi-kori bo'yicha to'g'ri yo'lni ko'rsatishlari, ilm-fanga tayanib jo'yali maslahatlar berishlari kerak. Men aniq fanlar, tabiiy va texnik ilm sohalariga aralasha olmayman, bilimim etmaydi, bundan tashqari bu soha vakillarining jamiyatdagi o'rni, vazifalari birmuncha aniq. Yosh avlod tarbiyasi nuqtai nazaridan bugungi eng og'riqli masala "ijtimoiy-gumanitar fanlar" atalmish soha vakillarining millat oldidagi mas'uliyati va bunga ularning munosabati masalasidir.

Albatta, "ijtimoiy-gumanitar fanlar" deyilmish sohaning qamrovi juda keng va uning turli yo'nalishlari o'z mavzu doirasiga ega. Masalan, adabiyotchi milliy yoki jahon adabiyoti tarixi va nazariyasining muayyan qirralarini o'rganadi, tarixchi jahon yoki Vatan tarixini o'rganadi va h.k. Qisqasi, sof kasbiy nuqtai

¹⁶² Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. T., 2007.S 6.

¹⁶³ O'sha kitob, s. 150.

¹⁶⁴ O'sha kitob, s. 413.

¹⁶⁵ O'sha kitob, s.523.

¹⁶⁶ Muhammad Boqir. Bahouddin Balogardon (Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband). T.«Yozuvchi»-1993, s. 55.

nazardan olganda, har kimning o'z mavzu doirasi aniq. ushbu fanlarning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni masalasi qiziqtirimoqda. Ochiq tan olish kerak, bu soha vakillarining sobiq sho'rolar zamonidagi asosiy tarbiyaviy vazifasi turli yo'llar bilan hukmron mafkura g'oyalarini "sovet kishilari" ongiga singdirish bo'lgan. U davrda marksizm-leninizm falsafasi bashariyat tarixidagi eng to'g'ri dunyoqarash hisoblangan va bu haqda hechqanday bahsli fikr bildirishga yo'l qo'yilmagan. Barcha "ijtimoiy-gumanitar fanlar" ushbu g'oyaga bo'ysundirilgan va bu sohadagi barcha ma'lumotlar faqat shu "umummetodologik asos"dan kelib chiqib, talqin etilgan. Bugun biz bunday totalitar mafkurani rad qilmoqdamiz.

"Ijtimoiy-gumanitar fanlar"ning bugungi "umummetodologik asosi" nima? Agar bugun eski talqinlardan voz kechadigan bo'lsak, o'rniga nimani qo'yamiz? Prezidentimiz milliy g'oya va milliy ma'naviyat haqida tinmay jon kuydirayotganining ham boisi shunda. Milliy g'oyaning asosiy mazmuni millat va Vatan manfaatlari bilan bog'lanadi, bu tushunarli. Milliy g'oyaning siyosiy va iqtisodiy asos tamoyillari davlatimiz rahbari asarlarida aniq-ravshan ko'rsatib berilgan. Avvalo, umumjahon miqyosida ma'naviyat masalasi borgan sari dolzarflik kasb etib bormoqda. Ayniqsa, tarbiya sohasida ma'naviyatning etakchilik o'rni shubhasizdir. Qolaversa, ajdodlarimiz merosida eng teran va mufassal ishlab chiqilgan soha ham shaxs va millat ma'naviyatiga oiddir.

Ma'naviyat asli har bir insonning **Borliq haqiqatiga munosabatidan** iborat bo'lib, har bir shaxsning **Borliq haqiqati** haqida o'z tasavvuri bor, u ushbu o'zi tasavvur etgan **Borliq haqiqatiga** chin ko'ngildan e'tiqod qilsa, uning mohiyatini anglashga intilsa, uning oldida mas'uliyat his etsa va **Borliq haqiqati** oldidagi o'z vazifasini to'g'ri anglab etib, uni mehr bilan bajarsa, demak, bunday shaxsni **ma'naviy barkamol inson** deyish mumkin.

Shu sababli shaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari **imon, ilm, mas'uliyat va mehrdan** iborat deb qaraladi. Har bir shaxsning **Borliq haqiqatiga munosabati** uning shaxsiy ishi. Milliy tarbiyada esa yosh avlodga milliy ma'naviy merosimiz an'analari ruhida tarbiya beriladi.

Mustaqillikning dastlabki yillari ba'zilar, ko'p ham mulohaza qilib o'tirmay, xalqimiz aksariyati musulmonlar, shunday ekan, dunyoqarashimiz ham islomiy bo'lishi kerak, degan fikrlarni ham o'rtaga tashlashdi. Ammo, avval islom o'zi nima, din va dunyoqarash bir narsami, deb o'ylab ko'rmasdan muammoni bunday "oson" hal qilishga urinish biror tayinli natija berishi qiyin. Musulmon olamida azaldan dunyoqarashlar xilma-xilligi mavjud bo'lib kelganligini tarixga bir nazar tashlagan odam bilib oladi. Bundan tashqari, turli dinlar dunyo xalqlarini turli toifalarga ajratib keladi, ma'naviyat esa insonlarni bir-biridan uzoqlashtiruvchi emas, birlashtiruvchi omil bo'lsagina, chin ma'noda ma'naviyatdir. Biz "**islom dini**" desak, xristian, yaxudiy, mazdayasna dinlaridan farq qiluvchi e'tiqodni tushunamiz, ammo, "**islom ma'naviyati**", ya'ni, ilohiy ta'limotning ma'naviyatga

Borliq haqiqati – (Istina Bʻitiya) mavjud borliqning asl mohiyati, inson zoti hechqachon oxirigacha anglab eta olmaydigan, ammo cheksiz ravishda turli yo'llar bilan anglab etishga intiladigan mutlaq haqiqat. Har bir inson Borliq haqiqati haqida muayyan tasavvurga ega bo'lib, ushbu tasavvuri umri bo'yi takomillashib borishi, ba'zan hatto keskin o'zgarib ketishi ham mumkin.

(qalb tarbiyasiga, botiniy kamolotga) tegishli qismi, insonlarni bir-biridan ajratuvchi emas, yaqinlashtiruvchi xususiyatga ega. Aniqrog'i, **o'zgacha fikrlovchi insonlarni tushunishga qaratilgan, o'z ruhiy olamini Borliq haqiqati bilan uyg'unlashtirishga bo'lgan intilish ma'naviyat belgisidir.** Xullas, milliy ma'naviyatimizning o'ziga xos dunyoqarash tizimi mavjuddirki, uni anglab etish uchun milliy ma'naviy merosimizni xolis o'rganmoq, uni qalb orqali o'tkazmoq zarur. Xususan, bizning milliy dunyoqarashimiz ulug' shoirimiz Alisher Navoiy dunyoqarashida o'zining eng mukammal ifodasini topgan desak, ko'p ham yanglishmagan bo'lamiz. Faqat, Alisher Navoiy dunyoqarashini teran anglab etishimiz uchun milliy ma'naviyatimiz tarixiy takomilining ungacha o'tgan bosqichlarini yaxshi bilishimiz kerak bo'ladi.

“Din xalq uchun afyundir” deguvchilar insonning eng muhim ehtiyojlaridan bo'lmish imon ehtiyojini tan olmaydilar yoki nazarga ilmaydilar. Imon-e'tiqod ehtiyoji, agar u samimiy inson bo'lsa, hatto dahriyda ham bo'ladi. Faqat u o'z botiniy ehtiyojini ko'pchilik e'tiqod qiluvchi dinlardan emas, turli ”izm”lardan qidiradi yoki shaxsan o'zi uchun alohida e'tiqod tizimi yaratishga urinadi. Bu, albatta, insonga xos kibr va gumrohlikning nishonasi, xolos. Yo'q, narsani kashf etishga urinishdan ko'ra, ko'pchilik tan olgan narsani tushunib, mohiyatan anglab etishga harakat qilish, bizning nazarimizda, samaraliroq yo'ldir.

Alloh imonli odamning qalbida bo'ladi. Imonli odam imonini birovning «boshini urib yorish»ga vosita qilmaydi. “Xalqimizning ming yillik tarixini, bugungi ma'naviy hayotini, dinu diyonatimizni muxtasar ifodalab aytish mumkinki, Alloh bizning qalbimizda, yuragimizda”, deydi I.A.Karimov¹⁶⁷. Bu shunchaki gap emas. Ayni shu ma'no Allohning kitobida qator oyatlar mazmunini tashkil etadi. Qur'oni karim “Nur” surasining 35-oyatida esa bu g'oya bevosita ifodalangan. Keyinchalik bu g'oya payg'ambar hadislarida, buyuk tasavvuf shayxlari, piri murshidlarning hikmatlarida mukammal sharhlab berildi.

Qalbni, ko'ngil ko'zgasini poklash avvalo imon-e'tiqoddan boshlanadi. “Ezgulikka sadoqati bo'lmagan, biror narsaga ixlos qo'ymagan, ishonmagan odam qo'rqinchlidir”, deb ogohlantiradi Prezident¹⁶⁸. Albatta, ma'lum bir davrda kommunistik g'oyaga ham samimiy ishonganlar bo'lgan, sof vijdonli dahriylar ham hayotda uchrashi mumkin. Ammo dahriylik inson tarixida alohida holatlarda bir-bir namoyon bo'luvchi hodisa. Din esa asrlar davomida million-million insonlarning e'tiqodini shakllantirib kelgan. Jumladan, islom dini 14 asrdan beri ulug' bir mintaqada insonlar tafakkur yo'nalishiga ta'sir o'tkazib kelmoqda. O'z vaqtida biz Imomi A'zam, Imom Buxoriy, Imom Motrudiy, Mahmud Zamaxshariy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro va hokazo yuzlab jahonshumul ulug' allomalarning e'tiqodini “afyun” deb e'lon qildik va aslo etimizga o'ylab ko'rmadik-ki, “xo'sh, ular yaratgan ulkan ma'naviy merosga o'zimiz bir misqol qo'shish qudratiga egamizmi?” Mustaqillik bizga imonimizni, e'tiqodimizni

---

¹⁶⁷ Islam Karimov.Asarlar. 7-jild, s. 351

¹⁶⁸ Islam Karimov.Asarlar. 4-jild, s. 79

qaytarib berdi. “Islom dini bu ota-bobolarimiz dini, - deydi I.A.Karimov,-u biz uchun ham imon, ham axloq, ham diyonat, ham ma’rifat ekanligini unutmaylik”¹⁶⁹.

Bugungi kunda diyonat, axloq tushunchalari imon-e’tiqoddan ajralmas ekanligi ravshan bo’lib qoldi. Ammo **islom ma’rifati** masalasida hanuz jiddiy xulosaga kela olmay, gumon aralash turibmiz. Ongimizni marksizm aqidalari tugal tark etmas ekan, bu masalada uzil-kesil xulosaga kelishimiz, albatta, mushkul. Chunki tug’ilganimizdan buyon marksistik mafkura bizning yoshimizdagi avlodga birdan-bir haqiqiy ilm - faqat hayotni materialistik idrok etishga asoslangan ilmdir deb uqdirib kelgan. Yaqin o’tmishda shunday yalpi targ’ibot ta’sirida ta’lim olgan ko’pchilik tengdoshlarimiz (ustozlarimiz ham) “ilm boshqa, din boshqa” degan aqidani tark etishga botinmay turishipti. Diniy ilmlarni haqiqiy ilm qatoriga qo’shish mumkinligiga shubhalari to’liq tarqagan emas. Aslida esa ilm faqat aqlga tayanmaydi. Ayniqsa, ijtimoiy soha, ma’naviyatga aloqador sohalarda aqliy va naqliy ilmlar mutanosibligi muhim o’rin tutadi. Bizgacha o’tmishdan etib kelgan kitoblar ham ikki toifa – 1) ilohiy matnlarga tayanuvchi, ya’ni “vahiy” orqali etib kelgan, 2) insoniy matnlar asosidagi, ya’ni insonlar ijod etgan kitoblar. Bulardan birinchilarining mazmuni azaliy va abadiy mohiyatga tutashadi, ikkinchilari esa muayyan zamon va makonda yashab o’tgan insonlarga tegishli bo’lgani tufayli, ayni o’sha zamon va makonning ta’siridan xoli emas, ya’ni ularga mutlaq haqiqat sifatida yondoshish noto’g’ri bo’ladi. Masalan, Qur’on oyatlari mazmuni o’zida mutlaq haqiqat sirini yashirgandir, ammo uning turli tafsirlari mufasssirlar shaxsi bilan, ularning turlicha talqini bilan bog’liq. Ilmlarni turlarga ajratadigan bo’lsak, masalan, maqsad yo’nalishiga ko’ra farqlash mumkin. Shunda dunyoviy maqsadlarga yo’налgan yoki uxraviy (oxiratga, ya’ni bu dunyodagi faoliyatimizning u dunyodagi oqibatiga oid) maqsadlarga yo’налgan ilmlar haqida gapirish mumkin bo’ladi. **Ma’naviyat ayni dunyoviy va uxraviy maqsadlarimizni uyg’unlashtirishga oid sohadir.** Xulosa qiladigan bo’lsak, Haq yo’lida qilinadigan har qanday ilm haqiqiy ilmdir va u inson ruhini poklashga xizmat qiladi, ilmda haqiqatdan har qanday chekinish esa jaholatga olib keladi.

Ma’naviyat insonning Haq bilan munosabati, deyilganda, ba’zilar beixtiyor: bu dinning o’zi emasmi, deb xayolidan o’tkazishi mumkin. Darhaqiqat, din va ma’naviyat bir-biriga begona narsalar emas. Ammo ularning o’zaro farqli jihatlari ham bor. Masalan, har bir insonning o’z dini bo’lmaydi. Dinlar ko’p dunyoda, lekin ular muayyan. Din - ilohiy kitoblar orqali nozil etilgan alohida qonun-qoidalarni bildiradi. Ma’naviyat esa qat’iy qonun-qoidalar tarzida tasavvur qilinmaydi. Har bir shaxs ma’naviyati o’ziga xos, har bir insonning o’z ma’naviy olami mavjud. Din insonning dilida bo’lishi kerak, albatta, ammo har bir inson bir dinni qabul qilib oladi va uning qonun-qoidalariga umr bo’yi rioya qiladi. Ma’naviyat esa inson qalbidagi nur, u tanlab olinmaydi, u Allohning inoyati, odamni Haq yo’lga etaklovchi hodiy, uni qonun-qoidalari ochiq bayon qilingan hukmlar bilan chegaralab bo’lmaydi. Ma’naviyat inson umri davomida, millatning tarixiy taraqqiyotida takomil topib boradi, din esa ilohiy vahiy asosida, payg’ambar hadislariga tayangan holda ulamolar tomonidan muayyan chegaralarda qat’iy qilib

belgilab beriladi, bu chegaralarni har kim ham o'zgartira oladigan narsa emas. Navoiy "Talab vodiysining sifati" da yozadi:

Kufr ila imonga urgaysen ilik,
Bu ta'madinkim ochilgay bir eshik.
Chun eshik ochildi ne kufru ne din,
Ichkari kirgach qutulding barchadin.
Kufru imon rohravg'a kesh emas,
Asli yo'lda bandi rohe, besh emas.¹⁷⁰

Samimiy diniy e'tiqod ma'naviyat eshiklaridan biridir. Yana bir nozik masala. Ko'proq oddiy e'tiqod egalari dinni sunna darajasida idrok etadilar. Yaqin o'tmishda, ilm va imon ikki qutbga ajratib tashlangan, san'at marksizm g'oyalarining targ'ibotchisiga aylantirilgan bir sharoitda, darhaqiqat, Qur'on va payg'ambarimiz hadislarini din ahli uchun yagona ma'naviy panoh bo'lgan edi. Ammo voqelikda milliy ma'naviyatimiz maydonlari behududdir. O'z vaqtida buyuk allomalarimiz ijodida ilm va mantiq, irfon va badiiyat olamlari imondan tashqari bo'lmagan, balki ilm va imon bir-biriga quvvat bag'ishlagan, tavhid e'tiqodini idrok etish ilm va irfon orqali teranlik kasb etib borgan.

Din va ma'naviyatni birlashtiruvchi fazilat e'tiqoddir. Dinning zohiriy va botiniy jihatlari bor. Botiniy jihati imon bo'lib, qolgani - ibodatlar - zohiriy jihatlari, ular imonni muayyan tashqi harakatlar bilan tasdiqlaydi. Ammo imon faqat tilda bo'lsa, islomiy hayot qonunlari bilan ichki ma'naviy uyg'unlik hosil qilinmasa, unda ma'naviyat nuqtai nazaridan dahriyning o'z aqidasi e'tiqodi munofiqning tashqi dindorligidan afzal bo'lib chiqadi. Dinning zohiri saqlab qolinsa-yu, botiniga e'tibor etarli bo'lmasa, din xurofotga aylanadi. Dinni xurofot darajasida tushungan zohirbin aqidaparast nuqtai nazarida din va ma'naviyat butkul bir-biriga zid narsalar bo'lib qoladi. Dinni aqidaparastlik darajasida tushunish insonlar orasida arzimagan narsadan nifoq chiqishiga, balki og'ir xunrezliklargacha olib kelishi mumkin. Bunday yondoshuvda turli din vakillari orasidagina emas, hatto bir dinga e'tiqod qiluvchilar orasida ham qonli nizolar kelib chiqishi hech gap emas. Tarixda bunday fojeiy voqealar ko'p bo'lgan. Shu sabablar tufayli Prezident dinga ma'naviy qadriyat sifatida yondoshuvni izchil qo'llab chiqmoqda. Mustaqil O'zbekiston rahbariyati dinning zohiriy jihatlari inkor qilmagan holda, uning botiniy, ma'naviy jihatiga birinchi darajali ahamiyat qaratishni maqbul ko'rmoqda. Chunki jahon dinlarining botiniy jihati o'zaro uyg'unlikni taqozo etadi.

Ma'naviyat uchun turli dinlar aro farqlar muhim emas, inson qalbidagi imon nuri muhim. Bunday yondoshuv ko'proq tasavvuf irfoni sohiblariga oiddir. Har qanday bo'lganda ham, e'tiqod dilda bo'ladi, ibodatlar ham insonning o'zi uchun, oxiratini obod qilish niyatida bajariladi. Ma'naviyat esa uyg'unlikka intiladi, shu jihatdan mo'min faqat ibodat bilan qoniqib, o'zga amallarini ezgulik bilan uyg'unlashtirishga e'tibor qilmasa, bunday insonni ma'naviy barkamol deyish qiyin.

---

¹⁷⁰ Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. T. 1991, s. 191

4-fasl. Yosh avlodni milliy ma'naviyatimiz an'analari ruhida tarbiyalash - ular ongini turli g'arazli "oqimlar" ta'siridan himoyalashning eng samarali yo'li.

E'tiqod ma'naviyatning o'zak tomiri. E'tiqodsiz kishida ma'naviyat bo'lmaydi, tashqi madaniy ko'rinish, hatto ancha-muncha bilim ham bo'lishi mumkin, ammo mag'zida ma'naviyat bo'lmaydi.

Kishida umurtqa pog'onasi shikastlangan bo'lsa, unday inson gavdasini tik tutib tura olmaydi. Ma'naviy olam uchun e'tiqod ham shunday bir narsadir. Kommunistlar olg'a surgan g'oyalarga xalq ozmi-ko'pmi ishongan, umid bog'lagan davrda Sovet davlati ancha-muncha o'sdi, rivojlandi. "Kommunizm" g'oyalari puch narsa ekani ma'lum bo'lib qolgach, asta-sekin bu tuzum ich-ichidan emirila boshladi va oxiri barbod bo'ldi. Shuning uchun yolg'on g'oyalarga ishonish, o'ylab topilgan aqidalarning etagini tutish yaxshilikka olib bormaydi. E'tiqod masalasi - jiddiy masala. Tarixda turli yolg'on payg'ambarlar ko'p bo'lgan. Ular oxir-oqibat beburdlikka mahkum bo'lganlar. Bashariyat, el, xalq qabul qilgan Oliy haqiqatlar esa asl ma'nosi bilan ilohiy, azaliy va abadiy manbaga egadir. Islom dinimiz ana shunday ilohiy inoyat hisoblanadi. Bizni 70 yil bu e'tiqoddan qaytarishga urindilar, jazoladilar, masxaraladilar, taqiqladilar. Bari befoyda bo'ldi. SSSRda mafkuraviy tazyiq kuchaygan sari, jahonda islomning nufuzi oshib bordi. Amerika, Evropa, Avstraliyaga islom dadil kirib bormoqda. Marksist dahriylar islomni arab bosqinchiligi bilan bog'lamoqchi bo'ldilar. Nahot 1400 yil avvalgi bosqinchilik asorati shuncha kuchli bo'lishi aqlga to'g'ri kelsa? Aleksandr Makedonskiy, Chingizxon, chor Rossiyasi olib kelgan e'tiqodlar qani? Haqiqat boshqa narsa, bosqinchilik boshqa.

Imom Buxoriy kabi ulug'larimiz birovning tazyiqi bilan musulmon bo'ladigan shaxslar emasdi. Ular haqiqat fidoyilari edi.

"Lo ikroha fi-d-din", ya'ni "dinda zo'rlash yo'q" deyilgan. Avvalo, islomda tadrijiylik mavjud, Muhammad (SAV)ga nozil etilgan ilohiy kitobda o'zidan avvalgi kitoblar va barcha payg'ambarlar, jumladan, Muso va Iso alayhissalomlar to'liq e'tirof etiladi va barcha payg'ambarlarning hurmati barobar ekanligi ta'kidlanadi. Qolaversa, ma'naviyat ahli uchun yuzta musulmonlik da'vosini qiluvchi riyokordan bitta e'tiqodli dahriy yoki butparast afzal. Ajdodlarimiz bizga shunday ta'lim beradi. Masalan, Amir Xusrav Dehlaviy "Shirin va Xusrav" dostonining "Dar fazilati ishq" bobida yozadi:

Ba ishq gar butparasti, din-t pok ast,
Va-gar toat kuni bi ishq xok ast.¹⁷¹
(Sen ishqda butparast bo'lsang - dining pok,
Agar ishq bo'lmasa, toat erur xok.)

Payg'ambarimiz uchun vatan va imon tushunchalari bir-biridan ajralmas edi. Makkadan Yasribga hijrat qilish ul janobning imonlarini yanada baquvvat qildi.

¹⁷¹ Amir Xusrav Dehlaviy. Shirin i Xusrav. M.-«Nauka»-1979, s.40

Bugun ham xorijdagi birodarlarimizning ko'pchiligi uchun imon va Vatan mehri bir-birini quvvatlab turibdi, zero Vataniga tosh otgan kimsalardan imon umidi ham behudadir.

Din va ma'naviyat nisbati haqidagi suhbatning xulosasi shuki, dinni siyosiyashtirishdan qochish, unga buyuk ma'naviy qadriyat sifatida yondoshib, yoshlarimizdagi e'tiqod ehtiyojini ayni shu yo'nalishda, Prezidentimiz "jaholatga qarshi ma'rifat" deb chiroyli ifodalagan ma'noda botiniy qudratga, ma'naviy kamolot sari etaklovchi boqiy quvvatga aylantirish uchun butun imkoniyatlarni safarbar qilmog'imiz zarur.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Ijtimoiy fanlar metodologiyasi va ma'naviyat tarixiga yondashuv.
2. «Ma'naviyat asoslari» fani bo'yicha chiqarilgan kitoblarda ma'naviyat tarixiga yondashuv.
3. «Sharq uyg'onishi» masalasi.
4. Manbaalarni o'rganishda mustaqillik davrida erishilgan yutuqlar va kelajak rejalari.
5. Islom dini, tasavvuf va milliy ma'naviyatimiz nisbatlari: yondashuvlar va talqinlar
6. Islom dini va islom ma'naviyati.
7. Yosh avlodni milliy ma'naviyatimiz an'analari ruhida tarbiyalash - ular ongini turli g'arazli "oqimlar" ta'siridan himoyalashning eng samarali yo'li.

TAVSIYA ETILUVCHI VA FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Asosiy adabiyot:

1. Qur'oni karim (Abdulaziz Mansur tarjimasini). T., 2001
2. Imom Buxoriy. Jome' as-sahih. 1-4 jildlar, T., 1990-1995.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., 2001.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. T., “Ma'naviyat”, 2008.
5. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. T., 1994.
6. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T., 1998.
7. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. T.-«O'zbekiston»-1996, s. 3-139, 178-189, 200-218, 240-246, 360-362.
8. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild. T.- «O'zbekiston»-1996, s. 37-38, 58-82, 119-121, 202-206, 249-264, 292-313.
9. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. T.- «O'zbekiston» -1996, s. 3-54, 60-69, 74-85.
10. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan. 4-jild. T.-«O'zbekiston»-1996, s. 39-55, 58-91, 117-131, 156-187, 331-339.
11. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. 5-jild T.-«O'zbekiston»- 1997, s. 145-150, 166-191, 207-217, 282-304.
12. Karimov I.A.. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. 6-jild. T.-«O'zbekiston»-1998, s. 25-30, 31-41, 125-135, 262-267, 314-323.
13. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-jild. T.-«O'zbekiston»- 1999, s. 79-102, 132-154, 183-257, 293-312, 324-346, 349-410.
14. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. 8-jild. T.-«O'zbekiston»- 2000, s. 3-17, 3-31, 59-67, 72-82, 87-99, 272-291, 319-329, 330-351, 341-343, 405-441, 442-461, 462-478, 489-508.
15. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. 9-jild. T.-«O'zbekiston»-2001, s. 43, 49-50, 70-98, 101-106, 113-132, 133-150, 186-219, 220-224, 225-269, 287, 302, 389.
16. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. 10-jild. T.-«O'zbekiston»-2001, s. 18-23, 26-59, 65-80, 278, 296.
17. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. 11-jild. T.-«O'zbekiston»-2003, s. 3-51, 70-96.
18. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodemizga bog'liq.. 12-jild. T.-«O'zbekiston»-2004, s.3-12, 276, 333-334.
19. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon,hech kimga qaram bo'lmaydi. 13-jild. T.-«O'zbekiston»-2005, s. 6, 109, 162, 174-251, 306-368, 400-419.
20. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. 14-jild. T.-«O'zbekiston»-2006, s. 3-7, 61-97, 98-123.
21. Karimov I.A. Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimiz hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. 15-jild. T.-«O'zbekiston»-2007, s. 3-10, 69-79, 82-95, 96-104, 211-223, 241-250, 276-281.
22. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.-«O'zbekiston»-1999.
23. “Yoshlar yili” davlat dasturi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi

- Prezidentining qarori. // “Xalq so’zi” gazetasi, 1 mart 2008 yil.
24. Karimov I. A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni millat qilishga xizmat qilsin. T., “O’zbekiston”, 1998.
  25. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo’q. T., “O’zbekiston”, 1998.
  26. Karimov I. A. Sog’lom avlod - xalqimiz kelajagi. “Xalq so’zi” gaz, 1999 yil 8 dekabr.
  27. Karimov I.A. Barkamol avlod - O’zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., 1997.
  28. «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to’g’risida»gi qonunning yangi tahriri. T., 1998.
  29. “O’zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy Dasturi”. “Barkamol avlod orzusi”. Toshkent, “O’zbekiston”, 1999.
  30. "Ma’naviyat va ma’rifat" jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to’g’risida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. T., 1996.
  31. «Avesto» yaratilganining 2700 yilligini nishonlash to’g’risida.(O’zR Vazirlar Mahkamasining qarori.) T., 29 mart, 2000.
  32. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. T., 1993.
  33. Abu Rayxon Beruniy. Tanlangan asarlar.1-jild. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. T.-”Fan”-1968.
  34. Abu Xamid al-Gazali. Voskreshenie nauk o vere. M., 1980.
  35. Abu Xamid al-G’azzoliy. Kimiyoi saodat. T., 2005.
  36. Abu Xamid al-G’azzoliy. Ihyou ulum id-din. Ilm kitobi. T., 2003.
  37. Abu Xamid al-G’azzoliy. Ihyou ulum id-din. Muhabbat, shavq, uns va rizo kitobi. T., 2005.
  38. Abul Muhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Bahovuddin Balogardon (Maqomoti Xoja Bahovuddin Naqshband), T., 1993
  39. Avesto. T. «Sharq»,2001.(Asqar Mahkam tarjimasini).
  40. Aziz Qayumov. Qadimiyat obidalari. T., 1972.
  41. Aziz Qayumov. Saddi Iskandariy. T., 1975.
  42. Aziziddin Nasafiy. Zubdat-ul-haqoyiq. T., 1995.
  43. Alisher Navoiy. Asarlar. 1-15-jildlar, T.,1966-1968.
  44. Alisher Navoiy. Lisonut tayr. T., 1991.
  45. Alisher Navoiy. Mahbubul- qulub. M.-L., 1948
  46. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to’plami. 1-20 jildlar. T., 1987-2000.
  47. Alisher Navoiy. Xamsa. T., 1960.
  48. Al-Farabi. Filosofskie traktaty. Alma-Ata, 1972.
  49. Bertel’s E.E. Izbrannyye trudy. Navoi i Djami. M., 1963.
  50. Bertel’s E.E. Izbrannyye trudy. Sufizm i sufiyskaya literatura. M., 1965.
  51. Behbudiy. Tanlangan asarlar. .T., 1999.
  52. Boys M. Zoroastriytsy. Verovaniya i obychai. 2-izdanie. M., 1998.
  53. Bol’shakov O.G. Istoriya xalifata. 1-3 chasti. M., 1989-1998.
  54. G’afurov I. Millatning billurlanishi. T., 1995.
  55. Drevnie obryady, verovaniya i kul’ty narodov Sredney Azii. M., 1986
  56. Jabborov Sh. Ma’naviyatning falsafiy qirralari.//”Ma’rifat”. 1996
  57. Jumaboev Y. O’rta Osiyo etikasi tarixi ocherklari. T., 1980.
  58. Ibrohimov A., Sultonov X., Jo’raev A. Vatan tuyg’usi. T., 1996.
  59. Imomnazarov M.S. Milliy ma’naviyatimiz nazariyasiga chizgilar.T., 1998
  60. Imomnazarov M.S. Milliy ma’naviyatimizning takomil bosqichlari. T., 1996.
  61. Karamatov H. Xo’rlangan payg’ambarlar g’alabasi. T., 1998.
  62. Komil ma’naviyat - mustaqillik tayanchi. T., 1997.

63. Komilov N. Tasavvuf. 1-2 kitoblar. T., 1996-1998
64. Komilov N. Tafakkur karvonlari. T., 1999.
65. Konrad N.M. Zapad i Vostok. M., 1972.
66. Kuranov M. Nauchno-pedagogicheskie osnovy natsional'nogo vospitaniya v obshchobrazovatel'nykh srednix shkolax Uzbekistana (Avtor-t dokt. diss.) T., 1998.
67. «Ma'naviyat va ma'rifat» markazlari faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar. Samarqand, 1997.
68. Ma'naviy kamolot omillari. T., 1995.
69. Ma'naviyat - mas'ullik. 1-kitob (Ma'naviyat nashrlari. Respublika "Ma'naviyat va ma'rifat" jamoatchilik markazi). T., 1997.
70. Ma'naviyat va komillik. 3-kitob. (Ma'naviyat nashrlari. Respublika "Ma'naviyat va ma'rifat" markazi). T., 1997.
71. Ma'naviyat iymondan boshlanadi. "Guliston", 1995, №1
72. Ma'naviyat yulduzlari. T., 1999.
73. Ma'naviyatning oydin yo'li. 2-kitob (Ma'naviyat nashrlari. Respublika "Ma'naviyat va ma'rifat" jamoatchilik markazi). T., 1997.
74. Mets A. Musul'manskiy Renessans. M., 1973.
75. Milliy istiqloq g'oyasi: Asosiy tushuncha va tamoyillar. T.-"O'zbekiston"-2000
76. Montgomeri Uott U. Vliyanie Islama na Srednevekovuyu Evropu. M., 1976.
77. Mustaqil O'zbekiston: falsafa va huquq fanlarining dolzarb muammolari. T., 1994.
78. Mustafo Cho'qay o'g'li. Istiqloq jallodlari. T., 1992.
79. Musurmonova Oynisa. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. T., 1996.
80. Muhammad Rahimxon Feruz. Elga shohu ishqqa qul. T., 1994.
81. Mo'minov I.M. Tanlangan asarlar. 1-tom. T., 1969.
82. Nizomiy Ganjaviy. Kulliyot. (dar 5 jild) Dush., 1983-1984.
83. Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki siyar-ul-muluk. T., 1997.
84. Ortiqov N. Ma'naviyat: milliy va umuminsoniy qadriyatlar. T., 1997.
85. Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. T., 1990.
86. Rajabova M. Diniy ekstremizm va terrorchilik. T., 2000.
87. Rizaev Sh. Jadid dramasi. T., 1997
88. Rustamov E. Uzbekskaya poeziya v 1-oy polovine XV veka. M., 1963.
89. Sog'lom avlod orzusi. T., 1998.
90. Sodiqova T. Mehr qolur. T. 1997.
91. Sulaymonova F. Sharq va Farb. T., 1997.
92. Sufizm v kontekste musul'manskooy kul'turuy. M., 1989.
93. Tllashev X.X. Obshchepedagogicheskie i didakticheskie idei uchyonnykh entsiklopedistov Blijnego i Srednego Vostoka epoxi Srednevekov'uya. T., 1989.
94. Trimingem Dj. S.. Sufiyskie ordena v Islame. M., 1989.
95. Turdi Farog'iy. Devon. T., 1978.
96. Uvatov U. Imom Moturidiy. T., 1999.
97. Uly'ix Rudol'f. Al-Maturidi i sunnitskaya teologiya v Samarkande. Almaty.-Fond "XXI vek"-1999
98. Usmanov M. Yaxshi fazilat insonga ziynat. T., 1992.
99. Fitrat. Tanlangan asarlar. 3 jildlik. T., 2000-2003.
100. Shayxova X., Nazarov Q. Umuminsoniy qadriyatlar va ma'naviy kamolot. T., 1992.
101. O'zbek adabiyoti tarixi. 3-kitob, T., 1978.
102. O'zbekiston SSR tarixi (bir tomlik) T., 1958.

103. Qosimov B. M. Behbudiy. T., 1997.
104. Qosimov B. M. Milliy uyg'onish. T., 2001(?)
105. Hayitmetov A. Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari. T., 1959.
106. Hasanov A.A. Makka va Madina tarixi. T., 1992.
107. Husniddinov Z. Islom: yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar. T., 2000.

Qo'shimcha adabiyot:

1. «Milliy mafkura: dastlabki saboqlar.» (j. «Muloqot» №12, 1991.)
2. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy. T., 1989.
3. Abdurahmoni Chomi. Osor. (dar 8 jild) Dush., 1986-1989
4. Abdurahmonov F. Mustaqillik va milliy manfaatlar. T., 1994.
5. Abilov O'. Milliy g'oya. Ma'naviy omillar. T.-"Ma'naviyat"-1999.
6. Abu Ali ibn Sina. Izbrannye proizvedeniya. T.1. Dush. 1980.
7. Abu Ali ibn Sino. Hikmatlar. Toshkent, "O'zbekiston", 1980.
8. Abu Nasr Farobiy. Risolalar. Toshkent, "Fan", 1975.
9. Abu Tohir Xoja. Samariya. T., 1991.
10. Abu Faraj al-Isfaxani. Kniga pesen. M., 1980.
11. Azizxo'jaev A. Davlatchilik va ma'naviyat. T., 1997
12. Aliev G.Yu. Темы i syujety Nizami v literaturax narodov Vostoka. M., 1985.
13. Alisher Navoiy. Xazoin ul-maoniy. 1-jild. G'aroyib us-sig'ar. T., 1959, s. V-XXVIII.
14. Al-Moturidiy ta'limoti va uning Sharq xalqlari madaniyatidagi o'rni.(boblar to'plami). T., 2000
15. Альбер Камю. Избранное. M., 1969.
16. Aminov B., Shodiev M., Rasulev T. Sharqona bozor fazilatlar. T., 1996
17. Amir Xusrau Dixlavi. Shirin i Xusrau. M.-«Nauka»-1979.
18. Amiriy Devon. T., 1972.
19. An-Naubaxti. Shiitskie sekti. M., 1973.
20. Antonovich I.I. Sovremennaya filosofskaya antropologiya. Minsk. 1970.
21. Arifov M.K. Sotsial'naya utopiya kak techenie obshchestvenno filosofskoy mysli v Sredney Azii. T., 1989.
22. Asmus V.F. Immanuel Kant. M., 1973.
23. Afrosiab (Выр. 1) T., 1969.
24. Axloq-odobga oid hadislar namunalari. Toshkent, "Fan", 1990.
25. Abdurasulov M. O'zbek ma'rifatparvar shoirlari-ilm-ma'rifat haqida. Toshkent, "O'qituvchi", 1972.
26. Abdullaev M. San'at tarixi. Toshkent, "O'qituvchi", 1987.
27. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, "O'qituvchi", 1992.
28. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. T., 1990.
29. Axmedov A. Sotsial'naya doktrina islama. M., 1982.
30. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. T., 1994.
31. Axundov M.F. Obmanutyte zvyozdy. Izbrannoe. M., 1963.
32. Basilov V.N. Shamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazaxstana. M., 1992..
33. Berdyayev N.A. Samopoznanie. M., 1991.
34. Bertel's A.E. Nasiri Xosrov i ismailizm. M., 1965.
35. Bertel's B.E. Izbrannye trudy. Nizami i Fuzuli. M., 1962.
36. Bibleyskaya entsiklopediya. M., 1990.
37. Bobir. Asarlar. (3 jild) T., 1965.
38. Boboev H., Normatov K. Milliy davlatchilik haqida. T., 1999.
39. Bobomurodov A. Islom odobi va madaniyati. T., 1995.
40. Botirxon Akrom. Fasohat mulkining sohibqironi. T., 1991.

41. Braginskiy I.S. Iz istorii tadjikskey i persidskey literatury. M., 1972.
42. Valixo'jaev B. Xoja Axror tarixi. T., 1994.
43. Vasil'ev L.S. Istoriya religiy Vostoka. M., 1998.
44. Vasliy Samarqandiy. Imom A'zam tarixi. T., 1995.
45. Vasyutinskiy N. Zolotaya proporsiya. M. 1990
46. Vatan va millat muqaddasdir. T., 1996.
47. Vatan saodati. T., 1998.
48. Vdovina I.S. Estetika frantsuzskogo personalizma. M. 1981
49. Vostochnyy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'ye: etnos, yazyki, religii. M., 1992
50. Vygotskiy L.S. Psixologiya iskusstva. M., 1987.
51. G.E. fon Gryunebaum. Klassicheskiy islam. M., 1988.
52. G'aybulloh as-Salom. Ezgulikka chog'lan, odamzod. T., 1997.
53. G'aybulloh as-Salom. Ey umri aziz. T., 1997.
54. Gege'ly F. Nauka logiki. M., 1970
55. Gerodot. Istoriya. L., 1972.
56. Gyote. Zapadno-vostochny divan. M., 1988.
57. Ginzburg V.V., Trofimova T.A. Paleoantropologiya Sredney Azii. M., 1972.
58. G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar. T., 1994.
59. Gorskiy D.P.. Problemy obshchey metodologii nauk i dialekticheskoy logiki. M., 1966.
60. Gor'kiy M. Nesvoevremennyye myсли. M., 1990.
61. Grigoryan S.N. Iz istorii filosofii Sredney azii i Irana. M.1960.
62. Gryaznov A.F. Evolyutsiya filosofskix vzglyadov L. Vitgenshteyna. M., 1985
63. Gulshani adab. Namunahoi nazmi forsu-tojik.(iborat az 5 child) Dush. 1975-1977.
64. Guseynov A. Zolotoe pravilo npravstvennosti. M., 1979.
65. Davlat, jamiyat, oila va yoshlar tarbiyasi muammolari. T.,1997.
66. Donishmandlar tarbiya xususida. To'plam. Toshkent. "O'qituvchi", 1972.
67. Djems V. Mnogoobrazie religioznogo opita. Sankt-Peterburg. 1993.
68. D'yaikonov I.M. Lyudi goroda Ura. M., 1990.
69. Jalilov To'xtasin. O'zbek shoiralari. T., 1970.
70. Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma'naviy. 1- jild. T., 1999.(Asqar Mahkam tarjimasini).
71. Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma'naviy. 6 jildlik. T., 2001-2005.(Jamol Kamol tarjimasini).
72. Jalolov A. Mustaqillik mas'uliyati. T., 1994.
73. Jan-Pol' Sartr. Slova. M., 1966.
74. Jirmunskiy V.M. Tyurkskiy geroicheskiy epos. L., 1974.
75. Jumaboev Y. Hayot mazmuni va komil inson muammosi. T., 1997.
76. Jumaboev Y.J. Tadbirkorlik va ma'naviy kamolot. "Iqtisod va hisobot" 1996, 3-son.
77. Jumaxo'ja N., I. Adizova. So'zdin baqoliroq yodgor yo'qdir. T., 1995.
78. Juravskiy A.V. Xristianstvo i islam. M., 1990.
79. Jo'raev. Tarix falsafasi. T., 1999.
80. Zablotska Yu.. Istoriya Blijnego Vostoka v drevnosti. M., 1989.
81. Ziyomhammadov B. Ma'rifat asoslari. T., 1998.
82. Zoxidov A. Formirovanie i osobennosti razvitiya svobodomyслиya v Sredney Azii v period rannego srednevekov'ya. T., 1979.
83. Zohidov V. Ulug' shoir ijodining qalbi. T., 1970.
84. Istiqlol mafkurasi va tarbiya. To'plam. Qarshi, 1994.
85. Izmaylov A.E. Narodnaya pedagogika: pedagogicheskie vozzrenie Sredney Azii i Kazaxstana. Moskva, "Pedagogika", 1991.
86. Ibrohimov A. Poklik – milliy tiklanish kurtagi. // "Tafakkur", №6,1996,.
87. Ibrohimov N. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. T., 1993.
88. Idibekov N. Etika Nasriddina Tusi v svete ego teorii svobody voli. Dush., 1987.
89. Iz istorii sufizma: istochniki i sotsial'naya praktika. T., 1991.
90. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. T., 1969.

91. Imom al-Buxoriy. Al-adab al-mufrad. T., 1990.
92. Imomnazarov M. Tadbirkor ma'naviyati yoxud qadr va farosat haqida // «Jamiyat va boshqaruv» jur., №4, 2000.
93. Imomnazarov M. Shaxs ma'naviyati va qonun ustuvorligi // “Xalq so’zi” gaz., №24, 5 fev. 1999
94. Imomnazarov M. Shaxs ma'naviyati va fuqaro mas'uliyati // “Xalq so’zi” gaz., №10, 15 yanv. 1999
95. Islam. Entsiklopedicheskiy slovarʼ. M., 1991.
96. Islom: bag'rikenglik va mutaassiblik(to'plam). T., 1998.
97. Ishoqov M. Unutilgan podsholikdan xatlar. T., 1994.
98. Ishoqov M.M. Xalq dahosining qadimgi ildizlari va ilk kurtaklari (Zardo'shtiylik, Zardo'sht va «Avesto» haqida) //«Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1993, №2.
99. Yo'ldoshev Sh.G. Hayot va tafakkur sayyorasi. Toshkent, “Fan”, 1991.
100. Yo'ldosheva S. O'zbekistonda sog'lom avlodlarni milliy g'oya ruhida tarbiyalashning tarixiy tajribasi, Toshkent. “DITAF”, 2003.
101. Karnegi D. Kak zavoevatʼ družey i okazivatʼ vliyaniye na lyudey. M. 1992
102. Каргыев В.А. Эпические сказания о Кор-оглы у туркоязычных народов. М., 1968.
103. Qodirov A. Ma'naviyatning iqtisodiy tamoyillari.T., 1999
104. Komron Mirzo. Devon. T., 1993.
105. Konrad N.M. Zapad i Vostok. M., 1972.
106. Qoraboev U. Millatning kamoloti. // “Muloqot” jur. №2, 1999.
107. Kramer S.N.. Istoriya nachinaetsya v Shumere. M., 1991.
108. Кыргыев I.A. Библия: историко-критический анализ. М., 1982.
109. Kulizade Z. Xurifizm i ego predstaviteli v Azerbaydjane.
110. Kuronbekov A. Hofiz g'azaliyotida ma'nolar silsilasi. T., 1994.
111. Ko'ngildagi buzilish. T., 1997.
112. Mayorov G.G. Formirovanie Srednevekovoy filosofii. Latinskaya patristika. M., 1979.
113. Mamadaliev S. Imom Buxoriy ta'rifi. T., 1996.
114. Masson V.M., Sarianidi V.I. Karakumy. Zarya tsivilizatsii. T., 1972.
115. Mashrab. Devon. T., 2006.
116. Ma'naviyat imondan boshlanadi.// «Guliston» j., 1995 №1.
117. Mahmud As'ad Jo'shon. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. T., 1998.
118. Мень А. Istoriya religii. M., 1994.
119. Milliy istiqlol g'oyasi: Ko'rgazmali vositalar. T.-“Ma'naviyat”-2001
120. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. T., 1994.
121. Mitroxin L.N. Filosofiya religii. M., 1993.
122. Mifologiya Blijnego Vostoka. M., 1991.
123. Molla Nepes. Lirika. Ashqabad, 1973.
124. Morochnik S.B., Rozenfeld B.A.. Omar Xayyam. Poet, мыслитель, ученый. Stalinabad,1957.
125. Mulla Panoh Voqif. Tanlagan she'rlar. T., 1969.
126. Munavvarov Z.I. va boshqalar. Dunyoviy davlat va din. T., 1998.
127. Mustaqillik: izohli ilmiy-ommabop lug'at. T., 1998
128. Musurmonova O. Ma'naviy bir butunlik va milliy istiqlol mafkurasi. T., 1995.
129. Musurmonova O. O'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllantirish. Toshkent, “Fan”, 1993.
130. Muhammad Rahimxon Feruz. Ne bo'ldi, yorim kelmadi. T., 1991.
131. Muhammad Rizo Ogahiy. Ta'vizul-oshiqin. T., 1960.
132. Muhammad Siddiq Rushdiy. Avliyolar sultoni. Turonlik valiyalar. T., 1995.
133. Muhammadjonov A. Qadimgi Toshkent. T., 1988.
134. Muxammadxodjaev A. Gnoseologiya sufizma. Dush., 1980.
135. Muxammadxodjaev A. Ideologiya nakshbandizma. Dush., 1991.

136. Mo'minov I.M. Tanlangan asarlar. 1-tom. T., 1969.
137. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T. 1985
138. Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. T., 1993.
139. Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki siyar ul-muluk. T., 1997.
140. Nodira. Devon. T., 1968.
141. Nuriddinov Z.G. Pedagogicheskie idei Abu Rayxana Beruni. Tashkent, "Fan", 1989.
142. Nurulloxon xoji Abdulloxon o'g'li. Savdogarning 101 siri. T., 1995
143. Ogoh bo'laylik(to'plam). T., 1999.
144. Odoynoma. T., 1992.
145. Oila axloqi va odobi. T., 1995.
146. Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligiii oshirishning dolzarb masalalari. (to'plam). Toshkent, 2005.
147. Olim S. Naqshband va Navoiy. T., 1996.
148. Olimov K. Xorasanskiy sufizm. Dush. 1994.
149. Osmanov M.-N.O. Stil' persidsko-tadjikskoy poezii (9-10vv.). M., 1974
150. Osnovy filosofii. T., 1999
151. Ochilov S. Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari. 1997.
152. Pedagogika tarixidan xrestomatiya. T., 1993.
153. Petrushevskiy I.P. Islam v Irane. L., 1966.
154. Platonov K.K. Kratkiy slovar' sistema psixologicheskix ponyatiy. M., 1984.
155. Pol' Fress, Jan Piaje. Ekperimentalnaya psixologiya. M., 1966.
156. Popper K. Otkrytoe obshchestvo i ego vragi. M., 1992
157. Ravshanov P., O'roqov R. Ajdodlarimiz qadri. T., 1993.
158. Raevskiy D.S. Model' mira skifskoy kul'tury. M., 1985.
159. Ranovich A.B. Pervoistochniki po istorii rannego xristianstva. M., 1990.
160. Rahmatov O. Ogohlik - muqaddas burch. T.-"Movarounnahr"-2000
161. Rashshod Muhammad. Falsafa az og'oz tarix. Dushanbe., 1990.
162. Religiznie traditsii mira. Buddizm, iudaizm, xristianstvo, islam. Bishkek, 1997.
163. Religiya v istorii i kul'ture. M., 1998.
164. Religiya i demokratiya: Na puti k svobode sovesti. M., 1993
165. Renan E. Jizn' Iisusa. Apostoly. M., 1991.
166. Rijskiy M.I. Kniga Iova. Novosibirsk, 1991.
167. Rouzental' F. Torjestvo znaniya. M., 1978.
168. Rumiy. Poema o skrytom smysle. M., 1986.
169. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. T., 1979
170. Sadridin Salim Buxoriy. Dilda yor. T., 1993.
171. Sattor M. O'zbek udumlari. T., 1993.
172. Sa'diy Sheroziy. Kulliyot(dar 2 child). Dush., 1988-1989.
173. Slovar' po etike. M., 1981.
174. Sodiq Sanjar. So'z san'ati jozibasi. T., 1996.
175. Soifnazarov I. Bozor iqtisodiyoti va shaxs kamoloti. T., 1996.
176. Stebleva I.V. Poetika drevnetjurkskoy literatury. M., 1976.
177. Stebleva I.V. Semantika gazeley Babura. M., 1982.
178. Steblin-Kamenskiy M.I. Mif. L., 1976.
179. Stolovich A.M. Jizn', tvorchestvo, chelovek. M., 1985.
180. So'fi Olloyor. Sabotul-ojizin. T., 1991.
181. Taylor E.B. Pervobytnaya kul'tura. M., 1989.
182. Toxir Karim. Milliy tafakkur shakllanish tarixidan. "Cho'lpon nashriyoti", 2003.
183. To'lanov. J. Qadriyatlar falsafasi "O'zbekiston", 1998.
184. Traktat ibn Sinay o lyubvi. Tb. 1976.
185. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. T., 1998.

186. Tulenov J., G'ofurov Z. Falsafa. T., 1997.
187. Turkiyada yassaviyshunoslik.(Qul Xoja Ahmad Yassaviyning hayoti, ijodi va tariqati mavzusida turk yassaviyshunoslari bilan o'tkazilgan suhbatlar to'plami) /Suhbat qiluvchi va nashrga tayyorlovchi N. Hasan./ Mas'ul muharrir: S. Sayfulloh. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1999, 56b.)
188. Turon Usmon. Turkiy xalqlar mafkurasi. T., 1995
189. Usmanov M. Islom aqidalari va marosimlari. T., O'zbekiston, 1975.
190. Usmanov M. Yaxshi fazilat insonga ziynat. T., 1992.
191. Usmanov M.A. Osnovnye etapy evolyutsii islama. M., 1978.
192. Usmanov R. Saodatnoma. T., 1995.
193. Usmonov K., G'aniev D. O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'lida. T., 1994.
194. O'zbek adabiyoti tarixi. 2-kitob, T., 1978.
195. O'zbekiston respublikasi "Ma'naviyat va ma'rifatning ilmiy asoslari va rivojlantirish tamoyillarini ishlab chiqish" davlat ilmiy-texnik dasturi. T., 1999.
196. O'zbekiston sharqshunoslari. T., 1996.
197. O'lmas obidalar. T., 1989.
198. O'rta Osiyo xalqlari hurfikrligi tarixidan. T., 1990.
199. Fariddin Attor. Ilohiynoma. T., 1994.
200. Fariddin Attor. Tazkiratul-avliyo. T., 1997.
201. Fattohiy Nishopuriy. Husn va Dil. Dush., 1985.
202. Filosofiya lyubvi. M., 1990
203. Filosofskoe nasledie narodov Sredney Azii i bor'ba idey. T., 1988
204. Firdavsi. Shohnoma.(dar 9 child) Dush. 1987-1991.
205. Fray R. Nasledie Irana. M., 1972.
206. Freyd Zigmund. Ya i Ono. M., 1990.
207. Freydenberg O.M. Mif i literatura drevnosti. M. 1978.
208. Frolov I.T., Yudin B.G. Etika nauki. M., 1986.
209. Frezer Dj. Zolotaya vetv'. M., 1986.
210. Fuad Ko'prulu. Turk adabiyotida ilk mutasavviflar. Ankara 1976.
211. Shermuxammedov S. Milliy ma'naviyatimiz va jahon madaniyatining bir-birini boyitishi haqida. Toshkent. "Fan", 1991.
212. Haydarov K., Yo'ldosheva S. va boshqalar. "Milliy g'oya va ma'naviyat asoslari". "Zarafshon nashriyoti". Samarqand, 2006 yil.
213. Hayitmetov A. Alisher Navoiyning ijodiy metodi masalalari. T., 1963.
214. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. T., 1961.
215. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. T., 1993.
216. Hayitmetov A. Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan.T., 1970
217. Xayrullaev M.M. Mirovozzrenie Forobi i ego znachenie v istorii filosofii. T., 1967.
218. Xakani. Veter v ruke. M., 1986.
219. Haqqul Ibrohim. Tasavvuf va she'riyat. T., 1991.
220. Xanna al-Faruxi. Istoriya arabskoy literatury. (1-2 knigi) M., 1961.
221. Hasan Ato Abushiy. Turkiy qavmlar tarixi. T., 1993.
222. Xasanov A.A. Mekka, Madina i verovaniya arabov nakanune vozniknoveniya islama. T., 1994.
223. Hasanov H. Sayyoh olimlar. T., 1981.
224. Hasanxo'ja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T., 1993.
225. Xolbekov A.J. Sharq va G'arb mutafakkirlarining sotsiologik ta'limoti. T., 1996.
226. Xrestomatiya po islamu. M., 1991.
227. Shayx Najmiddin Kubro - Qutbi Dahr. T., 1998.
228. Shayx Najmiddin Kubro. T., 1995.
229. Shamsiev P. O'zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar. T., 1986.
230. Sharifxo'jaev M., Davronov Z. Ma'naviyat asoslari. T., 2005.

231. Sheptulin A.P. Dialekticheskiy metod poznaniya. M., 1983
232. Shidfar B.Ya. Abu Nuvas. M., 1978.
233. Shidfar B.Ya. Obraznaya sistema klassicheskoy arabskoy poezii. M., 1979.
234. Shishkin I.B. U sten velikoy Namazgi. M., 1977.
235. Ekkartsgauzen Karl. Klyuch k tainstvam natury. T., 1993.
236. Elbrus A. Poetika i matematika. Baku, 1979.
237. Erkaev A. Ma'naviyat - millat nishoni. T., 1997.
238. Ermatov M. Etnogenez i formirovanie predkov uzbekskogo naroda. T., 1968.
239. Eticheskaya mysl'. M., 1988.
240. Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T., 1998
241. Yusuf Xamadoniy. Hayot mezoni. T., 2003.
242. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. T., 1971.
243. Ya.E. Golosovker. Teoriya mifa. M., 1987.
244. Yangi O'zbekistonning 7 zafarli yili. T., 1999
245. Yaroshevskiy M. G. Istoriya psixologii. M.,1985.
246. Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot. "O'zbekiston", 1997.

Istoriya razvitiya duxovnosti

(Uchebnoe posobie dlya vysshix uchebnykh zavedeniy)

SODERJANIE

Glava 1. Vvedenie. Pochemu izuchaem istoriyu razvitiya duxovnosti?
Osnovnye kriterii formiruyushchie duxovnost'.

Glava 2. Istoriya chelovechestva i duxovnoe razvitie. Sootnoshenie razvitiya natsional'noy duxovnosti i mirovoy kul'tury. Osnovnye periody razvitiya nashey natsional'noy duxovnosti. Formirovanie pervonachal'nykh elementov duxovnosti cheloveka pri pervobytnom obshchestve.

Glava 3. Duxovnost' v obshchestve protogoroda po materialam "Avesty".

Glava 4. Duxovnost' vremyon drevnetyurkskikh tekstov.

Glava 5. Razvitie duxovnosti narodov tsentral'noy Azii v period preodoleniya mifologicheskogo myshleniya i stanovleniya verы v edinobojie.

Glava 6. Razvitie natsional'noy duxovnosti v epoxu islamskoy regional'noy kul'tury. Period sunny v razvitii islamskoy duxovnosti

Glava 7. Period islamskogo prosveshcheniya i rastsvet ratsionalizma.

Glava 8. Period stanovleniya osnovnykh sufiyskiy ordenov

Glava 9. Period "Puti metaforы" v razvitie natsional'noy duxovnosti

Glava 10. Duxovnyy mir Alishera Navoi i formirovanie duxovnogo oblika uzbekskoy natsii v Novoe Vremya.

Glava 11. Duxovnost' vremen Shaybanidov i Ashtarxanidov.

Glava 12. Sostoyanie natsional'noy duxovnosti v period tsarskogo kolonializma i bolshevistskikh repressiy. Natsional'noe vozrojdenie i duxovnost' djadidizma.

Glava 13. Korennyye izmeneniya v otnoshenii k vosstanovleniyu i sovershenstvovaniyu natsional'noy duxovnosti v nezavisimom Uzbekistane.

Glava 14. Garmoniya v duxovnom razvitie lichnosti i natsii

Glava 15. Aktual'nyye problemy izucheniya istorii duxovnosti.

Rekomenduemaya i ispol'zovannaya literatura.

History of development of the spirituality.

(The textbook for the students of higher educational institutions)

Content

Chapter 1. Introduction. Why we study history of development of the spirituality? The main measures that forms the spirituality.

Chapter 2. History of humanity and spiritual development. Correlation development of national spirituality and world culture. The main periods of development of our national spirituality. Formation of the first elements of human spirituality in the primitive society.

Chapter 3. The spirituality in the society "Proto-city" according to Avesto matters.

Chapter 4. Spirituality ages of the ancient Turkish documents.

Chapter 5. Development of the spirituality of the nations of Central Asia during the overcoming the mythological thought and formation belief in one God.

Chapter 6. Development of the national spirituality during the epoch of the Islamic regional culture. Period of Sunna in the development of the Islamic spirituality.

Chapter 7. Islamic enlightenment stage and prosperity of the rationalism.

Chapter 8. Period of the formation of the main Sufi order.

Chapter 9. Period of the "Metaphor ways" during the development of the national spirituality.

Chapter 10. The spiritual world of Alisher Navoi and formation of the spiritual appearance of the Uzbek nation in the New Age.

Chapter 11. Spirituality of the stages of Shaybani and Astrakhans

Chapter 12. Condition of national spirituality at the period of the imperial colonialism and Bolshevistic repressions. National renaissance and the spirituality of Jadid.

Chapter 13. Drastic changes in the attitude to the recreation and perfection of the national spirituality in the independent Uzbekistan.

Chapter 14. Harmony in the spiritual development of the personality and the nation.

Chapter 15. The actual problems of the study the history of the spirituality.

Bibliography

Rezyume

Dannoe uchebnoe posobie yavlyayetsya rezul'tatom opyta mnogoletney pedagogicheskoy raboty i ser'yoznых teoreticheskikh izыskaniy avtora. V ney izlozhenы aktual'nyye problemy istoricheskoy puti razvitiya natsional'noy dukhovnosti, kotorye razrabotany avtorom na osnove ser'eznogo posledovatel'nogo izucheniya natsional'nogo dukhovnogo naslediya.

Kniga sostoit iz 15 glav, v kajdom iz kotorykh rassmotrenы problemy togo ili inogo etapa ili perioda sovershenstvovaniya natsional'noy dukhovnosti v istoricheskom plane. V kontse kajdoy glavy knigi prilozhenы tablitsы i kratkie zaklyucheniya po kajdoy teme, dlya obespecheniya naglyadnosti i oblegcheniya ponimaniya teoreticheskikh problem kratkie poyasneniya terminov privoditsya vnutri teksta (ryadom s tekstem). V kontse knigi privedena rekomenduemaya i ispol'zovannaya literatura.

Teoretiko-metodologicheskoy osnovoy dannoy knigi poslujili myсли i vyiskazyvaniya Prezidenta Respubliki Uzbekistan I.A.Karimova o natsional'noy dukhovnosti i natsional'nom dukhovnom nasledii. Dannyy uchebnyk prednaznachaetsya glavnym obrazom studentam vysshix uchebnykh zavedeniy obshchestvenno-gumanitarnogo napravleniya, po spetsial'nosti «Natsional'naya ideya, osnovы dukhovnosti i pravovedeniya», on takje neobxodim dlya prepodavateley dannogo predmeta, spetsialistam sootvetstvuyushchey sfery. Kniga po svoemu soderjaniyu mojet zainteresovat' i bolee shirokiy krug chitateley.

Resume

The given textbook is the outcome of long-term pedagogical work and profound theoretical researches of the author. The historical way of development and actual theoretical problems of national spirituality which consistently stated in this textbook is based on serious and consecutive study of the national heritage by the author.

The book consists of 15 chapters, each of which describes the issues of development of national spirituality for that stage. The tables and chapter resume is attached in the end of each chapter. Explanations of used terminology are given inside the text which ensures the understanding of theoretical problems addressed in the subject. There is the list of used recommended bibliography in the end of the book.

The theoretical-methodological basis of the given book was guided by the ideas and statements of the President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov on the national spirituality and national spiritual heritage. This textbook intended mainly for the students of higher educational institutions of a socially-humanitarian sphere in the specialty "National ideology, bases of spirituality and jurisprudence". At the same time this textbook can be useful for teachers of the given subject, to the experts of respective sphere, and as well as a wide audience of readers.

